758130

A

váczi kegyes-tanitórendi ház

KÖNYVTÁRA.

G. betü. V. a. 21. szám.

A. V. s. 2.
10.

57

A

BÖLCSÉSZET ELEMEI.

Bibl. Vacziensis S. J.

IRTA

PURGSTALLER KAL. JÓZSEF,

KEGYES SZERZETI PAP, A HITTUDOMÁNY ÉS BÖLCSÉSZET TANÁRA, S EZ UTÓBBINAK RENDES TANITÓJA.

BUDÁN,

A MAGY. KIR. EGYETEM BETÜIVEL.

1843.

A MNK KÖZPONTI TUDOMÁNYOS KÖNYVTÁRA
DEBRECEN EGYETEMI KÖNYVTÁR

E munka könyvei:

I. Bevezetés és Lélektan.
II. Gondolkodástan.
III. Ismerettan.
IV. Erkölcstan.
V. Szépműtan.
VI. A bölcsészet története.

ELSŐ KÖNYV.

BEVEZETÉS ÉS LÉLEKTAN.

ELŐSZÓ.

Közpanasz, hogy a bölcsészet jelenleg nem áll olly becsben a tudós közönség előtt, mint állott mult korban. Egyik okát szerző az anyagi érdekek tulnyomóságában leli, mi jóllehet a műipart és természettudományokat dicsőleg emeli, mindazáltal a szélsőség következtében nemesebb érdeinket, a szellemi javakat és ezekkel együtt a bölcsészetet az emberiség kárára a háttérbe szoritja. Sokakat elidegenit a történet azon adata, miszerint egy bölcsészeti rendszer sem kapott állandó lábra maiglan. Ez azonban el nem csüggeszti azokat, kik tudják, hogy a bölcsészet bevégzése nem egy férfiunak és századnak, hanem az emberi nöm egész életének föladata. A bölcsészet iránti részvétlenségnek fő oka azon újabb szemlélődők tulzása, kiket Szontagh Gusztáv éles gúnynyal az általános philosophia hőseinek nevez. Már bölcsészeti nyelvök képtelenségig homályos, mi kártékony félreértésre és ebből folyó czivako-

dásra nyújt alkalmat. Önkényü föltevések, mikből kiindulnak, szembeszökő ellentét, mellyben a józan észszel állanak, a köztapasztalásnak megvetése, ész és természetábránd, szóval a szemlélődés visszaélése olly erősen kiri, hogy a fellengző és titokteljes beszéd nem képes elnémítani. Miért is a higgadt elméü gondolkodók a lélektani módszerhez, mire Kant bölcs utmutatást adott, jó reménynyel folyamodnak. Szerző is helyesnek vélte bölcselkedésében e módszert követni, melly öntudatunk adataiból indul ki, és az ismeretnek minden forrását és biztosítékát észszerülég használja.

Szerzőnek alapeszméi e következőkben foglaltatnak. Az ember az egyedi életnek minden nemével, életmüves, érzéki és szellemi élettel bir. Mint érző lény szenvedő és ható egyszersmind, minélfogva a külvilággal közösülésben állván, részint annak hatását befogadja, részint arra ismét visszahat. Az ember nem csak érző, hanem gondolkodó, az igazra, szépre és jóra törekvő és önmagát kitüzött czélok szerint elhatározó, tehát szabad akarattal cselekvő egyén azaz személy. Érzékkel merő anyagit, külsőt, egyest és esetékest vesz észre; értelemmel az érzékkel észrevett tárgyakat fejtegeti és rendezi; észszel pedig az általánost és szükségest, az érzékfölöttit és szellemit, mit a tiszta eszmék tárgyaznak, fogja föl. Az ember a földi lények sorában fő helyet foglalván, a létezőnek általános és szükséges tulajdonságait önmagában azaz személységében leli, miket az ész segedelmével megismervén, a tiszta eszmékre, jelesen az Isten eszméjére tesz szert, és azon

elismerésre jut, hogy ő az Istennek való képmása e földön, s hogy rendeltetése az isteni tökélynek nyilvánítása és szellemi életének öszhangzó kimüvelése. Kiviláglik mindezekből szerzőnek azon törekvése, miszerint bölcsészeti tanitmányait szellemi életünkben vagyis személységünkben pontositja össze.

Mi az egésznek elrendezését illeti: már a lélektani módszer igazolja azon rendet, miszerint a lélektan a bölcsészet bevezető tana. Tagadhatlan, hogy ki a lelki erőkkel megismerkedett, az a gondolkozási törvények fejtegetését könnyebben érti.

Némelly újabbak a gondolkodástant az ismerettannal összeelegyítik; de e két tannak elkülönitését azon elismerés sürgeti, hogy a gondolati a valótól igazán különbözik, s mindkettőnek összezavarása balállításokat és félszeg rendszereket szül. Miért is a bölcsészek nagyobb része a gondolkodástant merő alaki azaz szabályozó tannak veszi.

Az ismerettannak előrészét ismerő tehetségünk birálata teszi, mi arra mutat, hogy nem kell önkényileg fölvett elvekből kiindulni, hanem azokat szigoruan vizsgálni, és mindenek előtt ismereteink származását és igazságát birálat alá venni. — Szerző az ugynevezett észbeli lélektannak külön helyet nem engedett azon egyszerű okból, mivel a világ és Isten közti ellentét minden harmadik tagot kizár.

Végül őszintén vallja a szerző, hogy új rendszerrel föl nem lép, noha dolgozatában némi sajátság nem hiány-

zik. Utmutatásául főleg Reinhold Ernest jénai oktató szolgált, kinek rendszere t. i. az eszmelét véd — idealrealismus — mind az észnek mind a tapasztalásnak követeléseit elégíti ki.

Váczon, aprilis 28-án 1843.

PURGSTALLER KAL. JÓZSEF.

BEVEZETÉS A BÖLCSÉSZETBE.

1. TÁRGYA.

Mi tulajdonkép a bölcsészet tárgya, azt történetéből tudhatni meg, miből kiviláglik, mit vizsgáltak a bölcsészek s mit tartottak bölcsészetnek.

A történet tanusága szerint a régiek mindenek előtt a külvilágról bölcselkedtek. A görögök az illy ismerettel kitünő férfiut sophos azaz bölcsnek tisztelték. Pythagoras magát philosophos azaz bölcseség-kedvelőnek nevezte. — Socrates az önismeretet tette a bölcseség alapjául, minek következtében a bölcsészet főtárgyává az ember, ennek belvilága azaz szellemi élete lett. Platon és Aristoteles minden ismeretnek sarkalapjait és elveit nyomozták. — A keresztény bölcselkedőknek főtanitmányát az egy Istennek léte tárgyazta. Mult század végével Kant az észt vette bölcselkedésének tárgyául, és ezen föladatokat törekedett megfejteni: mit tudhat az ember? s mit kell cselekednie, hogy rendeltetésének megfeleljen? (Az általánosról — absolutum —, mit némelly újabbak főtárgynak itélnek, e tan történetében szólandunk)

Mindezekből érthetni, hogy a philosophia azaz bölcsészet a bölcseség szeretete s tárgya a külvilág, ember és Isten. De e tágas értelemben a bölcsészet a fölsőbb tudományokat mind foglalja körében. S valóban a régiek-

nél a természettan és mennyiségtan részei voltak, de növekedvén a tudományok köre, e részek lassankint elváltak tőle. Kérdés tehát: mi a bölcsészet tárgya mai napon?

Minthogy napjainkban a külvilágról a természettan, Istenről a hittudomány, az ember testi életéről az orvostan értekezik: a bölcsészetnek mai tárgya kizárólag az ember szellemi élete, szóval a szellemi, az érzékfölötti.

2. FOGALMA.

A bölcsészet a többi tudományoktól: 1) tárgyra nézve különbözik. Fönebb emlitők, hogy e tudománynak saját tárgya az ember szellemi élete. De miben áll ez élet? Az ember eszes és szabad akaratu lény, gondolkodik, az igazra, szépre és jóra törekszik és önmagát szándékosan azaz kitüzött czélok szerint elhatározólág cselekszik: az idézett müködésekben szellemi élete áll. Minden müködésre tehetség és erő kell; a müködésnek szabott módja a törvény; az, mire irányozzuk az erőt s mit elérni törekszünk, a czél: ennélfogva szellemi életünkben különféle erőket, törvényeket és czélokat különböztetünk, miket az ész a tapasztalás segedelmével fejteget. E szerint a bölcsészet szellemi erőink, törvényeink és czéljaink, szóval szellemi életünk tana.

2) Kutfőre nézve. Noha saját tárgya szellemi életünk, de minthogy ez és a külvilág meg Isten között szoros viszony áll, ezekről is értekezik azon különbséggel, hogy tanitmányait az észből meriti. Az ész pedig az eszmék tehetsége. (56 szám) Erre nézve a bölcsészet az embert, világot és Istent tárgyazó eszméknek tana.

3) Czélra nézve. A bölcsészet azt törekszik megfejteni: mit tudhat az ember? s mit kell cselekednie, hogy czéljait elérje? Szellemi czéljaink pedig az igaz, szép és jó: igazra a tudományban, szépre a müvészetben, jóra

erkölcsi életünkben törekszünk. E szerint a bölcsészet azon tudomány, melly az igaznak, szépnek és jónak eszméit észszerűleg fejtegeti.

Bölcselkedni általán véve nem egyéb, mint a létezőknek természetét azaz erőit, törvényeit, czéljait, okait, viszonyait nyomozni, hogy czélszerűen élhessünk. Igy tehát a természettudósok, orvosok, mennyiségtudósok és egyebek tágas értelemben mind bölcsészek. De szorosan véve bölcsész az, ki szellemi életünket vizsgálja.

3. BÖCSE.

E tudomány böcsét tárgya nyilvánitja. Az ember eszes és szabad akaratu lény, tetteit szándékosan intézi el: ismervén tehát szellemi erőit, törvényeit, czéljait, meggyőződéséről és cselekvéséről könnyen számot adhat magának. Közméltánylását a történet tanusítja, miből bizonyul, hogy a tudós férfiak és müvelt nemzetek mind tisztelték e tudományt.

4. RÉSZEI.

Mindenek előtt lelki erőinket kell ismernünk, hogy törvényeiket illően fejtegethessük: ennélfogva a lélektan — psychologia — bevezető tana a bölcsészetnek.

A többi részek elméletiekre és gyakorlatiakra szakadnak. Az elméletiek közvetlenül az emberi tudást, a gyakorlatiak a cselekvést tárgyazzák. Tiszta elméletiek: a gondolkodástan és ismerettan — logica et metaphysica —; tiszta gyakorlatiak: a természetjog és erkölcstan. A szépműtan — aesthetica —, részint elméleti, részint gyakorlati, az előbbieket tehát közvetíti.

Igazról az ismerettan, szépről a szépműtan, az erkölcsi jóról az erkölcstan értekezik. A többi részek e három tannak ágai. — A tudományt és erkölcsi életet a

müvészet közvetíti. — A bölcsészet segéd tudományai: a természettan, történetirat, orvosi embertan, törvénytudomány, mennyiségtan és hittudomány.

Némellyek helytelennek tartják előrebocsátani a bölcsészet fogalmát, mivel, azt mondják, bölcsészni kell annak, ki tudni akarja, mi a bölcsészet. De a bölcsészet szintugy tárgya a tanitásnak, mint egyéb tudomány: tanitásban pedig nem helytelen eleve kijelölni a tudomány tárgyát, tehát fogalmát is.

LÉLEKTAN.

5. TÁRGYA.

A lélektan része az embertannak — anthropologia —. Az ember t. i. test és lélekből áll: a lelki erőknek nyomozása tárgya és föladata a lélektannak.

Lelki erőink nyomozására szükséges minmagunk vizsgálása vagyis az öntapasztalás, mivel olly lelki állapotot, mit magunkban nem tapasztalánk, mások közléséből nagy nehezen fogunk föl: igy például magunkban kell észrevennünk, hogy puszta képzetek gerjeszthetnek vágyakat, s hogy az erős akarat képes a vágyakat fékezni. — De mivel nem mindenki tapasztalhat mindent, e hézagot mások tapasztalásával kell betöltenünk. Ide tartoznak mind azon tudós férfiak vizsgálatai és munkái, mellyek szellemi életünket tisztába hozzák, millyenek a nemzetek és tudományok története, az utazás és életiratok.

Minthogy annyi segéd eszköze van a lélektannak, azt hihetné valaki, hogy nagy tökélyre jött e tudomány. Azonban ismeretünk e tárgyban eddig szűk körü, mivel a léleknek vizsgálására nagyobb figyelem kivántatik, mint a külvilágra.

Hogy e tannak kutforrása nem egyedül a tapasztalás, már abból érthetni, hogy a szellem érzékfölötti lény, tehát a gondoló tehetség tárgya.

6. HASZNA.

Hasznos a lélektan: 1) elménk kimüvelésére. Elménk tehetségeit majd vég nélkül tökélyesithetni; ismernünk kell tehát azokat, hogy természetökhez képest kifejthessük. 2) Vágyaink fékezésére. Ki azoknak származását nyomozta, könnyen lel módot azokat fékezni. — De nem csak magunknak, hanem másokra nézve is, kiket oktatunk és igazgatunk, hasznos e tudomány. Igy az ifjuság nevelői, a néptanitók, kormányzók, sőt költészek is jó sükerrel használják.

Nem józan használása, hanem visszaélése volna e tudománynak, ha valaki a végett tanulná, hogy kiismervén az emberek gyöngéit, másokat csalhasson és hatalma alá vethessen.

ELSŐ RÉSZ.

AZ EMBER ÉLETE EGYÁLTALÁBAN.

7. EMBER.

Minthogy az ember a földi lények sorában fő helyet foglal, szükségkép azokkal közös és saját természettel bir. Közös természetéhez tartozik, hogy egyes önálló lény vagy is egyén, hogy teste és különféle állapotja van, végre hogy más egyedekkel közösülésben áll. Saját természetét háromfoku élete képezi.

8. ÉLETMÜVES ÉLETE.

Az embernek háromfoku élete van: életmüves vagyis növényi, tenyésző — vegetativ —, érzéki és szelle-

mi. Az életmüves életet testünk életműsége eszközli — organismus —.

Az a test életmüves, melly önmagát képzi, egyediségét és nemét fentartja. Azon képző erő életerőnek neveztetik. (Erről az ismerettanban)

Testünk azon működései, mik által életünket fentartjuk, életműködéseknek neveztetnek. Életünk fentartására pedig szükséges: a táplálás, vérkeringés és lélekzés, mellyekben életmüves életünk áll. A táplálásnak műszere a gyomor, a vérkeringésnek a sziv az üt és viszerekkel, a lélekzésnek a tüdő. (Részletes előadását az orvosi embertan közli)

9. ÉRZÉKI ÉLETE.

Az életmüves testek két nemüek: növények és állatok. Mind a kettő magát táplálja és nemét fentartja, de az állat azonfelül érez, és életét önkényü mozgással nyilvánitja. Azon erő, minek hatása által az állatok éreznek és önkényesen mozognak, léleknek neveztetik. Az állati testben tehát lélek lakik.

Az érzésnek műszerei az idegek, az önkényü mozgásnak az idegek és izmok egyszersmind. Az idegek t. i. kétfélék: először érezők, mellyek a külhatást befogadják, miből aztán a tárgyak észrevevése származik; másodszor mozgó idegek, mellyek az izmokat mozgásba hozzák. Említésre méltók a duczok — ganglia —, t. i. az idegek főleg a hasüreg körül bogokba végződnek, és duczoknak másképp fentartó idegeknek neveztetnek.

Az idegek összeköttetések által valami egészet képeznek, mit idegrendszernek nevezünk. Hasonló az élőfához: minek virága az agy, törzse a nyultagy, ágai és gyökerei az idegek. Az agynak három ágát különböztetjük: a nagyagyat, az agyacsot és a nyultagyat, minek része a gerinczagy. Mindezeket három hártya u. m. a ke-

mény agykér, a pókhálós kér és a lágykér borítja; vannak az agynak számtalan edényei és üterei, mellyek a vért vezetik és elválasztják.

Hogy az agy és idegek által érezünk, kitetszik ezekből: 1) Azon testi részek, mellyekben nincsenek idegek, érzéstelenek, például a köröm, haj. 2) Ha valamelly tagban, például ujjban, az idegeket megkötjük vagy szétvágjuk, érzékenységét elveszti. 3) Ha az agy nyomatik, vagy megsértetik, minden érzés egészen megszűnik. Az agy teszi az emberben az érzésnek központját, az érzetgóczot — commune sensorium —.

Érzéki életünkhez az egyes érzékek müködései, a látás, hallás, továbbá az ingerek tartoznak. (Ezekről a következő részben)

Az idegrendszer az életmüves és érzéki életet összeköti. Egyfelől szinte vegytani elemek vegyületéből áll, mint a többi testrészek, másfelől az érzéki életnek közvetlen műszere. Az idegrendszert a csontrendszerrel az idomrendszer köti össze szintugy, mint az agyat és gyomrot a szív közvetíti. Gyomorban a bőr, viszerek és duczok, szivben és tüdőben az izom, üterek és mozgó idegek, agyban a velő, edények és érző idegek főszerepet játszanak.

10. SZELLEMI ÉLETE.

Noha az érzéki élet közös az embernek az oktalan állatokkal és erre nézve azokhoz hasonló: mindazáltal szellemi életével kilép az állatok sorából, ugy hogy azoktól nemben különbözik. Az ember t. i. öntudattal bir, gondolkodik, magában az igaz, szép és jó iránt érzelmeket és vágyakat éleszt, s tetteit szabad elhatározással intézi. Mind ezekben áll szellemi élete, minek alapja az ész és szabad akarat. Szellemi életünknek élő példája a tudomány, müvészet és erkölcsi élet. A lélek tehetségeinek e

fönséges polczán emberi lélek szóval szellemnek neveztetik, hogy az állati avvagy érző lélektől megkülönböztessék. Szellemi életünk az életmüvessel nem közvetlenül, hanem közvetve t. i. az érzéki élet által van összekötve.

11. TEST ÉS LÉLEK.

Az emberi lélek nem csak érző, hanem gondolkodó és szándékosan cselekvő erő. Mi legyen ez végalapjára nézve, nem tudhatni, mert az erőt csak müködéseiből ismerjük. — Azonban a lélek müködései különböznek a testi erők müködéseitől. 1. A testnek müködéseit, a táplálást, vérkeringést szemlélhetni; a lélek munkáit pedig egyedül eszméléssel és belső figyelemmel foghatni föl. 2. A testi erők önkénytelenül müködnek; lelki erőnk pedig szándékosan és önelhatározólag cselekszik. 3. A testi müködések tért foglalnak el; a szellemi müködések, a gondolkodás, akarati elhatározás, csak egymásutáni következésben azaz időben történnek.

12. A TEST ÉS LÉLEK KÖZÖSÜLÉSE.

A test és lélek között szoros öszhangzás, közösülés létezik. Tapasztalásunk szerint 1) a lélek függ a testtől. Szellemi életünk fejlődésére kivántatik, hogy a test előbb növekedjék, az életműség bontakozzék, az érzékek nyiljanak. Öntudatunk a testtől függ. Ha testünk gyengül, ha gyomrunkat terheljük, ha bódító élelmekkel élünk, elhomályosodik öntudatunk, sőt el is enyészik, ha agyvelőnk megsértetik. Ha testünk ép és ereje növekszik: elménk nyilt, kedélyünk vidám, akaratunk erőteljes. 2) A test függ a lélektől. Képzelmünknek nagy hatása van a testre és abban némi bajt okozhat. Ha indulatok dulnak keblünkben, például harag, fölhevül vérünk és testünk lázas mozgásba jő. A testnek önkényes mozgatása akaratunktól függ.

Tévedne, ki a test és lélek összeköttetéséből azt következtetné, hogy a test egy és ugyanaz a lélekkel. A mi mással közösülésben áll, az evvel nem azonegy. — Hasonlóan tévedne, ki azon tapasztalásból, hogy lelkünk a testtől függ, azt hozná ki: hogy ha a test eloszlik, a lélek is el fog enyészni. Mert be nem bizonyithatni, hogy életerőnk a halálnak következtében egészen meg fog szünni. (A lélek halhatlanságáról az ismerettanban)

13. AZ EMBER FÖNSÉGES ÁLLÁSA.

Testünk életműsége és az idegrendszer arra van rendelve, hogy eszközül szolgáljon nem csak az érzéki, hanem a szellemi életnek is. E rendeltetésének megfelel az emberi test fönséges alkatja. Jelességei e következők: 1. Fölemelt állása, miszerint ég felé tekint szemeivel. 2. Agyának aránylagos nagysága és tökélyes kifejlése, 3 Agyához mért szabása a fejnek: a kerekded koponya, függőleges homlok, hátráló száj, előduzzadó áll, fölemelt alsó harapófogak. 4. Az embernek nagy hatalma teste fölött. Némelly ember képes önkényü lélekzéssel változó szineket adni arczának. Kezeink használásával müvészeti kézmüveket alakitunk. Vannak, kik kezeik hiányában lábujjaikat olly tökélyre hozták, miszerint azokkal esznek, varrnak, irnak, stb. (Illy mutatványt adott némi leány Pesten 1840.)

Tévednek mindazok, kik az emberi testet merő állatinak tekintik, sőt az emlős állatok osztályába rendezik. Az ember nemben különbözik minden oktalan állattól. Az emberi nemnek e földön nincs való faja: a különféle bőrszín és arczidom csak mellékes t. i. éghajlati tulajdonságok. — Testünk meztelensége elménk kimüvelésére késztet.

MÁSODIK RÉSZ.

ÉRZÉKI ÉLETÜNK RÉSZLETESEN.

14. ÉRZÉKISÉGÜNK SZENVEDŐ ÉS HATÓ TEHETSÉGE.

Az embernek érzéki működései: az érzés és önkényü mozgás. Az érzés idegeink ingereltetése, tehát merő szenvedő állapot, azonban ösztönül szolgál önkényes mozgásra. Az önkényü mozgás szenvedő és ható egyszersmind: szenvedő, mivel izmaink indittatnak mozgásra; ható, mivel mi magunk mozgatjuk. Érzékiségünkre nézve tehát szenvedő és ható tehetséggel birunk. — Mind a két tehetség érzéki lényben szükséges: mivel a külvilággal közösülésben állván, részint annak hatását befogadja, részint arra ismét visszahat. Erre nézve az érzéki lénynek két tehetsége van, u. m. befogadó és visszaható: az első érzéknek, a második ingernek neveztetik.

I. SZAKASZ.

É R Z É K.

15. TÁRGYILAGOS ÉS ALANYI ÉSZREVEVÉS.

Az érzék lelkünk befogadó tehetsége, minél fogva a létező tárgyak benyomását felfogja, miből aztán érzéki ismeretet szerez. Az érzéket alsó ismerő, másképérzéki észrevevő tehetségnek nevezzük. Az érzéki észrevevés kétféle; tárgyilagos és alanyi. Tárgyilagos az észrevevés, ha az idegeket és izmokat ingerlő tárgyra, alanyi pedig,

ha egyedül idegeink és izmaink ingereltetésére tekintünk: a tárgyilagos észrevevést a szemlélő tehetség, az alanyit az érző tehetség alapítja. A szemlélet és érzet — Anschauung und Empfindung — tehát karöltve jár: igy a fényes terület, a hajnal látása, a test mozgása szemléletek; az éhség, a fejfájás, a hajnalból és zenéből származó gyönyör érzetek.

Közönségesen külső és belső érzéket különböztetnek: külsővel a külvilágot, belsővel belső állapotinkat veszszük észre. A külső érzék a szemlélő, a belső az érző tehetség.

Van szellemi észrevevő tehetség is, mit észnek nevezünk. — Az érzéket és gondoló tehetséget a visszaidéző tehetség és figyelem közvetítik.

I. FEJEZET.

KÜLSŐ ÉRZÉK.

16. ÖT ÉRZÉKI MŰSZER.

A külső érzék vagyis szemlélő tehetség testünknek külön alkatu reszeitől függ, miket érzéki műszereknek nevezünk. Az emberben öt érzéki műszer van, s igy öt külső érzéket különböztetünk; tapintást, izlést, szaglást, hallást és látást.

Ezen érzékek kellékei 1) az érzéki műszer és a műszerideg. Ugyanis hiányozván vagy megromolván az érzéki műszer vagy érző ideg, a neki megfelelő észrevevés is hiányzik, mit a vakon született embernél láthatni. 2) Az érzéki benyomás és ennek befogadása a lélekbe. E befogadás nélkül a lélek a tárgynak ismeretére nem jőhet: igy mély alváskor vagy elmerültségben mit sem hallunk.

17. TAPINTÁS.

A tapintás a végett van adva, hogy a külvilág létéről, és a tárgyak testi tulajdonságáról értesítsen. Szemléletei: a kültestek ellenállása vagyis a mozgonyi áthatlanság — impenetrabilitas mechanica —, azoknak kiterjedése, területi alakja, mozgása, nyugvása, távolsága. Ide tartozik a szilárd és folyó, kemény és puha, sima és durva, nedves és száraz észrevevése. A testek mérsékletét vagyis a meleget és hideget testünk mérsékletével mérjük.

A tapintás az egész testen elterjed, minélfogva semmi állatban sem hiányzik. De abból még sem állíthatni, hogy csak egy az érzék t. i. a tapintás, mert minden érzéknek külön hatása van és általa külön tulajdonságot veszünk észre.

Ez érzéknek műszere a bőr alatti idegek, mik főleg ujjainkban szaporán vannak. Müködési kelléke: az idegeknek közvetlen érintése. Az idegek száma és érzékenysége, a bőr finomsága a tapintás hatását éleszti. Az asszonyoknál élénkebb a tapintat, mintsem a férfiaknál. Tibet lakói ez érzék segedelmével azon szöveteket készítik, mik sál név alatt híresek. — Hogy ezen érzéket élesíthetni, a vakok tanusítják, kik tapintás által domboru betűket megkülönböztetnek. Kersting a hannoverai lóorvos megvakulván és megsüketülvén tapintását annyira gyakorlotta, hogy a keze és arcza felé beszélőket értette. A vak Saunderson mennyiségtanár volt.

18. IZLÉS ÉS SZAGLÁS.

Az izlés a végett van adva, hogy az egészséges eledelt megkülönböztessük; a szaglás pedig, hogy részint segédül szolgáljon az izlésnek, részint a levegő épségéről értesitsen. E két érzék rokon egymással annyira, hogy a jószagu eledelek közönségesen jóizüek, és viszont a rosz büzüek izetlenek is szoktak lenni. E rokonság alapja mű-

szerök szomszédsága és közlekedése némi nyilás által, továbbá idegöknek egy helyről eredete az agyban.

Az izlés műszere a nyelv és iny, a szaglásé az orr, melly enyves hártyával van bélelve. Müködési kellékök nem csak az érintés, hanem a fölolvasztás is: t. i. a sós és olajos részeket föl kell olvasztani izlésben a nyállal, szaglásban a levegő melegével és az enyves hártyával. Innét van, hogy ha sebesen nyeljük az ételeket, vagy keserü orvosságot ostyába takarunk, izöket nem érezzük.

A különféle izek u. m. a savanyu, keserü, édes, sós és csipős, meg a szagok, mellyek a tárgyak nevét viselik, részint a sós és olajos részek alkatjától, részint azoknak fölolvasztásától függnek. Innét van, hogy némi betegségben minden ételt izetlennek találunk.

Az izek és szagok nagy hatást gyakorolnak életmüségünkön: némelly ételek, a mint nyelvünkkel érintjük, undorodást, némelly szagok gutaütést okoznak; vannak mások, mik által ájulásból fölocsódunk.

Mind a két érzéket gyakorlás által élesithetni, mit izlésre nézve a szakácsok és borárusok, szaglásra nézve a vad emberek és állatok tanusitanak, minthogy ezek szaglás által különböztetik az egészséges ételeket. — Izlésünket elvesztjük, ha nyelvünk kiszárad; szaglásunkat pedig, ha orrhártyánk földagad, vagy kifakad, mint a náthában.

19. HALLÁS ÉS LÁTÁS.

A hallás tárgya a hang, a látásé a világosság és szinek: amannak műszere a fül, jelesen a hallideg; ezé a szem a látideggel, mellyeknek rendkivüli készületét és müködését a természettan fejtegeti. Mind a kettő nemesebb érzéknek neveztetik, mivel alkatjuk fönséges, és legvilágosb ismereteket közölnek. A természet azokat kettősen adta.

Müködési kellékök: hallásnál a test rezgése és ennek vezetése füleinkhez, mit közönségesen a levegő eszközöl; látásnál a világító tárgynak hatása szemünkre, jelesen a látidegre. A hangok fokairól és a szinek nemeiről részletesen a természettan értekezik. Itt elég említeni, hogy a hangok és szinek részint a kültárgyaknak, részint műszereinknek alkatjától függnek.

Közvetve a hallás a testek mozgásáról, az események távol vagy közellétéről, a látás pedig a testek nagysága, távolsága és mozgása felől tudósit. De e közvetett tudósittatásban többször csalatkozunk, mivel e tulajdonságokróli értesités nem a hallásnak és látásnak, hanem a tapintásnak tiszte.

A hallás haszna e következő. 1. Általa lehetséges a beszéd szerkesztése és közlése. 2. Ezen érzék a varázsló zenéből ujnemü gyönyört szerez. 3. A hangzás és zörgés általában a természet életét nyilvánitja. — Ez érzéket nagyon tökélyesithetni, mit a zenészek eléggé tanusitanak. De el is tompulhat nagy zörgés, a hideg és meleg hirteleni változtatása által.

A látást is élesithetni: tapasztalják azt a gyakorlott rajzolók, a hajósok, vadászok. Élesithetjük, ha zöld réteken és mezőkön gyakrabban járkálunk és messze földre nézünk. Megőrizzük szemünk épségét, ha tisztán tartjuk és mossuk, de nem hideg vizzel akkor, midőn fölhevültek; ha a füstös, büzös és poros helyeket kerüljük. Gyengitjük, ha apróbb betüket és járás vagy kocsizáskor olvasunk; ha szükség nélkül szemüvegekkel élünk; ha sokáig kitünő fehér, vörös és sárga szineket nézünk; ha a fényt és homályt hirtelen változtatjuk.

20. SAJÁTSÁGAI.

Említésre méltók még ezen sajátságai a külérzéknek. 1. Az érzékek fokonkint és egymás után fejlődnek: legel-

sőben a tapintás nyilatkozik, ezt követi az izlés, mellynek élessége a fogakkal növekszik, több havak után a látás és hallás élesedik, a szaglás majd csak harmad évben mutatkozik. 2. Az érzékek hatása fokonkint terjed : igy a tapintásnál a tárgy legközelebb és azt közvetlenül érinteni kell: az izlésnél már közvetve t. i. a nyál által érintjük; a szaglásnál távolabb a tárgy; még távolabbra eshetik a hallásnál; a látásnál végre m rhetlen távolságban szemlélhetjük a tárgyakat, például a csillagokat. 3. Legélesebb érzékek a tapintás és hallás : a szunnyadozó és haldokló érzi keze szorittatását és hallja a beszélőket, noha mit sem lát. 4. Vannak érzéki különösségek vagyis eltérések: igy némelly ember jól hall, de a hanglejtést nem különbözteti, azért is alkalmatlan zenére.

Mi módon közlik érzékeink a külvilág hatását a lélekkel, határozottan nem tudjuk. Vannak föltevések — hypothesis — például : hogy az idegek hegedühurokhoz hasonlók, vagy hogy csőidomúak, mikben finom anyag, mellyet ideglélnek — spiritus nerveus — neveznek, a benyomatokat az agyba viszi és a lélekkel közli.

II. FEJEZET.

BELSŐ ÉRZÉK.

21. AZ ÉRZETEK SAJÁTSÁGAI.

A belső érzék avvagy érző tehetség a végett van adva, hogy az ember mint érzéki lény életmüsége állapotjait és életszükségeit vegye észre. — Némellyek a belső érzéket az eszmélettel és a lelki müködésekrei figyelemmel cserélik föl, de az eszmélés nem az érzéknek, hanem a gondoló tehetségnek avvagy szellemi életünknek tulajdona.

Mások ide az igaznak, szépnek és jónak érzelmeit számítják, de ezeknek alapja szellemi természetünk.

Az érzéki érzetek sajátságai ezek. 1. Az érzetek első jelenetei a léleknek. Mihelyt a gyermek születik, érzi a külvilág hatását, mit jajgatással jelent ki. 2. Az érzetek mindenkor életünk való állapotjai, és ennekokáért közvetlenül bizonyosak. 3. Az érzetek mindenkor csak egyéniségünk állapotjai, s ennélfogva nem minden emberben ugyanazok, például azonegy étel, levegő, testmozgás egyikben kedves, másikban kedvetlen érzetet szül. 4. Az érzetek ingerül szolgálnak tagjaink önkényü mozgatására; de néha a testet önkénytelenül is hozzák mozgásba. Hogy a gondolkodó erőre is hatnak, az indulatok tanusítják.

22. KEDVES ÉS KEDVETLEN ÉRZETEK.

Az érzetek már kedvesek, már kedvetlenek. Életszükségeink kielégitése, életerőnk rendes müködése kedves érzet által nyilatkozik; ellenben életszükségeink elnyomása, idegeink és izmaink sértése, életműségünk rendetlen munkássága kedvetlen érzetet okoz. Igy kedves munka után a nyugalom, a tápláló étel; kedvetlen a gyomorterhelés, huzamos munka, virasztás. — A kedves érzetek kielégitnek, s ennélfogva az életerőt altatják; a kedvetlenek pedig, minő a fájdalom, hathatós ingereket képeznek azoknak elháritására. Igy a kedvetlen érzet az életerőnek rugonya és a munkásságnak élesztője.

Az ember élete szünteleni játéka a kedves és kedvetlen érzeteknek. Érzeteinknek e rendes játékát meg kell különböztetni a szeszélytől, minek helye van, ha önkénytelenül ellenkező érzetbe és állapotba esünk, p. o. örömből búba.

23. AZ ÉRZETEK NEMEI.

Az érzetek két nemüek: egyetemes és részletes érzetek. Hogy életünk szükségeit és életműségünk állapotjait

észrevehessük, szükséges, hogy jelenkezzenek azaz idegeinket és izmainkat ingereljék. Ebből származnak az ugynevezett életérzetek — Vitalempfindungen —, mellyek s:in'annyi ingereket képeznek.

Első és egyetemes az életnek érzete, az önérzet; melly testünk és lelkünk közösülésén alapszik és születésünktől fogva halálunkig tart. Ide számitjuk: 1) az egészség és betegség érzeteit: amazok életműségünknek rendes, ezek megbomlott müködéseiből erednek, 2) a testi erő és gyengeség érzeteit, 3) a vidámság, nyugalom és szorongás, nyugtalanság érzeteit: amazoknak helye van, ha a müködések könnyen és élénken mennek véghez; ezek beállanak, ha a müködések fönakadnak.

Az egyetemeseken kivül vannak részletes érzetek is, melly a test különös részeiből avvagy különös műszereiből fakadnak. Illyenek azon érzetek, mellyek az érzéki szemléletekből származnak, például öröm a hajnal látásából, gyönyör a madarak hangicsálásából, élvezet az étel és ital izéből.

A részletes érzetekhez tartoznak: az éhség, szomjuság, csiklándozás, nevetség, fájdalom, tüszentés, émelygés, szédelgés, ájulás, ásitás. (A képzetekből származó érzetekről **43**. szám alatt.)

II. SZAKASZ.

INGER.

24. AZ INGER ALAPJA.

Az inger — Trieb — az érzéki testnek azon alkatján alapszik, minélfogva életszükségei és veszélyei érzetek által nyilatkoznak azaz idegeinket és izmainkat ingerlik, mi által azon életszükségek kielégitésére és a veszélyek elhá-

ritására indittatunk. Az inger tehát testi izgatáson — Reitz — alapul, és a test föntartására czéloz.

25. KIVÁNÁS ÉS UTÁLÁS.

Az inger testi izgatáson alapszik, az izgatás pedig mint érzet jelenkezik: a kedves érzetet megtartani, a kedvetlent távoztatni törekszünk. Az inger müködése tehát a kivánás és utálás. Igy az érzéki kéjt kivánjuk, a fájdalmat utáljuk.

26. NEMEI.

Minthogy az érzetek ingerül szolgálnak, annyi az inger, a hány az érzet. Első és egyetemes az életinger, melly a testi élet föntartására czéloz. Társai: az étel, itál, kiürülés, nyugalom és alvás ingerei. Ezeken kivül van nemi inger és az oktalan állatokban természetösztön — instinctus naturae —. Különös ügyességet mutat a föcske fészkelésben, a hód háza épitésében, a méh a léplyuk rakásában, a fenevad cselben minden megelőző tanulás vagy meggondolás nélkül. (Ezen ösztön a természet titka)

27. ÉRZÉKI VÁGYAK.

Az ingertől az érzéki vágy abban különbözik, hogy az ingernek közvetlen alapja a testi izgatás és abból származó érzet; az érzéki vágy közvetlenül szemléletből és képzetből fakad. Igy látván a gyermek szép almát, utána vágyódik. (A többi vágyakról a kedélynél)

III. SZAKASZ.

KÖZVETÍTŐ TEHETSÉGEK.

I. FEJEZET.

VISSZAIDÉZŐ TEHETSÉG.

28. ÉRZÉKI ÉS ÉRTELMI MÜKÖDÉSE.

Az érzéket és gondolótehetséget a visszaidéző tehetség — Reproductionskraft — és figyelem közvetítik, mellyek részint érzékiek, részint értelmiek.

Érzékkel szemléleteket és érzeteket szerezünk: ezek csak hamar új meg új szemléletek által elhomályosittatnak és ugyszólván a lélek háttérébe tolatnak. De a léleknek van tehetsége az illy elhomályosodott szemléleteket és érzeteket visszaidézni azaz újra világosságra hozni és maga elé állítani: ez a visszaidéző tehetség, és az illy visszaidézett tárgy a kép, képzet, vagy tágas értelemben eszme — idea —. A képzetet a szemlélettől jól meg kell különböztetni: a képzet csak megújitott észrevevés, ennek tehát csak képmása, képviselője; továbbá az észrevevésnek tárgya jelen van, a képzet pedig többnyire a multat tárgyazza, amaz tehát közvetlen, ez közvetett érzéki ismeret.

Müködése kétféle: érzéki és értelmi. Érzéki a visszaidézés, ha a lélek önkénytelenül és mintegy szenvedőleg müködik; értelmi pedig, ha önkényileg és szándékosan hozza vissza az észrevett tárgyakat. (Ez utóbbirol a 36-dik szám alatt.)

Kérdés már: mi a visszaidézés alapja? E müködésnek alapja testi és lelki. Az elsőt az idegrendszer, jelesen az agy müködése eszközli, mit a tapasztalás is igazol: igy az ifjak, minthogy agyvelőjök gyenge és idegök érzékeny, az észrevett tárgyakat könnyebben és világosban idézik vissza elméjökbe, mintsem az öregek; továbbá a gyakori fejfájás, némi agynyomás, buja élet, minthogy az agyvelőt erőtlenitik, e tehetség élénkségét is gyengitik. — A visszaidézésnek lelki alapja az ugynevezett eszmetársasitás — associatio idearum — tudniillik: az észrevett tárgyakat valamelly jelenlevő észrevevés hozza vissza elménkbe, igy például a czégérlátása a bormérést juttatja eszünkbe.

29. AZ ESZMETÁRSASITÁS TÖRVÉNYEI.

Azon kellő föltétek és módok, mellyek szerint az elhomályositott szemléletek újra föltünnek és egymáshoz

társasulnak, az eszmetársasitás törvényei, miket vizsgálni igen érdekes, mivel ezek szerint önkényileg is rendezhetjük képzeteinket.

E törvények alapja a vonatkozás, tudniillik: azon tárgyak társasulnak, mellyek egymásra vonatkoznak azaz közelebbi viszonyban állanak. E viszonyok pedig: az együttlét, egymásután, hasonlatosság, ellentét, okság és kiegészités.

30. AZ EGYÜTTLÉT TÖRVÉNYE.

Azon tárgyak, mellyek együtt léteztek és jelenkeztek, elménkben társasulnak. Igy a temető hely látása a halottakat juttatja eszünkbe. E törvény szerint fölköltik egymást 1) az esemény és körülményei, például Szigetvár ostromlása és Zrinyi vitézsége, 2) a jel és jelölt tárgy, például a betűk és hangok, szavak és gondolatok, az öltözet és hivatal, az emlékszobor és jelentése. E törvényből érthetni, miért olly kedves mindenkinek szülőfölde, miért olly hatásuak némelly szavak (mi a tatár?)

31. AZ EGYMÁSUTÁN TÖRVÉNYE.

Azon tárgyak, mik egymás után következtek, egymást társasitják, például Mohács vésznapja és Buda elfoglalása. Az egymásután törvényéből magyarázhatni a szóemlékezésnek hatását, t. i. mit sokszor mondottunk el egymás után, az megújul elménkben a nélkül, hogy arra figyelnénk. Innét keletkezik a készség az irásban, olvasásban, zenében, végre a jó és rosz szokásoknak hatalma.

32. A HASONLATOSSÁG TÖRVÉNYE.

Hasonló tárgyak eszünkbe juttatják egymást, ha például embert látok barátomhoz hasonlót, ez jön eszembe. Ebből érthetni, miért könnyű átmenni beszélgetés-

ben hasonló tárgyakhoz, miért várunk hasonló körülményekben hasonló eseteket, miért zavarunk össze hasonló neveket, történeteket.

33. AZ ELLENTÉT TÖRVÉNYE.

Ellentett tárgyak is társasulnak elménkben, p. o. béke és háboru, élet és halál. Ebből származik a gunybeszéd és ellentétel — antithesis —, például: sok szó, kevés tett; hosszu gyülés, kurta eredmény, stb. (Széchenyi István „A kelet népe 1841-ben.")

34. AZ OKSÁG TÖRVÉNYE.

Az ok és okozat, a czél és eszköz egymást kölcsönösen ébresztik: igy a várromok látása vészes háborukra emlékeztet, a mértéktelen borivás a részegségre figyelmeztet.

35. A KIEGÉSZITÉS TÖRVÉNYE.

Az egész és rész, a nemek és fajok meg egyedek füződnek elménkben, például ha valamelly könyv jön eszünkbe, tartalmát és egyes tanitmányait is juttatja elménkbe; a katonaság képzete a huszárokra emlékeztet.

36. ÖNKÉNYTELEN ÉS ÖNKÉNYŰ ESZMETÁRSULAT.

Az eszmetársasitás már önkénytelen, már önkényű. Az önkénytelent egyedül a visszaidéző tehetség az előadott törvények szerint viszi véghez és érzéki életünkhez tartozik, miért is az oktalan állatoknak szintugy mint az embernek tulajdona azon kivétellel, hogy azok csak az együttlét, következés és hasonlatosság törvényei szerint társasitnak, az ember pedig képzeteit minden viszony szerint és önkényileg t. i. az értelem segedelmével füzi. — Az önkénytelen társasitásnak helye van: 1) ha a külső érzékek nyugszanak, innét származnak álomké-

peink, 2) heves indulatokban, vagy betegségben, például ideglázban. Ebből magyarázhatni: 1) miért nem képes némelly ember huzamosban figyelmezni, tudniillik új tárgyak jőnek eszébe, mi által a figyelem háborgattatik, 2) abból következik némelly képzeteknek hatalma, t. i. olly sokszor ébrednek föl elménkben és annyira uralkodnak rajta, hogy azoktól meg nem szabadulhat, illy rögzött eszméket — fixae ideae — az őrülteknél tapasztalhatni, 3) innét érthetni a rokon és ellenszenvet, t. i. vannak, kiket első látásra megszeretünk, másokat utálunk akaratunk ellen: azok kedves, ezek kedvetlen érzeteket gerjesztenek föl bennünk.

A önkényes eszmetársasításból kiismerhetni az ember lelkületét és uralkodó vágyait, tudniillik azon képzetek, miket szivesen emleget, kijelentik, minő terveket tüz maga elé és minő vágyakat táplál: igy Julius Caesar nagyravágyását már akkor mutatta ki, midőn csekély falu látásánál azt vallotta, hogy inkább szeret itt első, mint Rómában második lenni. Ebből érthetni, mikép birnak némellyek olly könnyen sziveket meghóditani, tudniillik olly képzeteket idéznek elő azokban, mik által megindulnak. Maria Therezia hét ellenségtől megtámadva az egybegyült ország rendeit őseik vitézségére emlékeztette és czélt ért. Napoleon igy szólitotta föl seregét: föl katonák! föl megmenteni Francziaországot!

37. ÁGAI.

A visszaidéző tehetség ágai: az emlékezés és képzelem — phantasia. — Mind a kettő az észrevett tárgyakat visszahozza, de az emlékezés változatlanul, a képzelem megváltozva.

I. CZIKK.

EMLÉKEZÉS.

38. ÉRZÉKI ÉS ÉRTELMI.

Az emlékezés azon tehetség, minélfogva az észrevett tárgyakat ugy, a mint léteztek és jelenkeztek, idézzük vissza: például a látott sz. Gellérhegyének képzete emlékezet. Az emlékezést történet-iróhoz hasonlithatni.

Az emlékezés érzéki és értelmi: amaz közös az embernek az oktalan állatokkal, ez egyedül az embernek tuajdona. Az érzéki emlékezés önkénytelenül tartja a szerzett ismereteket; az értelmi magát szándékosan helyezi a multba. Némellyek visszaemlékezést emlitenek, minélfogva az ember az észrevett tárgyakra ráismer, de ez nem egyéb, mint hiv emlékezés.

Az emlékezés ellenkezője az elfeledés vagyis azon gyengesége az elmének, miszerint nem képes a meghomályosult észrevevést világosságra hozni.

E tehetség függ: először az agytól. Igy az ifjak, mivel agyvelőjök ingerlékeny, könnyebben tanulnak, mint az öregek. Másodszor az érzéktől: a mi nagyon hat érzékünkre, például rendkivüli esemény, tartósan marad emlékezetünkben. Egyáltalában: mit közel időben, mit többször és világosan vettünk észre, arra könnyen visszaemlékezünk. Igy gyermekkori tapasztalásunk most már homályos előttünk. Ki csak egyszer látott valamelly várost, azt homályosan tartja elméjében. Ha valamelly háznak minden részeit, némelly embernek minden arczvonásait jól néztük meg, annak képe hiven és világosan marad elménkben. — A látás tárgyait legvilágosban tart-

juk elménkben; homályosban a hallás és tapintás adatait, leggyengébben az ízeket és szagokat.

Minthogy az emlékező tehetség ága a visszaidéző tehetségnek, ennélfogva az eszmetársasitástól függ, sőt azon alapszik. Részletesen az együttlét, egymásután és kiegészités törvényei alapitják az emlékezést.

39. NEMEI.

Az emlékezés tárgyra nézve különnemü: szó és dolog, hely és idő, szám és nyelvemlékezés. Könnyü szó és nyelvemlékezéssel az ifjak birnak; a dolog emlékezés a korosabb embernek tulajdona, kiben a gondoló tehetség már fejlett s ki a gondolatok rendét fogja föl.— Szóemlékezésre olly nemü ismeretekben szorulunk, mellyek tulajdon neveket, műszavakat és idézeteket tárgyaznak. A dologemlékezés nem csak a tudományokban, hanem a közéletben is fölötte bőcsös, s ennekokáért a görögök és rómaiak a jó emlékező tehetséget igen nagyra becsülték.

Az emlékezés jeles: 1) ha nagy azaz sok tárgyra terjed, 2) ha gyors, kevés fáradsággal müködik, 3) ha erős vagyis tartós, t. i. sokáig tartja a szerzett ismereteket, 4) ha hiv azaz ráismer az észrevett tárgyakra és azokat másokkal össze nem zavarja. Mind ezen jelességekkel csak kevés ember dicsekedhetik; azonban voltak az ó és új korban rendkivüli emlékezésü férfiak, Cyrus, Mithridates, Seneca, Heineke, stb. Amerika ős lakói képesek a térítő papok beszédeit egészen elmondani.

Az emlékező tehetséget legjobban müvelhetni gyakorlás azaz tanulás által. Sükeres tanulásra szükséges: 1) hogy mindenek előtt jól értsük a tárgyat. Nem tanácsos a gyermekkel azt tanultatni, mit esze föl nem ér. 2) A fölvett tárgyat helyes rendbe kell szedni s minden ré-

szeit egyenkint elménk elé állitani. 3) Néha jó fönhangon tanulni, hogy két érzékkel hallás és látás által vehessük föl a tárgyat. 4) A tulajdon neveket és műszavakat ismeretes jelekhez kell kötni azaz társasitani, például Árpádot árpához. Végre 5) kivántatik gyakori ismétlés, de nem annyira gyakori olvasás, mint inkább könyv nélküli elmondás. Ezen előadott szabályok szerint legsükeresben tökélyesithetni az emlékezést, és ezekben áll az emlékezés mestersége — ars mnemonica —, miről olly sokat irtak a régiek és újabbak, nevezetesen Kaestner.

Önkényileg elfeledni nehezebb, mint emlékezni. Az elfelejtés szenvedett bántalmainkra és bajainkra nézve jótékony. — Plinius emlit egy valakit, ki fejbe üttetett, minek következtében egyedül az olvasást felejtette el. A részletes elfeledésre sok példát hoz föl Haller. — A könyvek sokasága az emlékezés gyakorlásának ártott.

II. CZIKK.

KÉPZELEM.

40. ÉRZÉKI ÉS ÉRTELMI.

A képzelem szinte, mint az emlékezés, az észrevett tárgyakat visszaidézi, de nem ugy, a mint jelenkeztek, hanem megváltozva, tudniillik a szerzett képzetekből új képeket szerkeszt.

E tehetség müködésre nézve kétféle, érzéki és értelmi. Az érzéki képzelem, melly az oktalan állatokban is meg van, önkénytelenül müködik, ennek helye van az embernél is, például alváskor. Az értelmi képzelem, mit költő tehetségnek neveznek, egyedül az embernek

tulajdona, minélfogva az észrevett tárgyakból önkényileg új képeket teremt. E képzelmet teremtőnek nevezik, nem mintha új tárgyakat anyagra nézve hozna létre, hanem mivel az észrevett tárgyakat új alakban szemlélteti. Alakitása pedig abban áll, hogy a szerzett képzeteket taglalja, és vagy bizonyos terv szerint, vagy egyedül szeszélyből összerakja, már nagyitja, már kisebbiti. Igy származtak a tündérvárak, az ugynevezett aranyország — Eldorado —, a mesés óriások, boszorkányok, szárnyas lovak, stb. — A képzelmet rajzolóhoz hasonlithatni, s főleg a hasonlatosság törvényén alapszik.

A képzelem józan, ha müveit karöltve az értelemmel alakitja, és azokat a való kültárgyaktól megkülönbözteti. Kórságos a képzelem, ha elmeszüleményeit a kültárgyakkal fölcseréli: az illy fölcserélt képzet agyrém, képzelődésnek neveztetik — chimaera — millyenek álmaink és az őrültek képzetei. (Erről e tan végén)

A józan képzelemnek müvei: 1) minden jelképek — symbola —, betük, számok, mértani idomok — figurae —, minden új gépek, szerszámok, butorok. Mind ezeket képzelmünk az értelem segedelmével rajzolja. 2) Minden eszmények — idealia —, vagyis a müvek és cselekedetek mintaképei, például a tökélyes országnak a tökélyes bölcsnek eszménye. Az eszményeket képzelmünk az ész segedelmével képezi, és ezen tehetség a szoros nevü költő képzelem: igy rajzolják a költészek az aranykort, illyen Ovid metamorphosisa.

A költő képzelem tulajdonságai: 1) az eredetiség, miszerint a mű nem másolat, 2) a teljesség azaz tökélyes egészet és szépen összhangzó képet állitson föl, 3) a remekiség, miszerint a mű a szép tárgyaknak mintaképe. (Ezekről részletesen a szép műtan)

41. A KÜLVILÁGNAK NAGY HATÁSA VAN KÉPZELMÜNKRE.

A heves égal a költő képzelmet éleszti, mit a napkeletiek példája tanusit. Továbbá a kies és változatos tartomány, a róna mezők, a hegyek, erdők, folyamok, tavak, a tenger ezerféle képekkel gazdagitják az elmét és az eszmények képzésére hevítik. Ide járul a nemzetek története, fényes tettei, vitéz hadai: igy Trója meghóditása, a persák fölötti győzelem Marothonnál és Salamisnál, a görög költőket és müvészeket remek müveknek teremtésére buzditotta. Végre testünk állapotja, a kor, életmód és vallás nagyon hatnak képzelmünkre. Az ingerlékeny idegüek, lázas betegek, fűszeres ételekkel, szeszes italokkal, mákonynyal élők heves képzelmüek szoktak lenni.

42. A KÉPZELEMNEK NAGY HATÁSA VAN AZ EMBERRE.

1. Mi testünket illeti, a gyászos események hallása vagy olvasása, ha puszta költemények is, sirásra fakasztja az embert, főleg az ingerlékeny idegüt. Hasonlóan mesék a kisértetekről borzadást okoznak a gyermekben. Puszta álmok képesek testünket megrenditeni. Merő képzelés émelygésre indit. Végre bizonyos, hogy a képzelem veszélyessé teheti a betegséget, sőt betegséget és halált okozhat. Ez utóbbit némellyek tagadják, de bizonyos az, hogy a puszta képzet heves érzeteket gerjeszthet, ezek pedig néha veszélyesen hatnak a testre. De a képzelem a gyógyulást is jótékonyan segíti, ez okból is törekszik az orvos önmaga és gyógyszere iránt bizodalmat nyerni. 2. Lelkünkre nézve a képzelem elménket új képekkel gazdagitja, s igy minden müvé-

szetnek szülő anyja. De meg is vesztegeti néha az értelmet, és vakhitet, vakbuzgalmat, sőt elmeháborodást is szülhet. Mi kedélyünket illeti, a képzelem új örömöket szerez, minthogy életünket kedves szinekkel festi. De néha búval és gonddal annyira gyötri az embert, hogy álmában is háborgatja.

43. A KÉPZETEKBŐL IS SZÁRMAZNAK ÉRZETEK.

1. Az emlékezés érzetei. Ha olly dolgok jőnek eszünkbe, mellyek valaha kedves benyomást tettek reánk, például ifjukorunk játékai, azoknak emlékezete az együttlét törvénye szerint újra kedves érzetet gerjeszt. Ha pedig szenvedett búra és fájdalomra visszaemlékezünk, az azt okozta tárgynak képzete ismét kedvetlenül illet. Az emlékezés által gerjesztett kedves és kedvetlen érzetek is ingerül szolgálnak azon tárgyaknak megkivánására, vagy utálására. De ezen vágyak csak közvetettek, mivel csak a multrai emlékezés ál al támadnak, és különböznek a szemléletekből származó közvetlen vágyaktól.

2. A képzelem érzetei. E tehetségen a rokonöröm, rokonbú, szóval a rokonszenv alapszik. Ha valakit olly állapotban látunk, mit valaha mi is tapasztaltunk, rokonörömre és rokonbúra indittatunk. Ennek alapja a minmagunk és mások állapotja közti hasonlatosság, mit a képzelem rajzol le. Minél élénkebb a képzelem, érzékenyebbek az idegek, müveltebb az ész, annál fogékonyabb az ember részvétre. Ennélfogva az asszonyok részvétre nézve megelőzik a férfiakat, az ifjak az öregeket, a müvelt népek a vad embereket. A rokonszenv magában véve érzéki és önzési — egoistisch — érzet, mit abból is érthetni, hogy mindjárt gyengül, mihelyt látjuk, hogy másnak java minmagunk javával összeütközik. Azonban a részvét társadalmi erényeket, adakozást, türel-

met, kiméletet szül, miért szorgosan kell az ifjak szivében ápolni.

Jegyzet. Némellyek visszatermő és alkotó képzelmet különböztetnek — reproductiva et productiva —; a visszatermő nem egyéb az emlékezésnél, az alkotó pedig a tulajdoni képzelem.

II. FEJEZET.

FIGYELEM.

41. ÉRZÉKI ÉS ÉRTELMI.

A figyelem nem egyéb, mint az észrevevő tehetségnek irányzása és függesztése valamelly tárgyra, hogy azt annál tisztábban foghassuk föl. E tehetség érzéki, ha az érzéki benyomásokra, értelmi, ha képzeteinkre és gondolatinkra fordítjuk. Működésére nézve továbbá önkénytelen, ha szenvedőleg működik, és önkényü, ha azt akaratunk irányozza. Érzéki és önkénytelen figyelemmel az oktalan állatok birnak. Az értelmi figyelmet eszmélésnek nevezhetni — reflexio animi —, mi által az ember eszméletre azaz öntudatra jő. (46. szám.)

Az érzéki és önkénytelen figyelem az érzéki benyomások mibenlététől függ. Élesztik e figyelmet a változatos, új, nagy, rendkivüli és érdekes tárgyak; fárasztják ellenben az egyidomu, homályos, huzamos és sokas benyomások. Ha a szónok, az oktató egy hangon mondja beszédét, álomba hozza a hallgatókat. Az egyenruhás seregnek szemlélése figyelmünket nagyon fárasztja.

Az értelmi figyelmet háborgatják: a nagy érzéki benyomások, például zörgés; az önkénytelen eszmetársasitás, mivel figyelmünket akaratunk ellen idegen tárgyra viszi; élénk érzetek és heves indulatok, harag, félelem, stb. Az eszmélés csendes kedélyt követel.

45.

Figyelmünk jeles: először ha hatalmas, t. i. sok tárgyra terjed; másodszor ha erős és huzamos, azaz nem könnyen fárad, és akadályok által zavarba nem jő. Rendkivüli figyelemmel birtak Archimedes és Julius Caesar: amazt mértani elmélkedésében a város ostroma sem háborgatta, ez több levelet szózalt és maga is irt egyszersmind.

Hogy figyelmünket erősithessük, komoly tárgyakkal kell foglalkodni, mire nézve a mennyiségtan és gondolkodástan segéd kezet nyujt. Folytonos elmejáték, rendetlen foglalkozás értelmi figyelmünket gyengítik és elmeszórakozást szülnek.

Az elmeszórakozás azon gyengéje figyelmünknek, miszerint ez szanaszét bolyong minden határozott irány nélkül. Ez elszóródást a gyermeknél tapasztalhatni, ki még erőtlen arra, hogy elméjét egy tárgyra huzamosban szoritsa. Ebből a gondolatlanság — Gedankenlosigkeit — származik. A szórakozással az elmerülés áll szemközt, mellyel elménk önkénytelenül egy tárgyra van szegezve. Illy andalgás, mélázásból rögzött eszmék erednek.

Az értelmi figyelmet a föntebbi szerint igen müvelhetni. Minél hathatósb e képzeteinkre és gondolatainkrai figyelmezés, annál tisztább ismeretek birtokába jut az ember. Azonban mind az érzéki, mind az értelmi figyelmet egyaránt kell kimüvelni, különben már az egyik, már a másik rövidséget szenved. Igy némellyek csak arra figyelnek, mi rajtok kivül történik, belsejökre épen nem tekintenek: ezek gondatlanok és könnyelmüek szoktak lenni. Vannak mások, kik elmélkedésben ugy elmerülnek, hogy magok körül semmit sem látnak, sem hallanak. Ezek búskomorokká válnak — melancholi —. (Erről e tan végén)

HARMADIK RÉSZ.

SZELLEMI ÉLETÜNK RÉSZLETESEN.

46. ÖNTUDAT.

Az öntudat általjában a lét és tudat egyesülése, vagyis azon tudat, hogy létezünk. Öntudatra az ember csak fokonkint jő. Az ember első élete merő testképzés anyja méhében, hol teste életmüsége és érzékei fejlődnek, tehát merő tenyésző élet. Ezen kifejlés után kezd érezni és mozogni, melly érzéki életet a gyermek csak születése után ér el tökéletesen. Most kezd tárgyakat különböztetni: a fényt szemmel kiséri, hangok felé fordul, nyujtott eledelek után kap és lábaira emelkedik. Ez az érzéki életnek időszaka, mellyben a gyermek az észrevett tárgyakat elméjében megtartja és fűzi. Szellemi életre csak akkor ébred fel, mikor gondoló tehetsége kezd müködni, azaz mikor önmagára és a kültárgyakra figyel, eszmél, magát a kültárgyaktól és ezeket egymástól megkülönbözteti, s főleg mikor szabad akaratja nyilatkozik azaz szándékosan cselekszik és észreveszi, hogy nem csak érző, hanem öncselekvő lény, szóval személy. Ezen időtől fogva nem beszél a gyermek többé magáról a harmadik személyben, hanem az elsőben: én akarok. Előbb csupán érezte létét, most már tisztán tudja, hogy létezik és él. Az öntudatot eszméletnek nevezik, mivel eszméléssel azaz értelmi figyelemmel jön az ember öntudatra.

Mind azt, mit öntudatban megkülönböztetünk és közvetlenül tudunk, az öntudat adata, szóval tény. Tudjuk pedig: 1) hogy létezünk. E létünk tudata olly bizonyos, hogy semmi okoskodással el nem vitázhatni, és

semmi bizonyitásra nem szorul. 2) Hogy önálló lények szóval egyének vagyunk, mit e szóval „én“ fejezünk ki. 3) Hogy nem csak érző, hanem gondolkodó és magunkat szándékosan elhatározó egyének azaz személyek vagyunk.

Létünk tudatával szorosan össze van kötve állapotink tudata, miket mindenkor az „én“nel együtt veszünk észre, például én látok, én hallottam azt, stb. Állapotink tudata a tágas értelmü öntudat, helyesebben eszmélet — Bewusstseyn —; személységünk tudata pedig a szoros értelmü öntudat, öneszmélet — Selbstbewusstseyn. —

Az öntudat az ember tulajdona; az érző lélek csak szemlél és érez.

47.

Ha szellemi tehetségeinket osztályozni szándékozunk, azoknak három nemét különböztethetjük: az elmét, kedélyt — Gemüth — és akaratot. Az elme avagy gondoló tehetség a fogalmaknak és eszméknek, a kedély az érzelmeknek — Gefühle — és vágyaknak, az akarat az önelhatározás és végrehajtásnak tehetsége. Az elme tárgyilagos, a kedély alanyi, az akarat részint tárgyilagos, részint alanyi.

I. SZAKASZ.

ELME.

48.

Az elme tágas értelemben mind az érzéket, mind a gondoló tehetséget foglalja körében; itt az elmét szorosan t. i. gondoló tehetségnek veszszük, melly szellemi életünk tulajdona, s melly az értelmet és észt tünteti elő. Közönségesen felső ismerő tehetségnek nevezik.

A gondoló tehetség az érzéktől igen különbözik. 1. Érzékkel csak külsőt fogunk föl; gondoló tehetséggel pedig a létezőknek belsejét, erőit, törvényeit, czéljait, viszonyait, okait ismerjük meg. 2. Érzék által az egyest, változót, esetékest veszszük észre; a gondoló tehetség pedig azt, mi a létezőben általános és szükséges, nyomozza. 3. Érzékkel a jelenkező tárgyakat csak érezzük és szemléljük; gondoló tehetséggel az érzéki képzeteket fejtegetjük és rendezzük, szóval megitéljük és valóban megismerjük. A gondoló tehetség szabad munkásságot nyilvánit.

E tehetség általában véve értelemnek és észnek neveztetik, de ezek szorosan véve egymástól nagyon különböznek. Az értelem az érzéki tárgyak körében marad, azokat fejtegeti és rendezi; az ész fölebb emelkedik, és az érzék fölöttit, a szellemit, az általánost vizsgálásának tárgyául választja, minek következtében a tiszta eszmék birtokába jut.

I. FEJEZET.

ÉRTELEM.

49.

Az értelem a fogalmak, itéletek és következtetés tehetsége. Müködésmódja az elemezés és összekötés — analysis et synthesis —. Az elemezés, más névvel taglalás, fejtegetés, azon müködése a gondoló tehetségnek, miszerint az észrevett tárgynak tulajdonságait szétválasztja és egyenkint vizsgálja a végett, hogy azokat megkülönböztesse. Igy fejtegetjük a nemzeteknek testi és lelki tulajdonságait; igy veszszük észre, hogy az élőfa gyökből, ágokból és levelekből áll. Ezen ele-

mezés az értelmi elvonás — abstractio logica —. Az összekötés, máskép rendezés, szerkesztés, elménk azon müködése, minélfogva az egyes tárgyakat és különös tulajdonságokat valami egyetemes azaz nöm alá rendezi és ezzel összeköti. Igy rendezzük a franczia nemzetet az emberi nöm alá; az élőfát a növény osztályába rendezzük. Ezen rendezés az értelmi fölvevés — subsumtio logica —. Mind az elemezés, mind az összekötés csak külön iránya az értelmi figyelemnek, szóval az eszmélésnek — reflexio logica —.

50. A FOGALMAK TEHETSÉGE.

A fogalmak tehetsége különösen értelemnek neveztetik. A fogalom a több tárgyakkali közösnek, szóval az egyetemesnek — universale — képzete: ez által értelmünk az egyes tárgyakat egységgé foglalja. Igy e fogalom „eszes állat", szóval „ember" alatt Pétert, Pált, Árpádot, Hunyadit s mind azokat, kik az emberi nömhez tartoznak, értjük.

Értelmünk müködési kellékei: 1) az érzéki képzet, miből a fogalom származik, 2) a szándékos elemezés és összekötés, mi által képezzük, 3) a szó, mi által megjelöljük. Ugyanis az érzéki képzetek valami közöst és sajátost foglalnak, de nem elválasztva, nem különböztetve. Értelmünk azokat megkülönbözteti, és a sajátost a közös vagyis egyetemes alá rendezi. E rendezésre némi kötelék szükséges, mire a szó segédül szolgál, melly a képzeteket megjelöli. (Erről 58. szám alatt)

A fogalom képzésében két uton haladhatunk: t. i. vagy az adott egyes képzetekből elvonás által az egyetemest képezhetjük, vagy a már kész egyetemes képzetekből bizonyos terv szerint új fogalmat szerkeszthetünk. Az elsőt természetes útnak, a másodikat mesterségesnek

mondják. Igy például Péter, Pál képzeteiből elvonás által az ember fogalmát képezzük. Az idom, oldal és szöglet fogalmaiból a négyszög fogalmát szerkesztjük — dati et factitii conceptus —.

Az érzéki képzet a fogalomtól abban különbözik, hogy amaz egyedi, ez egyetemes képzet: igy Duna, Buda érzéki képzetek; folyam, város fogalmak azaz nemek. Van ugyan egyedi fogalom is, de akkor a fogalom az egyes tárgygyal együtt vétetik, például Magyarország. — A szemlélet közvetlen, a képzet és fogalom közvetett észrevevés.

51. ITÉLET.

A fogalmak szinte, mint az érzéki képzetek, társasulnak elménkben: erre nézve gondoló tehetségünk a fogalmakat is összeköti. A fogalmak közvetlen összekötése az itélet, a közvetett összekötés a következtetés, máskép okoskodás.

Az itélet a fogalmak közvetlen viszonyát t. i. azoknak megegyezését, vagy ellenkezését adja elő, például az ember halandó, nem mindenható. — Az itéletet is az elemezés és összekötés által képezzük, s mind az elemezés, mind az összekötés különnemü itéletet ad. Elemező itélet — analyticum — ez: az élőfa gyökből, ágokból és levelekből áll. Összekötő — syntheticum — ez: az élőfa növény.

A fogalom képzését az elemezés és összekötés eszközli, de mind a kettő általán véve itélés, a fogalmat tehát az itélés képezi. — Az itélet szóval kifejezve tétel, vagy állitás.

52. KÖVETKEZTETÉS.

A következtető avvagy okoskodó tehetség valamelly itéletből mást hoz ki, például: a mi térben terjed, az

való test, de a levegő térben terjed, a levegő tehát való test. — A következtetést is az elemezés és összekötés eszközli, és mind a kettő különnemü következtetést alakit: t. i. vagy egyes esetekről egyetemes itéletre azaz elvre, szabályra emelkedünk, vagy illy elvből egyes eseteket hozunk ki. Az első következtetésmód a behozás, a második a lehozás — inductio et deductio —. (Ezekről a gondolkodástanban.)

A következtetés is általán véve itélés: az itélet tehát a fogalmat és következtetést közvetíti, és az értelem egyáltalában véve itélő tehetség.

53. TISZTA ÉS ALKALMAZOTT GONDOLKODÁS.

Tiszta a gondolkodás, ha egyedül módjára azaz alakjára tekintünk: e módja pedig a fogalomképzés, itélés és következtetés. Alkalmazott pedig, ha tartalmát veszszük tekintetbe, vagyis ha gondolatink által az észrevett tárgyakat meghatározzuk. Ezen alkalmazott gondolkodás a megismerés, és eredménye a szoros nevü ismeret. Miből érthetni, hogy az ismeretnek elemei: a gondolat azaz fogalom és az észrevett tárgy — ideale et reale —.

A fogalom elvont — abstract —, ha tisztán azaz magában veszszük; összetett pedig — concret —, ha egyes tárgyra alkalmazzuk. — Minden ismeret itéletet fejez ki.

54. AZ ISMERÉS KÖRE.

Az ismerésnek három müködésköre van. 1. A fogalmakat és elveket egyes esetekre alkalmazzuk és meghatározzuk, valamelly eset azon fogalom, vagy elv alá tartozik-e, vagy nem: igy állitjuk, hogy a négyszöges kör lehetetlen, hogy a levegő való test. Ez az igaznak köre. 2. Megitéljük a tárgyilagos czélszerüséget, tud-

niillik a czélok és eszközök megegyezését, legyen ez a czélszerüség akár a természet, akár a müvészet körében: igy megitéljük a fül, szem, valamelly rajzkép, szobor, költemény bőcsét. Ez a tárgyilagos jónak és szépnek köre. 3. Tekintetbe veszszük testi és lelki életünk szükségeit, viszonyait, czéljait, és meghatározzuk, megfelelnek-e ezeknek akár közvetlenül, akár közvetve mind a külvilág tárgyai, mind magunk állapotjai és cselekedetei. Mi testi életünk szükségeit közvetlenül elégiti ki, az kedves, gyönyörü; mi közvetve, az hasznos. Mi szellemi életünk követeléseinek felel meg, az általánosan jó, erkölcsös. Például: kedves a gyümölcs ize; hasznos a gyümölcsfa ültetése; általánosan jó az igazság kiszolgáltatása, az emberi szeretet, az ifjuság nevelése. Ez az alanyi jónak köre. Az első csupa elméleti, a harmadik egyedül gyakorlati, a második részint elméleti, részint gyakorlati ismereteket foglal.

55.

Minthogy a gondolkodás kellékei az eszmetársasitás, figyelem és nyelv: ezeknek kimüvelése a gondolkodás kiképzését is eszközli. 1. A szorosan vett értelem kimüvelésére kivántatik, hogy sok szóra tegyünk szert, a szavakat mindenkor határozott értelemben vegyük, s végre világosan beszéljünk. A homályos beszéd a határozatlan és zavart gondolkodásnak jele. 2. Az itélő tehetség kimüvelése követeli, hogy a tárgyak viszonyaira figyeljünk. 3. A következtető avvagy okoskodó tehetség kiképzése alapos gondolkozásban áll: ennek birtokába juthatunk, ha az események okait és következéseit, czéljait és eszközeit figyelemmel vizsgáljuk.

II. FEJEZET.

É S Z.

56.

Az ész a szoros értelmü eszmék tehetsége. Tiszta észnek nevezzük, hogy az értelemtől, melly az érzéki tárgyak körében marad, azokat fejtegeti és rendezi, megkülönböztessük. Az értelem a létezőt ugy fogja föl, a mint jelenkezik, t. i. közös és különös tulajdonságaival, viszonyaival, külső és belső állapotival. A tiszta ész magasabban emelkedik, s elmellőzvén az egyest, változót, és esetékest, egyedül azt, mi a létezőben általános és szükséges, vizsgálja, mi által az eszmékre tesz szert.

Az eszmét különféleképen értik. Igen tágas értelemben az eszme a képzet, a gondolat, minek ellenében áll az elménken kivül létező való — ideale et reale —. Szorosban véve az eszme az általános és szükségesnek képzete, millyen: az egység, okság, közösülés, czélszerüség, lét, erő. Ezek lénytani eszméknek neveztetnek — ontolologicae —, miknek a lényeknek tőstulajdonságai felelnek meg. — Legszorosban véve vagyis a tiszta eszme olly tökélynek képzete, minek érzéki tárgy meg nem felel: minő a bölcseség, szentség, boldogság, öröklét. Illy eszmék a való érzékfölöttit, a szellemit terjesztik elő: a tiszta észnek tárgya tehát az érzékfölötti, a szellemi. Szellemi czéljainkat tárgyazó eszmék az igaz, szép és jó: ezekből a többi ismeret, művészet és erkölcstani eszmék származnak. (Erről az ismerettanban)

Az észnek munkája: 1) a tudományok alapitása, mit a lénytani eszmék és ezekből folyó elvek eszközöl-

nek, 2) a szépmüvészetek föltalálása és kiképzése, mellyeknek alapjai az eszmények vagyis a tárgyak és müvek mintaképei, 3) a társadalom és ország elrendezése: az ész szabja a polgárok jogait és kötelességeit, mellyek minden jól rendezett országnak alapjai, 4) a beszédnek kiképzése, mit az ész a képzelem és értelem segedelmével létesit.

Az ész szinte, mint az érzék, észrevevő tehetség: az érzék az anyagit, külsőt, az ész a szellemit és belsőt veszi észre. Az érzéket és észt az értelem közvetiti, melly részint az érzéki képzeteket fejtegeti és rendezi, részint az észrevett tárgyakat az eszmék által meghatározza, megitéli. (54. szám)

57. AZ ÉSZNEK KIMÜVELÉSE.

Az észnek kimüvelésére nevelés kell, mi nélkül a tulajdoni eszméket tiszta öntudatra nem hozhatjuk. Ugyanis az ész puszta tehetség, müködésére tehát élesztés és fejlesztés kivántatik. Szellemre pedig csak szellem hathat élesztőleg: e szellemi fejlesztés és kiképzés a nevelés. Állitásunkat azon tény igazolja, hogy az ember szellemi életének kiképzését csak emberekkeli közlekedésben éri el. Az ember ugy van alkotva, hogy egyfelől másoknak szellemi müködését önmaga müködéseiből ismerheti meg, másfelől eszmélete az által fejlik és tisztává válik, hogy szellemi munkásságot másokban vesz észre, mi által öneszméletre és önismeretre jő. — Továbbá az eszméket ugy mint az érzéki képzeteket az értelem hozza tisztába; az értelem pedig müködésében a nyelvtől, ez a neveléstől függ.

A nevelés hiánya okozza, hogy a tiszta eszmék a vad embereknél fejletlenek.

III. FEJEZET.

JELÖLŐ TEHETSÉG.

58. JELEK.

Az elménck azon tehetsége, miszerint fogalmait és eszméit jelekhez köti önkintesen, a jelölő tehetség — facultas signatrix —. A jel ugyan a képzelem müve; de minthogy a fogalmak és eszmék tehetsége a gondoló tehetség, és a jelölés önkintes munkásságot nyilvánit, melly a gondoló tehetség tulajdona, ennélfogva a jelölésben mind a képzelem, mind a gondoló tehetség részt vesz.

A jel olly érzéki kép, minek észrevevése más képzetet költ föl elménkben. Minthogy a jel és jelölt tárgy egymást fölköltik az eszmetársasitásnál fogva, könnyen érthetni, mi haszna a sok divatozó jelnek.

A jelek természetiek és mesterségesek. A természeti jelekre maga a természet tanit: illyenek azon hangok, mellyekkel érzeteinket nyilvánitjuk, például sirás, jajgatás, illyen a tagjártatás, például szemlesütéssel szégyent jelentünk. A mesterséges jeleket az emberek szándékosan választották fogalmaik és eszméik jelölésére: ide tartozik az élő beszéd és irás.

Vannak különféle jelek: emlékek, u. m. sirkő, szobor; érdemjelek, például koszoru; jelképek, igy a mérleg az igazságszolgáltatás jele.

59.

Van néma és élő beszéd. A néma beszédnek sok jele természeti, de vannak mesterséges jelei is. Menynyire müvelte az emberi ész e beszéd nemét, láthatni a süketnéma intézetekben és némajátékokban

Az élő beszéd avvagy nyelv szavakból, a szó tagolt hangokból áll. A szavak mesterséges jelei gondolatinknak, mert tanulni kell azokat és külön nemzeteknél különösek.

Az élő beszéd tökéletesb a némánál. A nyelv kevés számu hangokból áll, miknek különféle összekötése sok ezer szót képez, ezekkel pedig a legmagasb eszméket és legtitkosb érzelmeket jelölhetjük meg.

A szó igen hív képviselője a gondolatnak: van szinte, mint ennek, tartalma és alakja. Tartalmát a tagolt hangok képezik, mellyek a fogalmaknak egyes képzeteihez hasonlitnak, szabályos szerkezete pedig a gondolatnak törvényes szerkezetéhez közelit.

60.

A nyelv mind reánk, mind feleinkre nézve, kikkel közlekedünk, szükséges. 1. A szavak a gondolatok képzését és megtartását eszközlik. Ugyanis gondolkodás által az észrevett tárgyakat fejtegetjük és rendezzük: nehogy ezeket a képzelem összezavarja, szükség megjelölni, a szó pedig hív képviselője a gondolatnak. E megjelölés által azt is eszközöljük, hogy gondolatinkat visszaidézhetjük elménkbe tetszésünk szerint. Igy a nyelv mind a gondolkodásnak, mind az emlékezésnek szükséges segéde. Figyeljen kiki magára, és észreveendi, hogy a szavak segedelmével itél és következtet. 2. Mi feleinket illeti, gondolatinkat ezekkel nem közölhetjük másképmint szemlélhető jelek által, a szavak pedig legczélszerübb jelei fogalmainknak és érzelmeinknek. Igy a nyelv az emberi társaságnak összefüző láncza.

61. A NYELV EREDETE.

A nyelv eredetéről a tudósok vitatkoznak: némellyek közvetlen isteni adománynak, mások emberi

találmánynak tartják. Kik a nyelv isteni eredete mellett állanak, azt hozzák föl bizonyitásul, hogy nyelv nélkül nem fejlődhetett az emberi ész, mert a szavak gondolkozásra szükségesek; továbbá hogy a nyelv alapszerkezete mindegyiknél ugyanaz, és ennélfogva sem egyszerre nem találtatott föl, mivel arra kifejlett ész kellett volna, sem idő folytában, mivel igy szerkezeti egységre nem jutott volna. Okul azt is említik, hogy az ember néma marad, ha mást nem hall beszélni, mit azoknak példája tanusit, kik az emberi társaságon kivül a vad állatok közt növekedtek föl.

Kik ellenkezőt állitanak, igy okoskodnak. A nyelv külön nemzeteknél különböző mind szavakra, mind müveltségi fokra nézve: a nyelvnek e különfélesége és tökélyesülése jele annak, hogy emberi találmány. Ide járul, hogy az ember természeténél fogva mind azon eszközöket kezeli, mellyek a nyelv föltalálására kellenek. Beszédre t. i. kivántatnak: beszédműszerek, értelem, mi által fölfogja az ember a tárgyak mibenlétét, képzelem, melly jelképeket rajzol, végre belső inger a gondolatok és érzelmek közlésére. Minthogy pedig e kellékek az első emberekben is megvoltak, őket méltán tarthatjuk a nyelv szerzőinek.

Mind ezekből az következik, hogy az ember találhatta föl a beszédet, és az ész meg beszéd karöltve s egyenlő lépéssel haladott a müvelődésben.

62.

Noha közös minden nyelvvel az alapszerkezet (a beszéd részei, ezeknek eredeti viszonyai), még is minden külön nyelv sajátsággal bir, mit a szavaknak származtatása és ragozása, a szókötés, a szójárások s általában müveltségi foka képeznek.

A nyelv müveltsége a nemzet értelmi müveltségétől függ: minél jobban haladott a tudományokban és müvészetekben, annál müveltebb a nyelve. Különös jelességei a nyelvnek: 1) a szavak gazdasága és szabatossága — praecisio. — Ha több tárgyra csak egy szót lel a nyelv, szegénységét árulja el. 2) A nyelvnek képzékenysége. Ha a nyelv nem képes az eszmék fejlésével haladni, müveletlen és tudományokra alkalmatlan. 3) A szabályosság. Sok kivétel a szabályok alól tökéletlenségre mutat. — A könnyü kiejtés és hangkellem — euphonia — csak mellékes jelességek.

Az angol nyelv a tengerészeti műszavakban, a franczia a társalgási és hadi mondatokban, a német a bölcsészeti műszavakban, a magyar a gazdasági nevezetekben gazdag.

63. IRÁS.

Élőszóval gondolatinkat a jelenekkel közöljük; távoliakkal és utódokkal csak irásban közlekedhetni. Az irás látható rajzjelekből áll: kigondolására okot adott a népek kereskedése és az emberek vágya ismereteiket és jeles történeteiket hiven átadni a késő ivadéknak.

Az irás szintugy, mint a beszéd, csak fokonkint jutott a mai tökélyre. Első volt a képes irás, t. i. a közlendő dolgok látható képekben rajzoltattak le, miből az aegyptomi papok szent irásmódja — hieroglyphica — származott, például a szem pálczára függesztve az isteni gondviselést ábrázolta. Ez irásnál egyszerübb volt a szótagos irás, miszerint minden egytagu szó külön jellel láttatott el, melly irásmód most is a chinaiaknál divatozik, de igen számos jelre van szüksége. Végre a betüirás találtatott föl, melly nagyon czélszerü, mert kevés betüvel számtalan sok szót jelölhetni meg.

Cadmus mondatik a betűk föltalálójának; Thaut azokat a hangok szerint osztotta.

Különös irásnemek: 1) a gyorsirás, minek segéde a kurtított irás: azt az angolok nagy tökélyre vitték, 2) a távirás — telegraphia —, mit a francziák találtak föl. — Az egyetemes irás föltalálása nem sükerült Leibnitznek. — A napkeletiek jobbról balra irnak.

IV. FEJEZET.

A GONDOLÓ TEHETSÉG JELESSÉGEI.

64.

A gondoló tehetség jelességei: az elmésség, éles és mély elme, lángész és előrelátás.

Az elmésség vig és szeszélyes gondolatjáték. Az ember tudniillik vagy komolyan gondolkodik szorosan vizsgálva a tárgyat és hiven adva elő, vagy pedig elméjével játszik, melly gondolatjáték abban áll, hogy egyedül szeszélyét és jó kedvét követve önkényileg fűzi gondolatit, és váratlan mondattal másokat meglep. Ki illy gondolatjátékban jeleskedik, az elmés vagyis elméncz. Az elmésségnek segéd eszközei: 1) a szójáték, millyen Lessing ama itélete: „ez a könyv sok jót és újat foglal; kár, hogy mi jó benne, nem új, és mi új, nem jó.“ 2) A hasonlatok, képes szavak — metaphora, allegoria, parabola —, például a magyar nép kelet növénye. 3) Az elmés felirat — epigramma. —

Az elmés gondolatnak könnyünek, világosnak és a mennyire lehet rövidnek kell lenni.

65.

Az éles és mély elmének tárgya és gondolkozása komoly, czélja pedig a megismerés és kigondolás. Az

éles elme a tárgyak viszonyait és különbségét vizsgálja, mitől a mély elme abban különbözik, hogy ez a létezőnek belső alapjait nyomozza. Illy elmék többnyire a tudományok mezején jelenkeznek.

Sokan az elmésséget a hasonlatosságnak, az éles elmét a különbségnek föllelésében helyezik, és az utóbbinak a rokon fogalmak és szavak megkülönböztetését, továbbá az ellentételek — antithesis — szerkesztését tulajdonitják. Nem maga a hasonlítás bélyegzi az elmésséget, hanem a meglepő gondolat és vig előadás. Vannak elmés gondolatok, mik különböztetést fejeznek ki, millyen Lessing fönemlített itélete.

66.

A gondoló tehetség legmagasb nyilatkozása a lángész — genie —, melly az észnek és teremtő képzelemnek öszhangzó munkálkodásából keletkezik. A lángész olly fölfedezéseket és találmányokat közöl, mik az emberi nöm előtt talán mindenkorra ismeretlenek maradtak volna. A lángész vagy tudományos, vagy müvészeti, vagy országlási: tudományossal Hippocrates, Platon, Newton, Kant, müvészetivel Homer, Phidias, Apelles, Shakspeare, Mozart, országlásival Solon, Pitt Vilmos birtak.

67.

Érzékkel csak a jelent szemlélhetjük, a multat képzelnünk, a jövendőt gondolnunk kell. A multra az emlékezés tekint vissza; a jövendőre az ész figyel. A jövendőt nem olly világosan láthatni, mint a multat, mivel csak lehetséges. Elménk azon tehetsége, miszerint bizonyos körülményekből és okokból következtetést von a jövendőre és ezt ugy szólván meghatározza, az előrelátás. A jövendőt csak olly esetekben tudhatni meg bi-

zonyosan, mellyek a természet állandó törvényei szerint folynak. Igy a csillagász eleve hirdeti a nap és hold sötétedését, és a bolygó csillagok mozgását sok századra határozza. — Hogy e tehetség az emberre nézve igen hasznos, tagadhatlan: mert a ki tetteinek eredményeit előre látja, tudja, mit tevő legyen és sok bajt hárithat el magától. E tehetséget szorgos figyelem a dolgok jelen állapotjaira, visszaemlékezés a történtekre, és mély elme, melly azt látja át, a jelen okokból minő következés folyhat, élesztik és segítik.

Némellyek érzéki sejtéseket említenek, mellyek szerint az ember némi homályos érzetekből testi állapotjában változást és fordulatot vár. Igy némellyek előre látták közelgő betegségöket és haláluk óráját. A sejtéseknek alapját az életműségben és főleg az ösztönben kell kutatni. — Ezen sejtésektől különbözik az, mit állati ösztönnek neveznek, s minek hatása bizonyos: igy az oktalan állatok előre érzik az időváltozást, mint a kakas a hajnalt.

Minthogy a jövendőt néha bizonyosan tudhatni meg, nem csoda, ha a tudatlan nép jövendő sorsának okait külső jelekben és tüneményekben például az égi testekben keresi. Innét származnak a sok nemü jóslatok — divinationum genera, augurium, astrologia, chiromantia, etc —.

V. FEJEZET.

AZ ELMÉK KÜLÖNFÉLESÉGE.

68. ELMEI GYENGESÉGEK.

Az emberek elmére nézve egymástól igen különboznek. Némellyek nagy, mások szük elmével birnak; egynek éles, másnak tompa, annak villámgyors, ennek

lassu az elméje. Vannak rosz, középszerü és jó elmék: a rosz elme másnak gondolatjait sem fogja föl, a középszerü az előadottakat ugyan érti, de nem képes valami újat kigondolni, a jó elme eredetiséggel bir. Említésre méltók az elmei gyengeségek: a butaság, együgyüség, ostobaság, fölületesség és zavart elme.

A butaság — hebetudo — az elménck legnagyobb gyengesége. A buta ember még a köznapi ismereteket is nagy nehezen fogja föl, a tudományra és szép művészetekre teljesen ügyetlen. Legbutábbak az ugynevezett talókák — cretines —, kik mindenre oktalanul bámulnak. — Az együgyüség az értelemnek gyengesége. Az együgyü keveset fog föl elméjével, és ennélfogva kevés fogalommal bir. Mások szerint az együgyüség az elmésség hiánya. — Az ostoba fonákul itél minden józan tapasztalás ellen, nem látja át a dolgok okait és következéseit, nem figyel a jelen körülményekre, s ennélfogva mindenbe botlik és oktalanul tesz mindent. Az ostoba a balgától abban különbözik, hogy amaz elmésség és mély elme nélkül szükölködik, a balga pedig elmés ugyan, de minden józan itélet nélkül. Mind a kettőben tehát az éles itélet hiányzik. — A fölületes sokat tud, de alaptalanul minden elvek nélkül; ő állításának okát nem tudja adni. Illyen elmét tapasztalni azoknál, kik sokat olvasnak, de annál kevésbé gondolkodnak. A fölületesség tehát alaptalan gondolkozás. — A zavart elméü nem képes ismereteit tudományos rendszerbe szedni. Illyen ember ellenmond magának állitásában, minthogy ismerete nincsen rendszerezve. A ki tudományos tárgyról értekezik, jól kell tudnia, mit mondott már, mit mond most, s mit fog mondani. Kinek elméjében nincs ez ugy rendezve, az zavart gondolkozásu.

69. OKAI E KÜLÖNFÉLESÉGNEK.

Hogy az emberi elmék annyira különböznek, arra részint testi, részint szellemi okok vannak. Testi okok a véralkat avvagy vérmérsék — temperamentum —, a kor, nöm, élelem, éghajlat. Szellemiek: a nevelés, nyelv, korszellem, életnem, polgári alkotmány, vallás. — Testi okokból hajlamok, szellemiekből való tulajdonságok erednek. A hajlamok — Anlagen — fejletlen tehetségek.

70. VÉRMÉRSÉK.

A test lelkünknek műszere: annak alkatjától tehát lelkünk munkássága függ. Testünkben folyó és szilárd részek vannak: folyók a vér és a többi nedvek, nyál, epe, köny, stb. Szilárd részek a csontok, porczok, izmok, idegek, bőr. E folyó és szilárd részeknek külön emberekbeni külön iránya, mibenléte, hatása a vérmérséket képezik. Már Hippocrates és Galenus négy vérmérséket különböztettek, és ezeket a testben uralkodó nedvtől nevezték, t. i. vértől a vérmest — sangvineus —, fekete epétől a komort — melancholicus —, sárga epétől az epést — cholericus —, nyálkától a hidegvérüt — phlegmaticus —. Ujabb időben Haller a vérmérséket idegeink érzékenységéből és izmaink rugonyosságából származtatta.

A vérmes, máskép könnyű vérü, heveny, kitünő üterekkel, érzékeny idegekkel s hathatós tüdőkkel bir: könnyen vesz be minden érzéki benyomást, de hamar el is bocsátja. Szemléletei világosak, érzetei élénkek, emlékezése könnyü, értelme nyilt és elmésségre hajlandó, de itélete hirtelen és véleménye változó: ilyen a franczia.

A komor avvagy fekete epés, nehéz vérü, a vérmessel szemközt áll. Uralkodók benne a viszerek és máj: nehezen és lassan fog föl minden behatást, de azon uralkodik. Szemléletei és képzetei homályosak, érzetei mélyek és hathatósak. Nem gondolatjátékra, hanem komoly elmélkedésre alkalmas, itéletében óvakodó, véleményében állandó, sőt daczos, millyen az angol.

Az epést a csipős vér és ingerlékeny izom bélyegzi. Érzetei hevesek, képzelme tüzes, gondolkozása nagyszerü, elméje éles, a szép müvészetre hajlandó, minő az olasz, spanyol, arab. A magyar komorepés.

A hidegvérü avvagy nyálkás az epésnek ellentette: kitünő mirigy és duczrendszerrel bir. Fogékonysága és ingerlékenysége gyenge, szemlélete csendes, elméje nem éles, de józan gondolkozásu és rendszeres, illyen a németek nagyobb része, a holland.

(Mi ezeknek kedélyét illeti, azt illő helyen fogjuk előadni.)

71.

Elménk különfélesége egyéb okoktól is függ. Ide tartozik: 1) a kor. Valóban a fiatal ember heves érzésü, tüzes képzelmü, újságon kapkodó, de gondolatlan és könnyelmü, a koros férfiu eszmél és tervez; az öreg itéletében óvakodó, minden újításnak ellene. Szóval: a gyermek nyálkás, az ifju vérmes, a férfiu epés, az öreg komor. 2) A nöm. A férfi és nő között nagy a különbség elmére nézve. A férfi nagy, éles és mély elmeü; a nő heves képzelmü, elmés, de könnyelmü. 3) Az élelem. A fűszeres ételek és szeszes italok csipős vért és ingerlékeny ideget okoznak: azt tapasztalni az olaszoknál, kik heves képzelmüek és ábrándozók. A nagyon zsiros ételek, sok sajt, sürü sör tunya vért és nyálkát gyüjtenek, és az elmét tompitják. 4) Az éghajlat. Hogy

ennek nagy hatása van az elmére, már a régiek tudták: így Platon hálát adott az isteneknek, hogy Athenében és nem Boeotiában született. Bizonyos, hogy a hideg és meleg, szaraz és nedves levegő a testre és ez által a lélekre hat. A nagy hideg a testet nehézzé és ügyetlenné teszi; a nagy meleg azt lankasztja és a képzelmet fölhevíti; száraz levegőben, ha nem nagyon meleg, serény az ember; nedves levegőben komor. Mind ezekből érthetni, miért ábrándozók a heves égöv alatti lakósok, miért az ember mérsékelt ég alatt iparüző, a müvészeteknek és tudományoknak müvelője. Továbbá a föld termékei, a tartomány helyzete különféle irányt ad a gondolkozásnak és műiparnak. Nilusnak többszöri áradása az aegyptomiakat csatornák készítésére és földmérésre inditotta; a tengermelléki phoenicziaiak messze földre terjesztették a kereskedést. Anglia a földnek majd minden népeivel kereskedelmi viszonyban áll; Németalföldet száz meg száz csatorna hasitja keresztül; honunk népe a földmüvelést és marhatenyésztést kedveli.

72.

A szellemi okokhoz mindenek előtt a nevelést számítjuk. A nevelés szellemi tehetségeinket éleszti és azoknak müködési irányt ad. Lelki erőink születésünkor ugyszólván szunnyadnak; a mint tehát ébresztetnek és irányoztatnak, ugy müködnek aztán életünk folytában. A neveléstől főleg gondolkozásunk iránya függ: tanusítják azt a mély tudományokat és szép müvészeteket kedvelő atheneiek, a szellemi müveltséget megvető törökök, a műipart és polgárosodást előmozdító keresztény népek.

Hogy a nyelv segéd eszköze az értelmi müvelődésnek már emlitettük. S valóban a nyelv gazdagsága és szabatossága folvilágosult értelmünknek kisérő társa vagy in-

kább kalaúza annyira, hogy a nyelv müveltségéből az értelemét kiösmerhetni.

A korszellem még a nevelésnek is irányt ad. Az uralkodó eszmék, a müvészetek és tudományok, miket némelly században kitünőleg kedvelnek, a tudósok és müvészek remek müvei, miket utánoznak, a népek szokásai és életmódja: mindezek a korszellemet képezik, melly árvizként ragadja az elméket. Századunkat a műipar és átalakulásvágy jellemzik.

Hogy a polgári társulatbani helyzetünk és életnemünk gondolkozásunkat irányozza, kétséget nem szenved. Minden polgári állásnak saját ismeretköre és foglalatossága van, melly itéletünket vezérli. Ugyanazon dologról, például a nevelésről, máskép itél az orvos, ki a test épségét főszempontul veszi, máskép a bölcsész, ki a szellemi müvelődést fő czélnak állítja, máskép végre a hadfi, ki a vitézséget főleg ajánlja. Mennyire különböznek gondolkozásra nézve a gazdagok és szegények, világiak és papok, könnyen érthetni.

Végre a polgári alkotmány és vallás is itéletünket módositja, a mint azt a nemzetek története eléggé tanusítja.

73. ARCZTAN.

Az arcztan — physiognomia — azon tudomány volna, miszerint az embernek lelki tehetségeit arczvonásaiból ismerhetnők ki. Már a régiek fáradoztak az arcztan alapitásán. Aristotelesnek arcztani értekezést tulajdonítnak. Ujabb időben Lavater törekedett számos kisérlettel e tárgyat tisztába hozni, törekvése azonban nem sükerült, miért is elmés férfiaktól, nevezetesen Musaeustól gúnynyal támadtatott meg. Lavater fáradozásait új iránnyal folytatta Gall, és az elmei tehetségeknek külső jeleit vagyis műszereit a koponyában ke-

reste, minélfogva tanitmánya agy- vagy koponyatannak — craniologia — neveztetik. Hogy e tárgyra vonatkozólag biztos szabályokat nem hozhatni, kitetszik e következőkből. 1. A test alakítása nem függ egyedül a lélektől, hanem az életerő is közremunkál a természet kénytelen törvényei szerint, ennélfogva a test alkatjából a lélek tulajdonságait bizton ki nem ismerhetni. Vannak szép és erős testü emberek, kiknek elméje természetileg gyenge ugy, hogy rajta semmi oktatás nem fog. 2. Az emberi elmék különféleségét nem csak a test alkatja, hanem a kor, nöm, életmód s főleg a nevelés módositja. Innét következik, hogy kik a természettől középszerü elmét kaptak, azt kimüvelés által nagy tökélyre vitték.

Pölitz Károly (Encyclopaedie der philos. Wissenschaften, Leipz. 1807) azon arányra figyelmeztet, miben a lelki erő a testihez áll. 1. Némelyekben nagy a lelki erő, de gyenge a test: ollyanok érzékenyek, heves képzelmüek, elmések, testök hajlékony és ügyes, de munkába könnyen belefáradnak és állhatatlanok. 2. Vannak, kikben erős a test, de gyenge a lélek: illyenek a tudományokat csak testi jólét végett kedvelik, elméjök gyönge, ismeretök homályos és csekély. 3. Kik erős testtel és erős lélekkel birnak, nagyszerü eszmékre és vállalatokra alkalmasok. 4. Kiknek teste és lelke erőtlen, csak köznapi ismeretek mellett maradnak, a tudományoktól és mélyebb elmélkedéstől idegenkedők, lelki tespedést kedvelnek.

II. SZAKASZ.

KEDÉLY.

74. SZELLEMI ÉRZETEK ÉS VÁGYAK.

Az érzéki érzetek és ingerek közösök az embernek az oktalan állatokkal; de vannak az embernek szellemi érzetei szóval érzelmei — Gefühle — és vágyai, mellyek a létező tárgyak megitéléséből azaz fogalmakból és eszmékből származnak. — Az érzéki érzetek közvetlenül idegeink ingereltetései, mellyek közvetve lelki hangulatot azaz kedves vagy kedvetlen állapotot indítanak. A szellemi érzetek közvetlenül lelki állapotok, mellyek közvetve a testi és lelki közösülésnél fogva az idegekre hatnak, és kedves vagy kedvetlen érzéki érzetet gerjesztenek.

Kedves az érzelem, ha tárgya előttünk böcsös azaz testi és lelki életünk kellékeinek megfelel; ellenkező esetben kedvetlen. Igy kedves a vagyon, jó hir; kedvetlen az inség, gyalázat. — A lélektanárok vegyes érzelmekről szólanak nem abban az értelemben, mintha azonegy érzelem kedves és kedvetlen lehetne, hanem mivel vannak tárgyak, mellyek különféle szempontból véve már kedves, már kedvetlen érzelmet szülnek nem egyszerre, de egymásután és fölváltva. Igy átvesz valaki szülői halála után dús örökséget. Ha a birtokra tekint, kedvesen illettetik, ha pedig édes szülői vesztét meggondolja, búba merül. Innét mondjuk: keserü öröm, édes fájdalom.

A kedves érzelmet megtartani, a kedvetlent elhárítani törekszünk: e törekvés a vágy, melly igenlegesen és nemlegesen mint kivánás és utálás nyilatkozik, ilylyen a pénz és hirvágy. Az érzelmek tehát mindannyi

vágyakat képeznek. Mind az érzelmek, mind a vágyak a szabad akarat hatalma alatt állanak. (III. Szakasz. Akarat)

75. NEMEI.

Az érzelmek és vágyak a megitélés iránya és tartalma szerint különnemüek. 1. Az itélés iránya szerint az érzelmek és vágyak a multra, jelenre és jövendőre terjednek. Igy a bánat a multra, a bú és öröm a jelenre, a remény és félelem a jövendőre vonatkozik. 2. Az itélés tartalmára nézve az érzelmek igen számosak. A megitélésnek köre háromféle: az igaznak, szépnek és jónak köre. Ebből az érzelmek és vágyak három neme származik.

Minthogy az érzelmek és vágyak minket érdekelnek és meginditnak, ennélfogva az emberi érdeket képezik.

76.

Az igaznak érzelme, mit értelmi érzetnek is neveznek, a valónak megismeréséből vagyis az igazból származik. A mit értelmünk igaznak megismer, azt kedélyünk helyesli; ellenben a tévedéseket és balitéleteket roszalja és utálja. Ezen érzelem olly gyönyörködtető és olly hathatós törekvést ébreszt, hogy az embert fáradhatlanná teszi a tudományok müvelésében. Ennekokáért e vágyat korán kell az ifjakban fölébleszteni. (Erre utmutatást a neveléstan ad)

77.

A szépnek érzelme vagyis az aestheticai érzet a szép tárgyak megitéléséből foly. Mi legyen szép, azt a szépműtan fejtegeti. Itt elég említeni, hogy nem csak a látás tárgyai szépek, p. o. a csillagos ég, remek rajzkép, hanem hallható szép müvek is vannak,

például összhangzó zene, költői beszély, stb. (Ezekről részletesen a szépműtan)

78.

A jónak érzelme és vágya a gyönyörűnek, hasznosnak és erkölcsinek megitélésén alapszik. Legérdekesb a szellemi életre rendelt ember előtt az erkölcsi érzelem, mit böcsületérzésnek neveznek. A mi az erkölcsi törvénynyel megegyez, az lelkismeretünk nyugalmát és minmagunk megböcsülését szüli; ellenben az erkölcsi gonoszságot lelkismeretünk furdalása kiséri. (Erről az erkölcstan)

Minthogy az igaznak, szépnek és jónak érzelmei gondolkozásunk eredményei, világos, hogy az igaznak, szépnek és jónak ismerve — criterium — nem az érzelem, hanem az eszme, miből az érzelem származik. — A többi érzelmeket és vágyakat az indulatoknál és szenvedélyeknél fogjuk részletesen fejtegetni.

79.

Hathatós az érzelem és vágy, ha nagy változást képes okozni és az embert nagy tettre indítja. Az érzelmek hatékonyságát — intensio — emeli: 1) a tárgyaknak változása, az egyféleség ellenben gyengíti. Változás munkáinkban, járás, társalkodás kedélyünket gyönyörködteti és erősíti. A változatlanság unalmat szül, mit némellyek játékkal és dohányzással szeretnek elüzni. 2) Uj, szokatlan és váratlan dolgok a kedélyt élénkítik, lankasztják pedig a mindennapi tárgyak. Ebből érthetni, miért olly gyönyörteljes életünk zsenge kora, miért olly kedves a kikelet. 3) Az érzelmeket az ellentiség — contrast — is éleszti. Innét a visszanyert birtok kedvesebb, mint vesztése előtt; a helyreállitott egészség igen gyö-

nyörködtet. — Az érzelmek tartóssága azoknak folyvásti ismétlésében áll, és az üterek lüktetéséhez hasonlithatni.

A vágyak annál hathatósbak, minél többször elégitjük ki; igy a pénzvágy ennek gyüjtésével növekszik. A tárgynak távolléte is nagyítja vágyunkat: innét magyarázhatni a honvágy hatását. Az akadályok és nehézségek, mik előgördülnek czélunk elérése elől, vágyunkat mind inkább élesztik: ebből megfejthetni, miért kivánjuk annyira a tilalmast.

Az érzelmek és vágyak elenyésznek, ha figyelmünket tárgyaiktól elvonjuk: ekképen enyhithetni a bút és fájdalmat. De ellenkező módon is fojthatjuk el, ha t. i. tárgyaikat figyelemmel vizsgáljuk és gyönge oldalaikat veszszük személre. Mert az érzelmek és vágyak legnagyobb ellensége a bőcsmérlés és gúny, miszerint tárgyaikat nevetségesekké teszszük.

80. INDULAT ÉS SZENVEDÉLY.

Minden hathatós érzelem általában véve indulat, de szorosan csak azon érzelem indulat, melly a szabad eszmélést háborgatja. A stoicusok azon tanitmánya, hogy a bölcs minden indulattól ment, a szoros nevü indulatokról szól — apathia —.

Ha ugyanazon vágyat többször elégitjük ki, hajlandósággá válik. Az uralkodó hajlandóság szenvedély, melly elménket gátolja a dolgok való becsének megitélésében és az akaratot rabigába hajtja. Az indulat hathatós érzelem, a szenvedély uralkodó vágy; az indulat szikraként lobban föl, de hamar el is alszik, a szenvedély lassan fészkeli be magát, de kiirthatatlan.

Az indulatok és szenvedélyek annál nagyobbak, minél élénkebb a tárgynak megbőcsülése: innét magya-

rázható a haza, vallás, felekezet iránti buzgalom. Különösen pedig az indulat annál nagyobb, minél gyöngébb testünk, érzékenyebbek idegeink, hevesebb képzelmünk: innét van, hogy a betegek, ifjak, epés vérmérsékűek igen indulatoskodók. Minél jobban törhet ki az indulat, annál gyorsabban enyészik el. Ki sokat lármáz, annak haragja kevésbé tartós. De minél nagyobb az indulat, annál nehezebben tör ki: igy a nagy öröm, félelem, szégyen némává teszik az embert.

I. CZIKK.

AZ INDULATOK NEMEI.

81. BÁNAT.

Az indulatokat az érzelmek szerint osztályozhatni. Az érzelmek pedig a megitélés irányára nézve a multra, jelenre és jövendőre vonatkoznak.

Tudjuk, hogy a visszaemlékezésből kedves és kedvetlen érzetek támadnak. Az emlékezésből azonban csak egy indulat ered, t. i. a bánat. Ha meggondoljuk, hogy oktalanul és erkölcstelenül cselekedtünk, minek rosz következéseit most tapasztaljuk, lelki fájdalom támad, melly néha annyira gyötri az embert, hogy elcsüggedésre juttatja. A bánatnak kártékony hatása van mind testünkre, mind lelkünkre. Minthogy e lelki fájdalom nehezen tör ki és könnyekre majd nem fakadhat, ennélfogva az életerőt emészti és a testet igen sorvasztja. Ide járul, hogy a bánatos magányba vonul és elméjét gyötrő gondolatokkal szüntelen háborgatja.

82. ÖRÖM.

Az öröm kedves dolognak birtokából kel, minek nagyobb foka a vigadás és ujjongatás, elragadtatás pe-

dig, midőn a kedves tárgy magára vonja figyelmünket olly annyira, hogy azon kivül mást nem veszünk észre. Az elragadtatás tehát szoros értelmü indulat. — Az örömnek nagy a hatása testünkre és lelkünkre. Az életerőt emeli és müködéseit a vérkeringést, emésztést és kiürülést előmozdítja: innét az a vidám arcz, szikrázó szem, tagjártatás, nyájas és elmés beszéd, ének, táncz. De az indulatos öröm néha a testre és lélekre kártékonyan hat, mert nem csak a józan gondolkodást háborgatja, hanem testi bágyadtságot, ájulást és gutaütést is szül. — Inditó okai: a zene, lakoma, vig társaság, szinjáték, költemények olvasása, főleg a jó lelkismeret és sorsunkkali megelégedés.

83. SZOMORUSÁG.

Jelen bajból kedvetlen érzelem keletkezik, minek neve a szomoruság. Szerző okaira nézve különféle: fájdalom, ha a baj testi; sanyaruság, ha oka szegénységünk és sok testi munkánk; gyász, ha kedves emberünk halálából származik. A szomoruság nagyobb foka a bú, gyötrődés, legnagyobb a búskomorság — melancholia —. (Erről e tan végén)

A szomoruságnak kártékony hatása van testi és lelki életünkre. Az életerőt emészti, tudniillik a vér a szivbe tódul, mi által a rendes keringés gátoltatik, a lélekzés eláll, az emésztés gyengül. Ezeken a fohász, sirás kevéssé segit. A léleknek is árt: az elme sötét képzetekbe merül, mi által az eszmélés elhomályosul; a kedély nagyon érzékenynyé válik, melly bajt a vig társaságnak és mindennek, mi földerithetne, szándékos kikerülése még öregbit. Gyászos eredményei: az ájulás, nyugtalan alvás, sorvasztó betegség és halál.

A mi orvoslását illeti: a vigasztalásnak csak néha van sükere; többet segit az őszinte sajnálkozás és a bú-

bani részvét. Leghasznosb illy ember gondolatjait más tárgyra fordítani, mire nézve a sétálás, utazás, zene, testi és lelki foglalkozás használ.

84. CSODÁLKOZÁS, TISZTELÉS, LELKESEDÉS.

Minden új, váratlan és rendkivüli dolog érzelmet gerjeszt, mit csodálkozásnak neveznek. Ha a csodált tárgy oliyan, hogy értelmünkkel fel nem fogható, bámulás a neve. A bámulás szabad eszmélésünket akadályoztatja és testünket megmereviti: igy bámulnak a tudatlanok, kik rendkivüli tüneményt látnak —. Ha a csodált tárgy szellemi jelesség, például bölcseség, erény, a csodálkozás tisztelésnek neveztetik: igy tiszteljük Socrates erényét, Attilius Regulus, Zrinyi Miklós hazaszeretetét. Az Istent nem csak szeretjük, de imádjuk is.

Az igaznak, szépnek és jónak olly hathatós tisztelése, miszerint általa kedélyünk ugy szólván elrágadtatik, a lelkesedés, ihletés. Ha ezen érzelemhez törekvés járul létesitni azon igazat, szépet és jót, buzgalom a neve — enthusiasmus —. A buzgalom tárgyra nézve sokféle: van haza, emberiség, vallás, barátság, hivatalbuzgalom. A történet tanusítja, hogy buzgalom nélkül semmi nagy és fönséges tett nem jött napfényre, s hogy a vallási igazságok terjesztése, a hazaboldogság emelése, a tudományok és szép müvészetek virágoztatása egyedül a lelkesedéstől vette létét. Ha ezen nemes törekvésnek vezére nem az ész, hanem a féktelen képzelem, ábrándozást szül. (A vak buzgalomról e tan végén)

85. HARAG.

A harag igen heves és kedvetlen érzelem, mit személyünk és jogaink sértése okoz. Azon cselekedet, mi által valaki szándékosan sért, a boszantás: igy bo-

szantják egymást a csintalan gyermekek. Illy szándékos bántalomból a boszankodás ered, melly boszut szül azaz vágyat a bántalmat bántalommal visszatorlani. A harag kitör; a boszankodás befelé veszi magát.

A haragnak és boszankodásnak nagy a hatása mind a testre, mind a lélekre. Mind a kettő az epét kiönti, miből sárgakórság következhetik. A hirteleni harag fejbe torlasztja a vért, s igy szédelygést, néha gutaütést szül. Dicső királyunk Hunyadi Mátyás a nagy haragnak lett áldozatjává. De az elmét is zavarja: innét foly az oktalan káromkodás, mit leginkább a müveletlen népnél tapasztalni. Vannak példák, hogy a nagy harag elmeháborodást okozott.

A haragtóli óvakodásra vágyainkat és igényeinket fékeznünk kell, mivel a haragnak szülő anyja a kevélység és nagyravágyás. Szinte hasznos a bántalmat ugy tekinteni: mintha a sértőnek akaratja ellen történt volna. Haragra hajlandók a vérmes és epés vérmérsékűek, továbbá a betegek, heverők, ifjak és asszonyok. — Némellyik haragban pirul, más elsápad: amaz kiadja haragját, s minthogy gyöngéjét árulta el, szégyenében pirul; ez elfojtja boszankodását és fél, ne ollyasmit tegyen, mit aztán megbánhatna.

86. REMÉNY.

A jövendő boldogságnak vagy jónak képzete reményt éleszt. E kedves érzelemnek fokai a jónak körülményeitől függnek. Ha közel a jó és nagy, ha elérése bizonyos, a remény érzelme annyira emelkedik, hogy szoros indulattá válik. Ha pedig a kivánt jó bizonytalan, vagy nagyon távol áll, a reményhez kétség járul, és a kedves érzelmet nyugtalanság váltja fel.

A remény az embernek vigasztalója és nagy tettekrei inditója. Ez enyhíti bajainkat, és óvja a szegényt

vagy beteget az elcsüggedéstől. De nagyszerü vállalatokra is buzdit: igy a kereskedőt gyáraknak fölállítására serkenti.

A reménynek kisérője a képzelem. Ez izlelteti velünk eleve jövendő boldogságunkat annyira, hogy néha nagyobb kéjt hoz a remélt jónak képzete, mint valódi birtoka, mivel a képzelem a tárgynak csak kedves szinét tárja föl előttünk, annak birtokában pedig hiányait is szemléljük. — A remény gondatlanná is teszi az embert. Ellenkezője a kétségbeesés

87. FÉLELEM.

A jövendő bajnak meggondolásából félelem támad. E kedvetlen érzelemnek fokai: a nyugtalanság, gyötrelem és kétségbeesés. Ha hirtelen támad a félelem, ijedtség a neve, minek nagyobb foka a rémülés.

A félelem nagy veszélyt hozhat testünkre és lelkünkre. A nagy félelem által el áll a lélekzés és a vér elakad: innét az a sápadt arcz. Az ijedtség lázás mozgásba hozza a testet, miből a remegő beszédet magyarázhatni. A félelem és ijedtség az életerőt gyengitik, minek következtében a test önkénytelenül kiürül: ezt néha a vitéz katonák is ütközet előtt tapasztalják. Hogy az ijedtség sulyos betegségeket és halált is okoz főleg gyönge idegüeknél, gyermekek és betegeknél, köztudomásu. Végre a rémülés az elmét is zavarja, sőt néha elmeháborodást okoz.

A félelemnek ellene a vitézség és bátorság. Szerezhetni azt, ha körülményeinkre és előkerülhető bajainkra vigyázunk, ha erősen fölteszszük magunkban, hogy a bajjal küzdendünk, ha végre böcsület és dicsőségvágyat táplálunk. Azonban a bátor lélek nem egyedül akaratunktól függ, hanem arra testi erőnk és vér-

mérsékünknek is van befolyása: így a hidegverü nem ijed meg könnyen. A bátorságtól a vakmerőség különbözik.

A félelem és ijedtség elleni óvószer abban áll, hogy testünket erősitsük, s mi azt gyengíti, szorgosan kerüljük, például a buja életet. Óvószer a jó nevelés is: miért kerülni kell a szigoru fenyítéket s mind azt, mi a növendékek kedélyét szünteleni rettegésbe hozza. Távoztatni kell ifju korban a kisértetekről képtelen meséket és a zsiványokról borzasztó történeteket.

88. SZÉGYEN.

A szégyen a félelemnek ága, mit tévedéseink és hibáink ismerete s abból származható gyalázatnak képzete fakaszt. A könnyelmü, minthogy hibáira nem tekint, és a gonoszságban megrögzött ember szégyenében el nem pirul.

A szégyennek nagy hatása van az emberre. A nagy szégyen, ha t. i. nagy a hiba, vagy nagy gyalázattól félünk, a vért föllázitja s néha ájulást hoz, mit az aszszonyoknál tapasztalhatni. Mennyire zavarja az elmét, már abból érthetni, hogy szégyenben okos szót sem képes az ember mentségére fölhozni. Ha reményünk van elkerülni a gyalázatot, pirulunk; ellenkező esetben elsápadunk.

II. CZIKK.

A SZENVEDÉLYEK NEMEI.

89. ÖNZÉS.

Annyi a szenvedély, a hány az uralkodó hajlandóság avvagy a tárgy, mit szerfölött bőcsülünk.

Mind ezeknek alapja az önzés — egoismus —. Az önszeretet természetünktől elválhatlan, és ha ész-

szerü korlátok közt marad, jó és méltányos. De néha szenvedélylyé azaz olly uralkodóvá válik, hogy az ember egyedül önmaga kedves személyét szereti: ezen szenvedély az önzés. Az önzés vagy gondolkozási, vagy cselekvési. A gondolkozási — logicus — önzés az, minélfogva valaki önvéleményét csalhatlannak tartja, miből czivódás és vakmerő állitás keletkezik. A cselekvési önzés azon uralkodó vágy, minélfogva némelly ember egyedül önmagáért tesz mindent, s önhaszna egyedüli indító oka cselekvésének. Nagyobb foka az, ha más embereket merő eszközöknek tart önczéljai és tervei kivitelére. E tulságos önkórság minden társadalmat és felekezetet fölbont. — Első neveléskor már alapját vetik e szenvedélynek, midőn a szülők gyermekeiket minduntalan dicsérik, minden vágyukat kielégítik, s tőlök ugy szólván függni látszanak. — Orvoslása a józan önismeret.

90. GYÖNYÖRKÓR.

A kéjvágy természeti és jótékony, mivel életünk fentartására ösztönöz; de igen könnyen szenvedélylyé fajul, mit gyönyörkórnak, kéjelgésnek neveznek. Nemei: a torkosság, bujaság és henyélés. Az ember szükségkép vesz eledelt élete fentartására; de ha nem a táplálást, hanem az élelemből merített gyönyört veszi fő czélul, a torkossági szenvedélybe esik. Fajai: a falánkság, melly egyedül az inyt csiklandozó ételek után vágyódik, és részegség, melly minden kéjt a szeszes italokban helyez. — A bujaság a nemző ingernek viszszaélése. — A henyélés azon szenvedély, miszerint valaki munkátlanságban leli minden boldogságát, vagy pedig folyvásti mulatságot űz, mi által a drága időt vesztegeti.

Hogy a gyönyörkórnak eredményei veszélyesek, a tapasztalás igazolja. E szenvedély az életerőt emészti, sulyos betegségeket szül, az elmét tompitja, minden nemesb érzelmet elfojt és sok más bűnre csábit. Hol ez uralkodik, ott a nép vesztének indul. Azonban nem csak a müvelt, hanem a vad népeknél is divatozik.

91. FÖSVÉNYSÉG.

Életünk fentartását némi külső javak eszközlik. A birtokvágy szenvedélylyé fajul, midőn nem a javaknak használása, de merő birtoka uralkodó vágyunk: e vágy a fösvénység, más névvel vagyonkór, melly a gazdagságot nem eszköznek, hanem czélnak tekinti. Nemei: a szerzéskór és fukarság avvagy a szoros nevü fösvénység. A szerzéskór az, midőn valaki mindennemü vagyon után mérték nélkül vágyik és annak elérésére jogtalan eszközökhez nyúl, millyen a csalás, zsarolás, uzsorálkodás. Fukar, zsugori az, ki a szükséges költségeket is kiméli.

A fösvénység testi és lelki erőtlenségből és a jövőről szerfölötti gondból származik, minek következtében az öregek hajlandóbbak e szenvedélyre, mint az ifjak. — E szenvedély óvására különféle testi és lelki munkához kell szokni, a szükségeket megszorítani, lelki javakat például tudományt nagyra bőcsülni és szerezni.

92. IRIGYSÉG.

Ha mások javait szerfölött megkivánjuk és mi egyedül ohajtunk mindent birni, az irigység szenvedélyének hódolunk. Tárgyai már külső javak u. m. vagyon, tisztelet, hatalom, már belsők, tudomány, erény. — Az irigység a testi életet rongálja, az étvágyat fogyasztja s nyugtalan alvást okoz.

E szenvedély elhárítására tekintetbe kell venni, milly esztelenséget rejt az magában, minthogy az irigy magának leginkább árt; továbbá milly gonoszsággal jár az irigység, melly mások rágalmazására indit. A kaján embert kiki utálja. — Az irigységtől a nemes vetélkedés különbözik.

93. KEVÉLYSÉG.

Hogy magunkat böcsüljük, a józan ész követeli; de ezen önböcsülés néha mértéktelen, és ezen szenvedély a kevélység. Fajai: 1) a hiuság, miszerint valaki minden érdemét csekély és külső javakban, például testi szépségben helyezi, 2) a dicsekedés, mellyel valaki tökélyeket tulajdonit magának, mikkel nem bir, vagy azokat szerfölött nagyítja, 3) fenhéjazás, dölyfösség, gőg, melly annak sajátja, ki magát mások fölé emeli, másokat megvet és ezt tetteivel nyilvánítja. — A kevélységgel az alázatosság áll szemközt, mellyel az ember tökéletlenségét és fogyatkozását elismeri. De a maga megvetése esztelen alázat és aljas lelkületre mutat. A mint az alázatost böcsüljük, ugy a hiut nevetjük, a dicsekedőt kerüljük, a gőgöst utáljuk. A gyáva Dionysius syracusai zsarnok nagyon boszankodott, hogy Platon őt vitéznek nem tartotta.

94. NAGYRAVÁGYÁS.

Észszerü és társadalmi életünknél fogva elfojthatlan vágy az, miszerint böcsültetni kivánunk. De ezen vágy néha korlátlan szenvedélylyé fajul, minek neve a nagyravágyás. Fajai: 1) a dicsvágy, minélfogva valaki csak dicsértetni ohajt, 2) a hatalomvágy, miszerint tisztséget, uralkodást szerfölött keres, 3) a hóditásvágy, midőn minduntalan kiván több és több nép fölött uralkodni. Ha a hóditó mások szabadságát lábbal tapodja, zsarnok nevét viseli, minő Nero volt.

Ámbár a nagyravágyás sok fényes tettet szül, még is kárhozatos, mivel az embert mások iránt igazságtalanná teszi. — A nagyravágyás ellentette a szerénység, mellyel valaki igényeit és követeléseit mérsékli. A szerénységnek visszaélése a mászkálás.

95. SZENVEDÉLYES SZERELEM.

A szeretet azon vágy, miszerint olly emberrel, kinek jeles tulajdonságaiban gyönyörködünk, szorosabb viszonyba lépni ohajtunk. Nemei: a szülői, barátsági és házas szeretet. A szeretet majd mindenkor indulatra emelkedik, ugy hogy kedves emberünk hibáit sem vesszük észre.

Természeti vágy az, miszerint szeretett emberünk boldogságát előmozdítani törekszünk. De ez néha olly szenvedélyessé lesz, hogy e törekvésünk által másoknak rövidséget okozunk. Legtüzesebb a nemi szerelem, melly néha az életet is veszélybe ejti. — A szenvedélyes szerelemnek eredménye a féltékenység — zelotypia.

96. GYÜLÖLSÉG ÉS BOSZÚVÁGY.

A gyülölség annak tulajdona, ki másokat hibáik miatt utál s törekszik kikerülni. A mint a szeretetnek első foka a rokonszenv, ugy a gyülölségnek kezdete az ellenszenv. Nagyobb foka az, midőn valaki a gyülölt embernek bajaiból örömet vesz, sőt törekszik neki bajt szerezni. Legnagyobb a gyülölség, midőn az egész emberi nemre terjed, melly esetben a szoros értelmü embergyülölet — misanthropia —.

A boszuvágy bántalomból ered és azon vágyban áll, miszerint a kárt kárral törekszünk visszatorlani. A boszuállás vagy nyilt, vagy cseles, miszerint valaki lesből rohan ellenére. Aljas a boszú, ha hatalmas szegény embert üldöz. Legembertelenebb a boszulás, ha ellen-

ségének kinzásából örömet érez. Minél butább, vadabb, erőtlenebb az ember, annál kegyetlenebb boszúja. A boszuvágy elkábítja az elmét annyira, hogy ártatlanok ellen is kegyetlenkedik.

III. CZIKK.

KEDÉLYÜNK KÜLÖNFÉLESÉGE.

97.

Hogy az emberek nem csak elmére, hanem kedélyre nézve is különböznek, könnyen érthetni kedélyünknek anyagi okoktóli függéséből, t. i. a vérmérséktől, nemtől, kortól és élelemtől.

A vérmesben az érzelmek hathatósak, de változók. A vérmes minduntalan kedélyi változást keres, vigságra inkább mint komolyságra, a jelennek élvezésére jobban mint a jövőről aggodalomra hajlandó, őszinte, nyájas, társalkodó. A komor mély és tartós érzelmü, aggódó, bizodalmatlan, a nagy lármát és társaságot kerülő, a vett bántalomért engesztelhetlen. Az epés nagyon indulatos, haragra, kevélységre és nagyravágyásra igen hajlandó, a fényüzést és díszt kedvelő. A hidegvérü nem hevül fel könnyen indulatokra, kényelmet és nyugalmat keres, a czivakodásnak ellensége.

Kiki tudja, hogy az ifjak őszinték, de könnyelmüek; a férfiu erős lelkületü, de nagyravágyó; az öreg mértékletes életü, de szomorkodó és többnyire fösvény. — A férfi lelkes és renditheltlen jellemü; a nő érzelgő, szemérmes, szelid, az illedelemnek őre. Az asszonyoknak a tetszvágyat, fecsegést és szinlést tulajdonitják gyöngéül. A tetszvágyat magok a férfiak tápláljják bennök, kikben többnyire csak testi szépséget kedvelnek. Mi a fecsegést illeti, az részint természeti hajlamuk,

mivel az anyának hivatása gyermekét beszédre tanitani, részint a rájok bizott cselédi kormánynak és otthoni társalkodásnak eredménye. Végre a szinlést a férfiak kényurasága szüli, mi ellen a gyengébb fél az alattomosságot és tettetést használja terveinek kivitelére.

Az élelemről bizonyos, hogy azon népek, mellyek csupán növényekkel táplálkoznak, minők az indusok, sokkal szelidebbek, de gyávábbak is azoknál, kik merő hussal élnek.

III. SZAKASZ.

AKARAT.

98.

Az akaratot mindenek előtt különböztetni kell a kedélytől. A kedély az érzelmek és vágyak tehetsége: ezek itélésből származnak, miszerint a dolgok becsét meghatározzuk. A kedély szenvedőleges tehetség, noha az érzelmek és vágyak inditó okul szolgálnak az akaratnak elhatározására. Az akarat ellenben tettleges tehetség, tulajdona az elhatározás és végrehajtás. — Különbözik az állati önkénytől is — arbitrium brutum —. Az oktalan állatok önkényileg mozognak ugyan, de mozgásaikban minden meggondolás nélkül egyedül érzéki érzeteiket és ösztöneiket követik. Az ember pedig mint eszes lény eszmél, és czélszerüen, szándékosan cselekszik. Az akarat tehát az ember azon tehetsége, minélfogva szándékosan intézi tetteit.

A szándékos müködés a szoros nevü cselekvés.

99. INDITÓ OKOK.

Az akarat szinte korlátozott és függő, mint egyéb tehetségünk: ennekokáért elhatározására inditás vagyis

inditó ok — motivum — kell, mellyet az elmétől és kedélytől kap. Ezen inditó okok eszméink, érzelmeink és vágyaink.

Az inditó ok, minthogy azt magunk elé tüzzük és elérni törekszünk, szándékot, czélt képez: igy például ha azért élek mértékletesen, hogy egészségemet, vagy jó hiremet föntartsam, ezen egészség és jó hir szándéka és czélja cselekvésemnek. Hogy az ember szándékosan cselekszik, tagadhatlan: igy például az ember szánt és vet, hogy arathasson.

100. SZABADSÁG.

Akaratunk tulajdona a szabadság, melly belső és külső. A belső szabadság abban áll, hogy az ember nem kénytelen érzéki érzeteit és vágyait vakon követni, hanem mint eszes lény eszmélhet, és az inditó okok közől egyet eldöntő oknak választhat azaz önelhatározással bir. A belső szabadságot tehát az eszméléssel összekötött önelhatározás, a választás, a szándékos cselekvés képezi. — A külső szabadságot a végrehajtás avvagy a külső tettnek létrehozása képezi, és ezen tehetséget különböztetőleg tetterőnek — Thatkraft — nevezhetjük, mitől izmaink önkényü mozgatása és tagjaink czélszerű használása függ.

Hogy a belső szabadság akaratunk tulajdona, azt mindenkinek önmagában kell tapasztalnia: a lélektan arra csak intést ad, azt fejtegetvén, hogy az emberi észszel a szándékos önelhatározás szoros összefüggésben áll. Hogy az ember nem kénytelen érzéki vágyait vakon követni, könnyen elismeri, ki arra figyel, hogy az ember az édes mérget is távoztatja, és a keserü orvosságot elfogadja, mivel meggondolja, hogy amaz rontja, ez helyre állitja egészségét. Midőn az ember nyári hév-

ségben szomjazva hideg vizforrásra akad, nem tagadja, hogy hatalmában áll italvágyát fékezni, meggondolván, hogy ez ivás fölhevülésben árthat. Ezt tanusitja azoknak nyomasztó bánata, kik a józan ész szavára nem hallgatván, vágyaik után vakon járnak.

Mi a külső szabadságot illeti, ezt a külső körülmények korlátozzák, mert a külső tettnek létrehozása azoktól függ. Igy néha előgördülnek akadályok, mellyek elhatározásunkat gátolják, nem mintha az hatalmunkban nem állana, hanem mivel nincs jelen azon kedvező időpont, mellyben végrehajtásunk sükerülne.

Hogy az emberi szabadság a világ rendével és isteni kormánynyal nem ellenkezik, sőt mellette megfér, az ismerettan fogja igazolni.

101.

A szabadságot a kényszerités korlátozza, melly kétféle: testi és szellemi. A testi — physica coactio — kényszeritést külső testi erők eszközlik: példa arra a katona, ki őrhelyéről testi erőszakkal üzetik el. A szellemi — psychica — kényszerités külső inditó okokból származik, millyenek az ellenkező javaslat, igéret, fenyités, az illedelem, a divat. Ide járulnak a polgári, sőt erkölcsi törvények, mellyek az emberek külső szabadságát czélszerűleg korlátozzák.

Hogy a testi kényszerités a belső szabadságnak, t. i. az inditó okok közti választásnak mit sem árt, tagadhatlan, mivel az akaratnak mindenkor hatalma marad nemakarni, helyben nem hagyni. De a szellemi kényszerités képes eszmélésünknek s igy elhatározásunknak más irányt adni; azonban menten marad az önelhatározás és választás, miszerint, ha akarjuk, minden külső inditó oknak ellenszegülhetünk, mit a gonosztevők cselekvése kétségtelenné tesz. (Erről többet az erkölcstan.)

102.

A belső szabadságnak szüleménye az erény (miről az erkölcstanban értekezendünk). Tetterőnknek művei e következők. 1. Az ember e tehetség segedelmével az oktalan állatokat meghóditja és hasznára forditja. 2. Műiparunk minden ágai azon alapszanak. Tetterőnkkel a természet adományait szaporitjuk, nemesitjük, sokféle kézmüveket szerkezünk, a mint azt a gazdaság és kereskedés nyilván hirdeti. 3. E tehetségével az ember az országot alapitja, jótevő intézetekkel gazdagitja, az erkölcsöket nemesíti, a jólétet előmozdítja, szóval rendeltetését t. i. szellemi életének öszhangzó kimüvelését eszközli.

BEFEJEZÉS.

KÜLÖNÖS LÉLEKTANI JELENETEK.

103. ALVÁS.

Vannak különös lélektani jelenetek, mellyek részint érzéki, részint szellemi életünket tárgyazzák. Érzéki életünkhez közvetlenül tartoznak: az alvás, álmodás, alvajárás. Szellemi életünkre a léleknek ugynevezett kórságos állapotjai vonatkoznak.

Midőn ébren vagyunk, akkor testünket önkényesen mozgatjuk és figyelmünket akaratunk szerint irányozzuk. Az ébrenlétnek ellenkező állapotja az alvás — somnus —, mit álomnak is nevezünk. Elalszunk pedig fokonkint: először az érzéki benyomás gyöngülni és az öntudat homályosodni kezd, ez állapotot szendernek, szunnyadásnak nevezik. Továbbá testünk önkényü mozgása eláll, a mult és jelen összefoly: ez a gyönge alvás. Végre eszméletünk egészen elhomályosul, és ez a

mély alvás. Az érzékek csak egymás után szünnek müködni: legelőször a látás homályosul el, azután a szaglás, izlés, végre a hallás. A tapintás nagyobb részt ébren marad.

Az alvás már rendes — normal —, midőn t. i. életmüségünk elgyöngüléséből származik és időszakosan áll be; már redetlen és beteges, midőn némi betegségnek eredménye. A tartós és legyőzhetlen alvás az álomkór — lethargus —.

Hogy az alvás életünk föntartására szükséges, és jótékonyan hat mind testi, mind lelki életünkre, a tapasztalásból tudhatni. De mi legyen e jelenetnek végső oka, eddig nem tudjuk. A tapasztalásból annyi bizonyos, hogy álomhozó és gátló körülmények vannak. Az alvást előmozdítják: 1) a testi és lelki erőknek huzamos kimerítése fárasztó munka, mély elmélkedés által, 2) az izmoknak elgyengítése, mit a terhelt gyomor, nagy kiürülés, éhség, nagy hideg és meleg, lábviz, fürdő eszközöl, 3) az idegek elzsibbasztása bóditó italok, mákony, tartós kéjelem, a testnek gyenge ringatása, homlok és koponyadörzsölés, henyélés és unalom által. — Akadályozzák az alvást: az idegeket ingerlő italok, például kávé, punes, füszeres ételek, testi fájdalmak, heves indulatok, nyomasztó gondok, erős érzéki benyomások, p. o. robajos zene, nagy kivilágitás. Ebből érthetni, hogy az alvás idegeink és izmaink elgyöngüléséből s életerőnknek kimerüléséből származik.

Az alvás eredményei: a lélekzés és vérkeringés, meg az emésztés akadálytalanul foly, mi által az életerő újra növekszik. Ennekokáért az alvás kezdetében mély szokott lenni. — A sok alvás sürü vért és sok nedvet gyüjt, mi által tunyaságot szül. A kelletinél kevesebb alvás a testet igen érzékenynyé teszi.

Vannak, kik az alvásnak szerző okát szorosban törekszenek meghatározni. Némellyek ideglélre hivatkoznak: e finom anyag véleményök szerint ébrenlétkor elfogy szintugy, mint az olaj mécsben égés által, alváskor pedig újra elválasztatik az agyban. Mások az alvás okát az ütéri vérnek agybai folyásából származtatják: ha t. i. ez agybai vérfolyás akár mi módon gátoltatik, vagy eláll, az alvás bekövetkezik. Vannak, kik e jelenet okát az agyvelőnek behorpadása és nyugvásában helyezik. Nézetök szerint mind addig viradunk, mig az agy mozog azaz tágul és horpad, ennek megszüntével elalszunk. De mind ezen véleményekkel ellenkezik azon tapasztalati tény, hogy az agynak legkisebb nyomása alvást okoz. Mert minthogy azon ideglél az egész életmüvezeten át el van terjedve, s mivel az egész agyba foly az ütéri vér, s végre mivel az egész agy tágul és horpad: föl nem tehetjük, hogy egy agyrésznek nyomása elfogyasztassa az ideglélt, megszüntesse a vérfolyást és agymozgást. (Schulze, Psychol. Anthrop.)

104. ÁLMODÁS.

Alváskor képzelmünk tündérvilágot alkot azaz álmodunk, és ezen képzelemjáték, mire fölébredéskor néha visszaemlékezünk, az álmodás — somnium —, mit álomnak is nevezünk. Megnyugodván a külső érzék, képzelmünk a szerzett képzeteket füzi, taglalja, különféle képekbe összerakja, és e költött világot elménk elé állítja.

Fölköltik e képzelemjátékot: 1) azon képzetek, mikkel lefekvésünk előtt foglalkodtunk, és e szerint az álomkép azoknak folytatása, 2) azon foglalatosságok, mellyek ébrenlétkor igen érdekeltek, 3) az alváskori érzetek, miket vagy a külső tárgyak, például éji menny-

dörgés, lárma gerjesztenek, vagy testünk állapotjai, p. o. sürü vér, betegség okoznak. Innét származnak a rettentő álmak.

Az álomkép sajátságai ezek. 1. Alváskor a képzelemjáték önkénytelen és lelkünk mintegy nézője játékának. Hallunk zenét és nem tudjuk, hogy mi vagyunk a zenészek. 2. Álomban öntudatunk csak részletes, nem terjed el minden viszonyainkra. Katonáskodunk, idegen népek közt élünk, s nem tudjuk, hogy jöttünk e helyzetbe. 3. Minthogy a külső érzékek elgyöngültek, az álomképet szembe nem állíthatjuk a külvilággal, s innét ered, hogy az álomképet való kültárgynak hiszszük. De mihelyt fölébredünk, e csalódás megszünik, és a belsőt a külsővel, a jelent a multtal összehasonlitjuk. A külvilág lelkünknek mintegy tüköre, miben önmagát látja.

Alváskor nem csak a képzelem, de lelkünk egyéb tehetségei is müködnek. A külső érzék, főleg a tapintás, sőt hallás is nagy részt ébren van: némelly alvó emberben sugás által álomképeket költhetni, miből a betegeknek csodálatos álmait Isis templomában megfejthetni. Ha alváskor kövecs nyomja testünket, azt érezzük és arról álmodunk, de azt annyira nagyitjuk, hogy kősziklának képzeljük. Sőt a gondoló tehetség sem munkátlan: alváskor néha az elme szövevényes kérdéseket és tudományos föladatokat megfejt, verseket költ, okoskodik, számol. Leghiányosb az emlékezés, minek oka, hogy a belvilágot a külvilággal egybe nem vethetjük, miből a tapasztalással ellenkező álmok származnak.

Valljon álmodunk-e mindenkor? vagy más szavakkal: munkás-e szüntelen elménk alváskor? Abból, hogy fölébredéskor álomképeinkre vissza nem emlékezünk, nem következik, hogy nem álmodtunk és lelkünk munkátlan volt, mert heves indulatok után sem tudjuk,

mit cselekedtünk. Továbbá néha álomban beszélünk a nélkül, hogy arról tudomásunk volna, mit pedig mások hallanak és tanusitanak. Végre az alvajáró sem tudja, mit tett ama állapotjában. Vannak tapasztalati adatok, mellyek a folyvásti álmodást igazolják. 1. Ha rögtön fölébresztetünk, emlékezünk, hogy eszméink társulata félbe szakadt. 2. Ha erősen fölteszszük magunkban, hogy bizonyos órában föl akarunk ébredni, beteljesül akkor is, midőn az időt semmi óraütés nem jelenti. 3. Az alvó, de gyermekéről gondos anya annak legkisebb mozdulatára fölébred, noha más zörgésre föl nem költetik.

De miért nem emlékezünk vissza álmainkra? Ez onnét van, hogy a képzelemjáték néha gyönge és elménk csak homályosan látja azt, minek következtében meg nem tarthatjuk. De ez ébrenlétkor is történik elmerültségünkben. Az álomkép visszaidézett képzet, ez pedig mindenkor homályosabb a szemléletnél.

Jövendölhetünk-e álmainkból? A köznép nagyon hiszi, mivel rendkivüli dolgok után kapkod. De tagadhatni azt abból, hogy a képzelem a szerzett képzeteket idézi vissza és azokból rakja össze képeit, az álom tehát a multra vonatkozik. Van ugyan sejtő tehetségünk, de ennek előrelátása nem biztosit meg minket. Innét van, hogy száz álomból egy sem valosul.

A képzelemjáték álomban olly gyors, hogy többet teszünk egy éjen át, mintsem több év alatt vihetnénk véghez.

105. ALVAJÁRÁS.

Néha álomban a képzelemjáték olly élénk, hogy érzeteket s vágyakat gerjeszt, és az embert külső tettre indítja, igy némellyek alváskor járnak és foglalatosságaikat ugy viszik végbe, mint ébrenlétkor: e jelenet az alvajárás — somnambulismus —. Az alvajárókat hol-

dosoknak nevezik, mivel ez állapotot a hold hatásából származtatják. Csak mult században kezdették alaposan vizsgálni e jelenetet és minden körülményeire elfogulatlanul figyelmezni.

Az alvajárásnak helye van egészséges embernél is, néha pedig valamelly idegbajnak eredménye. Egészséges alvajáró leányt látott Stáhly György orvos Fehérvárott 1835-ben. Beteg álombolygó kispapról irt Hanák egri orvos.

Jelenetei e következők. 1. A külérzékek nem nyugszanak mindnyájan, néha nyitvák a szemek, a tapintás mindenkor élénk, ennélfogva az alvajáró rendes foglalatosságait megteszi. Beteges alvajáróban az érzék annyira hathatós, hogy némellyek zárt szemekkel olvasnak. Többnyire veszedelmes helyeken, házfedelen bátran járnak egyedül a tapintás segedelmével. Nem tanácsos az alvajárót illy veszélyes helyen megszólítani, vagy szeme elé gyertyavilágot tartani, mivel fölébredhet. 2. Az alvajáróban az emlékezés és gondolkozás igen élénk: visszaemlékezik mind azokra, miket nappal végbe szokott vinni, okoskodik, leveleket ir, számol. 3. A beteges alvajáróban rendkivüli érzetek mutatkoznak, például a délej — magnes —, vas, réz nyugtalanságot, sőt fájdalmat okoz. Ha fölső ajkát tollpehelylyel gyöngéden illetjük, álmát élesztjük. Az ösztönök is rendkivüli hatásuak, némellyek például betegségök ellen gyógyszert rendelnek, néha a rohamnak közelgő végét némi jelek által nyilvánítják. 4. Fölébredése után az álombolygó semmit sem tud arról, mit amaz állapotban cselekedett.

A természeti álombolygáson kivül mult században mesterséges álom — magnetischer Schlaf — támadt, minek föltalálója Mesmer orvos volt. Keresvén t. i. egyetemes minden betegségre használható gyógyszert, elő-

ször a villanyra — vis electrica —, azután a délejre akadt. Köztapasztalásból tudta, hogy a dörzsölés az alvást éleszti s hogy alvajáróban a délej nyugtalanságot okoz: ebből azt következtette, hogy az állatokban a délej erejéhez hasonló erő lappang, mit fölélesztheti s mi által mesterséges alvajárást eszközölhetni. E találmányát állati délejségnek — thierischer Magnetismus — nevezte, s Bécsből Párisba menvén, tanát 29 tételben a tudós társasággal közlötte, de helybenhagyást nem nyert. — Kezelése e következőkben áll. A fönemlített álomba csak idegbajban sinlők és ifjabb emberek hozathatnak: legkönnyebb eszköze a kézhuzam, t. i. kezünk ujjait a beteg testén homlokánál kezdve hasáig, innét kis szünet után a czombok hosszában lábujjaig s meg visszafelé homlokig huzzuk. Mesmer azonfölül más szereket is használt u. m. délejt, vaspálczákat, üveglemezeket. Mások illy álomélesztő emberben — magnetiseur — kivánnak a betegnél nagyobb erőt és egészséget, továbbá erős akaratot a betegre hatni és erkölcsi jellemet.

Ez álom jelenetei Mesmer és hivei szerint rendkivüliek. 1. Illy alvajárónak érzékei olly hatásra emelkednek, hogy testének belrészeit világosan látja és kiismeri bajának okát, sőt olly gyógyszereket is rendel, miknek nevét sem hallotta, s ha a gyógyszertárból kell hozatni, megnevezi a gyógyszeredény helyét, noha ott sem volt soha, végre a betegségnek egész folyamatját előre látja. Látása olly világos, hogy zárt szemekkel olvassa a hasára helyezett iratot. 2 Elméje olly rendkivüli, hogy a mult minden eseményeivel tárva áll előtte, a jelennek ismerete száz mérföldre is terjed, s tudja, ha valaki messze földön halálozik, sőt gyógyászának gondolatjait is megmondja. Némelly alvajáró halálunk utáni

létünkről is beszélt. 3. Az ollyannak beszéde mindenkor ékes, sőt szónoki, néha versekben beszél, néha idegen nyelven szól. 4. Teste olly könnyü, hogy azt ujjérintéssel emelhetni föl.

A mesterséges alvajárásnak birálata életmüségi tekintetben a gyógyászokhoz tartozik, kik azonban azt állítják, hogy az idegbajt mind inkább nagyítja. — A mi a lélektani jeleneteket illeti: az utókor fog talán e tárgyban biztos fölvilágosítást adni. Vannak, kik a dolgot csalódásnak tulajdonítják.

106. ÁBRÁND.

A léleknek ugynevezett kórságos állapotjai azok, mellyekben a lelki erők és müködések rendes irányuktól eltérnek. Mind ezek részint elmeiek, részint kedélyiek. Elmei betegség az ábránd és elmeháborodás; kedélyiek a lépkór és búskomorság.

Az ábránd azon kórságos állapotja az embernek, miben tüzes képzelme által elragadva agyrémeit rajta kivüli való tágyaknak hiszi, s mik lehetetlenek, véghez vinni törekszik. Elméleti tárgyakra nézve vakhit — superstitio —, gyakorlatiakra vakbuzgalom — fanatismus —.

Nemei e következők. 1. Hitábránd. Illy állapotu ember szoros közlekedésben hiszi magát az Istennel, például szolgál az ugynevezett Quacker felekezete. Mohamed tüzzel vassal törekedett az embereket hitére téríteni. 2. Természetábránd. Illy nemü ember rendkivüli erőket vél lelni a természetben, miknek segedelmével csudákat akar tenni, például egyetemes gyógyszert fürkész (a bölcsek köve), sárból aranyat készíteni és bűbájos botjával kincset ügyekszik előidézni. Illyenek voltak az alchymisták, chiromanták, astrologok. 3. Észábránd. Ez a természetfölötti dolgokról rendkivüli isme-

retekkel dicsekszik: millyen a régiek agyrémes tanitmánya az isteneknek és világnak eredetéről — theogonia, cosmogonia —. 4. Történetábránd. Ez minden természeti eseményben csudát lát. 5. Országábránd. Illy ember az országról és polgári alkotmányróli agyszüleményeit minden módon törekszik létrehozni. Ide tartozik a teljes egyenlőség álma.

107. ELMEHÁBORODÁS.

Az elmeháborodás azon kórságos állapot, miben az ember ébren álmodik. Illy állapotra jut az ember, ha vagy némi rögzött eszme rendes és józan gondolkozását zavarja, vagy képzetei olly élénkek, hogy a kültárgyakkal fölcseréli. Ez állapotban az elme ugy szólván helyéről elmozdittatik, megháborodik azaz másképp nézi a tárgyakat, mint józan elmével.

Az elmeháborodás alapjára nézve vagy lázas, ha t. i. idegláznak eredménye és az idegbajjal megszünik, vagy rögzött és tartós, ha alapja állandó. És ez utóbbinak szerző okai vagy anyagiak, például szeszes italok, mérgek, égető napsugár, kórságos agyvelő; vagy szellemiek, például élénk képzelem, heves indulat, ki nem elégíthető szenvedély, nagyravágyás, szerelem, stb. Jeleneteire nézve vagy bolygó, ha a képzelem szanaszét rendetlenül szórakozik, vagy merevült, ha egy tárgyra szoritkozik, minek helye van, midőn rögzött eszme uralkodik.

Nemei ezek. 1. A félrebeszélés, tébolyodás — Irrereden, Unsinn —, melly annak tulajdona, kinek gondolkozásában és beszédében minden helyes rend és józan összefüggés hiányzik. Alapja a nagyon élénk képzelem, melly az eszmetársasitás törvényeitől eltér. Hajlandók e lelki bajra többnyire az asszonyok. Ollyan tébolygók szüntelen csevegnek, a jelent a multtal össze-

zavarják. E rendetlen gondolkozásból esztelen cselekedetek folynak, miknek semmi rend, semmi czél nincs kitüzve: ezek esztelenekneк is neveztetnek — deliri —. 2. Az eszelősség — Wahnwitz —. Az eszelős olly ismereteket tulajdonit magának, mik józan észszel föl sem foghatók, például a körnek négyszöge. Illyen helyesen gondolkodik egyéb tárgyról, mig kedvencz eszméjére nem bukkan. Némellyek közlök vigak és beszédesek, mások komolyak és némák. 3. Az őrültség — Wahnsinn —. Illy ember agyrémeit a kültárgyakkal fölcseréli, mi által gondolkozásában háborgattatik. Illyenek lélekkel társalkodnak, millyen Tasso volt a megszabadított Jeruzalem költője. 4. A bolondság — Narrheit —, mi annak sajátja, ki személyéről rögzött eszmét táplál, például hogy ő macska, hogy teste üvegből áll, stb. Illy bolondok csendesek szoktak lenni. 5. Az őrjöngés vagy düh — Tollheit —. Ez az eszeveszettség legnagyobb foka, min a rögzött eszméhez féktelen szenvedély járul. Illy őrjöngő dühöng, ront mindent, mit kezébe kap, s nem csak mások életét támadja meg, hanem néha önmagát is szaggatja és öldökli. Ezt méltán zár alá kell vetni.

A vad emberek az elmeháborodástól mentek, minek valószinü oka az, hogy folyvást a szabadon járnak, egészségöket mesterséges ételekkel meg nem rontják, bóditó italokkal nem élnek, szenvedélyöket mértéktelen vágyakkal, pénz, dicsvágygyal föl nem hevitik. Mind ezek tehát óvószerek az elmeháborodás ellen.

Mi orvoslását illeti: az elmét el kell fordítani azon tárgytól, mi háborodást okozott, minélfogva jó az elmebeteget idegen helyre vinni, vagy más életmódhoz szoktatni, fárasztó munkával foglaltatni. Hasznos némelyeknél a zene, általában a szoros életrend. A verés ritkán segit az őrülten.

108. LÉPKÓR.

A lépkór, más névvel rászt — hypocondria — azon kedélyi betegség, miben valaki teste bajáról rögzött eszmét táplál, minek következtében nagyon nyugtalan, kedvében változó, egészségéről szerfölött aggodó és jobbadán szomoru szokott lenni. Okai többnyire testiek, ugymint aranyér, rosz emésztés, béldugulás, minek alapja a kórságos lép, melly a gyomorral szoros összeköttetésben áll. A lépkóros betegségét képzelmével neveli, kivált ha orvos könyveket olvas, mi által különféle bajt lát és tulajdonit magának.

Orvoslására kivántatik sok járás a szabadon, mértékletes eledel, testi és lelki foglalkozás.

109. BÚSKOMORSÁG.

A búskomorság azon állapot, miben legyőzhetlen bú és gyötrelem uralkodik valami baj miatt. A búskomorságban is rögzött eszme üzi játékát, de a baj sokféle, ugymint: nagy veszély, kárvallás, sanyaru élet, halála kedves emberünknek, vagyonnak és böcsületnek vesztése, bűnökről bánat, haláltóli félelem, szerencsétlen szerelem, meghiusított nagyravágyás. De lehetnek képzelt bajok is, például hogy halálos ellenségünk üldöz, hogy örök kárhozatra vagyunk ítélve. — Némelly búskomorok magányba rejtekeznek, mások mindenfelé járnak, erdőkben bujdosnak, éjjel temetőket látogatnak.

Mi orvoslását illeti: el kell fordítani elméjét azon bajtól, mire az utazás, vadászat, tánczvigalom, nagy elmei foglalkozás hasznos szolgálatot tesznek.

FÜGGELÉK.

Nevezetesb lélektani munkák a legujabb korból.

Kant, Anthropologie in pragmatischer Hinsicht, Königsb. 1798.

Carus, Psychologie, Leipz. 1808.

Weiss, Untersuchungen über das Wesen und Wirken der menschlichen Seele, Leipz. 1811.

Schulze, Psychische Anthropologie, Götting. 1816.

Eschenmayer, Psychologie, Stuttgard u. Tüb. 1817.

Fries, Handbuch der psychischen Anthropologie, Jena 1820 — 21.

Lichtenfels, Grundlinien der philos. Propädeutik, 2. Abth. Grundlinien der Psychol. Wien 1834.

Reinhold Ernst, Lehrbuch der philos. propädeutisch. Psychologie und der formalen Logik, Jena 1839.

Köteles Sámuel, Philosophiai Anthropologia, Budán 1839.

TARTALMA E KÖNYVNEK.

Bevezetés a bölcsészetbe. ..... 1 *Lap.*
Lélektan. ..... 4 —
Első rész. Az ember élete egyáltalában. ..... 5 —
Második rész. Érzéki életünk részletesen. ..... 10 —
I. Szakasz. Érzék. ..... 10 —
I. Fejezet. Külső érzék. ..... 11 —
II. Fejezet. Belső érzék. ..... 15 —
II. Szakasz. Inger. ..... 17 —
III. Szakasz. Közvetitő tehetségek. ..... 18 —
I. Fejezet. Visszaidéző tehetség. ..... 18 —
I. Czikk. Emlékezés. ..... 23 —
II. Czikk. Képzelem. ..... 25 —
II. Fejezet. Figyelem. ..... 29 —
Harmadik rész. Szellemi életünk részletesen. ..... 31 —
I. Szakasz. Elme. ..... 32 —
I. Fejezet. Értelem. ..... 33 —
II. Fejezet. Ész. ..... 38 —
III. Fejezet. Jelölő tehetség. ..... 40 —
IV. Fejezet. A gondoló tehetség jelességei. ..... 44 —
V. Fejezet. Az elmék különfélesége. ..... 46 —
II. Szakasz. Kedély. ..... 53 —
I. Czikk. Az indulatok nemei. ..... 57 —
II. Czikk. A szenvedélyek nemei. ..... 62 —
III. Czikk. Kedélyünk különfélesége. ..... 67 —
III. Szakasz. Akarat. ..... 68 —
Befejezés. Különös lélektani jelenetek. ..... 71 —
Függelék. Nevezetesb lélektani munkák a legujabb korból. ..... 82 —

Tetemesb nyomda hibák.

lap	*sor*	*hibás kitétel*	*kijavítva*
IV.	2	eszmelét véd	eszmélétvéd
19.	29	czégérlátása	czégér látása
33.	16	érzék fölöttit	érzékfölöttit
43.	4	gazdasága	gazdagsága
72.	7	redetlen	rendetlen
79.	21	szellmiek	szellemiek

Leltári szám: 15.273-1955

MÁSODIK KÖNYV.

GONDOLKODÁSTAN.

BEVEZETÉS.

1. FOGALMA.

Az ember gondolkodó lény, az érzékkel észrevett tárgyakat fejtegeti és rendezi. Minthogy a gondoló tehetség a visszaidéző tehetséget föltételezi, ennélfogva az eszmetársasitás törvényeitől függ. De mivel szabad munkásságot, tudniillik szándékos elemezést és összekötést fejez ki, saját törvényekkel bir. Gondoló tehetségünk szabott törvényeit követi a nélkül, hogy arra figyelnénk. Mély elmélkedés által szedték össze a bölcsészek e törvényeket, s igy származott a gondolkodástan, mit a görögök logica azaz észtannak neveztek.

Gondoló tehetségünk egy magában, de kettős működése szerint értelemre és észre szakad, mind a kettőt szorosan véve. Az értelem az érzéki tárgyak körében marad, és a szerzett képzetekből fogalmakat képez, itél és következtet, szóval tudományt szerkeszt. A tiszta ész fölebb emelkedik, és mi általános és szükséges nyomozza vagyis a tudományt alapítja. Minthogy az értelem csak szerkesztő, szabályozó tehetség, törvényei szinte csak szabályozók: alakiak — formal —; a tiszta észnek törvényei pedig, mivel ismereteinket alapítja, alkotó, anyagi elvek — constitutiv —. Igy például:

gondolj okszerüen, szabályozó-, minden okozatnak van oka, alkotó törvény. A szabályozó törvények tana a szoros értelmü gondolkodástan — logica formalis —, mit e könyvben adandunk elő.

A logos név beszédet és észt jelent: mi által azt akarták értetni a bölcs görögök, hogy beszéd és ész között olly szoros viszony áll, minélfogva helyesen nem beszélhet, ki észszerüleg nem gondolkodik.

2.

A gongolkodástan olly viszonyban áll gondolkozásunkhoz, mint a nyelvtan a beszédhez. Az ember helyesen beszélhet anyanyelvén a nélkül, hogy azt nyelvtanilag tanulta volna. Szintugy millió ember van, kik józanon itélnek, noha a gondolkodástanról mit sem hallottak. Azonban e tan szintolly hasznos, mint a nyelvtan. A ki a gondolkodás törvényeit jól érti, könnyen észreveszi az itéletbeni tévedést és álokoskodást. E tan még más szempontból is érdekes. Az emberi ismeretnek minden ágai ugymint a természettan, mennyiségtan, rendszeresen adatnak elő. A gondolkodástannak tiszte pedig arra oktatni, mi módon kell a tudományokat rendszeresen szerkeszteni.

Ebből könnyen czáfolhatni a gondolkodástan elleni panaszokat, tudniillik: hogy vannak, kik e tant tanulták és még is fonákul itélnek; hogy álokoskodásra tanit; hogy önhittséget és állitási vakmerőséget szül; hogy a lángészt elnyomja és a költészek ihletésének és röptének szárnyát szegi.

3.

E tan két fő-részre szakad: elemi és módszeres tanra. Az elemi tan gondolkodásunk elemeit, t. i. a fogalmakat, itéleteket és következtetéseket fejtegeti s ren-

dezi; a módszertan azon módot közli, miszerint ismereti rendszert szóval tudományt szerkeszthetni.

Némellyek tiszta és alkalmazott részre osztják: azonban az alkalmazott gondolkodás a megismerés, mit az ismerettan ad elő.

ELSŐ RÉSZ.

ELEMI GONDOLKODÁSTAN.

4.

Gondolkodni általán véve nem egyéb, mint a szerzett képzetekből fogalmakat képezni, itélni és következtetni. A gondolkodás módja az elemezés és összekötés. Elemezéssel szétválasztjuk az észrevett tárgyak tulajdonságait, ezeket megkülönböztetjük s mint annyi különböztető jegyeket a tárgyra illesztjük, röviden: az összetettet elemeire, az egészet részeire oszlatjuk. Igy itéljük, hogy az élőfa gyökből, ágokból és levelekből áll. Összekötés által az egyes tárgyakat és különböztető tulajdonságokat valami egyetemes azaz nöm alá rendezzük, röviden: az elemeket és részeket egészbe szedjük össze. Igy rendezzük az élőfát a növény neme alá. A nemnek képzete mindenkor egyetemes képzet, melly több egyes tárgyat foglal körében. Azon egyetemes képzet az elvont fogalom.

A mi a létező tárgyban tulajdonság, az képzetben és fogalomban jegy, határozmány — nota, determinatio —.

5. ELVEK.

Gondolkodásunk alaptörvényei azaz elvei gondolkodásunk módjából önkint folynak, tehát közvetlenül bizonyosak.

Első a teljes egyenlőség vagyis azonság elve — principium absolutae identitatis —, tudniillik: „minden fogalom összes jegyeivel egyenlő.“ Ugyanis az elemező itélés szerint a jegyek képezik a fogalmat: igy például e jegyek „eszes állat“ az „ember“ fogalmát képezik. E törvénynek alkalmazása van a mennyiségtanban, melly ezen elvből indul ki: minden mennyiség önmagával egyenlő. A = Aval. Továbbá: az egész összes részeivel egyenlő.

Második az egyezés és ellenkezés elve — convenientiae et repugnantiae —: „a mit gondolunk, annak meg kell egyezni önmagával és nem ellenkezni.“ Igy a világot nem gondolhatni ugyanazon szempontból végesnek és végtelennek egyszersmind. — E törvénynyel nem ellenkezik azon tapasztalás, hogy a létező tárgyakban egymással ellenkező tulajdonságok vannak: igy például az ember belső és külsőből, test és lélekből áll, tovább testre nézve halandó, lélekre halhatatlan. Nem az ellenkező tulajdonságokban áll az ellenmondás, hanem azon gondolkozásban, miszerint valami jegyet a tárgynak tulajdonitunk és ugyanazon jegyet azonegy tekintetből megtagadjuk. — E törvény a gondolhatóságot határozza meg, t. i. a mi önmagával ellenkezik, az nem gondolható, gondolati semmi, képtelen, például négyszöges kör. Ezen elv különösen a fogalomra alkalmazható.

Harmadik a meghatározás és középső kizárásának elve — princ. exclusi medii —: „ha valami tárgyat itélettel akarunk meghatározni, a kérdés alatti jegyet vagy néki tulajdonitni, vagy tőle megtagadni kell.“ Itt a közép esetnek nincs helye, ha t. i. határozott itéletet akarunk hozni. Igy például ha a világ határairól van szó, azt vagy végesnek, vagy végtelennek kell állítanunk, egyébiránt határozatlan az itélet. — Némelly újabbak

ezen elv helyébe a közvetités elvét teszik, tudniillik: ellenkező fogalmakat egy harmadikkal kell egyeztetni azaz közvetitni. Igy például az egységet és többséget a mindenség, a testi és szellemi életet az érzékiség, az igazat és jót a szép, az agyot és gyomrot a sziv közvetíti. (A fogalmak közvetítéséről alább lesz szó 10- és 13-dik szám alatt. Mi pedig a létezőket illeti, valljon azokra illik-e mindenben a közvetítés, az ismerettan fogja vizsgálni.) Ezen elv főleg az itéletekre vonatkozik.

Negyedik az okszerüség elve — rationis —: „semmit se állítsunk helyes ok nélkül.“ Gondolkodásban oknak nevezzük azt, miből valamit megismerünk; a mi okból foly, az a következés avvagy következmény; az oknak és következésnek azon összefüggése, miszerint ha amaz áll, ennek is kell állani, a következetesség consequentia —. Innét mondjuk: gondolkodjál következetesen. Igy következetes e gondolkodás: a levegő térben terjed, tehát való test. Ez a következtetés saját elve.

Mind ezen törvényeknek czélja gondolatink összhangzása vagyis gondolkodásunk helyessége. — Némelyek egyedül az egyezés és okszerüség elvét említik, mire nézve gondolatink helyesek, ha egymás közt megegyeznek és okszerűek azaz következetesek. A gondolatok helyességét gondolati igazságnak — veritas logica — nevezik, de helytelenül, mivel az igazság az ismeretre vonatkozik, az ismeret pedig mindenkor tárgyilagos. (Erről az ismerettanban.)

I. SZAKASZ.

FOGALOM.

6. KÉPZÉSE.

A fogalom az egyetemesnek képzete: ez által elménk az egyes tárgyakat összeköti. A fogalmat kétféleképen tekinthetni: tisztán azaz elvontan és alkalmazottan azaz összetesen — abstract und concret —. A fogalom elvont, ha egyedül a közös tulajdonságokra tekintünk, mellyeket értelmünk az észrevett tárgyaktól ugyszólván elvon, például e jegyek „eszes állat" az embernek közösei. Ha a fogalmat a való tárgyakra alkalmazzuk és ezekkel összekötjük, a fogalom összetes, például ez, amaz ember. Az összetes fogalomnak tárgya vagy egyes önálló lény azaz egyed, vagy önálló egész: igy Péter, Duna, Pest egyedek, a naprendszer, állatország, az emberi nöm önálló egészek. Az összetes és elvont fogalom közt az a különbség, hogy itéletben az összetes egyedül alanynak — subjectum —, az elvont pedig mind alanynak, mind mondománynak — praedicatum — szolgál.

7. JEGYEI.

Fönebb már említők, hogy mi az észrevett tárgyakban tulajdonság, az a fogalomban jegynek nevezetik. A tárgyak tulajdonságai szerint a jegyek sokfélék. 1. A jegy vagy lényeges, vagy mellékes, esetékes: az előbbi a fogalomtól el nem állhat, az utóbbi el is maradhat, igy például emberben e jegyek „eszes állat" lényegesek, a szépség, gazdagság mellékesek. A lényeges jegyek változatlanok és szükségesek; a mellékesek változók. A lényegesek ismét eredetiekre és származot-

takra szakadnak: az ész eredeti, alkató jegy, a tudományrai képesség származott. A mellékes jegyek kétfélék: módositások és viszonyok: amazok a dologra illenek a nélkül, hogy azt mással kellene egybevetni, ezek csak ugy illenek a tárgyra, ha ezt mással összehasonlítjuk, például a szépség, erősség, kövérség módositások, atya és fiu, vezér és katona, tanitó és tanitvány viszonyok. 2. A jegy közös és sajátos: amaz több tárgynak, ez kirekesztőleg egynek tulajdona. Emberben az érzék közös, az ész saját tulajdonság. A sajátos jegy a jellemző tulajdonság, szóval jellem — characteristica —.

8. TARTALMA ÉS KÖRE.

A fogalom tartalmát annak jegyei képezik, ezek pedig az egyes tárgyaknak tulajdonságai, például emberben e jegyek „eszes állat" tartalmát képezik. A fogalom körét azon egyes tárgyak teszik, mikre a fogalom mint valamelly közjegy terjed és illik: igy e fogalom „ember" Pétert, Pált foglalja körében — quantitas intensiva et extensiva —.

A fogalom tartalma és köre közt megforditott arány áll, azaz minél nagyobb a tartalom, annál kisebb a kör és viszont: igy e fogalomnak „életmüves test" nagyobb a tartalma, mint ennek „test", de kisebb a köre.

A mondottakból könnyen érthetni: 1) hogy a fogalom köztulajdonsága mind azon tárgyaknak, mellyeket körében foglal, 2) mi a fogalomra illik, az a körében foglalt tárgyakra is illik, de nem viszont, mivel az egyes tárgyak a köztulajdonságon kivül még sajáttal birnak, 3) a fogalom tartalma annál nagyobb, minél több, és annál kisebb, minél kevesebb a jegy, 4) a fogalomnak minden jegyeit ugy tekinthetni, mint külön fogalmakat, 5) a fogalom annál elvontabb és egyszerübb, minél kevesebb jegyet foglal.

I. CZIKK.

A FOGALMAK NEMEI TARTALOMRA NÉZVE.

9. EGYÉRTÉKÜEK ÉS KÜLÖNBÖZŐK.

A fönebbi szerint a fogalomnak minden jegyeit ugy tekinthetni, mint külön fogalmakat. Erre a fogalmak tartalomra nézve különfélék.

Egyértékűek, egyenlők, azonosak a fogalmak, mellyek ugyanazon tárgyat csak más jegy által fejezik ki, például eszes állat és szabad akaratu állat (mindkettő embert tesz). Különbözők, ha külön tárgyat terjesztenek elő, például ember és barom.

10. EGYEZŐK ÉS ELLENKEZŐK.

Egyezők a fogalmak, mellyek ugyanazon tárgyra egy időben illenek, például azonegy ember tudós és gazdag lehet egyszersmind. Az egyezőket tehát egy fogalomba köthetni össze. — Ellenkezők, ellentettek a fogalmak, mellyek egymást kizárják. És ezek kétfélék: közvetlenül és közvetve ellentettek — contradictorii et contrarii —. A közvetlenül ellentettek egyike csupán tagadja azt, mit a másik igenel — affirmat —, például tudós, nem tudós. A közvetve ellenkezők egyike nem csak tagad, hanem azonfelül mást is állit, például tudós, bolond; gazdag, koldus.

Az ellentettek közől egyik igenleges, tényleges — positivus —, a másik nemleges. Az igenleges jegyek gondolati tulajdonok, a nemlegesek gondolati fogyatkozások. — Minden igenleges jegygyel szemközt áll valami nemleges, mellyek együtt valamelly felsőbbnek mint közjegynek körét képezik és arra nézve egymást kire-

kesztik. Ha csak két jegy áll szemközt, az ellentét közvetlen; ha pedig több egynemü jegy áll ellentétben, közvetett. Igy például eszes és oktalan állat azaz ember és barom közvetlenül, magyar, német, tót közvetve ellentettek.

Merő igenleges jegyek közt nincs ellenkezés a gondolkodásban, mert a hol merő igenlés áll, ott nincs tagadás. De nem ugy a valóságban, mert vannak igenlő jegyek, mellyek a valóságban fogyatkozást jelentenek, például halandóság, függés; s vannak való tulajdonok, mellyek egy létezőben meg nem férnek, például emberben az értelem és mindentudat, ifjuság és öregség.

Az ellentett jegyek valamelly közjegyen azaz nemen alapszanak és egyesülnek, mellynek azok különféle módositásai: igy vörös, sárga, kék a szinnek módositásai. Ezen ellentét nem csak a tulajdonságokban, hanem az önálló egyedekben is áll. (Ebből érthetni, hogy az ellentétnek és közvetítésnek fogalmakra nézve azaz gondolatilag mindenben van helye. De az ellentét szabályát, miszerint minden igenleges jegygyel szemközt áll valami nemleges, nem kell az ellenkezés elvével (5-dik szám alatt) fölcserélni.

II. CZIKK.

A FOGALMAK NEMEI KÖRRE NÉZVE.

11. ALÁRENDELT ÉS ÖSSZERENDELT FOGALMAK.

Az egyes tárgyakat is, mikre a fogalom alkalmaztatik, ugy tekinthetni, mint külön fogalmakat. Erre nézve a fogalmak különnemüek.

Az alárendelt fogalmak azok, mellyeknek egyike a másiknak körében foglaltatik azaz részét teszi, például ember

és magyar, madár és sas. Az összerendeltek azok, mellyek együtt egy harmadiknak körét képezik, például magyar és német, veréb és sas. Az alárendeltek közől a felső fogalom az, melly mást körében foglal és ez alsónak neveztetik — subordinati et coordinati —.

12. NEMEK ÉS FAJOK.

A felső fogalom az alsóra nézve nemnek, az alsó a felsőre nézve fajnak neveztetik: igy madár, ember, élőfa nemek; sas, magyar, cserfa fajok. A nemet ismét fajnak tekinthetni felsőbb fogalomra nézve; és a faj nemmé válik, ha az alá alsóbb fogalmakat rendezünk: igy a madár baromra nézve fajt, sasra nézve nemet, a sas pedig nemet képez a királysasra nézve. Vannak tehát felsőbb és alsóbb nemek és fajok.

A felsőbb nemeket értelmi elvonás által képezzük, tudniillik a saját tulajdonokat elmellőzzük és egyedül a közösre tekintünk: igy az emberi egyénekből az ember fogalmát, ebből az állatét, tovább az életmüves testét, végre a lényét alakítjuk; fölebb már nem emelkedhetünk, e fogalom „lény" tehát gondolatban a legfelsőbb nemet tárgyazza. — Az alsóbb nemeket és fajokat értelmi fölvevés avvagy meghatározás által szerkesztjük, t. i. a felső nemekhez saját tulajdonokat adván: igy a lény vagy test, vagy lélek: a test vagy életmüves vagy élettelen; az életmüves vagy állat, vagy növény; az állat vagy barom, vagy ember, stb. E szerint történik a nemek és fajok osztályozása, miben közel és távol nemet és fajt, meg köznemeket és közfajokat különböztetünk: például az állat legközelebb neme az embernek, az életmüves test távoli neme.

Minden elvont fogalom nemet tesz. Minél magasabb a nöm, annál elvontabb a fogalom; minél alsóbb a faj,

annál összetesb a fogalom. — A legfelsőbb gondolati nemnek legtágasabb a köre. — A gondolati nemektől a való nemek különböznek. (Erről az ismerettanban)

13. EGYNEMŰ ÉS KÜLÖNNEMŰ.

A mondottakból érthetni, mi legyen az egynemü és különnemü dolog. Minden, mi azonegy nemhez tartozik, egynemü; más esetben különnemü. A különnemüek bizonyos tekintetben egynemüek: igy minden dolog a lény nemére nézve egynemü, de csak gondolatban. Továbbá az egynemü dolgok egymástól különböznek és bizonyos tekintetben különnemüek, mert minden dolog a közös tulajdonokon kivül némi sajátsággal bir, mi által az ugyanazon nöm alá tartozóktól különbözik, például az állatok különféle nemüek: madarak, halak, stb. A madarak ismét különnemüek.

Erre nézve a következő osztályozási elvek állanak. 1. Az egynemüség elve: „a különnemü dolgok bizonyos tekintetben egynemüek.“ 2. A különnemüség elve: „az egynemü lények is bizonyos tekintetben különnemüek.“ Némellyek a köznemekről és közfajokról is elvet állítanak, neve a folytonosság elve, miszerint minden nemek és fajok közt némi köznemek és közfajok gondolhatók. Hogy értelmünk köznemeket és közfajokat keres, az tagadhatlan; de hogy két nem között mindenkor köznem gondolható, azt helyben nem hagyhatjuk. Igy bizonyos, hogy köznemek léteznek, például: az emlős állatok és halak közt a köznemet a czethal képezi; de a négyszög és ötszög közt — tetragonum et pentagonum —, az ember és barom közt semmi köznemet nem gondolhatni. Helyesebb azon állítás, hogy az egynemüek egymáshoz közelitnek annyira, hogy szakadatlan láncznak és rendnek tekinthetni.

Az egyes tárgyak némi jegyek által különböznek: e jegyek az egyedi, számszerinti különbséget teszik: igy Péter és Pál között egyedi különbség áll. De a fajok és nemek is saját jegyek által egymástól különböznek: ez a faji és nemi különbséget képezi.

III. CZIKK.

A FOGALMAK GONDOLATI TÖKÉLYE.

14. EGYSZERÜ ÉS ÖSSZETETT FOGALMAK.

Minél tovább elemezhetjük a fogalmakat, annál tökélyesbekké válnak. Ha a fogalom ollyan, hogy nem vagyunk képesek azt alkatrészeire oszlatni, egyszerü: illyen a szin, szag, lény fogalma. Azon fogalom összetett, mellynek jegyeit különböztethetjük, p. o. ember, élőfa. Ezen különböztetés szerint a fogalmak csak elméinkre nézve egyszerüek; továbbá a melly fogalom egynek egyszerü, az más élesebb elméü előtt összetett. Vannak azonban fogalmak, mellyek mindenkép egyszerüek, millyenek azok, mellyeknek tartalmát egyedül egy jegy képzi, minthogy minden jegyet tekinthetni mint külön fogalmat. (8-dik szám) Állításunkat meg nem czáfolja azon ellenvetés, hogy a fogalom már név szerint valami összetett, mert ezen összetételt a fogalom köréről kell érteni.

15. VILÁGOS ÉS TISZTA FOGALOM.

Világos a fogalom, ha általa a tárgyat egyéb tárgyaktól megkülönböztetjük: igy ki a gondolkodástant a többi tudományoktól megkülönbözteti, arról világos fogalommal bir. E világosságnak szinte foka van, mint a napfénynek. Minél több tárgyról különböztetünk valami dolgot, annál világosb arróli fogalmunk. A köznép a vi-

lágos fogalmakkal megelégszik; a tudósnak tisztább ismeretre kell törekednie.

Ki nem egyedül a fogalom tárgyát egyáltalában, hanem részletesen is különbözteti, azaz jegyeit is tudja előszámlálni, annak tiszta vagyis értelmes fogalma van. A fogalom vagy tartalomra, vagy körre nézve tiszta, a mint vagy tartalmát, vagy körét elemezve adjuk elő. Ki például tudja, hogy az embernek jellemző tulajdonai az ész, beszéd és szabad akarat, az tisztán fogja föl az embert. — A fogalom teljesen tiszta, ha minden jegyeit meg a jegyeknek jegyeit is képesek vagyunk megkülönböztetni. E tökéletes ismeretet csak kevés tárgyra nézve szerezhetni meg. — A fogalom szabatos, ha sem több, sem kevesebb jegyet nem foglal, mint sem kell. — clari et perspicui seu distincti —.

II. SZAKASZ.

I T É L E T.

16. ALKATRÉSZEI.

A fogalmak közvetlen viszonyát az itélet adja elő. Alkatrészei: az alany, mondomány és kapcsolat. E három alkatrész az itélet tartalmát, összeköttetésmódjok pedig alakját képezi. — Az itélet az eszmetársulattól abban különbözik, hogy ez utóbbiban képzeteinket egyedül füzzük, az itéletben pedig azoknak egymásrai vonatkozását határozzuk meg. Az alany és mondomány több képzetből is állhat. A mondományt tulajdonitmánynak nevezhetni.

Az itélet szóval kifejezve a tétel vagyis állítás — thesis, propositio —. A gondolkodástan mind az itéletet, mind a tételt különös tekintetbe veszi.

Az itélet alkatrészei szerint a szavaknak három sarkneme áll: a főnév, a melléknév és az ige. A főnév az alany képzetét jelöli, és vagy tulajdon, vagy köznév — proprium et appellativum —. A tulajdon név az összetes egyedeket jegyzi meg, p. o. Duna, Pest, Magyarország. A köznév az összetes egészet és elvont egyetemest azaz nemet tárgyazza, például naprendszer, világ, állat, növény, szín, stb. — A mondomány képzetét a melléknév fejezi ki, például sárga, szép. Az elvont egyetemes is mondományul szolgálhat, például Pest nagy város. A melléknév főnévvé válik, ha az egyes tulajdonság egyetemessé azaz nemmé változtatik, például tudósság, szépség. — Csak egy ige van, melly tisztán kapcsolatul szolgál és ez a „van" ige, noha ez is többnyire az időnek képzetét egyszersmind jelöli. A többi ige a kapcsolaton és időn kivül az alanynak állapotját is terjeszti elő, miért is néha mondományul szolgál.

A szavaknak többi nemei a sarknemeknek meghatározásául szolgálnak. A szavak osztályaihoz a névmást, számszót, névhatározót, igehatározót, elől- utóljárót, indulatszót és kötszót számítják. A névmás a főnevet képviseli. A számszó olly melléknév, melly az alanynak körét határozza meg. A névhatározó — adverbium — rokon a melléknévvel, mitől abban különbözik, hogy a melléknév közvetlen jegye az alanynak, a névhatározó a jegynek jegye. Az igehatározó — participium — szorosan véve nem külön beszédrész, mert nem egyéb, mint igéből származott melléknév, melly az alanynak vagy ható, vagy szenvedő állapotját adja elő. Az elől-utóljáró az alanynak más tárgyhozi viszonyát és helyzetét jelöli. Az indulatszó csak azon tekintetből nyer helyet a beszédrészek közt, mivel tagolt és határozott hangokat fejez ki, mellyekkel érzeteinket és vágyainkat ön-

kényileg jelöljük. A kötszóval nem csak több alanyt és tulajdonitmányt, hanem több egyes itéletet is valamelly egészszé fűzünk össze. A kötszó tehát az összetételnek kapcsolata.

Vannak kétes szavak, illyenek a több értelmüek, p. o. nyelv, világ, nap; a rokon értelmüek — synonyma —, például értelem és ész, képzet és gondolat, fölfödözni, föltalálni.

I. FEJEZET.

AZ ITÉLETEK OSZTÁLYOZÁSA.

17.

Az itéletek alakra nézve különböznek. E különbséget az alany, mondomány és kapcsolat teszi. E szerint három főosztály alakul: a mennyiség, minőség és viszony. Ezekhez közönségesen a módosulást számítják, de ez inkább eredete vagyis alakitásmódja az itéletnek, mintsem különös alakja. Vizsgáljuk hát mindenek előtt a módosulást.

I. CZIKK.

AZ ITÉLETEK MÓDOSULÁSA.

18.

A határozatlan, lehetséges, fejteményes — problematicum — itélet az, mellyben semmit sem állítunk bizonyosan, hanem csak annyit mondunk, hogy az alany és mondomány határozott itéletté egyesülhetnek. E viszonyt a „lehet“ szó fejezi ki, például a holdban lehetnek emberek. — Határozott, való, állapitott az itélet — assertorium —, ha az alany és mondomány közti

viszonyt bizonyosnak tekintjük. Ezt a „van“ ige jelöli, például földünkön valóban vannak emberek. Ez ítélet ismét kétféle: esetékes és szükséges. Esetékileg való az ítélet, ha a mondomány mellékes tulajdonsága az alanynak, például Pestet homokpuszta környezi. Szükségkép való — apodicticum — az ítélet, ha a mondomány lényeges jegy, például az egész nagyobb részénél. Ezt többnyire a „kell“ szó által jelöljük meg.

A határozatlan ítélet némi fejteményből azaz földadatból származik, de megoldására nincs elegendő és eldöntő ok. Ha pedig az ok eldöntő, az ítélet határozottan adatik elő. E nemü ítéletek vagy igenlők, vagy tagadók.

Melly tulajdonság legyen valamelly tárgyra nézve mellékes, melly lényeges, azt a gondolkodástan meg nem határozhatja, mivel csak szerkesztő, nem alapitó tudomány.

II. CZIKK.

AZ ITÉLETEK MENNYISÉGE.

19.

A mennyiségben az alanyt veszszük tekintetbe. Az alany már elvont, már összetes fogalom. Ha az alany elvont fogalom, akkor az ítélet mennyiségre nézve vagy egyetemes, vagy részletes — universale et particulare —. Az egyetemes ítélet az, mellyben a mondományt az alanynak egész körére terjesztjük ki, például minden test összetett lény. Részletes az ítélet, ha az alany körének csak egy részét határozzuk meg, például némelly ember tudós.

Ha az alany összetes fogalom, akkor az ítélet vagy egyedi, vagy gyüjtő — singulare et collectivum —.

Egyedi az itélet, ha az alany egy önálló lény vagyis egyed, például Pest nagy kereskedő város. Az itélet gyüjtő, ha az alany több egyedet köt össze valami egészbe. És ezen gyüjtő ismét vagy egyetemes, vagy részletes. Egyetemes gyüjtő ez: minden követ helybenhagyta az inditványt; részletes: sok követ ezt vagy amazt roszalta.

A mennyiséget némelly szavak jelölik: az egyetemesnek jele a minden, senki, a részletesnek a sok, kevés, némelly. Az illy szavakkal meghatározott itélet jelöltnek neveztetik. A jeletlen egyetemes akkor, midőn a mondomány magasabb fogalom az alanynál, vagy midőn lényeges tulajdonsága; ellenkező esetben részletes. Például a katona ember, annyit tesz, minden katona ember.

III. CZIKK.

AZ ITÉLETEK MINŐSÉGE.

20.

Minőségben a mondományt tekintjük. Erre nézve az itélet kétféle: igenlő és tagadó. Igenlő, igenleges az itélet, ha a kérdés alatti tulajdonságot az alanyról állítjuk, például Péter jól tanul. Tagadó, nemleges az itélet, ha az ellentett tulajdonságot tőle tagadjuk, például Péter nem tanul roszul (azaz jól tanul). Mások szerint igenleges itéletben a mondomány az alanynyal megegyez, nemlegesben ellenkezik.

Minden itélet állit vagyis tulajdonit valamit az alanynak, és a mondománynak puszta kizárása semmi itélet, sőt helytelen gondolkozás, hacsak illy kizárás által nem szándékozunk másnak állítását merően tagadni. Minden itéletben összekötünk fogalmakat: hol ezen

összekötés hiányzik, ott nincs kapcsolat, nincs itélet. Az illy állítás kétféle: közvetlen és közvetett. Közvetlenül vagyis igenlegesen állítunk, ha a kérdésben forgó tulajdonságot az alanynak valóban tulajdonítjuk; közvetve avvagy nemlegesen, ha ellenkezőjét tagadjuk, mi által azon tulajdonságot valóban állítjuk.

Némellyek határtalan vagy inkább kizáró itéletet említenek, melly a mondományt az alany köréből kirekeszti és a lények határtalan körébe helyezi, például az emberi lélek nem halandó. De ha nem szándékoznak állítani, hogy az emberi lélek halhatatlan, ugy ezen puszta kizárás nem más, mint helytelen gondolatjáték.

Ha a mennyiséget és minőséget összefoglaljuk, négy osztálya keletkezik az itéletnek: 1) egyetemesen igenlő, 2) egyetemesen tagadó, 3) részletesen igenlő, 4) részletesen tagadó. Ezeket szokás e négy betűvel jelölni: A. E. I. O., mellyek e latin szavakból „affirmo“ és „nego“ vannak véve. Értéköket e versek adják elő: „Asserit A, negat E, sed universaliter ambo. Asserit I, negat O, sed particulariter ambo.“

Az előadott itéletek szabályai. 1. Az egyetemesen igenlő helyes, ha a mondomány lényeges jegye az alanynak, például minden ember eszes lény. 2. Az egyetemileg tagadó helyes, ha a mondomány vagy az alannyal ellenkezik, vagy más lénynek jellemző jegye, például egy ember sem mindenható. 3. Ha a mondomány mellékes jegy, akkor az itélet már részletesen igenlő, már tagadó, mivel némellyekre illik, másokra nem illik, például némelly ember tudós, némelly ember nem tudós.

IV. CZIKK.

AZ ITÉLETEK VISZONYA.

21. FÖLTÉTLEN ÉS FÖLTÉTES.

Az itéletnek viszonya a kapcsolat meghatározása. Erre az itélet kétféle: föltétlen és föltétes — categoricum et hypotheticum —. Föltétlen, egyenes az itélet, ha az alany és mondomány közti viszony azaz egyezés vagy ellenkezés minden külső októl független, például a magyar vitéz, a gonosz ember nem marad büntetlenül. — Föltétes az itélet, ha az állítás némi külső októl függ, melly föltét előzménynek, az attól függő állítás következés, következménynek — antecedens et consequens —, az előzmény és következmény közti összeköttetés következetességnek neveztetik, mi ezen itélet kapcsolatát képezi és e szócskák által „ha — ugy“ fejeztetik ki. Például: ha az Isten igaz biró, ugy a gonosz ember nem marad büntetlenül.

22. EGYSZERŰ ÉS ÖSSZETETT ITÉLET.

Mind a föltétlen, mind a föltétes itélet már egyszerü, már összetett. Egyszerü az itélet, ha a föltétlenben csak egy alany és egy mondomány, a föltétesben egy föltét és egy következés áll, millyenek az idézett példák. Az összetett itélet több alanyt és mondományt, több föltétet és következést foglal. Mind a föltétlen, mind a föltétes itélet már az egyezés, már az ellenkezés viszonya szerint van összetéve, s ennélfogva kétféle: összefoglaló és szétválasztó — conjunctivum et disjunctivum —.

23. ÖSSZEFOGLALÓ ITÉLET.

A föltétlen itélet összefoglaló, ha egy vagy két alanyról két mondományt állítunk, például az ember érző és gondolkodó lény; a tudományok és szép müvészetek gyönyörködtetik és nemesítik az embert. — A föltétes itélet összefoglaló, ha több föltétet és következést kötünk össze, például ha a tanu jól tudja a történetet és híven közli, hitelt érdemel és a történet hiteles.

24. SZÉTVÁLASZTÓ ITÉLET.

A föltétlen itélet szétválasztó, ha egymással ellenkező tulajdonságokat illesztünk a tárgyra, melly bizonyos nemre nézve az egyikkel szükségkép bir, de ezt meg nem határozzuk, például az ember vagy gazdag, vagy szegény. Ezt elosztó itéletnek nevezik, mivel a gondolkodástani osztás azon alapszik. — A föltétes itélet szétválasztó, ha egy föltétből több egymással ellenkező következés folyhat, például ha ütközetre kelendnek hadaink, vagy győzni fognak, vagy meggyőzetni. A szétválasztó itélet nem csak két, hanem több tagból is állhat. Az ellentét tudniillik vagy közvetlen, vagy közvetett. (10-dik szám alatt)

A szétválasztó itéletnek kapcsolatát e szócskák „vagy — vagy“ jelölik. — Némellyek az itéletet viszonyra nézve föltétlenre, föltétesre és szétválasztóra osztják, de ezen osztást nem helyeselhetni azon egyszerü okból, mivel a szétválasztó itélet mind föltétlen, mind föltétes lehet, mi a gondolkodástani osztás szabályaival ellenkezik. (Második rész. I. Szakasz. Az osztás czikke.) A szétválasztó itélet több egyszerü föltétes itéletet foglal, például ezen szétválasztó itélet „az ember vagy tudós, vagy tudatlan“ e következőkre szakad: 1) ha az ember tudós, ugy nem tudatlan, 2) ha az ember tudat-

lan, ugy nem tudós. — Minden határozatlan itéletet szétválasztólag adhatni elő, például a holdban vagy vannak emberek, vagy nincsenek.

25.

A föltétes itélet mennyiségre nézve mindenkor egyetemes, mivel valami egyetemes szabályt vagyis elvet fejez ki. Ha a föltétes itélet részletes, ugy az előzmény nem való oka a következménynek, például ha a higany a légsulymérőben leszáll, ugy némellykor eső áll be. — Minőségre nézve pedig már igenlő, már tagadó, tudniillik a következményre nézve, például ha a tanitvány rest, ugy a tudományban nem haladhat.

A szétválasztó itélet mennyiségre nézve mindenkor egyetemes, mert az ellentett tagok az alanynak egész körét terjesztik elő. — Minőségre nézve egyik tag mindenkor tagadó a másikra nézve, különben nem volna ellentét.

A föltétes itélet szabálya e következő: „helyes a föltétes itélet, ha az előzmény és következmény közt szoros és szükséges összefüggés létezik; ellenkező esetben helytelen.“ Igy helytelen ez itélet: ha valaki nagyon tudós, ugy gazember. — „A szétválasztó itélet helyes, ha a tagok valóban ellentettek és teljesen előszámláltak.“ Helytelen ezen itélet: Péter vagy tudós, vagy gazdag.

A föltétes itélet föltétlenné alakulhat, de csak olly esetben, midőn egy az alany, például: ha az Isten igazságos, ugy megbünteti a gonoszt, mit föltétlen itéletben igy adhatni elő: az igazságos Isten megbünteti a gonoszt. (Ennek alkalmazása lesz a következtetéseknél).

V. CZIKK.

TÖBB ITÉLET VISZONYA.

26. AZ EGYÉRTÉKÜSÉG VISZONYA.

Néha két, vagy több itéletet illesztünk össze és viszonyukat meghatározzuk. E viszony különféle.

Vannak itéletek, mellyekben az alany azonegy tárgy, és a mondomány egyértékü fogalom, például az Isten szükséglétü, az Isten örökkévaló. Ezen itéletek egyértékűek, azonosak. Az egyértékűség viszonyáról e szabály áll: „az egyértékü itéletek együtt helyesek, vagy helytelenek.“

27. AZ ALÁRENDELÉS VISZONYA.

Az itéletek azon viszonya, miszerint az egyik a másiknak körében foglaltatik, az alárendelés. Illy itéletek ugyanazon mondományuak és minőségüek, de mennyiségre nézve különböznek ugy, hogy az egyik egyetemes, a másik részletes, például: minden ember halandó, a gazdag ember halandó. Itt az egyetemes itélet valamelly egészet vagy nemet képez, minek részét, vagy faját a részletes teszi. — E viszony szabálya ez: „ha helyes az egyetemes, helyes a részletes is; ha pedig helytelen a részletes, helytelen az egyetemes is.“ Mert a mi a nemre illik, fajára is illik, mivel a nem közjegye a fajoknak; a mi pedig a fajokra nem illik, a nemre sem illik.

Az alárendelés viszonyával rokon a fölvevés — subsumtio —, miben valami elv alá egyes esetet rendezünk, például: a mi térben terjed, az való test; a levegő térben terjed. E viszony az előbbitől abban különbözik, hogy mind a két itélet egy mennyiségü és külön

minőségü lehet. Illy értelmi fölvevésben az elv általános, elvont itélet; az egyes eset pedig különös és összetes. (Nem kell tehát az egyetemes itéletet az általánossal, a részletest a különössel fölcserélni.)

28. AZ ELLENTÉT VISZONYA.

Néha az itéletek minőségre nézve ugy különböznek, hogy az egyik igenlő, a másik tagadó ugyazon tárgyról: e viszony az ellentét, melly kétféle, közvetlen és közvetett. E különbség részint a mennyiségtől, részint a mondománytól függ. Már közvetlenül ellentettettek e következők: 1) a külön mennyiségü és külön minőségü itéletek, de ugyan azon tárgyról, vagyis azon itéletek, mellyeknek egyike egyetemes, másika részletes, például minden ember tudós, némelly ember nem tudós, 2) azon egyedi itéletek, mellyeknek alanya ugyanaz, de mondománya közvetlenül ellentett, p. o. Péter tudós, Péter nem tudós. Közvetve ellentettek: 1) azon itéletek, mellyek azonegy tárgyuak és egy mennyiségüek, de külön minőségüek, azaz mellyek közől mind a kettő egyetemes, de az egyik egyetemesen igenlő, a másik tagadó, például minden ember tudós, egy ember sem tudós, 2) az ugyanazon alanyu egyedi itéletek, mellyeknek mondományai közvetve ellentettek, p. o. Péter gazdag, Péter koldus.

Mások szerint a közvetlenül ellentett itéletek azok, mellyeknek egyike csak tagadja azt, mit a másik állít; a közvetve ellentetteknek egyike nem csak tagad, hanem mást állít is. A közvetve ellentettekhez számítják még az ugyanazon alanyu, egy mennyiségü és minőségü itéleteket, mellyeknek mondományai közvetve ellentettek, p. o. minden ember szereti embertársát, minden ember gyülöli embertársát. — Említenek olly itéle-

teket is, mellyek részletesek, de külön minőségüek, p. o. némelly ember gazdag, némelly ember szegény. Ezen itéletek külön alanyuak és mondományuak, s ennélfogva nem ellentettek. Illy itéletek semmi következtetésmódot nem képeznek.

Az ellentett itéletekről ezen szabályok állanak. **1.** „A közvetlenül ellentett itéletek együtt véve sem helyesek, sem helytelenek nem lehetnek.“ Ha tehát az egyik helyes, a másiknak helytelennek kell lenni és viszont. **2.** „A közvetve ellentettek együtt véve nem lehetnek helyesek, de lehetnek helytelenek és pedig akkor, midőn a mondomány mellékes tulajdonság.“ (Erről a következtetésnél)

29. A MEGFORDITÁS VISZONYA.

Vannak itéletek, mellyekben az alany és mondomány helyet cserélnek azaz egymást fölváltják: ez a megforditás — conversio —, például az ember eszes állat, az eszes állat ember. Illy megforditás sokszor szükséges, hogy lássuk, az alany és mondomány egyértékü-e, vagy különböző. Ha a megforditásban a mennyiség megmarad, akkor egyenes, vagyis teljes — conversio simplex —, például minden ember eszes állat, minden eszes állat ember. Ha pedig a mennyiség változik, tudniillik az egyetemes részessé válik, a megforditás részszerinti — per accidens —, például minden katona ember, némelly ember katona. Ollykor a minőség is változtatik és ez az ellentett megforditás, p. o. minden ember eszes állat, a mi nem eszes állat, nem ember — contrapositio —.

Az egyenes megforditásnak helye van, midőn az alany és mondomány vagy azonos fogalmak, vagy ellenkezők, p. o. egy böcsületes sem hazug, egy hazug sem böcsületes. A részszerinti megforditás akkor áll,

midőn az egyetemesen igenlő ítéletben a mondomány magasabb fogalom az alanynál vagyis ennek neme, p. o. minden katona ember, némelly ember katona. — Részletes ítéletben a megforditásnak nincs gondolkodástani haszna, mivel a mennyiség már megmarad, már változik, p. o. némelly tudósok kevélyek, némelly kevélyek tudósok; némelly ember katona, minden katona ember.

A megforditásról e szabály áll: „a megforditás ítéletei együtt vagy helyesek, vagy helytelenek."

II. FEJEZET.

A TÉTELEK NEMEI.

30. A TÉTELEK NYELVTANI VISZONYA.

A mint a fogalmat a szó, ugy az ítéletet a tétel fejezi ki. A tételben nincs mindenkor az ítéletnek minden alkatrésze világosan kitéve: többnyire a mondományt és kapcsolatot egy szó, az ige fejezi ki. Néha az alany hiányzik, például esik, kérj.

Vannak tételek, mellyekben két alanyt egyeztetünk, és a mondományt a kapcsolat foglalja. Illyen az értelmező tétel, nevezetesen a szóhatározás, például a philosophia a bölcseség szeretete. Ide tartozik azon tétel, melly a teljes azonságot adja elő, p. o. hatvan krajczár egy forint. A = Aval. Itt mind a két „A" alany, és a mondomány a kapcsolatban t. i. a teljes azonságban áll.

Különös figyelmet érdemelnek még azon tételek, mellyek az ítéletek összetételét vagy nyiltan, vagy rejtve adják elő. Nyiltan foglalják az összetételt: 1) a kötszói igenlő azaz összefoglaló tételek, p. o. tudományra elme és szorgalom kell — copulativae —, 2) a kötszói tagadó tételek — remotivae —, például tudományra egyedül sem elme, sem szorgalom nem elég,

3) a viszonlagos tételek — relativae —, p. o. minő az ember, ollyan beszéde, 4) az oksági tételek — causales —, például az ifjuságot jól kell nevelni, mert a nemzet ivadéka. Rejtve összetettek: 1) az összehasonlító tételek — comparativae — például az europaiak müveltebbek az ásiaiaknál, 2) a kizárók — exclusivae —, p. o. csak a böcsületes ember jó hazafi, 3) a melléklők — Einschliessungsatz —, p. o. a magyar is szereti anyanyelvét, 4) a kivévők — exceptivae —, p. o. minden lény az Istent kivéve véges, 5) a megszoritók — restrictivae —, p. o. az úr mint ember annyi, mint szolgája, 6) a kettőztető — reduplicativae — például az úr mint úr szolgáját megelőzi.

31. A TÉTELEK TUDOMÁNYOS VISZONYA.

A tételek tudományos értékökre nézve különféle viszonyban állanak. 1. Elméleti és gyakorlati tételek. Az elméleti tétel közvetlenül ismereteinket, a gyakorlati cselekedeteinket tárgyazza. Elméleti például e tétel: az ember eszes és szabad akaratu lény; gyakorlati: élj észszerüen. 2. Elemező és összekötő. Elemező a tétel, melyben a mondomány az alanyban már foglaltatik, p. o. az emberi lélek gondolkodik. Összekötő a tétel, mellyben az alanyhoz a mondományt máshonnan kell venni, például az emberi lélek halhatatlan. 3. Bizonyos és bebizonyitandó. Bizonyos, kétséget nem szenvedő tétel az, melly magában igaznak ismertetik: illyen ha elméleti, sarkigazság — axioma —, ha gyakorlati követelmény — postulatum —, p. o. az egész összes részeivel egyenlő, sarkigazság; egy ponttól a másikhoz vonalat huzhatni, követelmény. Bebizonyitandó a tétel, melly bizonyitásra szorul: illy ha elméleti, tantétel — theorema —, ha gyakorlati, fejtemény vagyis föladat — problema —,

példákat a mennyiségtan közöl. — A bizonyos tételekből folyó itéletek a folyadékok — corollaria —. Vannak segédtételek és jegyzetek — lemmata et scholia —. 4. Föltevés — hypothesis —. A bölcsészetben és természettanban a föltevés olly határozatlan, de valószinü tanitmány, mit elvnek hiányában használunk tapasztalati tények értelmezésére, illyen az ideglél az alvás magyarázatára. A mennyiségtanban a föltevés önkényileg fölvett, de egyetemileg elismert tanitmány, például hogy a kör 360 fokra osztatik. 5. Kérdés és felelet. A hiányos tételeket kérdés és felelet által egészíthetni ki.

III. SZAKASZ.

KÖVETKEZTETÉS.

32.

Következtetés által ismert itéletből ismeretlent hozunk ki. Ezt okoskodásnak is nevezik, mivel az, miből valamit következtetünk, oknak neveztetik. — Az ok vagy közvetlen, vagy közvetett. Közvetlen, ha a tárgy fogalmában már foglaltatik; például ha az Isten igaz biró, ugy megbünteti a gonoszt. Közvetett pedig, ha a tárgy képzetén kivül más fogalomban áll, például Péter bocstelen ember, mivel tolvaj. Minden elemező tétel helyességének okát önmagában foglalja; az összekötő tételre pedig külső azaz közvetett okot kell fölhozni.

Azon itélet, mellyből mást hozunk ki vagyis melly az okot foglalja, az előzmény, a mit okból következtetünk, a következmény, az előzmény és következménynek azon szoros összefüggése, minélfogva ha amaz helyes, ez is ollyan, a következetesség. Az előzmény

és következmény a következtetés tartalmát, a gondolati összefüggés alakját képezi.

Mindenek előtt a következtetések régi elosztását és fejtegetését, azután a újabbit adandjuk.

I. FEJEZET.

A KÖVETKEZTETÉSEK RÉGI ELOSZTÁSA.

33.

A következtetéseket közvetlenek és közvetettekre osztották — consequentia immediata et mediata —. Közvetlen a következtetés, ha az előzmény egy itéletből áll és a következmény minden más tételnek segedelme nélkül foly. Közvetett pedig, ha a következtetést egy harmadik tétel eszközli.

I. CZIKK.

KÖZVETLEN KÖVETKEZTETÉSEK.

34. AZ EGYÉRTÉKÜSÉG KÖVETKEZTETÉSE.

A közvetlen következtetéseket az egyértékü, alárendelt, ellentett itéletek képezik. Ide számítják a behozást és hasonlítást meg az ugynevezett módosulási következtetést.

Ha két egyértékü itélet áll, akkor az egyiknek helyességéből a másiknak helyességét következtethetni, például az Isten szükséglétü, tehát örökkévaló. — Itt a második tétel az elsőben már foglaltatik, ennélfogva elemező tételeket képeznek és közvetlen okot foglalnak. (A mondottakat a megfordításra alkalmazhatni.)

35. AZ ALÁRENDELÉS KÖVETKEZTETÉSE.

Ha két itélet van adva, mellyek közől az egyik egyetemes, a másik részletes ugyanazon tárgyról: ak-

kor az egyetemesnek helyességéből a részletesére következtethetni, de nem viszont a részletes helyességéből az egyetemesére, például minden ember tévedhet, tehát a tudós is tévedhet. Ha a részletes helytelen, helytelen az egyetemes is, de nem viszont, p. o. helytelen az, hogy csak némelly ember is mindenható, tehát helytelen az is, hogy minden ember mindenható. — E következtetésben is a részletes az egyetemesben már foglaltatik, ennélfogva merő elemezés. Az alárendeléstől különbözik a gondolkodástani fölvevés. (Erről a következő czikk alatt)

36. AZ ELLENTÉT KÖVETKEZTETÉSE.

Ha két ellentett itélet áll, akkor az egyiknek helyességéből mindenkor következik a másiknak helytelensége, például helyes az, hogy minden vétek gyalázatos, tehát helytelen az, hogy csak némelly vétek is bocsületes. Ha az illy itéletek közvetlenül ellentettek, akkor az egyiknek helytelenségéből is mindenkor a másiknak helyessége foly. De ha az ellentét közvetett, akkor ha a tulajdonság mellékes, mind a két itélet helytelen lehet, igy helytelen az, hogy minden ember tudós, de helytelen az is, hogy egy ember sem tudós. — Az ellentét már magában foglalja azt, hogy ha az egyik helyes, a másik helytelen legyen épen azért, mivel ellentettek. E következtetés puszta elemezés és semmi új itéletet nem hoz napfényre.

37. A BEHOZÁS.

Ha ugyanazon nemnek több egyede valamelly tulajdonságban megegyez, azt következtetjük, hogy a nemnek többi egyedei is abban megegyeznek: e következtetés a behozás — inductio — . E behozás már teljes, már teljetlen: teljes, ha a nemnek minden fajai és a

fajnak minden egyedei adatnak elő; ellenkező esetben teljetlen. Teljes e behozás: a tudósok és tudatlanok tévednek, tehát minden ember téved. Teljetlen ez: Péter, Pál hazug, tehát minden ember hazug. A teljes behozás bizonyosságot szül, a teljetlenből csak valószinűség foly. Az első csak elvont fogalmakra alkalmazható; a másik a tapasztalati tudományokban, minő a természettan, használható. — A teljes behozás által semmi új tétel nem hozatik létre, mivel az egész az összes egyesekben már foglaltatik. (Erről lesz még szó az 56. szám alatt)

38. A HASONLITÁS.

Ha két egynemü dolog több tulajdonságban megegyez, azaz hasonló egymáshoz némelly részben, azt következtetjük, hogy a többiben is hasonlók. E következtetés a hasonlitás — analogia —, miszerint a részszerinti hasonlatosságból a teljesre következtetünk. A hasonlitás tökéletes, ha az egyes tulajdonságokat mind számláljuk elő és a hasonlatosság a lényeges tulajdonságokban áll; ellenkező esetben tökéletlen. Tökéletes e hasonlitás: a szerecsenek szintugy éreznek és gondolkodnak, mint a fehérek, tehát azok is müvelődésre és polgárosodásra fogékonyak. Tökéletlen pedig: Péter olly gazdag, mint Pál, tehát olly adakozó is. — Itt a teljes hasonlitás szinte merő elemezés.

A behozás a régieknél példagyüjtés volt; de a hasonlitás is némi példázat, tudniillik több hasonló esetből más hasonló esetet hozunk ki. Illy hasonlitással élnek az orvosok a betegségek és gyógyszerek meghatározásában. — A behozás egyedekről fajra és fajokról nemre, a hasonlitás egyes tárgyról más egynemü tárgyra, tehát egynemüről egynemüre, fajról fajra következtet.

39. A MÓDOSULÁSI KÖVETKEZTETÉS.

Az ugynevezett módosulási következtetést a módosulás itéletei eszközlik. E három „szükségkép lenni, valóban lenni és lehetni“ olly viszonyban állanak, hogy az elsőben a második, mindkettőben a harmadik már foglaltatik. Ennélfogva a mi szükséges, az való, és a mi való, az lehetséges; ellenkezőleg a mi nem lehet, az nincs valóban, és a mi valótlan, annak nem kell lenni avvagy nem szükséges. E következtetés puszta elemezés. (Ezen elveket az ismerettan fejtegeti.)

II. CZIKK.

KÖZVETETT KÖVETKEZTETÉS.

40.

A közvetett következtetés avvagy tulajdoni okoskodás — syllogismus — három itéletből áll: az első állapitott igazság vagyis elv, mit általános szabálynak neveznek — regula generalis —; a második fölvevés, más néven fölvétel, melly egyes esetet hoz föl, mire azon szabály alkalmazható; végre a következmény, melly a szabályból a fölvétel segedelmével hozatik ki. A szabály a főtétel — major —, a fölvevés az altétel — minor —, mind a kettő az előzményt képezi — praemissae —. Például: a mi az idegeket gyengíti, az rontja az egészséget, de a részegség az idegeket gyengíti, a részegség tehát az egészséget rontja.

A tulajdoni okoskodásnak jellemző tulajdonsága a fölvevés, melly valóban új itéletet hoz napfényre.

41.

A közvetett következtetést egyesre és sokasra, teljes és megrövidítettre osztják. — Az egyes és teljes

következtetés a főtétel viszonya szerint föltétlen, föltétes és szétválasztó. Hogy ezen elosztás az itéletek osztályozásának meg nem felel, az előbbi szakaszból érthetni. Mi ezeket ugy adandjuk elő, a mint szokás azokat fejtegetni.

I. FÖLTÉTLEN KÖVETKEZTETÉS.

42.

A föltétlen következtetésben a főtétel föltétlen itélet. Itt a főtételben foglalt két fogalom alá egy harmadikat rendezünk és ebből némi következtetést huzunk. Például: minden összetett lény romolható, de az emberi test összetett lény, az emberi test tehát romolható.

E következtetésben csak három sarkfogalom — terminus — áll: felső, alsó és középső. A felső fogalom — major — az, melly a következményben a mondományt képezi, mivel az alá rendezzük az alanyt; az alsó — minor — az alany, mindkettő szélsőnek — extremi — neveztetik; a középső — medius — az, mellyel a két szélsőt egyeztetjük, és ez az okot képezi.

Főtörvénye a közvetett azonság elvén alapszik — relativae identitatis —, melly igy hangzik: „ha két fogalom egy harmadikkal egyenlő, azok egymással is egyenlők.“ Ezen elv a közvetett következtetésre alkalmazva igy fejeztetik ki: „ha két fogalom egy harmadikkal megegyez, azok egymás közt is megegyeznek; ha pedig csak az egyik egyez meg a harmadikkal, azok egymás közt meg nem egyeznek.“ Ebből érthetni, hogy e következtetésnek módja kétféle: igenlő és tagadó — modus ponens et tollens —.

Az előadott főtörvény két altörvényre szakad: 1) „a mi a fogalomnak jegyéről áll, az magáról a fogalomról is áll; a mi pedig jegyével ellenkezik, az a fogalom-

mal is ellenkezik — nota notae est nota ipsius rei; repugnans notae, repugnat rei —", 2) a mi a nemről áll, fajairól és egyedeiről is áll; a mi pedig a nemmel ellenkezik, fajaival és egyedeivel is ellenkezik — dictum de omni valet de singulis —."

43. ELSŐ ÉS RENDES KÉPLETE.

A föltétlen következtetésnek képletei — formulae, figurae — az alapfogalmaknak négyféle helyzetéből származnak. Az első és rendes képletben a fogalmak helyzete e következő. Főtételben a középső fogalom az alany, a felső fogalom a mondomány; altételben az alsó az alany és a középső a mondomány. Ha a felső fogalmat Pvel — praedicatum —, az alsót Ssel — subjectum —, a középsőt Mmel — medius — jelöljük, illy képletben állanak:

M. P.
S. M.
S. P.

Mi a tételeket illeti, ezek mennyiségre és minőségre nézve különfélék lehetnek, miből az ugynevezett módok — modi syllogismorum — származnak, miket e betükkel A. E. I. O. jelöltünk. (20-dik szám) Az első és rendes képletben a főtétel mennyiségre nézve mindenkor egyetemes, de lehet vagy igenlő, vagy tagadó; az altétel minőségre nézve mindenkor igenlő, de lehet vagy egyetemes, vagy részletes; a következménynek négy módja lehet. Mind ezeket e szavak által fejezik ki: barbara, celarent, darii, ferio. E szavakban az első magánhangzó a főtételnek, a második az altételnek, a harmadik a következménynek módját adja elő. Például „barbara" szerint: minden ember tévedhet, de minden bölcselkedő ember, tehát minden bölcselkedő

tévedhet. „Celarent“ szerint: egy bőcstelen sem jó hazafi, de minden tolvaj bőcstelen, tehát egy tolvaj sem jó hazafi.

A mi az összetes, nevezetesen az egyedi itéletet illeti, az módra nézve az egyetemeshez tartozik, mivel a mondomány az egész alanyra terjed.

44.

A második képletben a középső fogalom mind a két előzményi tételben mondomány, a harmadikban mind a kettőben alany, a negyedikben a főtételben mondomány, az altételben alany.

2)	3)	4)
P. M.	M. P.	P. M.
S. M.	M. S.	M. S.
S. P.	S. P.	S. P.

A második képletnek módjait e szavak jelölik: cesare, camestres, festino, baroco; a harmadiknak: darapti, datisi, felapton, ferison, disamis, bocardo; a negyediknek: calemes, bamalip, dimatis, fesapo, fresison. — Mind ezeket vagy csupa megforditás, vagy ellentett megforditás által visszahozhatni az első és rendes képletre. E helyrehozásban a felhozott szavak adnak utmutatást, tudniillik az első mássalhangzó az első képletnek illy betűi módját jelenti, például a „cesare“ szerint szerkesztett következtetést a „celarent“ módjára vezethetni vissza; a többi mássalhangzók a teljes, részszerinti és ellentétes megforditásról értesítenek, nevezetesen: S a teljes megforditást, P a részszerintit, M a tételek áthelyezését t. i. a főtételnek altételé és viszont, C az átváltoztatást ellentétre vagy pedig lehetetlenre jelenti. (S vult simpliciter converti, P vult per accidens, M vult mutari, C per contrarium vel impossibile duci). — Fölvilágitásra e példát hozzuk föl „dimatis“ szerint:

az Isten a legtökélyesb lény, de a legtökélyesb lény igazságos, az Isten tehát igazságos. Ezt helyrehozhatni a „darii“ módjára: a legtökélyesb lény igazságos, de az Isten legtökélyesb lény, az Isten tehát igazságos.

E három képlet helyes következtetést foglal ugyan, de nem tanácsos azokat használni, mivel a fogalmak és tételek illy áthelyeztetése által könnyen hiba csuszik a következtetésbe.

II. FÖLTÉTES KÖVETKEZTETÉS.

45.

A föltétes következtetésnek alapja a föltétes itélet. Illy itélet az ok és következés közti viszonyt elvontan, általánosan fejezi ki, ennélfogva fölvevés kell, melly való esetet hoz föl, s miből következményt vonunk. Például: ha a hold saját világossággal bir, mindenkor töltén van, de a hold nincs mindenkor töltén, tehát saját világossággal nem bir.

Főtörvénye e következő: „ha helyes az ok, helyes a következés is; ha pedig helytelen a következés, helytelen az ok is.“ E szabály az okszerüség elvén alapszik. Kitetszik abból, hogy e következtetési mód kétféle: igenlő és tagadó.

Részletes szabályai ezek. 1. A főtételnek helyes itéletnek kell lenni, helyes pedig, ha az ok és következés közti viszony szükséges. 2. Az altételt az idézett főtörvény szerint kell alakítani. E szabály ellen vét e következtetés: ha Pál tolvaj, ugy gonosz, de Pál gonosz; tehát tolvaj. Illy esetben a következmény más okból is származhatik. Hiba tehát igy következtetni: helytelen az ok, tehát helytelen a következés is; meg helyes a következés, tehát helyes az ok is.

46.

A föltétes következtetést föltétlenné alakithatni, de csak akkor, midőn egy alanyról van a szó, például: ha az Isten igazságos, ugy megbünteti a gonoszt, de az Isten igazságos, tehát megbünteti a gonoszt. Ez föltétlenné válik: az igazságos megbünteti a gonoszt, de az Isten igazságos, tehát stb. Ha két külön alany áll, föltétlenné nem alakulhat, például: ha az Isten igazságos, ugy a gonosz ember nem marad büntetlenül, de az Isten stb.

Hogy a föltétes következtetést föltétlenné alakithatni, oka az, mivel a föltétlenben a középső fogalom okot azaz föltétet foglal, mitől a következmény függ, azért is minden föltétlen következtetést föltétessé változtathatni. Például: a mi az idegeket gyengíti, az rontja az egészséget, de a részegség az idegeket gyengíti, tehát rontja az egészséget. Ezt igy adhatni elő: ha a részegség az idegeket gyengíti, ugy rontja az egészséget, de a részegség az idegeket gyengíti, tehát stb. Hogy pedig a föltétes következtetést csak akkor alakithatni föltétlenné, midőn egy az alany vagyis midőn csak három sarkfogalom áll, oka az, mivel a föltétlen következtetésnek csak három sarkfogalma van.

III. SZÉTVÁLASZTÓ KÖVETKEZTETÉS.

47.

A szétválasztó következtetés szétválasztó itéletből foly. Illy itéletben az ellentett tagok csak lehetséges tulajdonai az alanynak, ennélfogva való esetet kell felhozni és abból következményt vonni. Például: a világon vagy föltétlen szükségesség, vagy puszta véletlen, vagy isteni gondviselés uralkodik, de a világon sem föltétlen

szükségesség, sem puszta véletlen nem uralkodik, tehát isteni gondviselés uralkodik.

Főtörvénye ez: „az ellentett fogalmak közől ha egyik helyes, a többi helytelen, és ha a többi helytelen, egyiknek helyesnek kell lenni.“ Ez a kizárás elvén alapszik. Ebből kiviláglik, hogy e következtetési mód kétféle: igenlő és tagadó.

Részletes törvényei ezek. 1. A föltételnek helyes itéletnek kell lenni, helyes pedig, ha a fogalmak ellentettek és teljesen előszámláltak. 2. Altételben helyes legyen a fölvevés, tudniillik, ha az egyiket igeneljük, a többit kell tagadni és viszont. De mellyiket kell igenelni, vagy tagadni, arra a gondolkodástan nem tanithat.

48.

A szétválasztó következtetést föltétessé alakithatni, sőt következménye csak azért helyes, mivel némi föltétnek eredménye. Igy például: ha a világon sem föltétlen szükségesség, sem puszta véletlen nem uralkodik, ugy isteni gondviselés uralkodik, de a világon sem stb.

49. SZARVAS OKOSKODÁS.

A szarvas okoskodás — dilemma — eleinte csak szétválasztó itéletből állott, mellynek akármelly tagját engedte meg az ellenfél, mindenkor kelepczébe esett és ugy szólván két szarv közé szorult. Illy okoskodás által védte Tertulian a keresztényeket Trajánhoz irt levelében: vagy vétkesek a keresztények, vagy vétketlenek: ha vétkesek, miért tiltod kerestetni? ha vétketlenek, miért bünteted a bevádoltakat? — Utóbb két itéletből képezték tudniillik föltétesből és szétválasztóból egybevéve. E szarvas okoskodásnak főtétele tehát föltétes szétválasztó itélet: az altételben a szétválasztó tagokat tagadjuk,

minek következtében a föltételt azaz okot is tagadjuk. Például: ha az Isten a világot nem kormányozná, azért történnék vagy mivel nem birná, vagy mivel nem akarná kormányozni; de mind a két eset helytelen, az első mindenhatóságával, a másik bölcseségével ellenkezik, az Isten tehát a világot kormányozza.

Minthogy a szarvas okoskodás föltétes és szétválasztó itéletből keletkezik, törvényeit az állapitott törvényekből könnyen érthetni. — A szarvas okoskodás nem csak két, hanem több tagból is állhat. — Krokodil okoskodásnak a krokodilróli meséről nevezik.

IV. MEGRÖVIDITETT KÖVETKEZTETÉS.

50.

A megröviditett következtetés — enthymema — az, miben vagy a fő vagy az altétel rejtve van. Az illy következtetés tehát kétféle: első rendü, mellyben a főtétel, második rendü, mellyben az altétel alattomban értetik. I. A levegő térben terjed, tehát való test. II. A mi térben terjed, az való test, a levegő tehát való test. — Hogy az illy következtetést könnyen helyrehozhatni, világos. Illy okoskodást csak rövidség okáért képeznek.

A megröviditett következtetéshez némellyek az egyértéküség, alárendelés, ellentét és megforditás következtetéseit számitják. Ezek, mint mondottuk, merő elemezést, vagyis az itéletek viszonyait terjesztik elő, illy viszonyok általános szabályokat nyujtanak, mellyeket különös esetekre alkalmazhatni. Például az egyértéküség viszonyából: ha az Isten szükséglétü, ugy örökkévaló, de az Isten szükséglétü, tehát örökkévaló.

V. SOKAS KÖVETKEZTETÉS.

51.

A sokas következtetés — polysyllogismus, Vielschluss — az, melly több következtetést ugy fűz össze, hogy egyik a másiknak okát foglalja. Fölvilágitásul e példa szolgáljon. 1. Minden test összetett lény, de az ércz test, tehát összetett lény. 2. Minden összetett lény részekre eloszolható, de az ércz összetett lény, tehát részekre eloszolható. 3. A mi részekre eloszolható, az romlandó, de az ércz részekre eloszolható, tehát romlandó. — Azon következtetés, melly a másiknak okát foglalja, vagyis mellynek következménye a másiknak előzménye, előkövetkeztetés; melly pedig a következést fejezi ki, avvagy mellynek előzménye a másiknak következménye, utókövetkeztetés — pro et episyllogismus —. Minden sokas következtetés tehát elő és utókövetkeztetésből áll.

E következtetések összefűzésében két úton haladhatunk: vagy előkövetkeztetéstől utókövetkeztetéshez, vagy ettől ahhoz fordulhatunk — progressiv. (Erről a következő részben, a bizonyitásnál)

52. OKADÁS.

A sokas, de megröviditett következtetés nemei: az okadás és halmazó következtetés — epicherema et sorites —.

Az okadásban az előzményi tételhez oka vagyis olly tétel járul, melly okát adja: ezt szónoki következtetésnek is nevezik, mivel a szónokok az előzményi tételeket tüstént be is bizonyitják. Például: minden test részekre eloszolható, mivel összetett lény, de az ércz test, az ércz tehát részekre eloszolható. — Hogy ez okoskodásban két következtetés lappang, tagadhatlan.

53. HALMAZÓ.

A halmazó másképp lánczos következtetés több előzményi tételt ugy fűz össze, hogy azok közkövetkezménybe végződnek. Kétféle: aristotelesi és gokleni. Az aristotelesi halmazóban az előző tételnek mondománya a következőnek alanyává lesz, mig végre az első tételnek alanya az utólsónak mondományával egyesül. Például szolgáljon a többször idézett ércz. Az ércz test. Minden test összetett lény. Minden összetett lény részekre eloszolható. A mi részekre eloszolható, az romlandó. Az ércz tehát romlandó. — A gokleni halmazóban az előzőnek alanya a következőnek mondományává tétetik, mig végre az utólsónak alanya az elsőnek mondományával összeköttetik. Ugyanazon példában. A mi részekre eloszolható, az romlandó. Minden összetett lény részekre eloszolható. Minden test összetett lény. Az ércz test. Az ércz tehát romlandó. Ezeket e képletek szemléltetik:

aristotelesi)	a. b.		gokleni)	c. d.	
	b. c.			b. c.	
	c. d.			a. b.	
	a. d.			a. d.	

Törvényei e következők. 1. Az aristotelesi halmazóban az első altétel, a többi mind főtél, az elsőnek tehát igenlőnek, a többinek egyetemesnek kell lenni. 2. A gokleniben az első főtel, a következmény előtti tétel tiszta altétel. A következmény mind a két nemü halmazóban a főtétel minőségét és az altétel mennyiségét követi.

A halmazónak teljes következtetésrei helyrehozása igy történik. A mi az aristotelesit illeti: a két első tétel helyet cserél, az ezekből folyó következmény a

második következtetésnek altételévé lesz, a fölhozott harmadik előzményi tétel pedig főtételévé válik. Például: 1) Minden test összetett lény, de az ércz test, tehát az ércz összetett lény. 2) Minden összetett lény részekre eloszolható, de az ércz összetett lény, az ércz tehát részekre eloszolható. 3) A mi részekre eloszolható, az romlandó, de az ércz részekre eloszolható, az ércz tehát romlandó. — A gokleniben a két első tétel helyét megtartja, az ezekből folyó következmény a második következtetésnek főtételévé lesz, altétellé pedig a harmadik előzményi tétel. Például: 1) A mi részekre eloszolható, az romlandó, de minden összetett lény részekre eloszolható, tehát minden összetett lény romlandó. 2) Minden összetett lény romlandó, de minden test összetett lény, tehát minden test romlandó. 3) Minden test romlandó, de az ércz test, az ércz tehát romlandó.

A halmazó nem csak föltétlen, hanem föltétes ítéletekből is állhat. Példa a föltétes aristotelesi halmazóra. Ha van Isten, az legtökélyesb lény. Ha az Isten legtökélyesb lény, ugy igazságos. Ha az Isten igazságos, a gonosz nem marad büntetlenül. Ha tehát van Isten, a gonosz nem marad büntetlenül. Ezt könnyen átalakíthatni goklenivé. — Mi helyrehozását illeti: a föltétes aristotelesi ugy hozatik helyre, mint a föltétlen gokleni, és a föltétes gokleni, mint a föltétlen aristotelesi.

Kant az aristotelesi halmazót előmenőnek, a goklenit visszamenőnek nevezte — progressivus et regressivus —. E nevezést Krug és Fries roszalják és az aristotelesit visszamenőnek nevezik azon okból, mivel első előzményi tétele altétel, altételről pedig főtételre emelkedni nem más mint visszamenni; a goklenit pedig előmenőnek tartják, mivel főtételből indul ki. E vi-

tatkozás különböző nézeten alapszik. Kant a sokas következtetés fűzését tekinti, melly előmenő, midőn okból indulunk ki és következésre ugy szólván leszállunk, visszamenő pedig, midőn következésről okra emelkedünk.

II. FEJEZET.

A KÖVETKEZTETÉSEK ÚJABB ELOSZTÁSA.

54.

A közvetett következtetések fejtegetéséből kiviláglik, hogy a föltétlen, föltétes és szétválasztó következtetésnek alapja némi ok, miből mint általános szabályból különös esetet hozunk ki. E három következtetés tehát szorosan véve tudniillik a gondolatok fűzését tekintve csak egy következtetésmódot képez, mit lehozásnak nevezünk — deductio logica —. A lehozás abban áll, hogy az ok általános szabályt nyujt, mi alá különös esetet rendezünk. — A lehozással a behozás — inductio — áll szemközt, mellyben az előzmény merő egyes eseteket foglal, mikből általános szabályt képezünk. E kettő közt tehát azon különbség áll: hogy a lehozás általános szabályból indul ki és különös esetet határoz meg, a behozás pedig egyes esetekből indul ki és általános szabályra emelkedik; továbbá a lehozás elvont, tiszta észbeli, a behozás pedig összetes, tapasztalati következtetés.

A lehozáshoz tartoznak az egyértéküség, alárendelés, ellentét és megfordítás szabályai, sőt a módosulási következtetés elve is: mind ezeket egyes esetekre alkalmazhatni és igy tulajdoni okoskodást szerkeszthetni.

55. LEHOZÁS.

Lehozásban az ok általános szabályt nyujt, melly a főtételt képezi, az altétel különös esetet hoz föl, mit azon szabály alá tartozónak állit: ebből foly a fölhozott esetnek meghatározása, megitélése, helyes-e, vagy helytelen. Ez a belső alakja, vagyis lényege, mi nélkül nem volna lehozás.

A mi külső alakját illeti, mit az itéletek viszonya eszközöl, erre nézve a gondolkodónak tetszésétől függ, valljon föltétlen, vagy föltétes következtetést akar-e szerkeszteni, mivel a lehozás mind a két alakot egyszersmind veheti föl. Alakitsunk mindenek előtt föltétlen következtetést.

A föltétlen következtetésben mindenkor három sarkfogalom áll: a felső, alsó és középső, mellyeknek helyzete ez: M. P.

S. M.

S. P. (42. és 43. szám)

Minden fogalmat határozott értelmében kell venni, nevezetesen a középső fogalom természeténél fogva egyetemes legyen, mivel az okot tárgyazza. — Mi a tételeket illeti, ezekről e szabályok állanak: 1. A főtétel mennyiségre nézve mindenkor egyetemes, mivel általános szabályt fejez ki. Ha a főtétel részletes, bizonytalan, foglaltatik-e alatta a fölhozott eset, vagy nem: igy abból, mivel némelly ember katona, nem következik, hogy ez vagy amaz katona. Minőségre nézve a főtétel vagy igenlő, vagy tagadó lehet. 2. Az altétel minőségre nézve mindenkor igenlő, mert a fölvevést tárgyazza azaz fölvesz különös esetet az általános szabály alá. Ha az altétel tagadó, akkor nincs fölvevés, tehát mit sem következtethetni. Igy abból, hogy minden

ember halandó és a ló nem ember, semmi sem következik. Némellykor tagadónak látszik lenni, de valóban tárgyra nézve igenlő, ez pedig akkor történik, midőn főtételben mind az alany, mind a mondomány nemlegesen van kifejezve, például: ki nem böcsületes ember, nem jó hazafi, de a tolvaj nem böcsületes ember, tehát nem jó hazafi. Itt a nem böcsületes ember annyit tesz, mint böcstelen ember és az altétel valóban azt állitja, hogy a tolvaj ollyan azaz böcstelen. Az altétel mennyiségre nézve már egyetemes, már részletes. 3. A következmény mennyiségre nézve az altételt és minőségre nézve a főtételt követi. Például: a czélszerüség eszes lényre mutat, de a világon czélszerüség van, a világ tehát eszes lényre mutat.

Ha föltétes következtetést akarunk alakitani: az okot az egyes esettel összekötjük és föltétes itéletet képezünk, melly főtételül szolgál; az altételben vagy az okot igeneljük s igy következményben a következést is kell igenelnünk, vagy pedig a következést tagadjuk, minek következtében az okot is tagadjuk. Igy az idézett példában: ha a világon czélszerüség van, ugy eszes lényre mutat, de a világon czélszerüség van, tehát eszes lényre mutat.

Ha egyes esetből indulunk ki és egyes esetre akarunk következtetni, akkor föltétes következtetést kell alakítanunk, minek sajátsága az, hogy két külön alanyból vagy négy sarkfogalomból állhat. Például: ha a föld 24 óra alatt tengelye körül forog, ugy a napnak földünk körüli forgása csak látszatos; de a föld valóban 24 óra alatt tengelye körül forog, tehát a napnak földünk körüli forgása csak látszatos.

56. BEHOZÁS.

Behozással egyes esetekből ezeknek nemére következtetünk és azokból általános szabályt képezünk. Ennek nagy a haszna a tapasztalati tudományokban, például a természettanban, hol néha az a kérdés, e vagy ama tulajdonság az egész nemre terjed-e azaz lényeges-e, vagy csak mellékes. Ha az illy kérdést sem közvetlen tapasztalás, sem behozás által el nem dönthetjük, szükség több egyes esetet vizsgálni és azokból behozást képezni.

Minden egyes eset egy föltétes következtetést nyujt, mellyek mind össze a behozást alapitják. Például az a kérdés, minden ércz olvasztható-e? igy okoskodhatni: ha a vas olvasztható, már némi ércz olvasztható, de a vas olvasztható, tehát stb. Hasonlóan okoskodhatni az ezüstről, aranyról, lomanyról — platina — és egyéb ismerős érczről, miből az egész behozás alakul, mit röviden igy adhatni elő: a vas, ezüst, arany, lomany olvasztható, tehát minden ércz olvasztható.

57. HELYETTESITÉS.

Némelly újabbak, nevezetesen Hegel, különnemü következtetést emlitenek, mit helyettesitésnek — substitutio — neveznek s minek alkalmazása van a mennyiségtanban. Hegel azt a föltétlen következtetésnek képletei közé számitja. E helyettesitést a föltétlen, föltétes és szétválasztó következtetésre alkalmazhatni. 1. Föltétlen helyettesités. Álljon valami föltétlen itélet, mit főtételnek veszünk: az altételben vagy az alanynak, vagy a mondománynak helyébe más egyértékü fogalmat teszünk és az előbbivel egyesitjük. Ezt betükkel igy adhatni elő: *a* valóban *b*, de *a* ugyanaz, mi *m* és *b* az, mi *n*, tehát *m* ugyanaz, mi *n*. 2. A föltétesre igy alkalmazhatni: ha *a* van, ugy *b* is van, de *a* egyenlő *m*mel és

b *n*nel, ha tehát *m* van, *n* is van. 3. Szétválasztó itéletre nézve: *a* vagy *b*, vagy *c*, de *b* ugyanaz, mi *m* és *c* az, mi *n*, tehát *a* vagy *m*, vagy *n*. Például: egy forint hatvan krajczár, de hatvan krajczár húsz garas, egy forint tehát húsz garas.

58. A MEGRÖVIDITETT ÉS RENDHAGYÓ KÖVETKEZTETÉS.

Az okoskodónak nem kell akár a tudományokban, akár a közéletben az előadott következtetések külső alakját szigoruan megtartani, sőt helyesen elmellőzhet olly tételt és fogalmat, mit ugyis érthetni, s néha át is helyeztetheti a fogalmakat és tételeket, vagy azokat bővebben fejtegetheti. Csak a gondolatoknak szükséges fűzésétől vagyis a következtetések belső alakjától ne álljon el. Az illy megröviditett és rendhagyó következtetéseket főleg a szónokok használják. Rövidség okáért szokás az állitáshoz okot kötni, mit e szócskák „mert, mivel" jelölnek, például a test romolható, mivel összetett lény. Példa a rendhagyó következtetésre: az ércz romlandó, mivel test és minden test romlandó.

59. HELYTELEN KÖVETKEZTETÉSEK.

A következtetés akkor helytelen, ha a fölállított törvényektől eltér, minek következtében nincs következetesség — consequentia —. Ha szándékosan térünk el, álokoskodás, ha pedig akaratunk ellen történik, értelmi csalatkozás a neve — sophisma et paralogismus —.

Itt csak a két értelmüségnek és képzelt egyetemességnek álnokságát tárjuk föl, a többi helytelen következtetéseket a bizonyitásnál adandjuk elő. A két értelmüség — aequivocatio —, az, midőn valamelly fogalmat már tulajdon, már képes értelemben, most összetesen, majd elvontan, egykor összefoglalólag, máskor

szétválasztólag veszünk. Például a hizelkedő ravasz róka, de a róka négylábu állat, a hizelkedő tehát négylábu állat. Az ifjuság virág, de a virág nem gondolkodik, az ifjuság tehát nem gondolkodik. Az ember nem állat, de az asszony állat, az asszony tehát nem ember. Mind ezekben a helytelenséget az jellemzi, hogy új vagyis negyedik fogalom csuszott a következtetésbe.

A képzelt egyetemességet következő helytelen itéletek terjesztik elő: az asszonyok ravaszok, az öregek fösvények, a francziák könnyelmüek. Illy helytelenül közvetkeztetnek némellyek: ez, amá tudós ember csalárd, tehát minden tudós csalárd. Ide tartozik az illynemü okoskodás: tudós vagy, tehát mindent kell tudnod — fallacia a dicto secundum quid ad dictum simpliciter —.

Némellyek fogó kérdéseket emlegetnek: például: megszüntél-e lopni? — Ide tartozik a régiek halmozója a buzarakásról, kopaszfejről, tudniillik: egy buzaszem nem tesz rakást, ha egy nem, tehát kettő sem stb.

MÁSODIK RÉSZ.

MÓDSZERTAN.

60.

Az előadott itéletek és következtetések szabályai az elemi gondolkodástant alapitják, mellyek nélkül nincs a gondolatoknak helyes fejtegetése és rendezése. A módszertan a tudományos vagyis rendszeres gondolkodást és azon szabályokat közli, mellyek szerint a gondolatokat és ismereteket tudományos egészszé foglaljuk összesze. Ennek ellenében áll a zagyva gondolkozás, miben minden szoros rend és összefüggés hiányzik — rhapsodia —.

Illy összefűzött ismereteknek egésze alakra nézve rendszer, tartalomra nézve tudomány — Wissenschaft —. A tudományok vagy tapasztalatiak, mellyek tapasztalati adatokat fejtegetnek és rendeznek, minő a természettan, történetirat, orvostan, stb. vagy észbeliek, mellyek eszméket fejtegetnek és alapitnak, minő a bölcsészet és mennyiségtan.

A tudománytól ennek előadása és közlése szóval a tan — Lehre — különbözik.

61. A MÓDSZEREK NEMEI.

A módszer egyáltalában szabályokhoz szabott gondolkodás és ismerésmód. A gondolatok fűzése kétféle: elő és visszamenő. Az előmenő módszer, más névvel elvont, összekötő, gondolatink azon fűzése, minélfogva általánosról különösre, elvontról összetesre, nemről fajra, okról következésre leszállunk. Evvel szemközt áll a visszamenő, összetes, elemező módszer, melly által különösről általánosra, összetesről elvontra, egyedekről fajokra és nemekre, következésről okra emelkedünk.

Mind az előmenő, mind a visszamenő módszernek kettő az ága. Az előmenő módszer vagy rendszerítő, szerkesztő, szabályozó, alakító — formal —, melly egyedül a rendszer és tudomány alakitására szoritkozik, vagy szemlélődő — speculativa —, alapitó, a való észtani módszer — rational real —, mi által a tiszta észnek eszméit alapitjuk és tisztába hozzuk. Az elsőt tiszta gondolkodástani, a másodikat ismerettaninak nevezzük. — A visszamenő módszer, melly tapasztalati adatokból indul ki, ismét kétféle: természettani, melly a természet jeleneteit fejtegeti és rendezi, s történetirati, melly a tapasztalati tényeknek közlését s jelesen az emberi életnek eseményeit veszi tekintetbe.

I. SZAKASZ.

A SZERKESZTŐ MÓDSZER.

62. A TUDOMÁNY SZERKESZTÉSE.

Minden tudomány bizonyos nemü ismereteket foglal. Ha ezen ismeretek ugy vannak összefűzve, hogy rendszeres egészet képeznek és elveken alapulnak, az efféle ismeretek rendszeresek, tudományosak.

Hogy ismereteinket tudományos egészbe szedhessük, e kettőre kell figyelnünk: 1) az egészre, 2) a részekre, mellyekből az egész alakul.

Az egésznek képzete vagyis az eszme határozza a részeket, ennélfogva annak mindenek előtt kell elménkben föltünnie. Ki az egésznek eszméjét homályosan birja, az a tudomány főrészeit, körét, szabatosan meg nem határozhatja. Ezen eszmét a tudomány tárgya alapitja: igy például a bölcsészetnek saját tárgya a szellemi, az érzékfölötti.

A részekre nézve kivántatik: 1) hogy a fogalmakat fejtegessük, azoknak tartalmát határozzuk meg, 2) hogy a fogalmakat rendezzük, azoknak körét jelöljük ki, 3) hogy a fogalmakat szorosan összekössük és egyiket a másikból következtessük. Az elsőt a határozás, a másodikat az osztás, a harmadikat a bizonyitás eszközli — definitio, divisio, probatio —. A határozásnak eredménye az ismeretek világossága és tisztasága, az osztásé a rend, a bizonyitásé az okszerüség avvagy alaposság.

I. CZIKK.

HATÁROZÁS.

63.

A fogalom határozása tartalmát fejtegeti, például az ember eszes állat. Különbözik a szóhatározástól, melly valamelly szónak értelmét szabja meg, p. o. a philosophia a bölcseség szeretete.

Ha a fogalom egyszerü azaz tartalma részleteire nem taglalható, azt szorosan meg nem határozhatni; azonban hogy még is tisztába hozhassuk, viszonyait és nemeit taglaljuk: igy hozzuk tisztába a szin, szag, lény fogalmát. Ha pedig a fogalom összetett, minők fogalmaink nagyobb részt, alkatrészeit szorosan fejtegethetjük: az illy fejtegetés a gondolkodástani határozás, melly mindenkor föltétlen és határozott itéletet nyujt. Részei: a határozott alany és a határozó tagok.

A határozásnak tökélyfokai vannak. Első a tisztaság avvagy értelmesség, minélfogva a tárgynak jellemző tulajdonságait adjuk elő, például a bölcsészet a szelleminek, az érzékfölöttinek tudománya. Második a szabatosság, miszerint a fogalomnak tartalmát szorosan határozzuk meg. Illy meghatározásra két lényeges tutulajdonság kell, mellyeknek egyike a közeli nemet, a másik a faji különbséget képezi, például az ember eszes állat. A harmadik tökély a teljesség, minek helye van, ha a fogalomnak egész tartalmát minden lényeges tulajdonságaival terjesztjük elő, például az emberi lélek azon erőnk, minélfogva nem csak érezünk, de gondolkodunk, az igaz, szép és jó iránt érzelmeket és vágyakat táplálunk, s magunkat szándékosan határozzuk el tettekre.

64. NEMEI.

Minthogy gondolkodásunk irányára nézve kétféle: elemező és összekötő, a határozás is kétnemü. Elemező a határozás, ha az adott fogalmat alkatrészeire oszlatjuk, igy fejtegetjük az élőfa fogalmát és meghatározzuk, hogy gyökből, ágokból és levelekből áll. Ezen elemezés a tapasztalati tárgyakban majd soha sem éri el a tökély főpontját a teljességet, mivel a tapasztalás kimerithetlen. De az észleges ismeretek körében teljes elemezési határozásra juthatni.

Az összekötő határozást illy módon képezzük. Vannak elvont és egyetemes képzeteink, mikből némi terv szerint új fogalmat szerkesztünk: igy az idomnak, egyenlő oldalnak és egyenes szegletnek fogalmaiból a négyszögnek fogalmát alakitjuk, mit igy határozhatni: a négyszög azon idom, melly négy egyenlő oldalt és négy egyenes szegletet képez. Az elemező határozás a visszamenő, az összekötő az előmenő.

Az elemező határozás származtató — genetica —, ha a fogalom származását adja elő: igy fejtegeti a mennyiségtanár a körnek és egyéb fogalmának eredetét.

Az elemező határozás a tapasztalati tárgyakban leirásnak neveztetik: igy irják le az állatoknak, köveknek, érczeknek egyedeit. Ettől a költészeti leirás különbözik, miről a szépműtanban lesz szó.

65. TÖRVÉNYEI.

Hogy helyes legyen a határozás, arra kivántatik: 1) hogy világos legyen, mert e végre használtatik. Miért is helytelen a határozás, ha kétes, homályos, képes beszédü, például a logica a tudományok vezércsillaga; továbbá ha keringő, tévkörös — circulus vitiosus —, minek helye van, ha a határozandó fogalom a határo-

zást vagy nyiltan, vagy rejtve eszközli, p. o. a gondolkodástan azon tudomány, mellynek tárgya a gondolkodás; úr az, kinek szolgája van és szolga az, kinek ura van; végre a tagadólagos határozás, például a gondolkodástan nem mennyiségtan. Kivétetnek a nemleges fogalmak, mellyek merő fogyatkozást, vagy ellentétet tárgyaznak, például a tudatlanság az ismeretnek hiánya. 2. A határozás a tárgyhoz szabva legyen, azaz a meghatározott alany egyértékü legyen a határozó tagokkal, mit nemlegesen igy adnak elő: a határozás kelletinél se tágasabb, se szükebb ne legyen: tágasabb az, ha egyenesen meg nem fordithatni, például az ember eszes lény, nem minden eszes lény ember, mert az Isten is eszes lény; szükebb pedig, ha ellentét által meg nem fordithatni, p. o. az ember fehér szinü eszes állat, mert igy a szerecsenek nem volnának emberek.

II. CZIKK.

OSZTÁS.

66.

Ismereteink rendezését az osztás eszközli. Az osztás a fogalomnak körét jelöli ki, például az ember vagy gazdag, vagy szegény. Azon képzetek, mellyekből a fogalom köre áll, annak mint nemnek fajai: a gondolkodástani osztás tehát a nemnek fajait teljesen és szétválasztólag adja elő. Az osztás mindenkor szétválasztó itélet, mellynek alanya az elosztandó tárgy, mondománya az elosztott tagok, a tárgynak azon tulajdonsága pedig, mire nézve az elosztott tagok ellentettek, az elosztás alapja: igy az idézett példában a vagyon az alap.

A fogalom osztásától a szókülönböztetés különbözik, mert ez utóbbi csak a szónak többféle értelmét határozza meg, p. o. a nap szó már időszakot, már égi testet jelent. Ide tartozik a hasonértelmü fogalmak megkülönböztetése, p. o. képzet és gondolat.

A gondolkodástani osztástól meg kell különböztetni a részreosztást, melly az egésznek alkatrészeit számlálja föl, p. o. az ember test és lélekből áll. Az egésznek nevét nem viselik a részek, igy a test egyedül nem ember, valamint a lélek sem az egyedül; a gondolati osztásban pedig a fajok a nemnek nevével birnak, igy a férfi ember, a nő is ember. — A gondolkodástani osztáshoz a szónoki osztás közelit, melly a beszédnek taglalandó és bebizonyitandó részeit terjeszti elő, p. o. az embernek bajai az isteni gondviseléssel nem ellenkeznek: nem először a testi, nem másodszor a lelki bajok. — Legrokonabb vele az egyedekrei osztás, például az emberek részint férfiak, részint nők, részint gazdagok, részint szegények. E kettő közt az a különbség, hogy a gondolkodástani osztás alanya elvont képzet és azonegy tárgy, az egyedkrei osztásnak alanya összetes és két külön tárgy.

67. NEMEI.

A gondolati osztás mindenkor szétválasztó itélet, s minthogy az illy itélet már két, már több tagu, az osztás is különféle, t. i. két, vagy több tagu.

Ha azonegy fogalmat több alap szerint osztjuk el, oldalosztások származnak: igy osztottuk el az itéletet módosulásra, mennyiségre, minőségre és viszonyra nézve. Ha pedig valamelly elosztott tagot tovább osztunk, alosztások keletkeznek: igy például a fogalmak vagy egyezők, vagy ellenkezők. Az ellenkezők vagy közvetlenül, vagy közvetve ellentettek. Mindezek a tárgyaknak osztályozását eszközlik.

Az osztás gondolkodásunk irányára nézve vagy előmenő, vagy visszamenő. Előmenő uton általános viszonyokból indulunk ki vagyis a tárgyat különféle szempontokból tekintjük, például a föld részint tagja az anyagi világnak azaz természettani tárgy, részint tagja a naprendszernek, tehát csillagászati lény, részint az emberek lakhelye vagyis országlási ügy: mire nézve a földirat vagy természettani, vagy mennyiségtani, vagy országlási.

Visszamenő uton egyes tárgyakból indulunk ki, azokat összehasonlitjuk s jellemző tulajdonaikat szétválasztjuk, s igy egyedekről fajokra, ezekről nemekre emelkedünk. Igy egybevetvén az aranyat, ezüstöt és lomanyt egymással és a többi érczekkel, azt veszszük észre, hogy az emlitett három ércz tüzben rendes állapotját megtartja, holott a többiek változnak: ebből keletkezik az ércznek elosztása nemesre, minő az arany, ezüst, lomany, és nemtelenre, millyenek a többiek.

68. TÖRVÉNYEI.

A gondolkodástani osztás e következő törvényekhez van szabva. 1. Minthogy ezen osztás mindenkor szétválasztó itélet, ennélfogva a tagoknak nem csak különbözőknek, hanem ellentetteknek is kell lenniök. Helytelen tehát ezen osztás: az emberek vagy tudósok, vagy gazdagok. Az ellentétnek ismerve a tagoknak kölcsönös kizárása, miszerint egy fogalommá nem egyesülhetnek. 2. Az elosztott tag kelletinél se több, se kevesebb ne legyen: ez az elosztás szabatossága. Szükebb, tehát helytelen ezen osztás: az europaiak vagy keresztények, vagy zsidók, mert mohamedanusok is vannak. Az elosztásban tehát a fölösséget — pleonasmus — és hiányosságot kell kerülni. 3. Az osztás fokozatos és folytonos le-

gyen, ennélfogva a fogalmat legközelebb fajaira kell osztani, miből aztán alosztásokat képezhetni. Miért is helytelen a természetiratnak osztályozása állati és növényi országra meg ásványokra, hanem a terményeket előbb élettelenekre és életmüvesekre, ez utóbbiakat állatokra és növényekre, az élettelenéket pedig folyó és szilárd testekre kell osztani.

III. CZIKK.

BIZONYITÁS.

69. BIZONYOSSÁG.

Bizonyitani általán véve nem más, mint bizonyosból valami bizonytalant következtetni. A bizonyitás tehát bizonyosságot föltétez, mivel arra hivatkozik. Ebből érthetni, hogy nem csak az bizonyos, mit bebizonyitunk, hanem valami közvetlenül bizonyosnak is kell lenni, különben a bizonyitásnak nem volna helye.

A bizonyosság az igaznak ismerete vagyis az igaz felőli meggyőződés. Igaz pedig azon ismeret, melly való tárgyával megegyez. (Erről az ismerettanban)

70. BIZONYITÁS.

A mi közvetlenül nem bizonyos, azt be kell bizonyitani. Mi a bizonyitást eszközli, az a bizonyitó ok — argumentum, ratio veri —. Bizonyitani tehát annyit tesz, mint állitásunkat ok által megerősiteni vagyis okból következtetni, például az emberi test romlandó, mivel összetett lény. A bizonyitás fogalmaink belső összeköttetését és okszerüségét azaz alaposságát eszközli.

A bizonyitás igen rokon a következtetéssel, de abban különbözik, hogy mindenkor való ismeretre azaz valami bizonyosra hivatkozik és ennélfogva az állitást tárgyilagosan alapitja.

Bizonyitásban ezekre kell ügyelni: 1. a föladatra azaz tételre, mit való okkal akarunk megerősiteni — thema —, 2. a bizonyitó okra, mellyből a föladat megoldása foly, 3) a bizonyitás módra, miszerint a bizonyitó okból állitásunkat következtetjük, 4) a bizonyitás erejére azaz hatására elménkre vagyis a bizonyitás eredményére. A föladatról csak azt emlitjük, hogy a fölvett tárgyat szorosan meghatározni kell.

71. A BIZONYITÓ OKOK.

A bizonyitó ok elegendő, ha azon kivül más nem kivántatik, különben elégtelen. Igy elegendő ok arra, hogy Pál gyilkos, az, mert tettén rajta kapták; de elégtelen, mert a gyilkosság helyén láttatott. — Továbbá az ok vagy tárgyilagos, vagy személyes: tárgyilagos, ha magából a tárgyból van véve; személyes pedig, máskép alanyi, ha nem a tárgynak természetéből, hanem a személynek tekintélyéből vagy tanubizonyságból van huzva. Igy ha azt mondom: a részegség kártékony, mivel az idegeket gyengíti, tárgyilagos okot hozok föl. Ha pedig a részegséget azért veszélyesnek állitanám, mivel a bölcsek annak tartják, személyes okot adnék.

Némellyek még alárendelt és oldalokokat emlitenek. Ha valamelly oknak bizonyossága más októl függ, alárendelt az ok; ha pedig valamelly tárgy több bizonyitó okkal támogatható, oldalokok keletkeznek.

72. A BIZONYITÁS MÓDJA.

A bizonyitás módja sokféle, miből a bizonyitás nemei származnak. I. Ha a bizonyitó oknak forrására tekintünk, ez vagy a közvetlen észrevevés, vagy az elvont gondolkodás, mire nézve a bizonyitás vagy tapasztalati, vagy tiszta észleges. Tapasztalati, utólagos a

bizonyitás, ha a bizonyitó ok a tapasztalás közvetlen adata szóval tény: ebből behozás által tapasztalati itéleteket és szabályokat képezünk. Igy a természettanár kisérletekkel mutatja, hogy a levegő sulyos, rugonyos. Észleges vagyis előleges a bizonyitás, ha a bizonyitó okot az észnek eszméi és elvei képezik: ezekből lehozás által egyes eseteket következtetünk, például a test romlandó, mivel minden test összetett lény. A bizonyitásnak kutfeje tehát a tapasztalás és szemlélődés — speculatio —. Ha az isteni gondviselést az emberi nemnek történetéből mutatjuk meg, tapasztalati a bizonyitás, ellenben észleges, ha az Istennek tökélyeiből következtetjük. A bizonyitás módja tehát kutfőre nézve kétféle: behozás és lehozás — a posteriori et a priori —.

II. A bizonyitó okra nézve vagy egyenes, vagy oldalagos, mellékes. Egyenes a bizonyitás, ha a bizonyitó oknak helyességéből következtetjük állitásunkat, p. o. az emberi lélek vég nélkül tökélyesülhető, tehát halhatatlan. Oldalagos, vagy képtelenitő — deductio ad absurdum — a bizonyitás, ha tételünket az ellentett állitásnak helytelenségéből következtetjük, például ha a lélek halandó volna, abban az esetben az öngyilkos magát az Isten hatalma alól kiragadhatná, a mi képtelen, az emberi lélek tehát halhatatlan.

III. Ha több a bizonyitó ok, a bizonyitás vagy visszamenő, vagy előmenő. Visszamenő, elemező a bizonyitás, ha a tételnek legközelebbi okából indulunk ki, mellyen felsőbb okokra mind addig emelkedünk, mig közvetlenül bizonyosságra vagyis általános szabályra jutunk. Ellenkező uton halad az előmenő, összekötő bizonyitás, mellyben közvetlenül bizonyos okot azaz elvet vagy tényt állitunk föl, ebből mind addig huzunk következményeket, mig végre a föladatra jövünk. Példa

a visszamenő bizonyitásra. Az emberi test romlandó, mivel részekre eloszolható; részekre eloszolható, mivel összetett lény. Előmenőleg: az emberi test összetett lény, az összetett lény részekre eloszolható; a mi részekre eloszolható, az romlandó, az emberi test tehát romlandó.

73. TÖRVÉNYEI.

A bizonyitásnak törvényei e következők. **1.** Jól kell érteni a bizonyitás tárgyát — status controversiae —, mire nézve a határozás szolgál. Ha a feladat több pontot foglal, czélszerü azt részletes tagjaira elosztani. A kérdésnek helytelen fölfogásából a tévedt bizonyitás — ignorantia elenchi — keletkezik, miszerint nem azt bizonyitjuk, mit kellene: például meg kellene mutatni, hogy az emberi lélek halhatatlan, és az Isten öröklétét bizonyitnók be. **2.** A bizonyitó ok bizonyos és helyes legyen, mert bizonytalanból nem következtethetni bizonyosat; a helytelen ok pedig helytelen következményt szül. E törvénynyel ellenkezik: a) a bizonytalan ok vagy kérelmi ok — petitio principii —, midőn olly tételből, melly kérdést szenved, következtetünk, például az üstökös csillag háborut jósoltat, mivel a csillagokból jövendölhetni; vagy sokan láttak boszorkányt, tehát vannak boszorkányok; b) a helytelen ok — fallacia non causae ut causae —, midőn oknak adatik, mi nem az, például Péter ravasz ember, mivel vörös haju; c) az esetleges ok — fallacia accidentis —, midőn az ok csak esetékes, nem szükséges, például a tudomány a vallás ellensége, mivel sok tudós vallástalan. **3.** A következtetés folytonos legyen, mire nézve helytelen a bizonyitási ugrás — saltus in probando —, p. o. Cicero számüzetett, tehát nem volt jeles szónok. E törvénynyel ellenkezik a kel-

letinél több és kevesebb bizonyitás — probatio plus et minus probans —, midőn vagy annyit bizonyitunk, mennyit magunk sem hagyunk helyben, vagy a föladatnak csak felét mutatjuk meg. Igy például ki az öngyilkosság vétkének megczáfolásában arra hivatkoznék, hogy az ember nem ura az életnek, sokat állitana, mert igy bolhát ölni is tilalmas volna. A ki pedig Pétert gyilkosságról abból vádolná, mivel Pált megsebesitette, kelletinél kevesebbet bizonyitana. A helytelen bizonyitáshoz a keringő bizonyitás tartozik, mit tévkörnek nevezhetünk — diallele —, midőn a tételnek helyességét a bizonyitó okból és ennek érvényességét az előbbi tételből következtetjük, például az Isten bölcs, mivel a világ czélszerü, a világ czélszerü, mivel az Isten bölcs.

74. EREDMÉNYE.

A bizonyitás közvetett bizonyosságot szül. De ezen bizonyosság elegendő bizonyitó okon alapszik. Nemei: a tudat és hit. (Ezekről az ismerettanban)

II. SZAKASZ.

A SZEMLÉLŐDŐ MÓDSZER.

75. ELMÉLKEDÉS.

Ha szándékosan fűzzük gondolatinkat, elmélkedünk: ezen elmélkedés tehát szabad munkásságot nyilvánit. Az elmélkedés a tapasztalástól abban különbözik, hogy elménk a tapasztalásban ugy fogja föl a létező tárgyakat, a mint jelenkeznek; tudniillik közös és saját tulajdonaikkal; de elmélkedés avvagy elvont gondolkodás által elmellőzvén az egyest, változót és esetékest, egyedül azt, mi a létezőben általános és szükséges, vizsgálásának tárgyául választja.

Az elmélkedés kétféle: szerkesztő azaz szabályozó és szemlélődő azaz alapitó. A szerkesztő elmélkedés az értelem munkája, melly a szerzett ismereteket fejtegeti és rendezi, szóval a tudományt szerkeszti. A szemlélődés vagyis magasabb elmélkedés az észnek tulajdona, melly az eszmékre emelkedik és ezek által a tudományt alapitja.

Ebből érthetni az elmélkedés hasznát: e nélkül nem képes az ember ismereteit tudományos egészszé összefoglalni azaz rendszert alakitani; tiszta észbeli ismeretekre pedig elmélkedés nélkül semmiképen nem juthatni.

Némellyek közvetlen és közvetett elmélkedést emlitenek: amannak helye van, ha a gondolatok rendét mimagunk szabjuk meg, ennek pedig, ha másnak gondolatrendét elménkkel kisérjük. A ki például szónoki beszédet szerkeszt, közvetlenül, ki pedig a már szerkesztett beszédet olvassa, vagy hallgatja, közvetőleg elmélkedik. A közvetett elmélkedésnek tehát az olvasásban, oktatásban és tudós beszélgetésben van helye.

76. A SZEMLÉLŐDÉS.

A szerkesztő elmélkedést az első szakaszban fejtegettük: hátra van, hogy a szemlélődés módjáról szóljunk. A szerkesztő módszernek tiszte a rendszer alakitása szóval a rendszerítés, eszköze pedig a határozás, osztás és bizonyitás. A szemlélődő módszernek tiszte az észleges ismeretek alapitása, és eszköze a lehozás. A szemlélődés tudniillik az észnek eszméiből indul ki és azokból észleges ismereteket következtet. E szemlélődésre nézve határozott szabályokat nem nyujthatni, mivel öngondolkodást követel. Utmutatásul szolgálnak a lénytani eszmék — categoriae —, mellyek-

nek névjegyzéke e következő. 1. Az itéletek módosulása szerint: lehetség, lét és szükségesség. 2. Mennyiségre nézve: egység, többség, mindenség, egész és rész, egyszerü és összetett, véges és végtelen. 3. Minőségre nézve: valóság és fogyatkozás, egynemü és különnemü, belső és külső. 4. A viszonyra vonatkozólag: önállóság, okság, czélszerüség, közösülés, tér, idő.

Vannak, kik némi kérdések szerint elmélkednek, ugymint: ki? mi? hol? mikor? miért? miképen? mi végett? mi által? — quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando —. Mások az eszmetársulat törvényeit ajánlják, tudniillik az együttlét, egymásután, hasonlatosság, ellentét, okság és kiegészités törvényeit.

A szemlélődéssel igen visszaélhetni, mire több példát jegyzett föl a bölcsészet története. És ez oka, hogy némellyek e módszertől idegenkednek, sőt azt a bölcsészet köréből kizáratni kivánják. De az ismeretanban nélkülözhetlen e módszer, mivel a lényeknek egyetemes és szükséges tulajdonaira vagyis az eszmékre csak szemlélődve emelkedhetni.

Igaz, hogy a tiszta észleges ismeretekről ellenkező nézetek és vélemények voltak és vannak, de ez nem az észnek, hanem az értelemnek vétke. Ugyanis az értelem a tiszta észnek eszméit tisztába hozni törekszik, de minthogy itélésben sok nemü tévedésnek van alávetve, azoknak meghatározása és alkalmazásában könnyen téved. E tévedés ellen hasznos óvószer a természet ismerete, mihez intő társul járul a bölcsészet története.

A szemlélődés elsőségéről támasztott vita haszontalan, mivel mind a tapasztalásnak, mind a szemlélődésnek hivatása egyenlően tisztes, mindegyik a maga körében nélkülözhetlen és e kettőnek elkülönözése kártékony hatásu a tudományokra.

III. SZAKASZ.

TERMÉSZETTANI MÓDSZER.

77. TAPASZTALÁS.

A természettani módszert a tapasztalás eszközli. A tapasztalás a közvetlen észrevevésen alapszik. A mint az észrevés külső és belső, ugy a tapasztalás is külső és belső. Külső tapasztalással tudjuk, hogy vannak kövek, fák, hogy a kő nehéz; belsővel, hogy gondolkodunk, hogy képzeteinkből vágyak támadnak, hogy vágyainkat erős akarattal fékezhetjük. A természettan egyedül a külső tapasztalásra szoritkozik; a belső tapasztalás a lélektan tárgya.

A tapasztalás továbbá vagy köznépi, vagy tudós. A köznép a tapasztalati tényekkel megelégszik, azokat mélyebben nem vizsgálja. A tudósok az észrevevéshez az elmélkedést kötik, hogy igy az észrevett tárgyaknak erőit, törvényeit, czéljait és okait ismerhessék meg.

Közönségesen saját és idegen tapasztalást különböztetnek: ez utóbbi a tanubizonyságból foly.

A tapasztalati ismeretet az észrevevés és gondolkodás karöltve alapitják: észrevevés nélkül az ismeret tartalomban, gondolkodás nélkül tudományos alakban szükölködnék. Ugyanis a tapasztalati tények önmagokat nem fejtegetik, sem nem rendszerítik: erre értelem kell, melly az egyes adatokból fogalmakat és egyetemes szabályokat alapit. Ezt a behozás eszközli, mit a természettan nem nélkülözhet.

78. KÉMLETEK ÉS KISÉRLETEK.

Hogy a tapasztalás tudóssá váljék, arra kémleteket és kisérleteket kell használni — observationes et

experimenta —. A kémlet olly észrevevés, mihez elmélkedés járul a végett, hogy a jelenetek okait, törvényeit és viszonyait ismerhessük meg. Igy a tudatlan ember szintugy nézi a napsötétedést mint a csillagász, de ez egyszersmind a jelenetnek okát nyomozza. A kisérlet olly módja a tudós tapasztalásnak, miszerint mi magunk hozunk létre jeleneteket a végett, hogy azoknak természetét annál biztosabban vizsgálhassuk. A kisérlet tehát a kémlettől abban különbözik, hogy kémletben a tárgy adva van, kisérletben azt létesiteni kell. Igy a villámot a levegőben kémleljük, a villanygépen kisérelјük.

79. FÖLFÖDÖZÉS ÉS FÖLTALÁLÁS.

A tapasztalásnak eredménye a fölfödözés és föltalálás — detegere et invenire —. Fölfödözzük a már létezőt, de melly előttünk ismeretlen volt: igy Columbus Amerikát fölfödözte; föltaláljuk azt, mi abban az alakban még nem jelenkezett, hanem mi magunk létesitjük, például Guttenberg a könyvnyomdát, Galilei a látcsöveket föltalálta.

A fölfödözés véletlenül történhetik, de nem a föltalálás, mert ez gondolkodást tesz föl, noha a véletlen esemény föltalálásra is szolgál alkalmul. A föltalálást a tiszta elmélkedés is eszközölheti: igy találtatnak föl új eszmék, tudományos rendszerek. De puszta elmélkedés által semmit sem födözhetni föl, ámbár az elmélkedés a fölfödözést is segitheti.

80. SZABÁLYOK.

A tudós tapasztalás kellékei a mondottak szerint az észrevevés és gondolkodás. Észrevevésre kivántatik ép érzék és óvakodás a csalódástól. Gondolkodásra pedig szükséges: erős figyelem, elfogulatlan értelem, melly

ment legyen minden előítélettől, végre a legcsekélyebb tüneménynek szemmeltartása, mivel néha csekély dolog alkalmul szolgált jeles fölfödözésre és föltalálásra. Igy Torricelli a légsulymérőt találta föl. Pisában a templomi lámpának lengése vezette Galileit az ingának — pendulum — törvényeire. Továbbá a jelenetek okát vigyázva és óvakodva kell meghatározni, mert az oknak hatása a körülményektől függ. Igy a villanygép hideg és nedves levegőben nem igen, de szárazban sükeresen hat; azonegy gyógyszer ennek nem, de annak használ.

Az ok és okozat összefüggését két módon határozhatni meg: vagy okból az okozatot, vagy okozatból az okot következtetjük. Az elsőre nézve e következőkre kell figyelni. 1. Azonegy ok mindenkor ugyanazon okozatot szüli. 2. Hasonló okokból hasonló okozatok erednek. 3. Ha különböző okok ugyanazon okozatot létesitik, azokat némi közok közvetíti. — A második esetre Newton e szabályokat állitotta föl: 1) csak olly okokat kell föltenni, mellyek a jelenetek értelmezésére szükségesek, 2) egynemü okozatokat egynemü okoknak kell tulajdonitani, 3) azon határozott tulajdonságokat, mellyek minden észrevett testeken egyenlően jelenkeznek, egyetemes tulajdonságoknak kell venni, 4) a behozás által állapitott tételeket, nem gondolva az azokkal ellenkező föltevésekkel, biztosoknak és valószinüeknek mind addig kell tartani, mig egyéb jelenetek vagy azokat teljesen igazolják, vagy arról tudósitanak, hogy kivételeknek vannak alávetve. (Lichtenfels Logik)

A föltevések kellékei ezek: 1) ment legyen minden képtelenségtől, 2) ne ellenkezzék a természetnek állapitott törvényeivel, 3) elégséges legyen a tapasztalati tényeknek értelmezésére, 4) a föltevésből semmi képtelenség ne folyjon.

IV. SZAKASZ.

TÖRTÉNETIRATI MÓDSZER.

81. TANUBIZONYSÁG.

A ki tapasztalását mással közli, tanunak nevezteték és tudósitása a tanubizonyság. Az irott tanubizonyság bizonyitványnak mondatik. Először a tanubizonyságról, azután a bizonyitványról értekezendünk.

A tanu közvetlen azaz szemtanu, ha jelen lévén a tettnél maga tapasztalta, a mit bizonyit; közvetett pedig azaz fültanu, ha a történetet csak hallotta és mások elbeszélése után bizonyitja. A közvetett tanu vagy egykoru a történettel, vagy újabbkoru.

82. A TÖRTÉNET HITELESSÉGE.

A tanu által szerzett ismeret történetinek neveztetik. A történetnek helybenhagyása a hitelesség.

Hogy hiteles legyen a történet, arra kivántatik: először hogy ment legyen minden képtelenségtől, tehát se a gondolkodás, se a természet törvényeivel ne ellenkezzék. Igy hihetetlen Mohammed ama tudósitása, hogy a hold szarvát öltönye ujjaiba dugta. Azonban a mi rendkivüli, nem azonnal lehetetlen és képtelen. Másodszor hogy a tény körülményeivel, tudniillik idővel, helylyel és személyekkel megegyezzen. Innét helytelen Virgilius elbeszélése, hogy Aeneas, ki majd két századdal megelőzte Didót, ennél volt Afrikában.

83. A TANU HITELESSÉGE.

Nem csak a történetnek, hanem a tanunak is hitelesnek kell lenni. Hiteles a tanu, ha a történetet jól tudta és hiven közlötte.

1. A tanunak ügyessége — dexteritas — kitetszik e következőkből. Először ha szükséges kellékekkel birt a történet megismerésére, millyen az ép érzék, figyelem, hiv emlékezés, elegendő előismeret, a közlésre kellő nyelvnek tudása. Másodszor ha semmi külső és belső akadály nem gördült elő. Belső akadályok: az elfogult elme, előitélet, könnyelmüség, hiszékenység. Külső akadályok: a helynek távolsága, a levegőnek rendkivüli állapotja, a szükséges eszközök hiánya.

2. A tanunak őszintesége kiviláglik, ha a tanu lelkismeretes ember, ki irtózik másokat tévedésbe hozni, vagy csalni. Továbbá ha ellenségei mellett emelt szót és baráti ellen nyilatkozott. Végre ha tanusága megerősitésére vagyonát, szabadságát, sőt életét föláldozta. Azonban az őszinteséget igen bajos kiösmerni.

Gyanus a tanu, ha mint fültanu régi történeteket közöl a nélkül, hogy a kutforrást, miből meritett, nevezné; ha elhallgatja a körülményeket; ha önérdeke forgott kérdésben. — Hamis a tanubizonyság, ha olly történetről szól a tanu, mit semmiképen nem tudhatott; ha nyilvános hazugságot beszél el.

Ha több tanu összeütközik, e következő szabályokra kell figyelni. 1. A szemtanu elsőséggel bir a fültanu fölött. 2. A nevezett tanu hitelesb a névtelennél. 3. Az egykoru és hazai tanu tudásra nézve nagyobb hitelt érdemel az újabbkorunál és külföldinél, de őszinteségre nézve néha kénytelen ez utóbbinak helyt engedni. 4. Minél több az egykoru, de megegyező tanu, annál nagyobb tekintélyü a bizonyság. Ha ellenkeznek, egy tudós és böcsületes tanunak inkább hitelt adhatni, mintsem a tudatlanok és hazugok egész seregének. 5. Az újabbkoru tanuk, kik azonegy kutfőből meritettek, csak annyit érnek, mennyit azon egy tanu ér, kitől tudósitásukat vették.

84. IROTT BIZONYITVÁNY.

Irott bizonyitványok nem csak a régi oklevelek, végrendeletek, szerződési bizonyitványok, hanem minden régi kézirat és könyv. Illy bizonyitványban e kettőre kell figyelni: először hiteles-e az irat? másodszor mi annak értelme? Az elsőt a birálat, a másodikat az értelmezés vizsgálja — critica et hermeneutica —.

85. BIRÁLAT.

Az iratok birálata szükséges, mert nem minden bizonyitvány hiteles és ép. Ha az irat hitelességéről — authentia — van szó, az a kérdés forog fön: valljon azon szerzőtől származott-e, kinek nevét viseli? Van sok meghamisitott azaz fölcserélt irat. E meghamisitás különféle okokból történt. Némellyek, hogy nemességre, vagy dús örökségre szert tehessenek, hamis okleveleket és végrendeleteket koholtak; mások hogy hirt nevet szerezzenek, a jeles iróknak munkáit magoknak tulajdonitották; voltak, kik valamelly régi irónak nevét bitorolták a végett, hogy csekély munkájokat sok pénzen adhassák el.

86. AZ IRATOK HITELESSÉGE.

Az iratok hitelességét ezen bizonyitó okokból fogadhatni el. 1. Ha az irat mellett hiteles tanuk szólanak és azt a kérdés alatti szerzőnek tulajdonitják. 2. Az irat tartalmából is vehetni bizonyságot, tudniillik a szerző modorából — Manier —, gondolkozás és irásmódjából.

Gyanus az irat, ha tartalma nem felel meg a szerzőnek ismeretes életével, vagy pedig a nyelv nagyon elüt azon kortól, miben az iró élt. — Kétségtelen a hamisitás, ha az irat tartalma újabbkoru, hogysem azon szerzőtől származhatott volna, vagy pedig, ha tartománya történetével homlokegyenest ellenkezik.

87. AZ IRATOK ÉPSÉGE.

Mind a mellett hogy hiteles az irat, megtörténhetik, hogy abban vagy czikkek és szavak hiányzanak, vagy idegen toldalékok lappanganak, miért is az olly irat nem ép, hanem csonka és toldalékos.

Csonkitásra alkalmat adott: 1) az időnek viszontagsága, szú, rothadás, tűz, víz, stb, 2) a másolóknak hanyagsága, kik ha a kéziratban olvashatlan, érthetlen vagy véleményök szerint képtelen mondatra akadtak, azt gondatlanul kihagyták. Némellyek szándékosan küszöböltek ki olly tanitmányokat és történeteket, mellyeket kártékonyaknak véltek. — A toldalékok ugy származtak, hogy a későbbi irók olly hiányos czikkeket eszök szerint kiegésziteni merészeltek; továbbá hogy a másolók az irat szélein talált jegyzeteket a szövedékbe szőtték.

Az egyes mondatok hitelessége mellett mind azon okok szólanak, mellyek egyáltalában az iratok hitelességét tanusitják. Részletesen: 1) csalatlan hitelességü mind azon czikk, mondat és szó, melly a szerzőnek saját kéziratában foglaltatik, 2) hitelt érdemel az idézet, mit vagy a szerző más hiteles munkájában, vagy más irók hoznak föl.

E birálat a mai könyvbirálattól különbözik: mert ez utóbbiban nem az irat hitelességét és épségét, hanem a szerzőnek gondolkozás és irásmódját veszik tekintetbe.

88. ÉRTELMEZÉS.

Az értelmezés — interpretatio — a szerzőnek gondolatjait fejti ki. Ehhez rokon a forditás — versio —, azon különbséggel, hogy a szerzőnek munkáját idegen nyelven adja elő. A forditás vagy szóbeli, vagy szabad: az első a szerzőnek szavaihoz szigoruan ragaszkodik, milly forditásnak helye van ágazatos munkákban, például

a szent irásban, törvénykönyvben, oklevelekben, mikben néha egy szó miatt vita támad; a szabad fordítás a szerzőnek csak gondolatjait közli, de hiven, milly fordítást a történetiratban, költeményben használunk.

Az értelmezés bővebben és birálatilag közli a szerző szavait vagy ugyanazon, vagy idegen nyelven. Ide tartoznak a jegyzetek — scholia —, mellyekben történeti, földirati adatok, más iróknak nézetei és ellenvetései s egyéb észrevételek közöltetnek; továbbá a fejtegető iratok — commentarii —, mellyekben a munkának minden czikkei részletesen és tudományosan ismertetnek meg: illyenek a szent irás magyarázatai.

A fordításnak és értelmezésnek szabályai e következők. 1. Mindenek előtt meg kell ismerkedni a szerzővel, ennekokáért vizsgálni kell a szerzőnek életét, azon kornak és népnek, mihez a szerző tartozott, történetét, a munkának czélját, mit többnyire az előszóból tudhatni meg. Hogy a szerzőnek nyelvét jól kell érteni, világos. 2. Fordítás és értelmezés közben ezekre kell figyelni: az egyes szavaknak értelmét a közszólásmódból — usus loquendi — vehetni ki, mire a szótárak szolgálnak; az irónak gondolatjait a beszéd szövedékéből — contextus —, hasonlatos helyekből — loca analoga —, a munkának czéljából, a szerzőnek gondolkodásmódjából kell kinyomozni. Egyáltalában: a szerzőnek szavait mind addig tulajdon értelemben kell venni, mig csak képtelenség nélkül vehetni.

V. SZAKASZ.

A TANMÓDSZER.

89. TANITÁS.

A tudomány szerkesztése közlésétől különbözik. A ki ismereteit másokkal közli, az oktató azaz tanitó. Minthogy pedig a tanitást vagy irás, vagy élő szó eszközli, az oktató is kétféle: iró és tulajdoni tanitó. Az iróval az olvasó, a tulajdoni tanitóval a tanitvány áll közlekedésben.

90. AZ IRÓNAK TISZTE.

Minthogy az iró a tudós közönség előtt lép föl munkájával, mindenek előtt vizsgálja meg önmagát, valljon elegendő ismerettel bir-e azon tárgyról, miről irni szándékozik. Továbbá figyeljen a körülményekre és tartsa szeme előtt: kinek, mit, hol és mikor ir? Végre irásmódját szabja tárgyához, mert más beszédet igényel a szónoklat és költészet, mást a történetirat, mást a bölcsészeti fejtegetés. — Ne akárminőt, hanem jó munkát irjon. A jó munkának tulajdonságai: az igaz és alapos tanitmány, ennek értelmes előadása és helyes rende.

91. A TUDÓS OLVASÁS.

A tudós olvasásnak hasznos volta tagadhatlan: mert először önkénytelenül gondolkozásra indit, az itélő tehetséget éleszti és gyakorolja; az elmét új eszmékkel, fölfödözésekkel és találmányokkal gazdagitja s eszközli, hogy a tudományok és müvészetek haladásával mi is haladhatunk; végre a nyelvet csinositja és tökélyesiti.

Szabályai e következők. 1. Olvasás előtt helyes választást kell tenni a könyvekben, mivel részint a könyvek özöne mai nap igen nagy, részint nem minden tu-

domány szolgál czélunkra és hivatalunkra, végre mivel kárhozatos iratok is jőnek napfényre, mellyek a vallást, erkölcsiséget és társadalmi rendet ellenséges indulattal támadják meg. Nem kell továbbá sokféle, hanem jó iratokat olvasni. Melly könyv legyen jó, néha a tudományos folyóiratokból, a tudományok történetéből és a közhasznu ismeretek tárából tudhatni meg. 2. Olvasás közben ezekhez szabja magát az olvasó. Mindenek előtt olvassa el a könyv előszavát, vagy az irónak életiratát, hogy tanitmányával annál biztosabban ismerkedjék meg. Olvasáshoz minden előitélet és részrehajlás nélkül fogjon: mert ha a szerzőt kedveli, a képtelenséget is szembetünő igazságnak tartandja; ha pedig gyülöli, mindenben gáncsra fog akadni. Az olvasásban továbbá lassan haladjon, minden czikknél kevéssé elmélkedjék, figyeljen inkább az irónak gondolatjaira, mintsem szavaira, mig az előbbieket nem érti, más czikkre át ne menjen, a munkának rendszerét különös tekintetbe vegye. — Ha kéznél van a könyv, nem szükség a jeles czikkeket vagy mondatokat kiirni, hanem elég azoknak lapjait megjelölni.

A bölcsészek azt javasolják, hogy valamelly tudománynak történetét csak megtanulása után olvassuk, mert a különféle vélemények olvasása, minekelőtte azokat megitélni tudjuk, részint a tudománytól elidegenit, részint tulságos kétkedésre nyujt alkalmat.

92. A TANITÁS BÖCSE.

Az élő tanitás hasznosb az olvasásnál. Az élő szó jobban hat az elmére és kedélyre, mint a holt betű; továbbá beszédben könnyebben alkalmazhatni a tanitmányt a tanulók értelméhez, mert azonegy tárgyat más és más szavakkal adhatni elő. Az olvasás rövidebb, a tanitás értelmesb és hatályosabb.

Az oktatás vagy házi, vagy nyilvános azaz tanodai. Hogy a nyilvános tanodákban adott oktatás sükeresb és eredménydúsabb a házinál, kiviláglik e következőkből. Tanodában nagyobb a szorgalom, mit a vetélkedés éleszt; a tanitványok bátorságot szereznek tudományos tárgyakról nagyobb gyüléseken is értekezni; azonfölül ifju kortól fogva szoknak társakkal élni, magokat másokhoz alkalmazni, különféle elméket és kedélyeket kiösmerni, szóval emberismeretet gyüjteni.

93. A TANITÓNAK TISZTE.

Minthogy a tanitónak hivatása tanitványait az igaznak, szépnek és jónak helyes ismeretére vezetni, több jeles tulajdonnal kell birnia. És pedig mindenek előtt kivántatik: gazdag ismeret és ennek könnyü előadása, jó izlés, helyes itélet, nemes buzgalom, az erkölcsiség, vallás és emberi nöm szeretete. — A mi az oktatást illeti: ez értelmes, alapos és rendszeres legyen. Ha előadása homályos, czélt téveszt. Az értelmes oktató határozott szavakkal él, az elvont tárgyakat közéleti példákkal és hasonlatokkal világitja föl, a tudomány czikkeit nem szavalja szajkó módon, hanem értelmezi és minden oldalról fejtegeti. Hogy alapos oktatás nélkül a tanitványokat az igazság felőli tartós meggyőződésre nem birhatja, az tagadhatlan. Végre ha tanitása nem rendszeres, hanem zagyvalékos, a tanulókat zavart gondolkodáshoz szoktatja.

A tanitást nevetségessé teszi a feszdiség — pedantismus, a grammatico Pedano nominatus — minélfogva mindennemü beszédben és cselekvésben fölvett modorához magát szigorúan tartja.

94. A TANITVÁNYOK SZORGALMA.

Hogy foganatos legyen a tanitás, a tanitvány részéről csüggedetlen szorgalom kivántatik, melly az oktatónak buzgóságát éleszti. E szorgalom két főpontra szoritkozik. Először oktatás közben szorgos figyelmet fordítson azon tárgyakra, miket az oktató értelmez. Minthogy a tudományok rendszeres alakban adatnak elő, szükséges, hogy minden czikkre jól figyelmezzen, mert ha az előbbieket föl nem fogta jól, a következőkön föl kell akadnia. Másodszor oktatás után szorgalmasan tanulja meg azt, mit a tanitó előadott, különben elsikamlik az elme előtt és örökre eltünik. Nem kell a tanitónak szavaihoz esküdni, hanem a közlött tárgyakat vizsgálja meg, és elmélkedjék azokról: igy nem csak emlékezetét fogja kimüvelni, hanem értelmét is éleszteni, mi egyik főczélja az oktatásnak.

A tudományos tanulást e következők szabályozzák: tudniillik az egyeseknek helyes értése, az egésznek fölfogása, az okoknak nyomozása és az eredmények fejtegetése. Az első a tanulásnak kezdpontja, a második végpontja, a harmadik az ismeretek alaposságát, a negyedik azoknak bővitését eszközli. (Lichtenfels Logik)

95. A TANMÓDSZER.

A tanitásnak sükere a tanmódszertől függ. A tanmódszer különféle: ismeretre és beszédre nézve. Ismeretre vonatkozólag a tanmódszer népszerü és tudományos, előmenő és visszamenő. Beszédre nézve a tanmódszer értekező és kérdező.

96.

A tanmódszer ismeretre nézve vagy népszerü, vagy tudományos. Népszerü a oktatás, ha csak

azon ismereteket közli, mik közértelmüek. Illy oktatásban nem fejtegetjük a tanitmányok elveit, nem használunk szövevényes okoskodást, vagy műszavakat, hanem a könnyen fölfogható és közhasznu ismereteket közéleti példákkal világitjuk föl. E tanitásnak egyedüli czélja a közhaszon és gyönyörködés. Köznépi tanodákban némi tudományok, a természettan, mennyiségtan, népszerüleg közöltetnek. — Tudományos az oktatás, ha valamelly tudomány alaposan és kimeritőleg adatik elő. Itt a tudomány elvekre alapittatik, használtatnak műszavak és szoros következtetések. Röviden: a tudmányos oktatásnak czélja az alapos ismeret.

Előmenő a módszer, ha ugy adjuk elő a tudományt, miszerint tanitmányai egymásból folyjanak. Ebben tehát általános elvekből indulunk ki és különös esetekre leereszkedünk. — Visszamenő a módszer, ha olly renden adjuk elő az ismereteket, mellyen szereztük. Minélfogva e módszerben különösről általánosra, egyedekről fajokra és nemekre, tapasztalati adatokról okaikra emelkedünk. A visszamenő módszer tapasztalati, összetes, elemező, az előmenő pedig elvont, összekötő, tiszta észleges. Ez utóbbi főleg a mennyiségtanban kitünő.

A visszamenő módszert az értelmesség, az előmenőt a szoros rend vagyis rendszer ajánlja. A tiszta észbeli tudományokat tanácsosb előmenő uton előadni a szoros rendszer végett; a tapasztalati ismereteket, főleg az egyes értekezéseket és népszerü tárgyakat érthetőbben a visszamenő uton közölhetni. (A bölcsészet módszereiről az erkölcstan után)

97.

Beszédre vagyis előadásra nézve az oktatás már értekező, már kérdező. Értekező az oktatás — acroamatica —, ha a tanitó előadását a tanitvány

hallgatja. Kérdező pedig — erotematica —, ha az oktató a tanitvány ismerete felől tudakozódik és ez az adott kérdésekre felel. E kérdező módszernek két czélja van: vagy a végett kérdezünk, hogy megtudhassuk, valljon a tanitványa közlött tanitmányokat értette-e, és tartotta-e emlékezetében, vagy a végett, hogy a tanitvány öngondolkodás által keresse a feleletet. Az első a kikérdő, a másik a socratesi módszer, mivel Socrates élt vele, hogy tanitványait ugyszólván kézen togva vezesse az igaznak nyomozására. Könnyen érthetni, hogy a socratesi módszert sajátkép az észbeli ismeretekre alkalmazhatni. Azonban helye van a tapasztalati tudományokban is, miket előbb értekező módon kell közleni, és azután mind a kikérdő — catechetica —, mind a socratesi módszert jó sükerrel használhatni.

Az előadott módokon kivül az oktatás, kivált az irásbeli, még különféle nevezetü. Némellyek gondolatikat olly alakban adják elő, mintha más valakivel beszélgetnének és ez a párbeszédes oktatás — dialogica —, millyen beszédeket Xenophon, Platon, Cicero, Erasmus, Lessing és mások irtak. Vannak, kik tanitmányaikat levelek alakjában közlik, millyeneket Kazinczy Ferencz irt. Mások az elvont igazságokat költött eseményekbe öltöztetik: illyenek az evangeliumi példabeszédek — parabolae —, továbbá a mesék. Néha az ismeretek rövid mondatokban közöltetnek: illyen tanitási mód szakadékos, mondatos — aphoristica —. Igy irt Platner bölcsészetet, Rozgonyi lélektant. Emlitésre méltó az abroszi mód, miszerint történet és földirati ismeretek rajzolatban mintegy szemlélésre adatnak — tabellaris —.

98. TUDÓS BESZÉLGETÉS.

A kölcsönös tanitás vagyis tudós beszélgetés czélja részint az igaznak fölfödözése, részint az elmének élesz-

tése és gyakorlása. Ha czélja az igaznak meghatározása, tudós vitatkozás a neve, minek helye van néha a megye, vagy országgyülésén is. Ha pedig csak elmei gyakorlat végett intéztetik el és főleg nyilvános tanodákban, tanodai vizsgálat avvagy vetélkedés nevét viseli — tentamen publicum, defensio —.

A tudós vitatkozást néha élő szóval intézik el, néha irásban közlik. Azon irat, mi által mások véleményeit czáfoljuk, czáfiratnak — polemia —, mi által pedig tanitmányainkat a megtámadás ellen védjük, védiratnak — apologia — neveztetik.

99.

A tudós beszélgetésben e szabályokra kell figyelni. 1. Mindenek előtt meg kell határozni a vitatkozás tárgyát. 2. Meg kell egyezni némi elvekben, különben nincs vége a vitatkozásnak. 3. Észszel egyedül és bizonyitó okokkal illik vitázni. Helytelen a vitatkozás, ha egyedül az ellenfélnek állitásaiból huzunk következményt — argumentum ad hominem —. Illetlen az ellenfélt megnémitani sürgetvén, hogy helyesebb okokat, vagy tételeket, mint mi adánk, hozzon föl — argumentum ad ignorantiam —. Észellenes fogás az ellenfélt megszégyeniteni hivatkozva nagy tekintélyü férfiakra, kik velünk egyvéleményüek — argumentum ad verecundiam —.

Tudós férfiakhoz nem illik az üres szószaporitás és szóvita — logomachia —; annál kevésbé a hiu elmefuttatás, szőrszálhasogatás, vagy mi illetlenebb, az indulatoskodás és daczos feleselés. Kerülni kell végtére az embertelen személysértést, mi által az ellenfélt nevetségessé, vagy gyülöletessé akarjuk tenni. Mind ezen tévedésbe könnyen esünk, ha álokoskodóval, vagy kétkedővel vitába ereszkedünk.

100.

Ki a nyilvános vetélkedésre adott tételeket ellenvetéssel megtámadja, a vivő vagy inkább megtámadó — oppugnans —. Különös szabályai ezek: 1) vitára olly tételt válaszszon, mi ellen alapos okokat hozhat föl. 2) Az ellenvetés érthető és rövid legyen. 3) Ha több az ellenok, tudományos rendet szabjon, tudniillik vagy alsóbb okokról fölsőbbekre emelkedjék, vagy főokokról alsóbbakra mint következésekre szálljon le. 4) Figyeljen a védőnek feleletére és abból új ellenvetést alakitson.

101.

A védőnek ezekhez kell magát szabnia. 1. Az ellenvetést, ha szükséges, taglalja részleteire: engedje meg azt, mi igaz; tagadja, mi helytelen; a kétes állitást különböztesse meg, és mind ezeknek helyes okát adja. 2. Ne vágjon a megtámadónak szavába, hanem hallgassa ki türelemmel ellenvetéseit, mig az okokkal ví.

BEFEJEZÉS.

A GONDOLKODÁSTAN TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA.

102.

Az emberi elme gondolkodása törvényeit csak lassan lassan hozta tiszta öntudatára és szedte tudományos rendszerbe: ez iránt a régi görögöknek kitünő érdemök volt. Azonban első gondolkodástanuk nagyobb részt csak a vitatkozásról értekezett, miért is dialectica azaz vitatkozástannak neveztetett. Szerzője az eleai Zeno volt, de visszaélvén vele utódai, az ugynevezett sophisticát azaz álokoskodást hozták napfényre. A emberi észnek e meg-

fertőztetése ellen szögezte magát Socrates, ki az álokoskodókat a józan kétkedéssel megnémitotta, tanitmányait pedig tudakozó módon a párbeszéd utján közlötte. Platon itélete szerint a dialecticának tiszte az igaznak nyomozása.

103.

Aristoteles első volt, ki rendszeres logicát irt. Logicai irataihoz tartoznak: 1) a categoriákról irt könyve, 2) a hermeneutica, 3) az analytica priora, 4) az analytica posteriora, 5) a topica, 6) a sophistici elenchi. Ezeknek az utókor ama hires „organon" czimét adta. Aristoteles a föltétlen itélet és következtetés nemeit eredetileg minden megelőző utmutatás nélkül fejtegette. A föltétes és szétválasztó következtetést csak alkalmilag emlitette a nélkül, hogy törvényeiket határozta volna meg. A föltétes következtetést Boethius (a hatodik századból Kr. után) értelmezte. A föltétlen következtetésnek negyedik képletét Galenus a második századból hozta napfényre. Aristoteles munkája olly dicsőségre jutott, hogy két ezer évig mintegy törvénykönyvül szolgált.

104.

Az ugynevezett középkori bölcsészek Aristoteles organonját, mit már az arábok hibás forditás által meghomályositottak, rosz latin szavakkal és szőrszálhasogatással végképen elferditették és valóságos czivakodó tanná aljasitották.

105.

A tudományokra a tizenhatodik század új fényt derített. Aristoteles uralkodását megtörni ügyekezett Ramus Péter franczia bölcsész; de még is Bacon Ferenczet a verulami lordot illeti a dicsőség, ki a 17-dik század elején e czim alatt „novum organon" a logicának he-

lyesebb irányt adott, ajánlván mindenek fölött a behozást és azt vitatván, hogy az ugynevezett „syllogistica“ által semmi új igazság föl nem födözhető s hogy egyedül a szerzett ismeretek fejtegetésére és rendezésére szoritkozik. Bacont jelesen követték: Descartes franczia, Locke angol, Wolf német bölcsész, kik a gondolkodástant a középkoriak nyügétől teljesen megszabaditották. Azonban Kant itélete szerint a gondolkodástan az ő koráig meg nem tisztult egészen, magában foglalván sok idegen czikket a lélek és ismerettanból. Ennekokáért a német bölcsészeknek e nagyatyja kijelölte a gondolkodástan határait, állitván, hogy egyedül a szabályozó törvényekre vagy mint ő nevezi a gondolati alakokra — Denkformen — szoritkozik, miért is puszta alaki tudomány. Kant utmutatása szerint Jaesche először szerkesztett alaki gondolkodástant.

E tant újabb időben nagyobb gonddal müvelték: Kiesewetter, Krug, Fries, Herbart, Reinhold Ernest, Lichtenfels, Ubaghs, stb. A magyarok közől említést érdemelnek: Apáczai Csere János, ki nemzeti nyelvünkön először irt logicát, Fejér György, Ertsei, Köteles, Imre, Székely Mózses.

Némelly újabbak, nevezetesen Schelling, Bardili, Hegel, a gondolkodástant az ismerettannal egygyé olvasztották.

E KÖNYVNEK TARTALMA.

Bevezetés ..... 1 *Lap.*
Első rész. Elemi gondolkodástan. ..... 3 —
I. Szakasz. Fogalom. ..... 6 —
I. Czikk. A fogalmak nemei tartalomra nézve. ..... 8 —
II. Czikk. A fogalmak nemei körre nézve. ..... 9 —
III. Czikk. A fogalmak gondolati tökélye. ..... 12 —
II. Szakasz. Itélet. ..... 13 —
I. Fejezet. Az itéletek osztályozása. ..... 15 —
I. Czikk. Az itéletek módosulása. ..... 15 —
II. Czikk. Az itéletek mennyisége. ..... 16 —
III. Czikk. Az itéletek minősége. ..... 17 —
IV. Czikk. Az itéletek viszonya. ..... 19 —
V. Czikk. Több itélet viszonya. ..... 22 —
II. Fejezet. A tételek nemei. ..... 25 —
III. Szakasz. Következtetés. ..... 27 —
I. Fejezet. A következtetések régi elosztása. ..... 28 —
I. Czikk. Közvetlen következtetések. ..... 28 —
II. Czikk. Közvetett következtetések. ..... 31 —
I. Föltétlen következtetés. ..... 32 —
II. Föltétes következtetés. ..... 35 —
III. Szétválasztó következtetés. ..... 36 —
IV. Megrövidített következtetés. ..... 38 —
V. Sokas következtetés. ..... 39 —
II. Fejezet. A következtetések újabb elosztása. ..... 42 —

Második rész. Módszertan. ..... 47 Lap.
I. Szakasz. A szerkesztő módszer. ..... 49 —
I. Czikk. Határozás. ..... 50 —
II. Czikk. Osztás. ..... 52 —
III. Czikk. Bizonyitás. ..... 55 —
II. Szakasz. A szemlélődő módszer. ..... 59 —
III. Szakasz. Természettani módszer. ..... 62 —
IV. Szakasz. Történetirati módszer. ..... 65 —
V. Szakasz. A tanmódszer. ..... 70 —
Befejezés. A gondolkodástan történetének vázlata. ..... 77 —

Tetemesb nyomda hibák.

lap	*sor*	*hibás kitétel*	*kijavítva*
2	9	gongolkodástan	gondolkodástan
23	7	ugyazon	ugyanazon
39	19	progressiv —	progressiv, regressiv—
53	21	egyedkrei	egyedekrei
56	8	meghatározni kell	meg kell határozni
57	16	oldalagos	oldallagos
62	27	alapit	alakit
75	5	tanitványa	tanitvány a
75	9	togva	fogva
77	2	vivő	vivó

Lelt.
15.273-1955

HARMADIK KÖNYV.

ISMERETTAN.

HARALDUR KONTT.

ISNERETTAN.

BEVEZETÉS.

1. FOGALMA.

Az ismerettan azon eszméket és elveket fejtegeti, mellyek alapjai minden ismeretünknek. — E tan a gondolkodástantól különbözik: a gondolkodástan a szerzett ismereteket csak fejtegeti és rendezi szóval a tudományt szerkeszti, az ismerettan pedig azokat alapitja, azoknak t. i. eredetét és igazságát határozza meg. De különbözik a természettantól is, mert ez egyedül a külvilágot, a testek erőit, törvényeit, az érzéki jelenetek okait nyomozza. Az ismerettan fölebb emelkedik, és a tapasztalati ismereteknek alapjait, a létezőnek sarktulajdonságait, mellyek nélkül nem is gondolható, vizsgálja, millyen sarktulajdonok a okság, közösülés, tér, idő.

2. BÖCSE.

Minthogy e tan ismeretünk alapjait nyomozza, és meghatározza, mi igaz és közvetlenül bizonyos: ehnélfogva mind azok előtt, kik ismereteink igazsága felől meggyőződni kivánnak, böcsös e tudomány. Vannak mégis, kik ellene keserü panaszt emelnek. Némellyek arról vádolják, hogy e tan nem egyéb, mint a czivakodás és elmeharcz mezeje; hogy továbbá fegyvert szolgáltat a vallás és társadalmi rend fölforgatására. Tagadhatlan,

hogy sokan visszaéltek elveivel, de ez nem a tudománynak, hanem az embernek vétke. A józan metaphysica nem támadja meg azt, mi az emberiség előtt szent és igaz, sőt mind azt okokkal támogatja. Hogy e tanban különféle nézetek uralkodnak, bőcsének mitsem árt, mivel olly tudományban, melly legelvontabb gondolkodáson vagyis szemlélődésen alapul, különféle nézetek elkerülhetlenek.

3. RÉSZEI.

Mindenek előtt ismerő tehetségünket kell bírálnunk, hogy ismereteink kutforrásait és biztositékait megállapithassuk. Az ismerettan első részét tehát ismerő tehetségünk bírálata teszi. A másik részt a lénytan képezi, melly általán a lényekről és különösen a világról s Istenről értekezik.

Némellyek képtelennek tartják ismerő tehetségünket bírálni, mivel az ismerést csak ismerés által vizsgálhatni és a vizsgálás is nem egyéb ismerésnél. Igaz, hogy a vizsgálást az ismerés vagy helyesebben a gondolkodás eszközli; azonban midőn az ismerő tehetség bírálatát szükségesnek tartjuk, azt akarjuk értetni, hogy nem kell önkényileg fölvett elvekből vagy föltevésekből kiindulni, hanem mind azon elveket szigoru vizsgálat alá vetni, és mindenek előtt ismereteink származását s igazságát megitélni.

ELSŐ RÉSZ.
Ismerő tehetségünk bírálata.

I. CZIKK.
ISMERETEINK SZÁRMAZÁSA.

4. ÖNTUDATUNK FEJLŐDÉSE.

A létezőről ismeret öntudatunkkal kezdődik. Az öntudat emberben az érzéki élettel fejlődik. Az ember mint érző lény szükséges közösülésben áll a külvilággal, minek hatását részint befogadja, részint arra ismét visszahat: e kölcsönös hatásból a külvilág észrevevése, a tágos értelmü öntudat, határozottabban az önérzet származik. Szoros értelmü öntudatra szóval öneszméletre csak akkor ébred az ember, midőn szabad akaratja nyilatkozik, midőn tagjait önkényileg mozgatja, a külvilágban szándékosan okoz változást, és tetteit eszméi azaz kitüzött czéljai szerint, tehát szabadon intézi el. Ekkor észreveszi az ember, hogy nem csak érző, hanem gondolkodó és maga magát elhatározó lény azaz személy. Igy tehát személységünk minden ismeretünknek alapja.

5. ÉRZÉK ÉS GONDOLÓ TEHETSÉG.

Az érzék és gondoló tehetség csak különféle nyilatkozásai azonegy ismerő tehetségünknek. Érzékkel a létezőnek külsejét, az anyagit és egyest veszszük észre; gondoló tehetséggel a belsőt, a szellemit és azt, mi a létezőben általános és szükséges, elménk elé állitjuk. Ebből a létezőnek való ismerete származik.

Ismerni általán véve nem más, mint a létezőt elménkbe fölfogni és azt megitélni, meghatározni. Az ismeretnek tárgya mindenkor a való és létező, különben nem volna ismeret, hanem puszta képzet. Az ismeréssel szemközt áll a kigondolás, költés, minélfogva képzeteket önkényileg vagy egyedül szeszélyből, vagy bizonyos terv azaz czél szerint alakitunk, millyenek a költemények és a müvészetek mintaképei.

Az ismeret kétféle; tapasztalati és észleges. Tapasztalati az ismeret, ha a létezőt összetesen azaz ugy fogjuk föl, a mint jelenkezik, tudniillik saját és közös tulajdonaival. Észleges az ismeret, ha elvont gondolkodás által a létezőben egyedül az általánost és szükségest nyomozzuk, miből az ismerettani eszmék, például a lehetség, lét, önállóság, okság, czélszerüség, erednek. Továbbá a tapasztalati ismeret az érzéki tárgyak körére szoritkozik; a tiszta észbeli ismeretnek tárgya a szellemi, az érzékfölötti, mit a tiszta eszmék, szentség, öröklét, boldogság, terjesztenek elő. A tapasztalati ismeret az értelem tulajdona; a tiszta eszmék az észnek való birtoka. Az észleges ismeretet a szemlélődés eszközli.

6. A TAPASZTALATI ISMERETNEK SZÁRMAZÁSA.

Ha ismereteink származását elfogulatlanul vizsgáljuk, értésünkre jő, hogy mind a külvilágnak, mind minmagunk észrevevése és szemlélése az érzékek müködésétől függ s hogy érzék nélkül a létezőnek külső tulajdonairól mitsem tudunk. Igy a vakon született ember a szinekről nem itélhet. Hogy tehát a tapasztalati azaz érzéki ismeret közvetlenül az érzékből, noha a gondoló tehetség segedelmével származik, tagadhatlan. (Az ellenvetéseket részint a bölcsészeti rendszerek fejtegetésében, részint a bölcsészet történetében olvashatni)

7. AZ ÉSZLEGES ISMERET SZÁRMAZÁSA.

Érzékkel egyes tárgyakat veszünk észre azaz érzeteket és szemléleteket szerezünk, mellyek az érzéki képzeteket alapitják. Ezekből értelmünk fogalmakat képez, (lásd lélektanunk 50-dik számát) mikből itéletek és következtetések alakulnak. A fogalmak tehát az érzéki képzetekből származnak; igy e fogalom „élőfa“ a gyök, ágak és levelek képzeteket foglalja.

De kérdés: honnan erednek az eszmék, mellyek az észleges ismeretet alapitják? Ezeknek alapja személységünk és kutfeje eszünk, mit e következő adatokból érthetni. A létező egyedek közt szoros közösülés van, a mint azt a lénytanban látandjuk: minden létező egyed tehát szükségkép saját és közös tulajdonokkal bir. Az ember a földi lények sorában fő helyet foglalván, az egyedi életnek minden nemével, ugymint életmüves, érzéki és szellemi élettel van ellátva, a mint azt a lélektanban fejtegettük. Az ember tehát a létezőnek általános és szükséges tulajdonságait önmagában azaz személységében foglalja mékre jut. (Ezen okat a gondoló tehetség segedelmével lénytan közli) észleges ismeretekre vagyis eszmékre jut. (Ezen eszméknek származását részletesen a lénytan közli)

Az ember tehát érzékkel a létezőnek külsejét, az egyest és esetékest, gondoló tehetséggel pedig a lények belsejét, az általánost és szükségest ismeri meg. A tapasztalati ismeretben mind az egyes és esetékes, mind az általános és szükséges foglaltatik, de nem fejtegetve, nem különböztetve: csak a gondoló tehetség elvont gondolkodás avvagy szemlélődés által jut az általánosnak és szükségesnek tiszta ismeretére.

A mi a tiszta eszméket illeti, mellyek az érzékfölöttit terjesztik elő: azoknak kutforrása a tiszta ész. Hogy

az érzékfölötti, a szellemi az észnek tárgya és való birtoka, e következő adatból érthetni. Bizonyos, hogy az ember az érzékfölöttit az érzékitől, a szellemit az anyagitól megkülönbözteti. E különböztetés szükségkép föltészi az érzékfölöttinek észrevevését. De ezen észrevevés nem az érzéknek müködése, mivel ez merő anyagit, érzékit fog föl; nem tárgya a képzelemnek, mivel ez a már észrevett tárgyakból szerkeszti képeit és tartalomra nézve semmi újat nem teremthet, mit abból is érthetni, hogy a képzelem nem tud olly szineket elővarázsolni, miket nem láttunk; nem végre az értelemé, mivel ez a már észrevett tárgyakat fejtegeti és rendezi, tehát szabályozó tehetség. Ennélfogva az érzékfölötti, a szellemi, mit a tiszta eszmék tárgyaznak, az észnek tárgya és való birtoka.

Mind ezen ismeretek észlegeseknek neveztetnek, nem mintha az ész azokat már magában foglalná és magából hozná ki, hanem mivel az ész az általánosnak és szükségesnek, az érzékfölötti és szelleminek észrevevő tehetsége. Hogy nincsenek velünk született eszmék — ideae innatae —, azt a bölcsészeti rendszerek birálata fogja igazolni. (Ugyanott a bölcsészeknek ismereteink származására vonatkozó véleményeit közlendjük.)

Említést érdemel a létezőnek, eszmének és szónak rende. A természet rendében a létező megelőzi az eszmét, ez a szót; de az ismeret szerzésében főleg az oktatásban a szó képezi az ismeretnek kezdetét, a szó által az eszmét, ez álal a létezőt ismerjük meg. — A tiszta eszméket kifejező szavaknak nyomát az ősnyelvekben leljük: miből érthetni, hogy azon eszmékkel az ősnépek is birtak.

II. CZIKK.

AZ ISMERETNEK IGAZSÁGA.

8. AZ IGAZNAK ESZMÉJE.

Az igazat kétfélekép érthetni: tárgyra és elménkre nézve — veritas ex parte rei et mentis —. Tárgyra nézve igaz, a mi való és létező: itt tehát az igaz azonegy a létezővel. Elménkre nézve igaz azon ismeret, melly való tárgyával megegyez. Minden igaz ismeretben föltesszük azt, hogy tárgya való, mert a nélkül nem volna tulajdoni ismeret, hanem puszta képzet, költemény, melly a teremtő képzelemnek szüleménye.

Tökéletes avvagy teljes az igaz ismeret, ha a valót minden tulajdonaival és viszonyaival fogjuk föl: ez ismereti igazság reánk nézve merő eszme, czél, mire törekszünk, de mit csak kevés esetben érünk el. Az emberi ismerethez némi tökéletlenség ragad, mivel az emberi elme csak véges és korlátozott. — Az igaznak e tökéletlenségétől meg kell különböztetni a hiányos és félszeg ismeretet, melly elkerülhető. Illy félszeg ismeretet az egyoldalu nézetek képeznek, minőket a bölcsészet története jegyzett föl.

Az igaz ismerettel a látszat, tévedés és koholmány áll szemközt, mikről a következő czikkben szólandunk.

9. AZ IGAZ ISMERETNEK ALAPJA.

Az igaznak ismerete szellemi természetünkön azaz személységünkön alapszik. Szellemi természetünk arra van rendelve, hogy az ember közösülésben állván a létezővel, ezt megismerje, s igy szellemi czéljait az igazat, szépet és jót valósitsa.

De kérdés: mi az igaznak biztositéka? Az igaznak ismeretét nem eszközölheti és nem biztosithatja egyéb, mint ismerő tehetségünk törvényszerü használása. „A mit ismerő tehetségünk törvényszerü használása által megismerünk, annak valónak és igaznak kell lenni.“ Különben ismerő tehetségünkkel semmit sem ismerhetnénk meg, a mi képtelen.

Az igaz ismeretének biztositéka, az igazság próbaköve, más szóval ismerve — criterium veritatis — a megismerés törvényszerüsége. Minden tévedésünk (mint alább látandjuk) csak abból származik, hogy vagy érzékkel hiányosan fogjuk föl a tárgyat, vagy gondolkodásban ismerő tehetségünk törvényeit szorosan nem követjük. — Az igaznak megismerésében nem egy tehetséget, hanem az egész elmét kell tekintetbe venni, ellenkező esetben ismeretünk csak félszeg. Vizsgáljuk ismerő tehetségünket részletesen.

10. ÖNTUDATUNK ADATAI.

Minden ismeretünk öntudatunkkal kezdődik és e nélkül nincs ismeret. Öntudatunk adatai közvetlenül bizonyosak: hogy például érezünk, gondolkodunk, hogy testünket mozgatjuk, olly bizonyos, hogy semmi bizonyitásra nem szorul. Öntudatunk adatait mint tényeket a kétkedők sem tagadják, csak ezen adatok fejtegetését és azokból vont következményeket hozzák kétségbe. Igy például helybenhagyják azt, hogy az ember gondolkodik, de hogy a gondolkodó tehetség a testtől különlétü önálló lény, azt tagadják. Öntudatunk adatai tehát közvetlenül bizonyosak azaz sarkigazságok.

Öntudatunkkal együtt jár a külvilág tudata. Voltak, kik a testi világnak valóságát tagadták, de helytelenül. Ha öntudatunk fejlődésére figyelünk, azt vesz-

szük észre, hogy a kültestek létét nem egyedül az érzés vagyis az idegeknek ingereltetése, hanem főleg izmaink mozgatása nyilvánitja. Azon esetben is, ha kezünk nem birna tapintással, a kültestek valósága felől meggyőződnénk az ellenállás által, mit a kültestek önkényü mozgásunknak ellent tesznek, és izmaink azon feszitése által, melly a testek mozgatására, fölemelésére kivántatik. Önkényes mozgásunknak e használásával lételünket és a külvilág lételét megismerjük annyira, hogy a kültestek szinte, mint minmagunk léte bizonyos. (Az idealisták ellenvetéseiről a bölcsészeti rendszereknél)

Némellyek öntudatunk adatait anyagi elveknek — principia materialia — nevezik azon értelemben, miszerint arról értesítenek, hogy valami van és létezik, tehát ismeretünk tartalmát, anyagát alapitják. Ezen adatok vagyis tények nem értelmezik önmagokat, erre nézve egyéb elvek kellenek, miket értelmező elveknek — Erklärunggrund — nevezhetni, holott az előbbiek ismertető elvek — Erkenntnissgrund —. (Az értelmező elveket a lénytan fejtegeti)

11. ÉRZÉKI ÉSZREVEVÉS.

Érzékre nézve azt tanusitja öntudatunk, hogy a tárgyak szemlélése érzékünktől függ; hogy a külérzék öt műszerrel van ellátva, mellyeknek mindegyike a testeknek külön tulajdonságait szemlélteti.

Kérdés már: az érzékkel észrevett tárgyak való tulajdonságai-e a létezőnek, vagy puszta szüleményei-e érző lelkünknek? Hogy az érzéki szemléletek érzékünk alkatjától függnek és ez által módosittatnak, azoknak figyelmes vizsgálása kétségtelenné teszi. Igy például a hang a testnek rezgéséből ered, de ezen rezgés csak hallműszerünk által válik tulajdon hanggá, minek hiányát a

süketnémánál tapasztalhatni. De hogy az érzéki szemléletek nem puszta érzéki látszatok, csalódások, hanem hogy azoknak való tárgy felel meg, már abból is érthetni, hogy érzékünk ingereltetése vagyis izgatása izgató tárgyat tesz föl és ennek müködésétől függ. De vizsgáljuk ezt részletesen.

Az érzéki szemléletben érzékünkre ható kültárgyat veszünk észre. A szinek és hangok a szem és fülnek alkatjától ugyan függnek, de hogy a hangokat a testek való rezgése okozza, a természettan kisérletek által (Chladni kisérletei) bizonyitja. Noha nem tudjuk, mi legyen a világosságnak anyagi alapja, azonban hogy kell valaminek lenni a létezőben, mi a világosság és szinek szemlélését okozza, a többi érzékeknek föltétei szerint bizton állithatjuk. Mi a tapintást illeti: a testek kiterjedését, alakját, mozgását és általában az ugynevezett physicai tulajdonságok valóságát nem egyedül idegeink ingereltetése, hanem főképen izmaink feszitése és mozgatása, melly azoknak észrevevésére kivántatik, kétségtelenné teszi. Hogy az izeket és szagokat valóban sós és olajos részek okozzák, azt a tapasztalás, mit ez esetben a látás eszközöl, tanusitja. Az érzéki szemléletek tehát nem csak érzékünknek, hanem a kültesteknek alkatjától is függnek, s ennélfogva azoknak való tárgy felel meg.

Hogy az érzéki érzetek, ugymint az éhség, fejfájás, életműségünk való állapotjait fejezik ki, a lélektanból tudjuk. Az érzéki érzetek mint idegeink való ingereltetései közvetlenül bizonyosak.

12. KÉPZETEINK ÉS FOGALMAINK.

Az érzéki szemléletek és érzetekből az érzéki képzetek alakulnak. A képzet nem mindenkor bir valósággal,

mivel elménk az észrevett tárgyakat már változatlanul, már megváltozva, idézi vissza: tanuk erre az agyrémek, álmok. Azonban az illy képzetnek alkatrészei való tárgyakat ábrázolnak, példa az aranyhegy. Ha a képzet változatlan, szintolly hiteles, mint az észrevett tárgy, minek képviselője. De változatlan-e a képzet, azt az érzék és gondoló tehetség által kell vizsgálni.

Az érzéki képzetekből a fogalom származik, melly az egyetemesnek képzete. Ha a fogalmat helyesen szerkesztjük, mindenkor való tartalommal bir, mivel azt az észrevett tárgyaktól vonjuk el. De épen azért, mivel elvont képzet, magában véve merő nézet — Ansicht —, melly arra szolgál, hogy általa az észrevett tárgyakat osztályozhassuk és könnyebb áttekintést nyerjünk. Ennélfogva azt az érzéki képzettel össze kell kötni, melly összeköttetésből a tapasztalati ismeret alakul.

13. AZ ÉSZNEK ESZMÉI.

Az eszmék az észnek tárgya és birtoka (7-dik szám). Az eszmék valóságát személységünk, jelesen szellemi életünk biztositja. Állitásunk igazolására az okság eszméjét hozzuk föl, minek valóságát némellyek kétségbe hozták. Fölébredvén az ember szellemi életre, azt veszi észre, hogy tehetségében áll szándékait és czéljait létesíteni, s hogy képes olly változásokat létrehozni a világon, mellyek meg nem történnek, ha azokat elméjével nem tervezi és akaratjának elszántával végbe nem viszi. Igy a müvész eszméi szerint alakitja müvét, s ennélfogva nem kételkedik, hogy ő való létoka müvének. Igy testesülnek meg az eszmék a bölcs és vállalkozó férfiak által. E szabad akaratjának hatásával megismeri az ember az oksági összeköttetést, miszerint a világi események fölött itél. Hogy a többi

eszmék szinte szellemi életünkből folynak, a lélektan mutatja meg.

E czikk befejezésével az igazság vizsgálóit e rövid, de igen érdekes szabályra figyelmeztetjük: „ismereteink igazságára nézve egyik érzék a másikról, érzékünkről az ész és viszont ad biztositékot.“

III. CZIKK.

ISMERETEINK BIZONYOSSÁGA.

14. BIZONYOSSÁG.

A bizonyosság nem egyéb, mint az igaz felőli meggyőződés. E meggyőződés elegendő okokon alapszik. Nemei ezek: 1) közvetlen és közvetett bizonyosság. Minden ismeret az észrevevésen alapszik: az észrevevés tehát a közvetlen bizonyosságot képezi. Az észrevevés érzéki és szellemi; ennélfogva közvetlenül bizonyosak: a) tapasztalásunk adatai, mik érzéki észrevevésen nyugszanak, b) az észnek eszméi, minthogy szellemi észrevevésből folynak (7-dik szám). A közvetett bizonyosság a helyes bizonyitásnak eredménye. 2) Alanyi és tárgyilagos kizonyosság: amaz személyes, egyéni, ez tárgyilagos, egyetemileg érvényes okokon alapul. A mi egynek bizonyos, az néha másnak bizonytalan. 3) Tudat és hit. Tudatnak nevezzük azon ismeretet, mellyet nem csak elegendő ok, hanem értelmi belátás is támogat. A hitnél hiányzik e belátás, noha elegendő okot foglal és egyetemileg érvényes bizonyosságot képez. (A bizonyosság ez utóbbi nemeiről részletesen szólandunk)

15. TUDÁT.

Kant szerint a tudat tárgyilagos, a hit alanyi okok szüleménye. De el nem vitázhatni azt, hogy a bölcsé-

szeti vagyis észleges hit egyetemileg érvényes, tehát tárgyilagos okokon nyugszik. Mások szerint a tudat a saját tapasztalásra és észbeli ismeretre terjed; a hit az idegen tapasztalásra vagyis történeti ismeretre szorítkozik. Azonban a történeti hiten kivül a vallási hit is áll. Végre némellyek az érzéki ismeretet tudatnak, az érzékfölöttit hitnek nevezik. De igy a bölcsészet puszta hittan volna, mivel tárgya a szellemi, az érzékfölötti.

A tudat olly bizonyos ismeret, mihez értelmi belátás járul. E tudat kétféle: tapasztalati és észleges. A tapasztalati tudatot a vizsgálatok és kisérletek eszközlik, igy tudjuk, hogy a levegő sulyos, rugonyos; hogy a viznél sulyosabb test a vizben merül. Illy ismeretnek származását tisztán nyomozhatni, minthogy egyes eseteire visszavezethetni és ezekből egyetemes szabályt alakithatni. — Az észleges ismeret elvont gondolkozáson alapszik, és ismét kétféle: mennyiségtani és bölcsészeti. A mennyiségtani tudat egyszersmind szemlélhető; a bölcsészeti egyedül gondolható. Mennyiségtani tudat például ez: a háromszögben két oldal mindenkor nagyobb a harmadiknál. Bölcsészeti ez: mindennek, mi ered és változik, kell lenni szülő okának. A mennyiségtani tudat sajátkép szembetünő — evidens —. A szembetünés az ismeretnek olly bizonyossága, melly már a fogalmak és szavak helyes értéséből világlik ki, például az egész nagyobb részénél. Ez a belátásnak legnagyobb foka.

16. HIT.

A hitnek tárgya a mult, jövendő, távollevő és érzékfölötti. E hit kétféle: történeti és vallási. A történeti hit a hitetes tanubizoyság eredménye: igy történeti hit az, hogy hajdan római birodalom létezett.

A vallási hit az Isten személyére és végtelen tökélyére vonatkozik. E hitnél az elmei belátás hiányzik, mi által az észleges tudattól különbözik. Ugyanis az észleges tudatnak tárgya a lénytani eszmék, mellyek személységünk tulajdonai (7-dik szám); azoknak származását tehát az ember tisztán fejtegetheti. A vallási hitnek tárgya személyünkön kivül létezik, és ismeretére egyedül azon különbség és ellentét által, mit a végtelen és véges, az örökkévaló és mulandó közt veszünk észre, jutunk. (Erről alább az istentanban) Noha e hitnél a belátás hiányzik, azt mindazáltal hatályos meggyőződés kiséri, melly erkölcsi életünkben mutatkozik.

17. BIZONYTALANSÁG.

A bizonytalanság az elégtelen okoknak eredménye. Ha az illy ok merő személyes, elhitetés a neve, igy a gazdag ember elhiteti magával, hogy az emberektől őszintén bocsültetik. Ha pedig az ok tárgyilagos, a tulajdoni vélekedést, véleményt szüli, igy véljük, hogy a holdban eszes állatok laknak. A vélemény okokra nézve vagy valószinű, vagy kétes. Ha több ok áll a vélemény mellett, mintsem ellene, valószinű, hihető; ha pedig a czáfoló okok egyszámuak a védokokkal, kétes a vélemény. Valószinü például, hogy Pál gyilkos, ha négy tanu állitja és kettő tagadja; kétes, ha három állitja és három tagadja (föltéve, hogy a tanuk egyhitelességüek). A valószinűség ismét kétféle: mennyiségtani és bölcsészeti. Ha a bizonyitó okok egyértékűek, akkor számlálhatók, melly esetben az ugynevezett mennyiségtani hihetőséget képezik. Ha pedig különérvényességüek, azokat gondolóra kell venni, miből a bölcsészeti valószinűség alakul. Igy a tanukat nem csak számlálni, hanem hitelességöket vizs-

gálni is kell, mert néha egy hiteles tanu többet ér sok gyanusnál. A mennyiségtanban a bizonyitó okokat, a természettanban a tapasztalati tényeket megszámlálhatni.

A kétségnek helye van, ha nincs eldöntő bizonyitó ok. Ha azért kételkedünk, mivel elhitettük magunkkal, hogy nincs igaz ismeret, hogy semmi sem bizonyos, e kétkedésünk tulságos és kétségvédnek — scepticismus — neveztetik. (Erről a bölcsészeti rendszereknél). A tulságos kétkedéstől meg kell különböztetni a józan kétkedést — dubium logicum —, minek helye van, midőn nincs eldöntő ok, s ennélfogva ítéletünket fölfüggesztjük.

18. TUDATLANSÁG.

A tudásnak ellentette a tudatlanság, minek helye van, midőn semmi bizonyitó ok sem áll: ez az értelmi vagy ugynevezett alaki tudatlanság — formalis ignorantia —, mitől az ismereti tudatlanság különbözik, melly a tárgyilagos ismeretnek hiánya, és külön embereknél különfoku. A köznép nem ismeri a bölcsészeti föladatokat és tanitmányokat. Mindnyájan nem tudjuk, minő földünk központja.

Vannak tárgyak, mellyekre vonatkozólag a tudatlanság egyetemes és meggyőzhetlen: ennek oka ismerő tehetségünk korlátozása, mi nem vétkünk. De van a tudatlanságnak egy neme, melly elkerülhető, tehát az embernek vétekül tulajdonitható: igy vétkes a biró, ha a törvényeket nem tudja. E tudatlanság szülő okai: a restség, elmei elbizottság, zavart tanulás.

19. LÁTSZAT, TÉVEDÉS, KOHOLMÁNY.

Az igazzal a látszat, tévedés és koholmány áll szemközt. A látszat más névvel érzéki csalódás a valónak helytelen észrevevése. Van érzéki látszat, melly

egyetemes és állandó: igy a nap és hold a láthatáron nagyobbnak látszik, mint a délkörön. A tévedés — error — helytelen itélet, mit igaznak tartunk. E tévedés többnyire látszatból ered, de vannak egyéb okok is, mellyek tévedésre adnak alkalmat, ugymint az emlékezés gyengesége, a képzelem tulzása és a többi. A koholmány a teremtő képzelemnek szüleménye, minő a boszorkány, a tündérvár.

20. AZ ÉRZÉKBŐL SZÁRMAZÓ TÉVEDÉSEK.

Noha az érzék tulajdonkép nem téved, mivel a tévedés helytelen itélet, az érzék pedig nem itél, hanem csak a benyomásokat fogadja el és pedig mindenkor ugy, a mint történnek: még is sok tévedésre nyujt alkalmat, mit látszatnak vagyis érzéki csalódásnak neveznek. Ugyanis az érzéki észrevevés függ: először a külső tárgytól és arra szolgáló eszköztől, mellynek segedelmével a kültárgy műszerünket érinti, minő a levegő, másodszor az érző műszertől, harmadszor az észrevevő tehetségnek a tárgyrai függesztésétől azaz figyelemtől. Ebből háromféle érzéki csalódás származik. 1. A tárgyi csalódás — physica —. A tárgynak különféle helyzete és távolsága, az eszköznek különféle állapotja csalódást szül: igy a hosszu fasornak végét szükebbnek látjuk; a vörös üveg a tárgyakat vörösöknek szemlélteti. 2. A műszeri csalódás — organica —. Ha érzékeink rendes állapotja megváltozott, például öregség, betegség által, álszemléletet szülnek, példa erre a sárgakórság. 3. Az észrevevési csalódás — psychica —. Ha az érzéki benyomások egymás után sebesen következnek, vagy pedig hirtelen meglepnek, csalódásra adnak alkalmat. Ezeken alapszik a szemfényvesztés mestersége.

E csalódások elháritására mindenek előtt a tárgyat kell vizsgálnunk, hogy megtudjuk, valljon melyik érzékhez tartozik. Minden érzéknek saját tárgya van, mellyet ha más érzékkel akarunk fölfogni, kétség kivül csalatkozunk, például ha látás által az étel izét akarjuk meghatározni. Ebből következik, hogy ha két érzéknek tanusága összeütközik, annak kell hitelt adnunk, mellynek hatása alá azon tárgy tartozik. Igy ha megláboljuk a folyamot, mélyebbnek tapasztaljuk, mintsem szemmértékre jelenkezett. A gyermek is először látván magát a tükörben, tapintás által vizsgálja, van-e valaki a tükör háta mögött. Továbbá ha már tudjuk, mellyik érzékhez tartozik a tárgy, érzékünk épségét kell vizsgálnunk, mire nézve szükség észrevevésünket más emberekével egybevetni. Végre ha mind a mellett kétes az érzéki szemlélet, az észnek állapitott elveihez kell folyamodni.

21. AZ EMLÉKEZÉSBŐL SZÁRMAZÓ TÉVEDÉSEK.

Ha emlékezésünk hivtelen, számos tévedésbe esünk. Innét van, hogy tulajdon neveket és rokon tárgyakat felcserélünk; hogy külön történeteket egybe zavarunk. De az igen nagy emlékező erő is, kivált ha az értelemmel nincs helyes arányban, akadályul van, mivel a betanult tárgyak sokasága a gondolkodó erőt elnyomja. Innét van, hogy némellyek minden gazdag tudományuk mellett zavartan gondolkodnak és fonákul itélnek.

22. A KÉPZELEMBŐL SZÁRMAZÓ TÉVEDÉSEK.

A képzelem néha az érzéki észrevevést meghamisitja, idegen részeket hozzá toldván, igy a hold emberi képet láttat. Továbbá a képzelem élénksége agyrémeit a valóságos kültárgyakkal felcseréli, miből a

kisértetek látványai keletkeznek. E szerint a képzelem az értelmet tévedésbe ejti.

23. A FIGYELEMBŐL SZÁRMAZÓ TÉVEDÉSEK.

A figyelem is alkalmi oka a tévedésnek. A figyelmi szórakozás okozza, hogy az előttünk álló tárgyat vagy észre nem veszszük, vagy hiányosan fogjuk föl, miből számos tévedés veszi eredetét. Ezen kivül eszméink társasitása hasonló a sebes folyamhoz, miszerint képzeteink olly gyorsan űzik egymást, hogy a legszorgalmasb vizsgálónak figyelmét is kikerülik, miből a gondolatok zavara támad. Végre néha gondolkodásunkra kellően nem figyelünk, miből aztán helytelen itéletek folynak.

24. A KEDÉLYBŐL FOLYÓ TÉVEDÉSEK.

Az indulatok az értelmet homályba boritják annyira, hogy a tárgyak minőségét tisztán át nem látja: innét Platon azokat ködöknek nevezte, Plutarchus festett üvegekhez hasonlitotta, mellyek a dolgok szineit változtatják. A szenvedélyek pedig olly hatályosan megvesztegetik az értelmet, hogy a mire törekszenek, azt jóvá hagyja. Innét ered, hogy magunkról kedvezőleg itélünk; hogy a szülők magzatjaik hibáit védik.

25. AZ ÉRTELEM TÉVEDÉSEI.

Noha az értelem többnyire külső okok által hozatik tévedésbe, mégis gyakran önmagának is helytelen itéletre nyujt alkalmat. Ez történik: 1) midőn itélésben hirtelenkedik, azaz minden megelőző vizsgálás és a bizonyitó okok meggondolása nélkül itél, 2) midőn önhittség és bizakodás által megvakulva itéleteit másokéival össze nem méri, 3) midőn elfogulva idegen tekintélytől függ, és mások itéleteit vakon követi, miből számos balitélet származik.

Minthogy értelmünk az itélő, tehát a valóban tévedő is: a tévedés elháritására itéletünket mind addig kell fölfüggeszteni, mig a dolgot minden oldalról helyesen föl nem fogtuk és csak elegendő okból kell itélni. Ezen itéleti fölfüggesztés a józan kétkedés, melly legfoganatosb óvószer a tévedés ellen. Ide járul minmagunk józan ismerete vagyis ismeretkörünk — horizon cognitionum — meghatározása. Ki magát jól ismeri és tudja, mit képes elmével fölfogni, az óvakodni fog olly dolgokról itélni, mellyek ismeretkörét fölül mulják. De nem minmagunk, hanem általában is az emberi észnek ismeretkörével — horizon universalis — kell megismerkednünk, ha a mindent tagadó viszketegtől, a kétségvédtől szintugy, mint a vakmerő itéléstől mentek akarunk lenni. Végre a tévedésektöli óvakodásra ezen üdvös szabály szolgál, tudniillik: „ne itéljünk akkor, midőn értelmünket indulatok és szenvedélyek ostromolják; ha pedig már hoztunk itéletet, azt kedélyünk lecsillapultával szoros vizsgálatra vegyük.“ A tévedések orvoslása egyáltalában abban áll, hogy a tévedésre szolgáló alkalmat és a kutforrást födözzük föl.

26. BALITÉLETEK.

Helyén van itt a balitéletek származását és elágazását kutatni. Az előitélet tágas értelemben olly itélet, mit minden előleges vizsgálás és meggondolás nélkül igaznak tartunk. Illy itélet néha igaz és szükségkép fogadtatik el, mivel mimagunk nem vagyunk képesek mindent tapasztalni és vizsgálni: igy a gyermeknek kell azt, mit szülőitől és tanitóitól hall, igaznak tartani, mivel sem elegendő tapasztalása, sem elmei tehetsége nincs arra, hogy maga megismerjen mindent. Sőt a tudósok is a tapasztalati tudományokban sokat vesznek föl igaznak egyedül mások iránti tekintélyből.

Ha pedig illy eleve elfogadott itélet helytelen és elkerülhető, a szoros nevü balitélet, balvélemény. Illy balitélet az: hogy a kinek testi hibája van, vagy mint mondják, kit a természet megjegyzett, az gonosz ember. Hogy illy balitélet sok más tévedésnek kutforrása, könnyen érthetni.

A balitéletek nemei e következők. 1. A tekintélyi balitélet — praejudicium auctoritatis —. Vannak, kik mind azt igaznak tartják, mit nagy tekintélyü férfiak mondanak. Illy balitélettel viseltettek Pythagoras tanitványai oktatójok, a középkori bölcselkedők az ugynevezett iskoláskodók Aristoteles iránt. 2. A felekezeti balvélemény, nevezetesen a nemzeti és vallási balitélet: igy mindegyik nemzet maga szokásait legjobbaknak tartja. Ide tartoznak a nemesek és nemtelenek, a gazdagok és szegények, az ifjak és öregek helytelen itéletei. Igy balul vélekednek az ifjak, mikint csak ők birnak lelkesedéssel; helytelenül gondolják az öregek, hogy egyedül ők mély belátásuak. 3. Az ó és újkori balvélemény — antiquitatis et novitatis —. Némellyek egyedül a régit, mások csak az újat tartják igaznak, szépnek és jónak. Ókor iránti előszeretettel elfogultak többnyire az öregek, újkorival a fiatalok: amazok megrögzött itéletök mellett hátramaradnak, ezek újságvágyukban sokszor megcsalatnak.

A balitéletekkel homlokegyenest ellenkezik a gondolkozási önzés, az önhittség — egoismus logicus —, miszerint valaki itélésben csalatlannak hiszi magát és mások itéletére mitsem hajt. A balitéletek közforrása a mások iránti előszeretet, a gondolkozási önzésnek alapja a vak önszeretet: amaz többnyire gondolkodási tunyaságból, ez elmei elbizottságból ered.

A balitéletek ellen legbiztosb óvószer az öngondolkodás, azaz ítélésben ne kövessük vakon mások állításait, hanem magunk is gondolkodjunk.

IV. CZIKK.

AZ IGAZNAK ISMERVEI MÁSOK SZERINT.

27. ALANYI ÉS TÁRGYILAGOS IGAZ.

Mások az igazat máskép határozzák meg. Igaznak mondják a gondolatnak magával és tárgyával megegyezését. Különböztetnek alanyi és tárgyilagos igazat: amaz a gondolatnak magával, ez tárgyával megegyezése. A gondolatok egymás közti megegyezése szükséges kelléke ugyan az igaznak, de ezen gondolatok összhangzása egyedül nem alapitja az igazat, mert ennek valónak, tehát tárgyilagosnak kell lenni.

A tárgyilagos igazra ezen ismertető jeleket azaz ismerveket hozzák föl: a külérzéket, a belső érzést, a szembetünést, a közérzést és tanubizonyságot.

28. A KÜLÉRZÉK.

Külérzékkel a létezőnek külső tulajdonságait veszszük észre. A külérzék nem értesit a létezőnek belsejéről, erőiről, okairól, nem egyetemes és szükséges tulajdonairól, mert ez nem az érzéknek, hanem a gondoló tehetségnek tárgya. A külérzék csak az anyagit szemlélteti velünk: és ezen szemlélet, ha helyes, a tárgyilagos igazról biztosit. Ezt igy bizonyitják be. Az érzékek testi műszerektől függnek, tehát önkénytelenül és szenvedőleg müködnek, s ennélfogva a külvilág hatását ugy kell befogadniok, a mint történik.

29. BIRÁLATA.

Hogy a külérzéknek tanusága bizonyos, az előbbiekből érthetni. (11-dik szám) Vannak ugyan érzéki

csalódások, de azokat a figyelmes vizsgáló könnyen észreveszi és megigazithatja. Az is való, hogy néha a puszta képzetet és agyrémet való kültárgynak hiszszük, de ezen általtásnak is nyomába akadhatunk, ha más érzéket és a józan észt veszszük segitségül, vagy más emberek szavára hallgatunk. Újra figyelmeztetünk azon szabályra: „egyik érzék a másikról, érzékről az ész és viszont ad biztositékot.“

30. A BELSŐ ÉRZÉS.

A belső érzés — sensus intimus — nem egyéb, mint minmagunk és belső állapotink tudata. Tárgya lételünk, szenvedő és ható állapotunk, mit jelenleg veszünk észre. E belső érzés csalatlan jele az igaznak: ugyanis tárgya belső állapotunk, és nem valamelly kivüli dolog. Lehetetlen pedig, hogy belsőleg érezzük és vegyük észre, mi valóban nincs: mert léteznék, mivel azt észreveszszük, és nem léteznék, mivel nem felelne meg annak való tárgy, a mi képtelen.

A belső érzés nem tudósit arról, mi kivülünk létezik, nem a multról, vagy jövőről, nem az érzetnek okairól. Ennek okáért nem a belső észrevevésnek valóságában, hanem okának meghatározásában az ember néha csalatkozik: igy néha nyugtalanságának, vagy örömének más okot ad, mintsem az valóban. — Ezen érzés a külvilág létéről nem értesit, hanem közvetlenül azt adja tudtunkra, hogy bennünk kedves és kedvetlen változások történnek, miből a kültárgyak hatására következtetünk.

31. BIRÁLATA.

Minthogy a belső érzésnek tárgya az, mit magunkban közvetlenül érezünk, ennélfogva adatai egyedül alanyiak és csak minmagunk előtt csalatlanok. Az

abból vont bizonyitás mások előtt csak ugy érvényes, ha ők is ugyanazt belsőkép veszik észre.

32. A SZEMBETÜNÉS.

A szembetünés tárgya gondolatink nyilvános megegyezése. Ez vagy közvetlen, vagy közvetett. Közvetlen a szembeszökés, ha gondolatink megegyezése már a fogalmak és szavak helyes értéséből világlik ki, például az egész nagyobb részénél. Közvetett a szembetünés, ha azt a helyes bizonyitás eszközli. E bizonyitás főleg a mennyiségtan tulajdona és megmutatásnak — demonstratio — neveztetik.

Ha a szembetünés nem volna az igaznak biztositéka, az emberi elme semmit sem érthetne tisztán. Azonban a bizonyitás csak ugy eszközlője a szembetünésnek, ha azt értelmünk törvényeihez szabjuk. Hogy helytelen bizonyitások is vannak, tagadhatlan.

33. BIRÁLATA.

Minthogy a szembetünésnek tárgya gondolatink megegyezése, nem pedig a való és létező, ennélfogva egyedül nem képes biztositani a tárgyilagos igazat. Igy abból, hogy az egész nagyobb részénél, vagy hogy a részetlen lény nem oszolható részekre, nem következik, hogy való egész, való részetlen lény létezik. Ebből érthetni, milly érvényességgel bir ezen okoskodás: a legtökélyesb lény minden tökélylyel bir, de a lét tökély, a legtökélyesb lény tehát létezik. (Erről az istentanban). Descartes a szembetünést helytelenül a tárgyilagos igaznak próbakövéül tette.

34. A KÖZÉRZÉS.

A közérzés — sensus communis — a józan észnek vagy természetnek szava, és szellemi természe-

tünknek olly intése, melly minden embert egyetemileg érvényes itéletre szólit föl, millyen: az ember szabad akarattal bir, vannak erkölcsileg jó és rosz cselekedetek, van Isten, az emberi lélek halhatatlan. A közérzésre kivántatik, hogy itélete egyetemes és állandó legyen azaz minden észszel élő emberrel és néppel minden időben közös, Cicero bölcs szavai szerint: „a vélemények koholmányait megszünteti az idő, a természet itéleteit megállapitja" — opinionum commenta delet dies, naturae judicia confirmat — (de natura deor. II.) De a közérzésü itéletre az is kivántatik, hogy a józan észszel és a megállapított igazságokkal ne ellenkezzék, mert az igazság országában nincs helye az ellenzésnek.

Hogy a közérzés az igaznak biztositéka, e következőkből tetszik ki. A mi minden emberrel egyenlően és állandóan közös, az a természet rendelkezése, és az emberi természetben gyökerezik: minek következtében az önkénytől független s nem lehet annak koholmánya. Ide járul, hogy ha illy egyetemes és állandó itéletekben csalatkoznánk, mindenről kellene kételkednünk. Miért is a legjelesb régi bölcsészek Platon (de leg. X.) Aristoteles (Rhet. libr. 1), Cicero (Quaest. Tusc.) a közérzésre hivatkoztak.

Noha a közitéleteket a nevelés is fejtegetheti és azokat az emberi tekintély támogathatja: mégsem származtathatni egyedül azokból a közérzést, mivel a nevelés nem egyenlő és állandó, és csak azt fejtheti ki, mi természetünkben lappang; a tekintély pedig csak azokra hat, kik polgárosult társulatban élnek, de azon itéletek azokkal is közösök, kiket a polgárosodás föl nem világított.

A közérzésnek erejét nem gyengíti az, hogy a régieknek némelly ítéletei, például a napnak földünk körüli forgásáról, a boszorkányokról, ma már nagyobb részt megszüntek. Azon ítéletek a józan észszel és más igazságokkal össze nem férhetőknek találtattak, és olly ismereteket tárgyaztak, miknek megitélése nem a közérzésnek, hanem az észnek és tudománynak törvényszéke alá tartozik; az emberi ész és tudomány pedig tökélyesülésében csak lassankint halad. Ellenvetésül azt is említik: hogy az igazat nem kell a sokaságnál keresni. De ezt olly ismeretről kell érteni, minek megitélésére éles elme, bő ismeret, okoskodás, mély számolás, természettani kisérletek kellenek, miket a köznéptől hiában követelünk.

35. BIRÁLATA.

Minthogy a közérzésnek tárgya valami dolognak való léte, ennélfogva ismerő tehetségünknek valamelly ágát kell képeznie. A közérzés tehát vagy az érzéknek, vagy a gondoló tehetségnek, vagy mind a kettőnek képviselője. Ha az idézett ítéletek alapját vizsgáljuk, azon elismerésre jutunk, hogy azok természetünkben gyökereznek; de minthogy az ész szemlélődve hozza tiszta öntudatunkra, méltán az észből származtathatni. A közérzés tehát az észnek szava. Ezen állitásunkat nem czáfolja az, hogy azon ítéletek a müveletlen népek előtt ismeretesek, mert az észnek jótékony világa azokra is hat. Mind ezekből érthetni, hogy a közérzésnek minden igazságkutató ember előtt nagy becsben kell állania.

36. A TANUBIZONYSÁG.

A tanubizonyság tárgya történet, mellyet más valaki tapasztalt és velünk közöl. A hiteles tanubizonyságot a közérzés elegendő igazságjelnek tartja és méltán.

E történeti hitel nélkül a tényleges jog — jus positivum —, sőt tényleges vallás is alaptalan és romra dűl, továbbá a müvészetek és tudományok haladása csökken.

Abból, hogy néha a tanuk koholmányokat közlöttek, csak az következik, hogy nem mindenkinek adhatni hitelt. — Abból, hogy törvényszéknél egy tanunak vallomása el nem döntő ok és csak hihetőséget szül, nem vonhatni azon következményt, hogy egy tanu nem tudhatja az igazat és arról biztositékot nem adhat, mert egy tanunak bizonysága is, ha ügyessége és őszintesége felől meg vagyunk győződve, a történetet kétségtelenné teszi. — Végre igaz, hogy a régi hagyományokat homály boritja, de néha azoknak igazságát is elegendő tanubizonyság biztositja.

37. BIRÁLATA.

A tanubizonyság csak közvetett tapasztalást képez, ennekokáért az értelmi belátás hiányzik, minek következtében nem szoros tudatot, hanem hitet eszközöl. Milly kellékekkel birjon a hiteles tanubizonyság, a gondolkodástanban fejtegettük. (Az igaznak ismertető jeleiről terjedelmesen értekezett Imre János metaphysikájában és Ubaghs Gellér logikájában)

MÁSODIK RÉSZ.

Lénytan.

I. SZAKASZ.

ÁLTALÁNOS LÉNYTAN.

38. FOGALMA.

Az általános lénytan — ontologia generalis — a lényeknek általános és szükséges tulajdonait fejtegeti és rendezi. Azon tulajdonok mindannyi eszméket képeznek.

A való tulajdonok a gondolatiaktól különböznek. Minden ismeret ugyszólván két elemből áll: némi gondolatiból, mit tágas értelemben eszmének, vagy eszményinek neveznek, és valóból — ideale et reale —. Ugyanis gondolkodás által az észrevett tárgyakat meghatározzuk, megitéljük: ennek eredménye a való ismeret. Minden ismeret tehát itéletet fejez ki és az itéletek szerint alakul: ezen itéleti alak ismereteinknek gondolati, eszményi, alanyi eleme. De ezen elemen kivül az ismeret még tárgyilagos elemből, tudniillik a valóból áll, mivel ismerés által a valót és létezőt fogjuk föl. E válónak tulajdonságai különböznek gondolatink tulajdonságaitól, t. i. az itéletek alakjaitól, mivel amazok elménktől függetlenül léteznek, ezek pedig gondolkodásunk természetéből folynak.

A lénytannak föladata tehát a gondolati és való tulajdonságok közti különbséget tisztába hozni azon egyszerü okból is, mivel e kettőnek fölcserélése félszeg nézeteket és egyoldalu rendszereket szült. — Némellyek a lénytant valótannak nevezik, hogy a gondolkodástantól, minek tárgya a gondolati, megkülönböztessék.

39. SARKTULAJDONOK.

A lényeknek sarktulajdonai a lénytani eszméket képezik, miket a görögök categoriáknak neveztek. E szó „categoria“ név szerint vád, és eleinte a törvényszéknél divatozott, hol t. i. a vádlottnak valamit beszámítanak, bűnnevet adnak, például hogy tolvaj, gyilkos. Később azt a bölcsészek is használták, és a tulajdonságok fő nemeit categoriák vagy categoremáknak nevezték. Aristoteles tíz categoremát állított föl, mellyek e következők: állomány — substantia —, mennyiség, minőség, viszony, tér, idő, helyzet, birtok — habitus —, hatás, szenvedés, mikhez utódai még ötöt adtak, mellyek ezek: ellentét, elő, együtt, utó, mozgás — oppositum, prius, simul, posterius, motus —.

Aristoteles osztályaitól elállván Kant az ítéletek négy osztálya szerint tizenkét categoriát szabott. Ime ezek! 1. Mennyiségre nézve: egység, többség, mindenség. 2. A minőség szerint: valóság, fogyatkozás, korlátozás. 3. Viszonyra nézve: állomány, ok, közösülés. 4. Módosulásra nézve: lehetség, lét, szükségesség. Ezen értelmi mondományoktól vagy mint ő nevezi előleges fogalmaktól megkülönböztette érzékünk tiszta szemléleteit a tért és időt, továbbá a tiszta észnek eszméit, tudniillik a világot, a lelket és Istent.

40. A SARKTULAJDONOK OSZTÁLYOZÁSA.

A lényeknek sarktulajdonait az ítéletek osztályai szerint fogjuk rendezni, nem mintha azok egyedül az ítéletek alakjaiból származnának és merő szabályozó fogalmak volnának, hanem mivel az ismeret alakra nézve ítélet, minek következtében az ítélet alakjaihoz van szabva. Első fejezetül a módosulást veszszük.

I. FEJEZET.

MÓDOSULÁS.

41.

A módosulás szerint három eszme van: lehetség, lét és szükségesség. Ítéletünk módosulásra nézve vagy lehetséges, vagy való és ez vagy esetékes, vagy szükséges. Hogy e három eszme nem puszta itélésmód, hanem való és tárgyilagos sarktulajdont alapit, e következő értekezésünkből fog kiviláglani.

I. CZIKK.

LEHETSÉG.

42.

Gondolatban lehetséges mind az, mi maga magával nem ellenkezik; a mi pedig önmagával ellenkezik, az lehetetlen.

A mi gondolatkép lehetetlen, az nemlény — non-ens —, képtelenség, tulajdonképi semmi — nihilum negativum —. Némellyek a valónak ellenkezőjét is semminek nevezik, de az tulajdonkép puszta képzet, merő gondolható. Ugyanis gondolatban a „lény“ fogalom a főnem: a lény pedig vagy gondolati, vagy való. — A gondolatilag lehetetlen semmiképen nem létezhető, mert a mi nem gondolható, vagy határozottabban: a mi ismerő tehetségünk törvényeivel ellenkezik, az nem lehet igaz és való. Innét van, hogy a gondolatnak önmagávali megegyezése első kelléke a tárgyilagos igaznak. De a mi gondolható, nem azonnal létezhető: igy a légvárak gondolhatók, de nem létezhetnek. Ezt a gondolkodástan igy fejezi ki: a lehetségből nem következtethetni a létet.

A való lehetséges avvagy létezhető az, melly a létezők közt helyet foglalhat. Ezt határozottabban igy adhatni elő : létezhető az, minek létrehozására van létok, szükséges kellék, kedvező körülmény. Igy például honunkban jótévő intézeteket állithatni föl; igy a müvész, ha tudományában jártas és szükséges szerekkel bir, szép és hasznos müveket létesithet. A való lehetségesnek igenleges és nemleges oldala van: az igenleges abban áll, hogy létrehozására van létok és szükséges kellék; nemleges része az, hogy a létezők közt még helyet nem foglal azaz nem létezik.

43.

Kant szerint a lehetség merő szabályozó fogalom, melly az itélésmódból ered, s minek használása egyedül ismereteink rendezésére szoritkozik. Hogy a lehetség eszméje nem pusztán alanyi érvényességü, hanem valóban tárgyilagos, az előadottakból már érthetni, de a tárgy fontossága miatt mélyebb nyomozásra méltó.

A való lehetség az okság eszméjéből származik, és szinte, mint amaz, személységünkön alapszik. Ha szabad akaratunk cselekvőségére figyelmezünk, értésünkre jő, hogy az ember tehetséggel bir eszméit létesiteni és ugyszólván megtestesitni, mihelyt az arra elegendő létok, szükséges kellék és kedvező körülmény beáll. Ezt nem csak mindenkinek öntudata, hanem a köztapasztalás is tanusitja: ugyanis minden végbevitt újitás, műipar, új gép, minden jótévő intézet élő példája annak, hogy az ember képes jól kiszámított terveit, eszméit kedvező körülményekben külsőképen létesiteni

44.

Némellyek belső és külső lehetséget különböztetnek meg. Belsőkép avvagy általánosan lehetséges az, a

mi magával nem ellenkezik; a mi pedig mással nem ellenkezik, az külsőkép azaz viszonylagosan lehetséges. De az általános lehetség nem egyéb a gondolati lehetségnél.

Helyesebben természeti és erkölcsi lehetséget különböztethetni. A természeti lehetségnek helye van, ha valamelly lény a létezőknek rendével, a természet törvényeivel megegyez, például nagy földrengés honunkban; valamelly szigetnek elmerülése. Erkölcsileg lehetséges az, mi az erkölcsi törvénynyel megfér, vagy más szavakkal, mit az erkölcsiség nem tilt, tehát erkölcsileg szabad, például a vagyonkeresés, a hussali élés.

45.

A lehetségről ezen elvek állanak. 1. „A mi természetileg lehetséges, nem az mindenkor erkölcsileg is.“ Sokat tilt az erkölcsi törvény, a társadalmi rend és illedelem, a böcsület, mit egyébkint természeti erővel kivihetni, például a lopást, rabszolgakereskedést. 2. „A mi természetileg lehetetlen, az erkölcsileg is ollyan.“ A mi erőnket fölülmulja, azt a józan ész kötelességnek nem szabhatja: igy senki sem védheti hazáját több helyen egy időben; a sulyosan fekvő beteg nem felelhet meg tisztének.

II. CZIKK.

LÉT.

46.

Létező az, mi erővel birván hat és hatása által jelenkezik. Határozottabban: létező az, minek való létoka van. — Mások szerint létező az, mi térben és időben van. De a térnek és időnek is létezőnek kell lenni. Vannak, kik a létet a lehetség kiegészitésének mondják — complementum possibilitatis —, és véleményök sze-

rint létező az, mi több a puszta lehetségesnél. Ezek a létezőt csak gondolatkép veszik. Némellyek állítása szerint létező az, mi teljesen meghatároztatott. Hogy minden létező teljesen van meghatározva, azt alább mi is állitandjuk, de abból a létet nem értelmezhetjük. Kant és hivei szerint a lét a lénynek merő vonatkozása ismerő tehetségünkre, vagy világosabban: letező az, mit ismerő tehetségünkkel veszünk észre. De ismerő tehetséggel csak azt vehetjük észre, mi reánk hat, a mi pedig hat, annak erővel kell birnia: azért létezőnek méltán tartjuk azt, mi erővel birván hat és hatása által jelenkezik.

A létezőnek ismertető jele a hatás azaz müködés. A létező belső és külső: belsőkép létező szellemi életünknek minden jelenete, tudniillik a gondolat, érzet, vágy, akaratunk elhatározása; külsőkép létező az, mi erővel birván reánk hat, vagy az illy létezővel szükséges összeköttetésben áll. Például hogy mi létezünk, tudjuk, mivel erővel birunk és cselekszünk. Hogy vannak kivülünk való tárgyak, hogy tűz, víz, kő valóban létezik, tudjuk, mivel e való lények hatását érezzük, sőt azokra visszahatunk.

De nem csak az létező, mi reánk hat, hanem az is, mi illynemü létezővel szükséges viszonyban áll. Ha tudniillik két lény között olly szoros viszony áll, hogy egyik a másik nélkül nem létezhetik, akkor ha az egyiknek létét tudjuk, a másikét is következtethetjük, noha az tapasztalásunk alá nem esik. A létezőt tehát két módon ismerhetjük meg: közvetlenül, ha reánk hat, és közvetve, ha más létezővel szükséges közösülésben áll. Igy például a jégesőből megtudjuk, hogy a légkörben sok villany rejlik. Igy a müködésekből és változásokból a láthatlan erőket ismerjük meg.

47.

A lét eszméje személységünkön alapszik. Mihelyt az ember eszmélni kezd és megtudja, hogy valóban cselekszik, hogy képes szándékát végrehajtani és a külvilágban változást okozni: azonnal meggyőződik arról, hogy valóban létezik. (A külvilágnak való létéről az első részben értekeztünk)

48.

A lét csak ellentétben a lehetséggel tulajdonságnak tekintetik, ezen kivül alapja minden tulajdonságnak. A lehetségesnek van gondolati lényege, (miről 73-dik szám.) de nincs való lényege, nincs ereje és müködése. — A lét nem szaporitja a gondolati lényeget azaz fogalmat, de gyarapitja a valót vagyis a lénynek belső állapotját, továbbá külső állapotjait és viszonyait. Igy a száz arany, melly valakinek zsebében van, fogalomra nézve sem több, sem más, mint az, melly másiknak egyedül elméjében vagy tervében van, de az előbbi aranyait válthatja és e pénzen valamit vehet, az utóbbi aranyaiért mit sem kap.

49.

A létező ered, ha létére szükséges kellékei beállanak, vagy másképen ha erőre kapván müködni kezd, minek következtében a többi létező sorában helyet foglal. Gondolatilag az eredet nem egyéb, mint a lénynek a lehetség állapotjából átmenete a lét állapotjába. E szerint a lény ered, midőn lehetségesből létüvé változik. Ha a létező kész anyagból ered, ezen létesülése általán véve az alakulás, különösen a termékeknél termés, az állatoknál születés. A teremtés azon mód, miszerint valamelly lény minden kész anyag nélkül jő létre.

A lény elenyészik, ha szünik müködni, minélfogva a való lények rendéből kilép. Gondolatban az enyé-

szet a lénynek azon változása, miszerint létezőből merő lehetségessé válik. A lények enyészete a természetben ugy megy végbe, hogy alkatrészei szétoszlanak, melyekből ismét új lény alakul: ezen enyészet a romlás, az élőkben a halál, mitől meg kell különböztetni a megsemmisülést, minek helye volna, ha az alkatrészek is elvesznének. (Erről a világtanban)

50.

A létről e következő elvek figyelemre méltók. 1. „Minden létező egyszersmind lehetséges is.“ Azért a létből helyesen következtethetni a lehetségre — ab esse ad posse —. 2. „Minden létező teljesen meghatároztatott lény.“ (Erről alább 74. szám)

III. CZIKK.

SZÜKSÉGESSÉG.

51.

Gondolatban szükséges az, minek ellenkezője lehetetlen; minek ellenkezője pedig lehetséges, az gondolatkép esetékes — contingens —. Igy gondolatkép szükséges, hogy a háromszög három oldalból álljon. A gondolati szükségesség gondolkodásunk törvényein alapszik.

A gondolatitól a való szükségesség különbözik. Valóban szükséges az, mi másképen nem létezhető. Ezt szorosabban és igenlegesen igy adhatni elő: valóban szükséges az, mi valamelly létoknak és törvénynek következtében létezik. A mi pedig más módon is létezhető, az valóban esetékes. Igy például hogy az ember meghaljon, az valóban szükséges; hogy pedig száz évig éljen, vagy mindenkor egészséggel birjon, az valóban esetékes. A valóban szükséges néha gondolatkép esetékes:

igy hogy az ember meghaljon, az valóban szükséges, de gondolatilag esetékes, mivel gondolhatni, hogy az ember meg ne haljon.

52.

A szükségesség eszméje a törvényességéből, ez pedig az okságéból fejlődik. (Erről az okságnál) A mint tehát az okság eszméje személységünkön, ugy a szükségességé is ugyanazon alapszik, s ennélfogva tárgyilagos érvényességü. — A szükségességgel a szabadság is áll szemközt.

53.

Némellyek a szükségességet föltétlenre és föltételesre osztják. Föltétlenül azaz belsőkép szükséges az, minek ellenkezője a dolognak lényege szerint lehetetlen: igy föltétlenül szükséges, hogy az egész részekből, a háromszög három oldalból álljon. Föltételesen azaz külsőkép szükséges az, minek ellentette csak némelly föltétek és körülmények miatt lehetetlen, melly tehát valamelly külső oknak következménye: igy föltételesen szükséges, hogy Pál meghaljon, ha mérget vett be. Minthogy pedig ezen föltét néha hiányzik, ennélfogva a föltételesen szükséges belsőképen esetékes. E fejtegetésből érthetni, hogy a belső szükségesség a gondolatitól nem igen különbözik. A külső szükségesség nem egyéb a való szükségességnél.

Mi a való szükségességet természetire és erkölcsire osztjuk. Természetileg szükséges az, minek ellentette a természetnek állapított törvényei szerint lehetetlen, vagy másképen mi a természet törvényeinek eredménye: igy például nagy hidegben a viznek meg kell fagynia. Minden, a mi a természetnek rende szerint történik, természetileg szükséges. E természet szükségességével szemközt áll akaratunk szabadsága. — Erkölcsileg szük-

séges az, minek ellenkezője az erkölcsiség törvényei szerint lehetetlen, vagyis mit az erkölcsi törvény szab: igy erkölcsileg szükséges, hogy az ember életét, egészségét, jó hirét őrizze, hogy ne lopjon, ne csaljon. Az erkölcsi szükségesség a természeti szükségességgeli ellentétében valóban szabadság, mert az ember akaratját az erkölcsi törvényhez szándékosan szabja.

A szükségességnek ellenkezője az esetékesség azaz véletlen. Azon elismerés következtében, hogy a természet eseményei törvényszerűleg folynak és az emberek cselekedetei szándékosan intéztetnek el, az emberi ész minden világi eseményt némi természettörvényből és minden emberi cselekedetet szándékból törekszik megfejteni. Midőn tehát olly eseményre akad, mit semmi ismeretes törvényből, és olly cselekedetet lát, mit semmi szándékból nem értelmezhet, azt esetékesnek, véletlennek nevezi. De ezen véletlen csak reánk nézve ollyan, tehát alanyi érvényességü. Van-e valóban véletlen a természetben, jövő szakaszban vizsgálandjuk.

54.

A való szükséges változatlan, az esetékes változó. Igy a szükségesség eszméjével a változatlanságé szoros összefüggésben áll. Változatlan avvagy állandó az, minek állapotja más nem lehet; mi pedig máskép is lehet, az változó. A változás a lénynek állapotjára nézve már belső, már külső. A haldokló például belsőkép, a tönkre jutott kereskedő külsőkép változik.

55.

A szükségesség elvei ezek. 1. „A gondolatkép szükséges valóban is ollyan.“ Mert ezen szükségesség a gondolkodás törvényeiből foly, de ezek szükséges föltétei a létezőnek. Igy a háromszöget szükségkép három oldalú-

nak gondoljuk, ennélfogva nem is létezhetik máskép. 2. „A föltétlenül szükséges minden esetben ollyan.“ Mert ez a gondolatitól nem különbözik. 3. „A föltétesen szükséges magában véve esetékes, és viszont az esetékes föltétesen szükséges.“ 4. „A szükséges, akár természeti, akár erkölcsi legyen az, mindenkor lehetséges.“ 5. „A való szükséges minden helyen és minden időben ollyan.“

56.

A szükséglétü, szükségkép létező — ens in existendo necessarium — az, melly ugy létezik, hogy nemléte lehetetlen. Az tehát létének okát önmagában azaz lényegében — essentia — foglalja, tehát föltétlen létü azaz általános — absolutum —. A melly lénynek nemléte lehetséges, az esetékesen létező és föltétes létü — contingens —. (Erről az istentanban)

II. FEJEZET.

MENNYISÉG.

57.

Kant mennyiségre nézve három előleges fogalmat különböztetett, tudniillik egységet, többséget és mindenséget. Ezek nézete szerint az itéletek mennyiségéből származnak, miszerint az itélet egyes, többes és mindenes. A mindenség az egység és többség egyesüléséből áll, és nem egyéb, mint a többségnek egysége. — Hogy e három eszme nem puszta itélésmódot, hanem valót és létezőt tárgyaz, e következő fejtegetésünkből érthetni.

58. EGYSÉG.

A gondolati egység a valótól igen különbözik. A gondolati egység elvont képzet: minden tulajdonság kü-

lönvéve avvagy elvontan gondolva gondolati egység. De a mit gondolatban elválasztunk, nincs valóban elkülönözve: a lénynek való tulajdonságai nem léteznek rajta kivül és attól elválasztva: igy a szín, szag, íz, suly, mozgás nem létezik anyag nélkül. — A való avvagy összetes egységet a létezőnek azon sajátsága képezi, miszerint minden más létezőtől különböző, de el nem választott tulajdonokkal bir: igy mindnyájan való egyes lények azaz egyedek vagyunk. Olly lényben, mi valóban egy, különböztetünk ugyan tulajdonságokat, tehetségeket, állapotokat, de ezek különféle létezés és müködésmódjai. — A való egységtől némellyek az ugynevezett physicai egységet különböztetik, minek részei el vannak választva, például valamelly gép; de ez tulajdonkép összetett egész (miről alább).

59. TÖBBSÉG.

Ha a gondolati egységet néhányszor teszszük, s ezeket egyesitjük, a gondolati többség alakul: igy például $1 + 1 + 1 = 3$; az illy határozott többség a szám. A szám tehát egynemü egységekből áll, és a számolás a többségnek egység általi meghatározása. — A való többséget a való nemek alatt létező egyedek alkatják: igy az egyének való többséget képeznek. Az illy meghatározott többség a való szám.

60. MINDENSÉG.

Gondolatban a mindenséget képezi: 1) minden fogalomnak köre, igy mondjuk „minden ember halandó", 2) a legfelsőbb fogalomnak t. i. a „lénynek" köre, melly minden gondolhatót és létezhetőt foglal, igy mondjuk „minden gondolható magában véve lény." — A gondolati mindenségtől a való különbözik, mellyet a létezők mind össze valóban alkatnak.

Mind ezen eszmék öntudatunkkal fejlődnek: ugyanis mihelyt az ember tiszta öneszméletre ébred, tüstént észreveszi, hogy valódi és a többi egyedektől különböző egyén, hogy tehát való egység és többség létezik. A való mindenségnek eszméjét az ész eszmélkedve a létező fölött képezi.

61. EGÉSZ ÉS RÉSZ.

A gondolati egészet minden fogalom és annak köre teszi. A való egész a részeknek nem csak gondolati, hanem rajta kivüli összetételében áll: igy az óra, épület, a naprendszer való egészet képeznek. — A való egész természeti és mesterséges: amazt függetlenül tőlünk a természet, ezt az emberi ész és önkény hozza létre, igy az életmüves test, a naprendszer természeti, minden gép, épület mesterséges egész. — Némellyek erkölcsi egészet emlitenek, mit a jogok, törvények és hajlandóságok kötnek össze: illyen minden társulat. Az erkölcsi egész részint gondolati, részint való, de mésterséges egész.

Az egész részekből áll. A részek vagy alkatók, alkatrészek, mellyek az egészre ugy szükségesek, hogy azok nélkül nem volna az, a mi, igy a test és lélek az embernek alkatrészei; vagy a részek csak egészítők, mellyek az egésznek teljességéhez tartoznak, illyenek a hajak, körmök az emberi testben. — A mennyiségtudós néhányszoros és néhányados — aliquotae et aliquantae — részekről szól: amazok az egészet egyenlítik, ezek vagy többet az egésznél, vagy kevesebbet tesznek, igy tízben kettő és öt néhányszoros, három és négy néhányados részek. Ez tiszta gondolati különbség.

62. EGYSZERÜ ÉS ÖSSZETETT.

Minden egész valamelly összetett: s valamint az egész vagy gondolati, vagy való, ugy az összetett is. Az egyszerü szinte gondolati és való.

Minden fogalom gondolati összetett; de annak tartalmát néha nem elemezhetjük, melly esetben egyszerüt azaz részetlent gondolunk, illyen a lény fogalma. — A való egyszerü a tulajdoni eloszthatlan, és ez részint mennyiségre, részint minőségre nézve ollyan. Mennyiségre nézve eloszthatlan és egyszerü az, minek nincs több egynemü része és ez a szoros nevü részetlen: az illy lény noha különféle tehetségekkel és tulajdonokkal bir, valóban részetlen, mivel azok csak gondolati, nem való részek, és annak egyedül különféle létezésmódjai, illyen részetlen lény az emberi lélek. Minőségre nézve egyszerü az, mi különnemü részekből nem áll: illyenek a vegytani elemek, arany, higany, savitó avvagy éleny — oxigenium —.

Ha a való és véges lényeket ugy tekintjük, amint léteznek, el kell ismernünk, hogy a való eloszthatóság — divisibilitas — mind mennyiségre, mind minőségre nézve csak véges lehet, mivel véges lény csak véges számu részekből és vegyületből állhat. Ámbár gondolatban az illy részekrei osztást folytathatni, de valóban nem állithatni, hogy véges test végtelen számu részekből álljon. Az ellenfél hiába hivatkozik a tér és időre, mert a való tér és idő csak olly tulajdonságu, minő a létező, tudniillik a véges lényé csak véges és határos. (Erről a tér és időnél.

63. TERJEDT ÉS TERJEDETLEN.

Terjedt — extensum — lény az, minek részei egymáson kivül és egymás mellett léteznek, igy a kövek, fák, az ércz, jég s más testek terjedtek. Evvel szemközt áll a terjedetlen, minek való különálló része nincs: az illy lény a való részetlen.

A terjedt szakadatlan, ha részei szorosan vannak összeszőve, illyen a jég, üveg. Szakadékos pedig, ha

részei külön állanak, ha azokat tehát csak gondolattal kötjük össze, illyen a kőrakás. A szakadatlan mennyiségtani és természettani: amannak részei közt semmi különneműnek sincs helye, tehát tökéletesen szakadatlan, millyen a mértani vonal; ennek részei csak érzékünkre nézve szakadatlanok, millyen az üveg. A teljes szakadatlanság gondolati terjedtség.

64. VÉGES ÉS VÉGETLEN.

Minden lény, minek léte, erői, tulajdonságai határok közé vannak szoritva, való véges. Azt is végesnek mondják, mit mértékkel és számmal meghatározhatni, például Tátra hegye, földünk, a nap. — A végessel a végtelen áll szemközt, melly olly lény, minek léte, erői, tulajdonságai határt nem ismernek, melly tehát olly nagy, hogy nagyobbat nem is gondolhatni: illy való végtelen az Isten.

Az ismerettani való végtelentől a gondolati, más névvel mennyiségtani végtelen különbözik, mit helyesen véghetlennek — indefinitum — nevezhetni és olly terjedtet jelent, minek van ugyan határa, de vég nélkül terjed gondolatunkban elannyira, hogy részeinek szám és mérték általi meghatározásában véget nem érünk: illyen a véges lények összesége azaz világ, illyen a gondolati tér és idő. (A való végtelenről az istentanban)

A mennyiségtan véghetlen nagyról és kicsinről szól.

65. TERJEDÉKENY ÉS ERŐNYI.

A mennyiség általában a többségnek egység általi meghatározása, vagyis azon meghatározás, hányszor foglaltatik egy valami a lényben. Azon lény, minek mennyiségét meghatározzuk, a mennyi — quantum —. Minden határozott mennyi egészet képez és bizonyos nemü

részekből áll. Ha részei szaporodnak, a lény nő; ellenben fogy, ha részei elválnak.

A lény terjedékeny mennyiségü — quantitas extensiva —, ha részei egymáson kivül és egymás mellett léteznek vagyis térben szemlélhetők; erőnyi avvagy hatékony — intensiva, dynamica — pedig, ha egyedül hatási fokozattal bir, illyen az öröm, bú. Minden test terjedékeny mennyiségü, minek egészét részei alkatják; az erők pedig hatékony mennyiségüek, és hatásukat fokok szerint határozzuk meg: igy a bornak terjedékeny mennyiségét csöppjeinek száma, erőnyi hatását szeszének foka teszi.

A mennyiségtan elvont és összetes mennyiséget különböztet; igy kettő, három elvont, két forint, három öl összetes mennyiségü.

66. EGYENLŐ ÉS NEMEGYENLŐ.

Ha mennyiségre nézve több tárgyat összehasonlítunk, azok vagy egyenlők, vagy különbözők. Az egyenlők ugyanazon mennyiségüek, például egy mázsa vas és egy mázsa toll. A nemegyenlők külön mennyiségüek, például egy mázsa és egy font vas. — A viszonylagos mennyiséghez a nagyság és sokaság tartozik: mert a mi egyre nézve nagy és sok, az másra nézve kicsiny és kevés.

67.

Mérni nem egyéb, mint ismert mennyiséggel ismeretlent meghatározni. Azon egység, mellyel a mennyiséget meghatározzuk, a mérték, mellynek a megmérendő tárgygyal egynemünek kell lenni. A mit meg nem mérhetni, az mérhetetlen.

68.

A lények mennyiségére ezen elvek vonatkoznak. 1. Minden mennyi önmagával egyenlő. 2. Az egész összes

részeivel egyenlő. 3. Az egész nagyobb részénél. 4. A részeknek része része az egésznek is. 5. Ha két mennyi egy harmadikkal egyenlő, azok egymás közt is egyenlők. 6. „A valóságos végtelen szám lehetetlen", mert lehetetlen vele számolni.

III. FEJEZET.

MINŐSÉG.

69.

Kant minőségre nézve három előleges fogalmat különböztet: valóságot, fogyatkozást, korlátozást. Ezeket az igenlő, tagadó és korlátozó itéletekből származtatja. A harmadik fogalom a két elsőben foglaltatik. Hogy ezek nem puszta itélésmódok, mint Kant állitja, hanem való és tárgyilagos eszmék, a gondolati és való közti különbség nyilvánitja.

70. VALÓSÁG ÉS FOGYATKOZÁS.

Minden igenlő itéletben a mondomány valóság, de csak gondolati, t. i. gondolatunkban valóságot képez. Az igenléssel a tagadás áll szemközt, és ez vagy közvetlen, vagy közvetett, a mint tudniillik a kérdés alatti tulajdonsággal más tulajdonság vagy közvetlenül, vagy közvetve ellenkezik, igy például férfi és nő közvetlenül; gyermek, ifju, férfiu, öreg közvetve ellentettek. Az itéleti tagadás tehát csak gondolati fogyatkozást tárgyaz, tudniillik annak, mit gondolunk, csak ellentettét fejezi ki. Azért tagadólag is állithatni, például az Isten nem véges, azaz végtelen. E szerint minden tagadó mondomány igenlőre azaz gondolati valóságra mutat.

Máskép áll a dolog a valóságban. A létezőknek minden tulajdonai igazi valóságok, és a fogyatkozás a

valóságnak hiánya, igy például az oktalan állatokban az ész hiányzik. — A fogyatkozás a valóságot korlátozza: és azért a valóság vagy tiszta azaz korlátlan, mellynek nincs hiánya, például az isteni öröklét, mindentudóság, vagy korlátolt, mellyhez hiány ragad, például az emberi lét, tudósság. A minden fogyatkozástól ment lény a legtökélyesb valóság — ens realissimum —.

A fogyatkozás, minthogy a valóságot korlátozza, korlátozás vagy határnak neveztetik. A hol tehát határok vannak, ott a valóság együtt áll a fogyatkozással. — Az erőnyi mennyiségü lényben a fogyatkozás a valóságnak foka: igy szólunk a meleg, borszesz, hang, öröm fokáról.

71. EGYNEMÜ ÉS KÜLÖNNEMÜ.

A lényeknek közös tulajdonai a gondolati nemet képezik: igy szép, piros, jó mindannyi értelmi nemek, mik alatt minden szépet, pirosat és jót értünk. A gondolati főnemet a lény fogalma teszi, mert minden, a mi csak gondolható, lény. Azon jegyek, mik által a nemek, fajok és egyedek különböznek, az értelmi különbséget terjesztik elő.

A gondolati nemektől a való nemek különböznek: ezek a létezőknek való osztályait képezik. Igy gondolatban a „lény", valóban a „világ" és „Isten" a főnemek: az Isten minden való nemet maga alatt, a világ pedig magában foglal. Való és pedig fokozati nemek ezek: az élettelenek, a növények, az állatok, az emberek neme. (Ezekről a világtanban)

Azon egyedek egynemüek, mellyek azonegy nemnek körében léteznek és hasonlóknak neveztetnek, például kutya és farkas. Ide tartoznak a mértékbeli egynemüek, például egy mázsa és egy font vas. — Ha két lény ugyanazon mennyiségü és minőségü, tehát egyenlő és hasonló egyszersmind, azok teljesen egyenlők, egy-

értéküek, összeillők, például két időpercz, két egyenlő csöpp víz, két azonegy átmérőü kör.

72. BELSŐ ÉS KÜLSŐ.

Gondolatban az a tulajdonság belső, melly a fogalmat alkatja és lényeges jegynek neveztetik; külső pedig a mellékes tulajdonság: igy például ész belső, szépség külső tulajdonsága az embernek.

A létezőnek való belsejét erői, törvényei, czéljai, külsejét pedig tér és időbeli viszonyai, helyzete, alakja képezik. A lénynek belseje és külseje állapotját teszi, mire nézve az állapot belső és külső.

73. LÉNYEG.

A lényeg általában azon tulajdonságok összesége, mellyek azt eszközlik, hogy a lény az, a mi és nem más.

A gondolati lényeg a valótól különbözik. A gondolati lényeg nem más, mint a lénynek fogalma, eszméje, tudniillik azon jegyek, mellyek a fogalom tartalmát alkatják, azaz a belső, állandó és szükséges jegyek a lényegesek, mik a fogalom lényegét képezik. — A való lényeg azon belső tulajdonságokban áll, mellyek a létezőt valóban alkatják. E lényeg eszközli, hogy az egyed a létezők sorában helyet foglalhasson: igy az embernek életmüves, érzéki és szellemi élete való lényegét teszik. A való azaz ismerettani lényegtől némellyek a természettani lényeget különböztetik, mellyet az egyednek szemlélhető azaz külső tulajdonai, tér és időbeli viszonyai, szóval a lénynek jelen létezésmódja képez.

Hogy a való lényeg a gondolatitól különbözik, már abból érthetni, hogy nem mindenkor ollyan a lény, minőnek gondoljuk. Tudjuk, hogy ismereteinkben csak lassan haladunk, s hogy a régieknek más fogalmuk volt a napról, földről, villámról, a szinekről, mint nekünk van.

Sok ember hiszi, hogy a röpülés lényeges tulajdona a madárnak, mi nem igaz.

Minthogy minden véges egyednek jelen létezésmódja külső októl függ, ennélfogva a természettani lényeg csak föltétes és esetékes. Ellenben az ismerettani lényeg, minthogy a létezőnek való belsejét tárgyazza, szükséges, változatlan és örökkévaló — essentiae rerum sunt necessariae, immutabiles, aeternae —. Minek értelme e következő: örök igazság az, hogy a lény alkató tulajdonságai nélkül nem volna az, a mi; vagy mint Ubaghs értelmezi: az Isten öröktől fogva birja a lényeknek eszméit. (Ubaghs Ontologiae seu Metaphysicae generalis elementa, pag. 48.)

A mi a való lényegnek ismeretét illeti: erre nézve a bölcsészek olly helyzetben állanak, mint a vegytudósok a testek elemeire nézve. Ezek t. i. annyira taglalták már a testeket, hogy egyszerü elemeknek birtokában lenni látszanak, azonban nem tudják, az utókor nem jövend-e azoknak mélyebb ismeretére és nem fogja-e azokat az elemek számából kivetni.

74.

A valóság és fogyatkozás a lényt meghatározzák. Az a lény teljesen meghatározott, mellynek minden lehető ellentett mondományok közől mindenkor egyik tulajdona: az illy lény való egyed, (az emberi egyed különböztetőleg egyén) igy mindenki teljesen meghatározott azaz minden más egyedtől különböző lény. Hogy az illy egyed a lények sorában helyet foglalhasson, közös és saját tulajdonokkal kell birnia.

Minthogy minden való egyednek a létezők sorában helyet kell foglalnia, ennélfogva ha az egyedek egyéb tulajdonokra nézve is egyenlők volnának, már helyre és számra nézve különböznének. Azonfölül minden egyednek,

hogy más egyeddel közösülésben állhasson, közös tulajdonnal kell birnia; arra pedig, hogy az egyed minden más egyedtől megkülönböztessék, sajátos tulajdonok kellenek: minden egyed tehát teljesen megkülönböztetett. Vannak ugyan tárgyak, miket teljesen egyértékűeknek tartunk, például két azonegy átmérőü kör, de ezek is helyre különböznek. A természet a létezőknek csodálatos különféleségét láttatja: példa arra a testi és szellemi világ.

Leibnitz a különbözetlenség elvét állitotta föl, tudniillik: két azonegy mennyiségü és minőségü lény, azaz teljesen egyenlő lény lehetetlen, mivel különbözetlenek, tehát csak egy fogalmat alkatnak. Fönebb emlitők, hogy minden való egyed teljesen megkülönbözött, mivel némi sajátsággal kell birnia, és ha nem belsőkép, legalább külsőkép, tér és időbeli viszonyokra azaz helyre nézve különbözik, például két azonegy mennyiségü csöpp viz. Elvonva pedig azaz nem tekintve a tér és időbeli viszonyokat két ugyanazon mennyiségü és minőségü lényt gondolhatunk. A teljes egyenlőség tehát puszta gondolati, nem való, értve két lényt.

75.

Minőségre nézve is vannak állapitott elvek. 1. A semminek semmi tulajdonsága sincs. 2. „Minden lény az, a mi," mivel a lénynek szükséges kelléke a lényeg, akár gondolati, akár való legyen az, mi által a lény az, a mi. Ezen elvet azonság elvének mondják. 3. Minden való egyed teljesen meghatározott és megkülönböztetett.

IV. FEJEZET.

Viszony.

I. CZIKK.

ÖNÁLLÓSÁG.

76. BELSŐ VISZONY.

A létezőknek belső viszonyát az önállóság, okság és közösülés képezi. Kant az itéletek viszonya szerint három előleges fogalmat különböztet, önállóságot, okságot és közösülést: ezeket a föltétlen, föltétes és szétválasztó itéletekből származtatja, s puszta szabályozó fogalmaknak állitja. Hogy e három fogalom tárgyilagos eszme, minek való tárgy felel meg, e következő czikkekben fogjuk igazolni.

77.

A való önálló lény, szóval állomány a gondolatitól különbözik. Gondolatban vagyis elvontan az állomány a tulajdonságok alapja: de ezen értelemben az önállóság merő itélésmód, miszerint föltétlen itéletben a tárgyat alanynak tekintjük, mellyen tulajdonságai ugyszólván nyugszanak és támaszkodnak. Igy tekinti Kant az állományt, mit állandó alapnak tart, s mitől a tulajdonságokat meddően elkülönözi. Nézete szerint a létezőknek egyedül szemlélhető tulajdonságait ismerjük, az állományról tulajdonképen mit sem tudunk; vagy hogy szavaival éljek, mi nem ismerjük magát a lényt, hanem csak jeleneteit — noumenon et phoenomenon —. A lénynek állandó tulajdonságait járulékoknak — inhaerentia —, a változókat esetékeknek — accidentia — nevezi.

Ha a lényeket ugy fogjuk föl, a mint valóban léteznek: önálló lény azon létező egyed, melly a való lények sorában külön léttel bir és azért önálló lénynek neveztetik. Ezen természettani állománytól az ismerettani abban különbözik, hogy ez nem egyéb, mint a való lényeg vagyis a lényeges tulajdonságok összesége, mellyek által a létező egyed önállósággal bir; az esetékek pedig az önálló lénynek csak létezés és müködésmódjai, mellyek külön léttel nem birnak.

Aristoteles az önálló egyedet első rendü állománynak, a nemnek fogalmát második rendünek nevezte. Descartes szerint az állomány olly lény, melly ugy létezik, hogy létére nézve másra nem szorul; de ez kelletinél szükebb határozás, mivel igy csak egy állomány létezne, t. i. a szükséglétü lény, az Isten.

78.

Hogy az állomány nem puszta gondolat, hanem tárgyilagos eszme, öntudatunk kétségtelenné teszi. Mihelyt az ember öntudatra ébred, észreveszi, hogy ő különlétü való, és pedig nem egyedül érző, hanem önmagát önkényileg mozgató és szabadon elhatározó egyén azaz személy. — A küllényeket illetőleg gondolkodva azt tapasztaljuk, hogy a kültestekben minden változásuk mellett valami állandóan marad. Igy a víz jéggé válik, és meleg által fölolvasztva ismét vizzé lesz, továbbá a víz meleg által gőz alakot vesz föl, mellyből újra víz alakul. (Az önállóság eszméjét az okságé világitandja föl.)

79.

Kétféle önálló lényt különböztetünk: szellemi és anyagi állományt. A szellemi állomány tiszta erő, melly nem pusztán elvont tehetség, hanem való létező, és müködése által jelenkezik. Az anyagi állományt a testi elem-

nek és erőnek egyesülése alkatja: ugyanis a tapasztalás elegendően értesit arról, hogy az anyagi burok alatt mozgó erő létezik.

Az olly állomány, melly külön egyedet képez, teljes önállósággal bir, illyen az ember, élőfa, arany. A melly állomány pedig csak mással egyesülve teljes önálló egyedet alkat, hiányos: igy például a test és lélek egyesülve alkatják az emberi egyedet. Azonban ha elválnak egymástól, külön önállóságot nyernek: igy a test szétoszlatása után mindegyik eleme önállóvá lesz. Ezt a természet törvényeiből fogjuk érteni.

Az önálló eszes és szabad akaratu lény a személy. Némellyek a személységet abban helyezik, hogy az magán állhat, de ez csak nemleges tulajdonsága; a személység sajátja az, hogy önhatalommal birván, önmagát szándékosan határozza el tettekre.

80.

Az állományt ezen elvek illetik. 1. A tulajdonságok és állapotok nem léteznek állomány nélkül. 2. A szellemi állomány részetlen lény. 3. A részetlen állomány, ha cred, semmiből cred; ha enyészik, semmivé lesz.

II. CZIKK.

OKSÁG.

81.

Az okságróli értekezés nagy jelentőségü, részint mivel az okság a létezőknek belső összeköttetését alapitja, részint mivel ismereteinknek terjedelmes ágát az események, és jelenetek okai teszik. S valóban a tudományoknak igen érdekes és kitünő föladata az okok nyomozása: igy a természettan a külvilági jeleneteknek, az or-

vostan a betegségeknek, a bölcsészet a szellemi életnek, a történetirat és országlástan a népek és országok eredetének, virágzása és hanyatlásának okait fürkészi. Mi tehát a létok — causa metaphysica —?

A gondolati októl a való vagyis létok különbözik. Gondolkodásban mind az, mitől valaminek ismerete függ, föltétnek, gondolati oknak neveztetik: illyen minden föltétes itéletben az előzmény, föltétlen következtetésben a középső fogalom, bizonyitásban a bizonyitó ok. — Létok az, mitől a való lénynek léte függ: igy az Isten a világnak létoka, minden müvész müvének szülő oka.

Való okra következés és függés kell. Okságra nem elég, hogy egyik lény a másikat kövesse; sok dolog következik egymás után a nélkül, hogy egyik a másiktól létét származtatná, igy például a derüt boru, a meleget hideg követi, de a derü nem szülő oka a borunak, sem a meleg a hidegnek. Hogy valami létoka legyen más valaminek, ennek következésén kivül szükséges, hogy létére nézve amattól függjön: igy a nagy hideg a fagynak szülő oka, hasonlólag a méreg a halálnak. A mi létokból származik, az okozat — effectus —. Az ok és okozat közti viszony az okság — causalitas —.

82.

Hogy az okság eszméje személységünkön alapszik, az első részben kétségtelenné tettük. Mult század végével Hume (Juhm) angol bölcsész az okságot mélyebben vizsgálván, ennek tapasztalásbóli származását tagadta, mivel állitása szerint a tapasztalás csak azt tanusitja, hogy a létező tárgyak egymás után következnek, de hogy létöket egymásból származtatják, arról mitsem tudósit. Mi az okság eszméjét nem egyedül a tapasztalásból, hanem egyszersmind az észből származtatjuk, nem mintha ve-

lünk született eszme volna, hanem mivel az ész szellemi természetünket vizsgálván, annak tiszta ismeretére jut. Ebből érthetni, hogy az okság nem szabályozó fogalom, hanem való tárgyilagos eszme. Ezen eszmét az erőnek eszméje világitja föl.

83. ERŐ.

A mi a létezőkön változást okoz, és tetteket szül, az erő. Igy ha testemet mozgatom, ha járok, irok, ugy változást okozok, és ezen változásnak oka személyem ereje, mert ebből értem, miért mozgattam testemet. Az erő tehát a való létok.

Az erő a létezőnek állományához tartozik, mert a létezőnek változásai és állapotjai az állomány müködésmódjai, az erő tehát a létezőnek belsejét alkatja. A mint a létezőnek belsejét nem érzékkel, hanem gondoló tehetséggel ismerjük meg: ugy az erőt is egyedül észszel foghatjuk föl, és a lénynek müködéseiből ismerjük meg.

Hogy az erő nem puszta gondolat, hanem való dolog, öntudatunk és szellemi életünk nyilvánitja. Ha minmagunkra elfogulatlanul figyelmezünk, észreveszszük, hogy testünket önkényileg mozgatjuk és a külvilágon szándékunk szerint változást okozunk; továbbá hogy életünk szünteleni törekvés és cselekvés; végre hogy a külvilág néha szándékunk végrehajtását akadályoztatja. Mind ezekből azon józan elismerés foly, hogy mind magunkban, mind a küllényekben olly valami létezik, a mi valóban hat és erőnek neveztetik. Ezt a természettan is számtalan kisérletekkel bizonyitja.

84.

Az erőt kétféleképen vehetni: tágas és szoros értelemben. Tágasan értjük az erőt, midőn nem ugyan müködik, de mégis müködhetik, és akkor tehetségnek ne-

vezzük. Midőn pedig valóban müködik, erő a neve szoros értelemben.

Az erőnek nemei ezek. 1. Eredeti és származott erő. Az eredeti erő a lénynek minden müködéseit alapitja, azért is alap vagy tőserőnek neveztetik. Azon erő pedig, melly az eredetiből foly, származott. Igy a mozgó erő az anyagnak, az életerő az életmüves testnek eredeti ereje. 2. Gyenge és hatalmas. Az erő gyenge avvagy elégtelen, ha akadályait nem képes meggyőzni; ellenkező esetben hatalmas és elégséges. Ha a tüznek ereje gátoltatik, nem éghet. 3. Élő és szendergő. Az élő erő a valóban müködő; a szendergő, alvó erő nem egyéb, mint az akadályoztatott erő. Igy a természettudósok a rejlett avvagy kötött melegről — igniculi fixi — szólanak. A szendergő erőhez a fejletlen tehetséget számithatni, de ezt hajlamnak nevezzük: igy a lelki tehetségek születésünkor ugyszólván szunnyadnak.

85. A LÉTOK NEMEI.

Az ember akaratjának elhatározásában és tettének kivitelében a való oknak három főnemét veszi észre, melylyek egyesülve az elegendő létokot alapitják, tudniillik: az erő, anyag, eszme. Az erő a ható okot képezi — causa efficiens —: a ható ok az, melly saját ereje által létesíti a müvet, igy a müvész maga a ható ok. A való oknak második neme az anyag, más névvel szerok, mellyre az erő hat és mellyet képez, igy a müvésznek való münek létrehozására anyagot kell használni. A harmadik nöm az eszme, melly kétféle: azon eszme, miszerint a mű alakul, az alak-ok, s eredménye az alak; azon eszme pedig, melly a ható okot müködésre inditja, s mit az elérni törekszik, a szándék, inditó ok, czél: igy az épitész elméjében foganzott terv szerint létrehozatja az

épületet. — Az alak ollyan legyen, melly a czél elérésére szolgáljon: igy a ház ugy legyen épitve, hogy azt lakásul használhatni.

Minthogy az erő az eszme szerint alakitja az anyagot, ennélfogva az alak az eszmét és anyagot egyezteti és közvetíti. — Az eszes lény tudva és akarva avvagy szándékosan, a többi lények szándék nélkül müködnek. (Erről alább 86. és 88. szám) Különös figyelmet a ható ok és czél érdemel.

86. A HATÓ OK.

A ható ok saját ereje által létesíti a müvet. A ható ok tehát saját erővel bir, s minthogy a müködő erő vagy maga az állomány, vagy abban foglaltatik: ennélfogva a ható ok a létezőnek belsejéhez tartozik.

Ez oknak nemei e következők. 1. Elegendő és elégtelen. Elegendő, elégséges az ok, ha minden más oknak segedelme nélkül képes a müvet létesitni; ellenkező esetben az ok elégtelen. Igy például a méreg elegendő oka a halálnak, a jó elme tudományra elégtelen, mivel arra még szorgalom is kell. Az elégtelen okhoz a segéd okok tartoznak. (Ezekről a következő szám alatt) 2. Szabad és kénytelen ok. Szabad avvagy önkintes az ok, ha minden kellékkel birván tetszése szerint müködhetik, illyen az ember akaratja. Kénytelen az ok, ha a kellékek jelenlétében szükségkép müködik, igy a tűz szükségkép éget, ha nincs akadálya. Ezt a czélnak eszméje világitja föl. 3. Közvetlen és közvetett. Közvetlen az ok, ha a tettet önerejével viszi végbe; közvetett pedig, ha müködése által részt vesz a tettnek létrehozásában, és társ-oknak neveztetik: igy a gyilkos szolga közvetlen oka az emberölésnek, a parancsoló úr közvetett azaz társ-ok. Illy közvetett okul szolgálhat az ember vétekre nézve kilencz módon: parancs, tanács, helybenhagyás, buzditás, ol-

talmazás, részvét, elhallgatás, nemellenzés, eltitkolás által. (Ezekről az erkölcstanban)

87. SEGÉD OKOK.

A segéd, mellék ok az, melly az elégtelen ható okot kiegészíti: igy a szerzőnek a könyvnyomtató segéd oka. Ettől a puszta kellék abban különbözik, hogy a segéd ok önállólag müködik; a kellék nem müködik, hanem csak jelenléte kivántatik a münek létrehozására: igy a szerszámok, toll, tinta szükséges kellékei az irónak. A kellékhez az alkalom tartozik: igy a zavaros víz kedvező alkalom halászatra.

A segéd okok már egymás mellé, már egymás alá rendeltek. Az egymás mellé rendelt okok egymástól függetlenül müködnek: igy a kőmüves, ács a ház épitésénél. Az alárendelt okoknak egyike a másikának oka, igy a mértéktelen borivás, a részegségnek, ez a betegségnek szülő oka. Illy alárendelés már lényeges, már esetékes. Lényeges alárendelésben az okoknak egyike nem csak létre, hanem cselekvésre nézve is a másiktól függ. Ha pedig egyik a másikat létrehozza ugyan, de cselekvésében részt nem vesz, esetékes az alárendelés. A lényeges alárendelésről kell érteni azon elvet: „az oknak oka az okozaté is.“ Igy a szülők okai gyermekeik rosz nevelésének, a rosz nevelés oka a gyermekek kárhozatának, a szülők tehát okai gyermekeik kárhozatának.

88. CZÉL.

A czélnak képzete a ható okot müködésre inditja és azért az inditó okot képezi: igy ha azért élek mértékletesen, hogy egészségemet fentartsam, ezen egészség inditó okom, czélom, szándékom.

A czél mint eszme megelőzi a cselekvést, mert az indit cselekvésre; mint létrehozott tárgy a cselekvést kö-

veti, mivel ez által hozzuk azt létre. Minthogy minden szándékos elhatározásra czél kivántatik, melly inditó okul szolgál s mit elérni törekszünk: ennélfogva csak az eszes lény cselekszik czél szerint.

Ebből érthetni, mi a kénytelen és szabad ok. A kénytelen, máskép természetok — Naturursache — az, melly minden szándék és önelhatározás nélkül egyedül természetének alkatja szerint müködik, illyen a tűz, víz, villany. Az eszes avvagy szabad ok az, melly czéljai szerint önmagát elhatározólag cselekszik, illyen az emher és azért való személynek neveztetik.

A czél sokféle. Van fő és mellékes czél: igy az embernek fő czélja szellemi életének öszhangzó kimüvelése, mellékes a gazdagság, külső tisztelet. A czél továbbá vagy érzéki, vagy szellemi: az evés, ivás érzéki, a tudomány szellemi czél. Végre az ember czélja vagy egyéni, vagy általános: az egészség egyéni, az igazság kiszolgáltatása általános. (Ezekről az erkölcstanban)

89. ESZKÖZÖK.

A mi czélhoz vezet, az eszköz. A ható ok eszközzel létesíti czélját és müvét; az eszköz tehát valami középső az ok és okozat közt, mit igy fejeznek ki: „az ok ugy áll az eszközhez, mint az eszköz a czélhoz," miszerint az eszköz okra nézve okozat, czélra nézve ok. Az eszköz mind az okhoz, mind a czélhoz legyen szabva.

Szükséges az eszköz, ha a nélkül a czélt el nem érhetni; hasznos pedig, ha eszközlése csak könnyíti a czél elérését. Igy tudományra a jó elme és szorgalom szükséges, a gazdagság hasznos eszköz. — Az eszköz továbbá belső és külső: amaz a ható oknak körében, ez azon kivül foglaltatik. A létezőnek belső eszközei: tehetségei, törvényei, állapotjai. — Minthogy az eszköz czél-

jához van szabva, ennélfogva a lénynek eszközeiből czélját ismerhetni meg.

90. OKOZAT.

Az okozat, mű, tett, esemény nem egyéb, mint azon változás, mit az erő véghez visz. Mind a működésre, mind a változásra tehetség avvagy képesség kivántatik: a ható képesség a munkásság, ha szándékos, cselekvőség, a változásrai tehetség a szenvedőség vagyis fogékonyság. A hatás és szenvedés tehát két ellenkező állapot, mellyek szükséges viszonyban állanak, ugy hogy egyik a másikat föltétezi. Például képfaragásban a szobrász részéről hatás, cselekvés, a márványéról fogékonyság szükséges.

A tett vagy belső vagy külső: a belső a létezőnek belső állapotját teszi, például az emberben a gondolat, érzet, vágy; a külső a lényen kivül jelenkezik, illyen a beszéd, irás.

Az események már rendesek, már rendkivüliek: amazok közönségesen, ezek különös körülményekben történnek. Igy az eső, napfény rendes, a délibáb rendkivüli esemény. (A csudákról az istentan fog értekezni)

91.

Az okság elvei ezek. 1. „Mindennek, mi ered és változik, létokának kell lennie.“ Ez az okság főelve, melly eszméjéből önkint foly. Fönebb emlitettük, hogy a létoknak valóságát személységünk biztositja. Ha cselekedeteinkre figyelmezünk, azt veszszük észre, hogy a tettnek létrehozására akaratunk elszánása, erre pedig inditó okul szolgáló czél szükségkép kivántatik; cselekvésünknek tehát van és kell lennie létokának. Továbbá az is esik tudtunkra, hogy a hatás és változás közt

olly szoros viszony áll, miszerint egymást szükségképen föltételezik: minden változásnak és eseménynek tehát ható okának kell lenni. — Némellyek első helyre ezen elvet állitják: „semmiből semmi ered“ — ex nihilo nihil fit —. Ez azonban nem más az okság elvénél, de nemlegesen kifejezve. Minthogy tudniillik mindennek, mi ered, létokának kell lennie: ennélfogva semmi sem eredhet létok nélkül azaz semmiből. A semmi tehát sem ható okot, sem anyagot nem képezhet.

2. „A kénytelen ok csak akkor és annyit működik, mikor és mennyivel bir.“ A kénytelen ok az által különbözik a szabad októl, hogy szükséges kellékekkel birván elkerülhetlenül működik. Valamint tehát hatalmában nem áll tetszése szerint működni, vagy nem működni, ugy kellékekkel ellátva annyit működik, a menynyit képes tenni. Ebből érthetni: először, hogy „ha van elegendő ok, okozatnak is kell lenni, és ha az ok szünik hatni, az okozatnak is meg kell szünnie.“ Akkor elegendő az ok, ha minden kellékkel bir: illy esetben pedig a kénytelen oknak kell hatnia, különben nem volna való ok. Igy a tűznek kell égetnie, ha nincs akadálya; ha megszünik a tűz égni, megszünik égetni is. — Másodszor „az okozatnak okához mértnek kell lenni“ vagyis „az okozatban sem több, sem kevesebb nem állhat, mint okában.“ Ha az okozatban valamivel több volna, az a több ok nélkül állana; ha pedig kevesebb és igy az okban több, ez hatás nélkül szükölködnék, a mi lehetetlen, mivel a kénytelen ok akkor és annyit működik, mikor és mennyivel bir. Az ok és okozat közti öszhangzást — harmonia causalis — a tapasztalás is igazolja: igy például az álgyuból kisütött golyónak sebessége a lőpor erejéhez van mérve. Az öszhangzás elvét a természettan a mozgásnál nyilván szemlélteti.

Harmadszor „az ok mint ok egykoru okozatjával", mert csak akkor tulajdonkép ok, mikor müködik. De ha a létezőt nem mint okot, hanem mint önálló lényt tekintjük, időre nézve megelőzi okozatját. Igy például az atya mint atya egykoru fiával, mert akkor lett való atyává, midőn fiat nemzett, de mint önálló és különlétü személy már fia előtt létezett.

3. „Hasonló okozatok hasonló okokból származnak." Ugyanis az okság törvénye szerint okozatból okra következtetünk: ha tehát egynemü okozatokat szemlélünk, egynemü okokból származtatjuk, noha tapasztalásunk alá nem esnek. Minthogy például az oktalan állatok éreznek és önkényesen mozognak; ennélfogva azoknak szinte, mint az embereknek érző lelket tulajdonítunk. Ez a hasonló okok elve — principium causarum analogarum —.

4. „A czélszerűség csak eszes lényből származhatik." Csak az eszes lény müködik szándékosan, csak az tüzhet maga elé czélokat. De „a ki czélt elérni törekszik, annak eszközöket kell használnia."

5. „Az okok rendében legelső oknak kell lenni." Ha illy rendben az első avvagy főok hiányzanék, ugy az okok sora visszafelé vég nélkül emelkednék, de az illy végnélküli emelkedés képtelen. Ugyanis illy sorban mindegyik ok az előbbinek okozatja: ha tehát a legelső ok hiányzanék, az okozatok egész sora ok nélkül állana, a mi lehetetlen. (Ennek alkalmazását az istentanban látandjuk)

92.

Az erőről különösen ezen elveket említik. 1. A való erő szüntelen müködik. 2. A hol változás mutatkozik, ott erőnek kell lappangnia. 3. Az erőnek természetét hatásából ismerjük meg.

Némellyek e helyen azon elvet állitják föl, t. i. hogy „egyes lényben csak egy eredeti erő létezhetik.“ Erről azonban semmi bizonyosat nem mondhatni, mivel az ellenkező elvet is okszerűleg védhetni. Kik egy eredeti erő mellett harczolnak, azt hozzák föl bizonyitásul, hogy egy állományban több eredetit vagyis legelsőt alig gondolhatni; hogy a mit gyakran több erőnek tulajdonitottak, egy erőnek müve volt. — Ellenben kik több eredeti erőt védenek, az eredeti alatt a tőserőt értik: hogy pedig az állományok több illy tőserővel birnak, azoknak jeleneteiből következtetik, mellyek olly különbözők, sőt ellenkezők azonegy lényben, minélfogva egy eredeti erőből nem származhatnak. Ezt a természetnek csodálatos gazdagsága és hatalma látszik igazolni. — Mi ezen vitát avval egyenlitjük ki, hogy egy erőnek több irányt azaz müködésmódot tulajdonítunk: igy a mozgó erőnek kettős iránya a vonzás és üzés, ennélfogva a mozgó erőt már egyesnek, már kettősnek tekinthetni.

III. CZIKK.

KÖZÖSÜLÉS.

93. EGYOLDALU ÉS KÖLCSÖNÖS HATÁS.

A lénynek hatása vagy belső, ha magában, vagy külső, ha más lényben változást okoz. A külső hatás a behatás, befolyás — influxus —. E behatás kétféle: egyoldalu és kölcsönös. Egyoldalu a behatás, ha valamelly önálló lény a másikra hat a nélkül, hogy attól viszont változást szenvedne: igy hat az Isten a világra. Kölcsönös a hatás, ha két vagy több önálló lény egymásra viszont hat: igy hat testünk a lélekre, és lelkünk a testre. Ezen kölcsönös hatás a visszahatás,

mellyben mindegyik állomány hat és szenved egyszersmind. A visszahatás a közösülést alapitja, melly valamelly erőnyi — dynamicum — egészet képez, s miben az ellenkező erők egymással küzdenek — antagonismus —.

Az erőnyi egésznek részei együtt léteznek: ezen együttlét már közvetlen, már közvetett. Igy a kőnek, üvegnek, földünknek részei közvetlenül, a nap és föld közvetve állanak erőnyi közösülésben.

Hogy a közösülés eszméje való és tárgyilagos, öntudatunk nyilván tanusitja, miről a lélektan már értekezett.

94. ÉLETMŰSÉG.

Az életműség legkitünőbb példája a való közösülésnek. Életmüves testben az egész és részei létre és alakra nézve ugy függnek egymástól, hogy mindegyik rész nem csak a többiek végett, hanem azoknak eszközlése által is létezik: mindegyik tehát ok és okozat, czél és eszköz egyszersmind. Az életmüves test a természet müve, és attól olly alakban és olly czélból van alkatva, hogy egyediségét és nemét fentarthassa. (Erről a világtanban) Az életműség a czélszerűségnek élő példája.

95. CZÉLSZERŰSÉG.

Az életműség eszméjéből a czélszerűség eszméje foly — teleologia —. A lény czélszerűsége azon alkatja, miszerint valaminek elérésére alkalmas. A czélszerűség kétféle: belső és külső. A belső czélszerűség az életmüves lényben jelenkezik, melly a természettől ugy van alkatva, hogy egyediségét és nemét fentarthatja, s ennélfogva belső azaz magára nézve czélt bir. A külső czélszerűség azon alkat, minélfogva a lény rajta

kivűli czélra alkalmas: igy az óra időmérésre, a ház lakásra, a kő épitésre, a növény és állat eledelre hasznos.

Az előadott czélszerűségtől, mit értelminek neveznek, mivel értelmünkhez azaz fogalmainkhoz van szabva, különbözik az érzéki vagy helyesebben szépműtani czélszerűség, miszerint valamelly szemlélhető tárgy alakja által kedves érzelmet gerjeszt, tehát kedélyünkhez van szabva: igy az összhangzó zene, bájoló kép, csillagos ég, fönséges költemény kedélyünket kedvesen illetik. (Erről a szépműtanban)

96. A TÖKÉLETESSÉG, REND ÉS TÖRVÉNYESSÉG.

A czélszerűségből a tökéletesség eszméje fejlődik. A tökéletesség a létezőnek czéljával megegyezése: igy tökéletes a ház, ha lakásra alkalmas. E tökéletességre kivántatik, hogy a lénynek részeiben összhangzás, működéseiben szabott mód legyen: illy tökéletességet testünk szemléltet.

A különféleségnek összhangzása a rend, a működésnek szabott módja a törvény: a tökéletesség eszméjéből tehát a rendnek és törvényességnek eszméi folynak: illy rendet és törvényszerűséget a természetben tisztán szemlélünk. Különböztetnek természeti és erkölcsi rendet: amaz az érzéki világon jelenkezik, ez az embernek szellemi élete által létesül. Az erkölcsi rend már egyházi, már álladalmi: arra az egyház, erre az álladalom avvagy ország czéloz. A törvény hasonlóan természeti és erkölcsi: amazt a külvilág, ezt akaratunk szabad elhatározásában követi.

97.

A közösülésről ezen elvek állanak. 1. „Minden véges önálló lény erőnyi egészet képez.“ Minden véges

állomány változik, de változásra ellenkező erőknek hatása kivántatik, ezen ellenkező erőknek küzdése pedig az erőnyi közösülést képezi. 2. „A világ erőnyi és életműves egész.“ A világi lények közt szoros közösülés áll (miről a világtanban); továbbá a világon czélszerűség, rend és törvényesség jelenkezik, ez pedig életműségre mutat. A világ tehát erőnyi és életműves egész. 3. „A világi czélszerűség, rend és törvényesség eszes lényre mutat.“ Czélt csak eszes lény gondolhat és tűzhet ki; a világ alkatja tehát eszes lénynek műve. (Erről az istentanban)

IV. CZIKK.

TÉR ÉS IDŐ.

98. EGYÜTTLÉT ÉS EGYMÁSUTÁNLÉT.

A tér és idő a létezőknek külső viszonyát szemlélteti. Ennek helyes értésére mindenek előtt az együtt és egymásutánlétet fejtegetjük.

A való lényekre figyelmezvén tapasztaljuk, hogy olly összeköttetésben állanak, miszerint egymáson kivül és egymás mellett léteznek; ezen viszonyuk az együttlét — simultaneitas —. Igy látjuk, hogy emberek, állatok, kövek, föld, hold, nap együtt léteznek. — Továbbá azt veszszük észre, hogy a létezők közt olly változásnak van helye, miszerint ott, hol egyik végzi, a másik kezdi létét: e viszony az egymásutánlét — successio —. Igy éjjel után nappal, szántás, vetés után aratás következik.

99. TÉR ÉS IDŐ.

Tapasztalásunk szerint a való lények egymás mellett és egymás után léteznek. A hol együttlétet szemlé-

lünk, ott szükségkép tért gondolunk, az egymásutánlét pedig időre mutat. Erre nézve a tér az együttlévők rende, az idő az egymást követők sora. Ezen tér és időről képzet közértelmü.

Ha az észrevett együttlévőktől szemlélésünket elvonjuk, elménkben szükségkép megmarad a helynek nagysága vagyis olly kiterjedés, mit szintugy, mint az együttlétüeket hosszúnak, szélesnek és magasnak gondolunk, s mire a mennyiség sajátságait illesztjük. Ez az elvont, gondolati, mennyiségtani tér: mellyet teremtő képzelmünk határtalanig terjeszt és véghetetlenre oszt. E szempontból veve üres térnek nevezzük azt, mit semmi létező test nem foglal el, vagyis mi az együttlévők nemlétével is gondolatunkban szükségkép fenmarad; ellenben a megtelt tér az, miben való testek léteznek. A tiszta üres tér az, mellyet a világ szélein és kezdetén tul mintegy határtalannak gondolunk — vacuum extramundanum —. Ettől a világbani üres tér — vacuum mundanum — különbözik, melly részint az egyes testeket egymástól elválasztja — vacuum coacervatum —, részint valamelly test részei közt gondoltatik — vacuum disseminatum —. Hasonlóan az egymástkövetők szemléletéből értelmi elvonás által az elvont azaz gondolati időt képezzük: mit vég nélkül folyó tartósságnak gondolunk és véghetetlenre osztunk. E nézet szerint az üres idő az, miben semmi változást és eseményt nem gondolunk: a megtelt pedig az, miben az események egymást valóban követik. Tiszta üres időnek nevezzük azt, melly a világ kezdete előtt vég nélkül volt. — A tért lakhoz hasonlitjuk, miben a testek ugyszólván tartózkodnak és mozognak, némellyek a levegőhez hasonlitják, mellyen a felhők tanyáznak. Az időt a kerék képében szemléltetik, melly a hozzá ragadt tárgyakat magával forgatja; mások a folyamhoz hasonlónak mondják.

A gondolati tér és időtől a való avvagy összetes különbözik. A való tér és idő a létezőktől külön léttel nem bir. Ugyanis ha a létezőktől elvonjuk elménket, fenmarad ugyan valamelly ürességnek képzete, de ez a puszta elvont tér és idő, melly az együtt és egymásutánlétüeknek egyedüli lehetségét ábrázolja. Hogy pedig e lehetségnek képzete szükségkép megmarad elménkben, annak egyszerü oka az, hogy a lehetség képzete a létében szükségkép foglaltatik; már pedig, mig létezünk, a létezőnek képzetét elménkből ki nem törülhetjük.

Mi tehát a való tér és idő? Valamint a létezőknek belső összeköttetését az önállóság és okság, egyszóval a közösülés, ugy a külsőt a tér és idő eszközli. Erre nézve a való tér a való önálló lények rende, az idő a valóban egymásra ható lények sora. Más szavakkal: a tér az önállóságot avvagy létet, az idő az okságot vagyis hatást szemlélteti. Minthogy pedig a lét és hatás közt olly szoros viszony áll, miszerint karöltve a létezőt alkatják: könnyen érthetni, miért olly rokon eszmék a tér és idő.

100. MÁSOK VÉLEMÉNYE.

A tér és időről a tudósok mindenkor vitatkoztak ó kortól fogva maig, és különféle véleményekre szakadtak.

1. Az eleai bölcsészek, Xenophanes, Parmenides, szerint lét minden, az üres tér és idő puszta semmi, melly nem létezik. Ezekkel szemközt állottak az ugynevezett atomisták, Leucippus, Democritus, Epicurus, kik azt vitatták, hogy valóban van üres tér és idő, melly a parányi elemektől — atomi — különlétü, s valóban határtalan és végtelen.

2. Descartes állitása szerint nincs üres, hanem merő telt tér és idő. A tér nem egyéb, mint az anyag ki-

terjedése, melly valóban nem határtalan, hanem csak határt nem ismerő képzelmünk szerint határtalanul terjedő.

3. Newton azt törekszik bebizonyítani, hogy az égi testeket való térköz választja el, melly magában véve üres és a világ szélein tul is terjed.

4. Leibnitz véleménye szerint a tér és idő sem valóban telt, sem igazán üres: a tér és idő csak valami viszonylagos, melly a létezőknek viszonyát szemlélteti. Ugyanis a tér a részetlen lények — monades — együttléte, az idő azoknak egymásutánléte. Az üres tér és idő az együttlévők és egymástkövetők lehetsége.

5. Kant ugy tekinti a tért és időt mint merő szemlélésmódokat — Formen der Anschauung —. Nézete szerint az ember mint érzéki lény ugy van alkatva, hogy mindent, mit külérzékkel észrevesz, egymáson kivül és egymás mellett azaz térben, belsővel pedig a változásokat és eseményeket egymás után azaz időben kell szemlélni. A tér és idő tehát érzékiségünk eredeti alakja, s ennélfogva tiszta előleges szemlélet — a priorisch —. (Erről a bölcsészet történetében)

6. Említésre méltó Ubaghs Gellértnek, a lováni tanitónak állitása. A tér és idő a létezőktől külön léttel nem bir, hanem azonegy tulajdonságu a létezővel. A tér a létezőnek kiterjedése azaz nagysága. A végtelen lénynek nagysága valóban végtelen és mérhetetlen: ezen mérhetetlenség a tiszta és való végtelen tér. A véges lénynek nagysága véges és mérhető: a nagyságnak ezen mértéke a véges tér, miszerint egyik véges lénynek nagysága a másiknak mértékül szolgál. — Az idő a létezőnek tartóssága — duratio —. A végtelen lénynek tartóssága végtelen és változatlan, a végessé pedig véges és változó. A végtelen és változatlan tartósság a tiszta vagyis végtelen idő, melly nem egyéb, mint a végtelen lény-

nek örökléte. A véges és változó tartósság a véges idő, melly a változásnak és tartósságnak mértéke: erre nézve az egyik véges lénynek tartóssága és változása a másiknak mértékül szolgál. Mi földi lények a nap és hold forgását veszszük mértékül.

101. A TÉRNEK SAJÁTSÁGAI.

A tér gondolatilag véve határtalan, szakadatlan és egyes, az ugynevezett részei egyedül korlátozásai. A megtelt azaz való tér, mit a létező foglal el, helynek neveztetik. A létezőknek egymáshozi viszonya helyre nézve a helyzet: és vagy távoliak, vagy közellevők. A távoliak térköz által vannak elválasztva. A hely és helyzet változása a mozgás, mellyel a nyugvás áll szemközt.

Azon lény terjedt, melly határozott helyet foglal el. Az illy lény mindenkor határok közt áll, és hossza, szélessége meg magassága van. A terjedtnek határai idomát — figura — képezik. Minek hossza, szélessége és magassága van, az tömörnek — solidum — neveztetik. A tömörnek határa a fölület, a fölületnek a vonal, a vonalnak a pont.

102. AZ IDŐNEK SAJÁTSÁGAI.

Az idő folytonos és egyes; részei csak korlátozásai. A fő korlátpontok: a mult, jelen és jövendő. Azon időpont, miben a való létező áll, a tartósság. A határok közé szoritott tartósság, vagyis azon idő, minek eleje és vége van, kornak neveztetik. A kort századokra és évekre, ezeket havakra és napokra, a napokat órákra és perczekre osztjuk.

A létezőnek viszonya időre nézve kétféle: együttlét, ha a lények egy időben léteznek, és egymásutánlét, ha külön időben jelenkeznek. Az egymásutánban elő és utólétet különböztetünk. Az események sorában a jelesb tör-

ténetek korszakot — epocha — képeznek. A korszakok közti idő az időszak — periodus, Zeitraum —.

103.

Hogy a tér és idő eszméi szinte, mint a többi léytani eszmék, személységünkből fejlődnek, e következőkből érthetni. Mihelyt az ember öntudatára jő, világosan látja, hogy a létezők sorában való helyet foglal el; hogy tehát valóban különlétü és müködő, miért is való térben és időben létezik. A tér és időnek tárgyilagosságát a mennyiségtani igazságoknak egyetemes és szükséges érvényessége kétségtelenné teszi.

Az együttlétüek nem csak térben, hanem időben egyszersmind állanak. — A mozgás tér és időben történik.

II. SZAKASZ.

VILÁGTAN.

104.

A világ a véges és föltétes lények összesége. Noha ez valami egészet képez, de minthogy mindegyik részes véges és föltétes, ennélfogva az egész is csak véges és föltétes. A világ tehát csak véges tért és időt foglal el.

A világtan — cosmologia — tárgya az okszági és czélszerűségi viszony, a természet és életműség sajátsága. A természettantól abban különbözik, hogy egyedül az egészet veszi tekintetbe.

I. CZIKK.

OKSÁG ÉS CZÉLSZERŰSÉG.

105.

A létezőknek viszonya azon összeköttetésök, minélfogva egyik lény a másik nélkül nem létezik. Ezen összeköttetést az okság és czélszerűség alapitja.

Az oksági viszony, más névvel okszövetség — nexus causalis — azon lények közt áll, mellyeknek egyike a másikat létrehozza. A czélszerűségi viszony — finalis — azokon mutatkozik, mellyeknek egyike a másik végett létezik azaz hasznára áll. Az oksági viszonyt tehát az ok és okozat, a czélszerűséget a czél és eszköz képezi. Igy például a mag és növény közt oksági, a növény és állat közt czélszerűségi viszony létezik, mert a mag a növényt létesíti, a növény az állatnak eledelül szolgál.

106.

A világi lények közt való oksági viszony áll, miszerint az egyik a másiknak való létoka. Ugyanis az okság főelve szerint mindennek, mi ered, kell lenni szülő okának; a létezők sorában tehát mindegyik elődének okozatja.

Ezen igazságot a tapasztalás számtalan sok példával erősíti meg. Először is vessünk pillanatot az egymást követő állatok és növények sorára. Minden egyed elődétől veszi eredetét: evvel tehát közvetlen, a sornak többi tagjaival pedig közvetett közösülésben áll. Másodszor a világi lények közt azon szoros közösülés tapasztalható, miszerint egyik a másikat nem csak létesíti, vagy lététől fosztja, hanem hatása által a másikban különféle változást is szül. A vegytani elemek mind az élettelenneknek, mind az életmüveseknek alkatrészei. Az emberi test is anyagi vegyület által létesül, és a levegőnek, víznek, melegnek, főleg a tápszereknek jótékony hatása által tenyészik. Hogy az emberi elme és kedély a vérmérséknek, éghajlatnak és élelemnek befolyásától függ, a lélektanból tudjuk. Az egyének, sőt népeknek erkölcsi jellemét is a nyelv, alkotmány, vallás, főképen pedig a

nevelés módositja. Harmadszor az okság valóságát az égi testek is tanusitják, mellyeknek állandó mozgását a vonzó és üző erőknek kölcsönös hatása eszközli.

107.

Hogy a világon az együttlétüek közt külső és belső czélszerűség uralkodik, arról a szemlélődés és tapasztalás karöltve értesít.

Az élettelenek csak külső czélszerűségök van, miszerint egymásnak és az életmüveseknek eszközül szolgálnak. Földünkön a víz, tűz, levegő és a vegytani elemek anyagul szolgálnak a növények és állatok alkatására. Továbbá a légkör jótékony eszköze mind a növényi tenyészésnek — vegetatio — és állati lélekzésnek, mind a földi gőz, felhők és szelek alakitásának. A szelek a gőzöket már oszlatják, már fellegekké gyüjtik; a fellegek a levegő hévségét mérséklik és esőt adnak; az eső a földet termékenyíti; a föld ezerféle gyümölcsöt terem, növényeket és állatokat táplál, miket az ember eledelre használ. Az élettelenek tehát az élőknek javára léteznek. Tegyük, hogy a földön élő lények hiányoznának: mi végre sütne a nap, szakadna az eső, érnék a gyümölcs, ha nincs, ki hasznát vegye?

Az élő lények sorában olly alárendelés létezik, miszerint az oktalan állatok az emberek hasznára vannak teremve. Igaz ugyan, hogy minden életmüves lénynek belső czélszerűsége van azaz olly alkatással bir, melly által egyediségét és nemét fentartván, belső czélt ér. Továbbá való az is, hogy az ember sok tekintetben az állatok és növények javára él, azokat szaporitja és nemesíti. De bizonyos az, hogy az ember e földön legtökélyesb életműséggel és észszel birván, a földi lények sorában fő helyet foglal el, sőt szellemi élete által az Is-

tenhez közelit. Az oktalan állatok tehát az embernek eszközül szolgálnak.

II. CZIKK.

TERMÉSZET.

108.

E szó „természet“ a közbeszédben nem elég határozott és szabott értelmü. Összetesen véve a természet a véges állományoknak és erőknek összesége vagyis a világ, minek ellenében áll a természet ura, az Isten. Ha pedig elvontan vizsgáljuk, miben áll részletesen a létező egyedeknek és az egésznek természete, e következő határozásra jutunk. Minden müködésnek és változásnak szülő oka az erő; az erőnek szabott módja a törvény: a létezőnek erői, törvényei és ezekből származó állapotjai tehát természetét alapitják. Ebből érthetni, miért neveztetik természetnek a vérmérsék, a testi és lelki hajlam, az elmei jelesség, kedélyi hajlandóság, a szokássá vált életmód, sőt az erkölcsi jellem is. Innét értelmezhetni azon mondatokat: ez, vagy amaz heves természetü, természetileg haragos, beszédes, szelid, rendszerető. De mind ezekben jól meg kell különböztetni, mi valóban a természettől, és mi a neveléstől vette eredetét.

A világnak természetét tehát erői, törvényei, tulajdonságai és mind ezekből folyó eseményei képezik. A természet törvényei, minthogy állandóan vannak szabva, a világ rendét alapitják. A világi eseményeknek ezen rendszerinti következése a természet folyását — cursus naturae — teszi.

109. TÖRVÉNYEI.

A természet törvényeit a világon mutatkozó oksági viszony, czélszerűség és rend nyilvánitja. Itt csak né-

melly fő-törvényeket hozunk föl; a többieket a természettanra bizzuk.

A természetnek azon törvényei, mellyeknek alapjai az okság és czélszerűség, e következők: a folytonosság, takarékosság és fentartás törvényei.

Némellyek első helyre e törvényt állitják: „semmiből semmi sem ered.“ Ez nem egyéb, mint az okságnak főelve, de nemlegesen kifejezve. (91-dik szám)

110. FOLYTONOSSÁG.

A folytonosság törvénye — lex continui — ez: „minden változás, minden eredet és enyészet egymás után következik ugy, hogy két ellenkező állapot között mindenkor közállapotnak van helye.“ E törvényt némellyek igy adják elő: „a természetben nincs való ugrás“ — in natura non datur saltus —. A való ugrást nem kell a látszóval fölcserélni. A melegnek és hidegnek, örömnek és búnak, vallásosságnak és hitetlenségnek, polgári szabadságnak és zsarnokságnak hirteleni változása csak látszó szökellés, mivel illy esetekben az okok többnyire rejtettek.

E törvényt közönségesen az időnek folytonosságára alapitják, és igy okoskodnak: minden változás időben történik; az idő pedig folytonos, tehát a változásnak is folytonosnak kell lenni. E törvényt igen helyesen az okság eszméjéből származtathatni. Minthogy minden változásnak szükségkép van lét-oka, s ennek okozatja ismét oka más változásnak: az okok és okozatok tehát szakadatlan lánczczal vannak összefűzve. A folytonosságnak élő példája a mag növése és gyümölcsözése. A földbe vetett mag a meleg és nedv hatása által élesztve csirázik, ezen csirából a növény bontakozik; melly bimbót, virágot, gyümölcsöt és magot terem, miből ismét új növény

fejlik. — A folytonosság törvénye nem csak a növényeket és állatokat, hanem a természetnek minden országait köti össze. A nemek és fajok egymásból folynak és köznemek által egyesülnek: igy például a czethal az emlős állatokat és halakat, a habarcz — polyp — az állatnak és növénynek országát köti össze. Sőt ezen folytonosságot a szellemi világ is szemlélteti. Bizonyos, hogy nagy tudományra és erényre csak fáradhatlan iparral juthatni. A szellemi tehetségek csak lassankint fejlődnek. Innét mondjuk: senki sem tüstént tudós, gonosz.

Némellyek e törvényből a közvetítést származtatják, tudniillik: „ellenkező dolgok, események, állapotok közdolgok által egyeztetnek meg" E közvetítésnek élő példája a délej — magnes —, mellyben az ellensarkokat t. i. a vonzó és üző erőt valami különbözetlen pont — punctum indifferentiae — köti össze. Hasonlóan az emeltyűben az erő és suly közvetítő támpont — hypomoclium — által vannak összekötve. Tagadhatlan az, hogy e közvetítésre számos sok példát hozhatni föl; igaz az is, hogy a természetben minden eredet és enyészet az ellenkező erőknek küzdésén szóval az ellenkezésen alapul. Azonban be nem bizonyult mind eddig, hogy e közvetítésnek minden egyes esetben és minden egyes lényre nézve helye legyen. Melly közvetítés áll az ember és barom, a végtelen és véges lény között?

111. TAKARÉKOSSÁG.

A takarékosság — parsimonia — törvényét igy adják elő: „a természetben nincs semmi fölösleges," vagyis „a természetnek az a szerkezete, miszerint minden okozat okához van mérve." E törvény a folytonosság elvéből foly; mert ha a természetben nincs való ugrás, ugy sem az okban, sem az okozatban nem lehet

fölösleges: az okbani fölöslegesnek nem volna okozatja, az okozatinak nem volna oka, ez pedig való szökellés volna.

Ha a tapasztalati tényekre figyelmezünk, e törvény valóságát észreveszszük, a mint azt az égi testek mozgása, mit egyedül a vonzó és üző erő eszközöl, tanusit. — A takarékossággal nem ellenkezik, hogy az élőfának virágai lehullanak a nélkül, hogy gyümölcsöznének; hogy földünkön homoksivatagok minden termés nélkül hevernek; hogy a földszinnek nagyobb részét a tenger boritja, stb. Elménk igen korlátolt és tapasztalásunk szük körü, minélfogva sok eseménynek okát és czélját át nem látjuk.

112. FENTARTÁS.

A fentartás törvényét ekkép fejezik ki: „a természetben nincs való megsemmisülés", azaz semmi állomány, semmi tőserő, semmi elem nem enyészik el egészen. E törvény a folytonosságból ered: ugyanis az állománynak és tőserőnek enyészete való ugrás volna, minthogy az okok és okozatok láncza szétoszlanék. Ide járul azon tapasztalás, hogy a testek enyészete nem egyéb, mint azoknak elemeikrei szétoszlatása, mellyekből ismét új test alakul. Amannak enyészete tehát ennek eredete.

E törvényből foly, hogy a testeknek anyaga mindenkor egymennyiségü, nem fogyható tehát, sem nem szaporodható, mert az anyag a testek állományához tartozik, és ennélfogva mennyiségre nézve állandó és változatlan.

Vannak, kik az előszámlált törvényekhez az állandóságnak, különféleségnek és egységnek törvényeit sorolják. Az állandóság abban feneklik, hogy a természet erői szabott törvényeiktől el nem állhatnak, mit a kény-

telen oknak fogalmából érthetni. — A különféleség és egység a természet életműségével szorosan van összefűzve ugy, hogy azt többség és egység nélkül nem is gondolhatni.

113. ÁLTALÁNOS KÉNYTELENSÉG.

A természet törvényeihez még ezen nemleges törvényeket számitják: „a természetben általános kénytelenség és vak eset nem uralkodik.“

Az általános kénytelenség avvagy végzet — fatum — föltétlen szükségesség, melly minden szándék és kitüzött czél nélkül müködik, s minek az ember élete kérlelhetlenül van alá vetve. E kénytelenségről vélemény részint az okságnak helytelen értéséből és a czélszerűség el nem ismeréséből, részint az önmaga vétkét külső oknak tulajdonitó rosz akaratból eredt. S minthogy illynemü emberek különféle kutforrást nyomoztak, miből e kérlelhetlen végzetet származtathassák, több nemeit gondolták ki. Igy ezen végzetet: 1) a chaldaeusok az égi testek forgásából, 2) az atomisták a parányi elemeknek kénytelen mozgásából, 3) a stoicusok az Istennek akaratjából, melly az észnek változatlan törvényei, jelesen az okok és okozatok változatlan rende szerint igazgat, 4) a mohamedánusok az Istennek változatlan határozatából, 5) Spinoza az Istennek változatlan természetéből, melly szerinte a világ természetével egy és ugyanaz, származtatták.

Minthogy a természetben minden változás és esemény külső októl mint föltéttől függ: ennélfogva minden világi esemény valóban föltétes, tehát csak föltétesen szükséges. Nincs a világi eseményeknek föltétlen sora. Szükséges ugyan, hogy minden okozatnak oka legyen és okból rokon okozat folyjon, de ezt nem mondhatni vak végzetnek, hanem bölcs észtörvénynek. Továbbá a vi-

lágon czélszerűség uralkodik; hogy pedig az ember szándékosan azaz kitüzött czélok szerint cselekszik, az tagadhatlan: nem állithatni tehát általán a természetben vak szükségességet. A világnak állandó rendét és törvényszerűségét nem nevezhetni vak végzetnek, mivel e rend czélszerű, a vak kénytelenség pedig czélnélküli és szándéktalan. Ebből kiviláglik, hogy tekintve általán a természetet nincs vak végzet, sőt abban természeti kénytelenség, és szándékos cselekvés azaz szabadság együtt uralkodnak.

114. VAK ESET.

Vak esetnek — coecus casus — azon eseményt mondják, minek nincs való létoka. Ettől a puszta véletlen — fortuitum, Ungefähr — abban különbözik, hogy ennek van ugyan létoka, de minden czél és szándék nélkül müködik. Illynemü véletlen a világnak az atomok összeütközéséből származása.

Hogy nincs a természetben vak eset, az okság elvéből következik. Ha minden változásnak szükségkép van létoka, ugy nincs esemény, minek szülő oka nem volna, nincs tehát puszta eset. Hogy sok történik, minek okát át nem látjuk, tagadhatlan; de abból nem következik, hogy valóban ok nélkül áll. — A puszta véletlent a világi czélszerűség és rend hazudtolja, melly olly szembetünő a világon, hogy azt csak elfogult elme képes tagadni. Továbbá azt szellemi életünk, intézkedésünk, müvészeti, tudományos haladásunk, gazdasági iparunk, minden újitásunk ellenállhatlanul czáfolják, mellyek kitüzött czélok, jól irányzott eszközök nélkül nem is gondolhatók. — Hogy sok történik véletlenül reánk nézve azaz szándékunk ellen és a nélkül, igaz; de abból okszerűleg nem következtethetni, hogy valóban van czélnélküli esemény azaz merő véletlen. A természet erői

önkénytelenül követik ugyan törvényeiket, de ezt nem mondhatni véletlennek, hanem okságnak vagyis természeti szükségességnek.

Mi végre jó és bal sorsunkat illeti: ezt is többnyire a vak esetnek tulajdonitják, mivel az emberi elme nem mindenkor képes a szerencsénket előmozdító és gátoló okokat megismerni. A vak szerencse az isteni gondviseléssel ellenkezik. (Erről a harmadik szakaszban)

III. CZIKK.

ÉLETMŰSÉG.

115.

Az életműség magasabb polczon áll a természetnek puszta erőműségénél — mechanismus —. A világ nem csak erőnyi, hanem való életmüves egész. Mi legyen az életműségnek első eredete és fejlése, azt mély homály boritja és hiábá fárad a szemlélődő ész napfényre hozni. Elég tudnunk, hogy az élettelenek az életmüveseknek anyagul szolgálnak, s hogy az életmüvesek sorában fokozat létezik.

Az egyedi életnek e földön három nemét különböztetjük meg. Első a tenyésző, életmüves élet, vagyis a növények élete; második az érzéki vagyis az állatok élete; harmadik az emberi azaz szellemi élet. Az alsó fok a fölsőbbnek alapul szolgál, miért is a fölsőbb élet az alsóbbat magában foglalja.

Az életműség sajátságát e következőkből érthetni. Életmüves testben, minő a növény és állat, az egész és részek ugy függnek egymástól, hogy mindenik rész nem csak a többiek végett, hanem azoknak eszközlése által is létezik: mindegyik tehát czél és eszköz, ok és okozat

egyszersmind. Példa az élőfa, minek gyökereit és leveleit az egész hozza létre: de ezek a földből és levegőből tápot szíván, viszont az egésznek fentartására működnek annyira, hogy a gyökereitől és leveleitől megfosztott fának el kell vesznie. Az életmüves tehát az erőmüves testet, minő az óra, sajtó, sokkal fölülmulja. Noha illy erőműben a részek, például órában a kerék, láncz, az egész végett állanak, mindazáltal nem képezi önmagát, nem tartja fen egyediségét és nemét. — Az életmüves test az élettelentől, minő a kő, ércz, abban különbözik, hogy illy életmüvesben az alak a lényeges dolog és főszerepet játszik. Tekintsünk szét a növények országán: milly csekély némelly virágnak anyagi tömege, s milly müvészileg szerkezett alakja! Ellenben minő tetemes, de egyszerü alkatásu a kőszikla! Az életerő tehát fölsőbb polczon áll és hatalmasabb a mozgó és vegytani erőknél.

116. A NÖVÉNYEK ÉLETE.

A növény ugy van alkatva, hogy egyediségét és nemét föntarthatja. E képző erőt életerőnek nevezzük. Működése abban áll, hogy külső anyagot tápszerül szíván azt áthasonitja — assimilat — és alakitja, melly alakitás által az anyagi vegyületen és tömegen győz. — A növény mint korlátolt test működéseiben szükségkép a kültestek befolyásától függ. E külső függésre nézve a növény izgékonysággal — Erregbarkeit, irritabilitas — azaz fogékonysággal bir a külső behatást befogadni és arra ismét visszahatni. A külizgatás az életerőt munkásságra inditja, minek következtében a növény a földből és levegőből tápot szí, s igy magát alakitja és föntartja. Minthogy a növény önkényü mozgás nélkül szükölködik: képzésében és táplálásában egy helyre olly igen szoritkozik, hogy ugyszólván a földhez ragad, ott gyökerezik és gyökere által életének fentartását eszközli.

A növények sorában életműségre nézve fokozat van: főhelyet az élőfa foglal.

117. AZ ÁLLATOK ÉLETE.

A növény az állattól abban különbözik, hogy az állat érzéssel és önkényü mozgással van ellátva, minek következtében képes helyét változtatni.

Az állat érzésre és mozgásra alkalmas műszerekkel bir. Az érzésnek műszerei az idegek, az önkényü mozgásnak az idegek és izmok. — Az állatnak minden ismerete az érzéki észrevevésre t. i. a szemlélet és érzetre szoritkozik: mind ezen szerzett észrevevéseket az oktalan állat is visszaidézi és társasitja. Van tehát az állatnak emlékezete és képzelme; de ezen tehetségek csak érzékiek és önkénytelenül müködnek. Az oktalan állatokban a gondoló tehetség, melly szabad munkásságot fejez ki, hiányzik; miért azokban önkintes jelölő tehetséget vagyis élő beszédet hiában keresünk. Hogy nincs a baromban ész, hanem puszta érzék, már abból is következtethetni, hogy semmi újat nem képes föltalálni, nem tervezni, nem tökélyesitni ismeretét. — Önkényü mozgásában az oktalan állat érzéki érzeteit és ösztöneit vakon követi. (Mind ezt a lélektan bővebben fejtegeti és a természetirat élő példákban szemlélteti).

Az állatok sorában is fokozat áll életműségre nézve, úgy hogy némellyek alakra nézve a növényekhez hasonlítanak, mások az emberhez közelítenek, de attól nemben különböznek.

118. AZ EMBER ÉLETE.

Az ember nem annyira életműsége, mintsem szellemi élete által különbözik minden oktalan állattól. Szellemi életét az ész és szabad akarat alapitja. E sajátságon kivül az emberi léleknek tulajdonai: 1) a szellemiség, miszerint nem csak az anyagi erőktől különböző —

anyagtalan —, hanem való érzékfölötti lény, mit abból érthetni, mivel az érzékfölöttire, az igazra, szépre és erkölcsi jóra törekszik, és tehetségei vég nélkül tökélyesülhetők; 2) a halhatatlanság (miről az istentanban fogunk értekezni). Az emberi lélek különböztetőleg a pusztán érző vagyis állati lélektől szellemnek neveztetik.

Hogy lelkünk a testtel szoros közösülésben áll, a lélektanból tudjuk. De mi legyen e közösülésnek alapja, elménk előtt mély titok. A bölcsészek annak fejtegetésére föltevésekhez folyamodtak. 1. Aristoteles a testi és lelki összeköttetést az ugynevezett physicai behatás — influxus physicus — által alapitotta, miszerint a test és lélek egymásban kölcsönösen változást okoznak. 2. Descartes szerint e két teljesen különböző, sőt ellenkező állomány nem hathat egymásra gépileg; a lélek a testi mozgásnak csak irányt képes kijelölni, a többiben az Istennek közvetlen közbejárására szorul — assistentia divina —. E nézetet Geulinx és Malebranche (Malbransch) világosban értelmezte az alkalmi okok föltevése által — causarum occasionalium —, miszerint az Isten a lelki állapotok alkalmával testi változásokat és ezeknek alkalmával lelkieket hoz létre. 3. Leibnitz véleménye szerint az Isten már eleve olly öszhangzást állapitott, minélfogva a test és lélek müködéseikben megegyeznek — harmonia praestabilita —. 4. Kant e rejtélyt azon tanitmánya által akarta megoldani, miszerint a tér és idő, a külső és belső nem az állományokra, hanem azoknak érzéki jeleneteire vonatkozik, miért is a belső érzéknek tárgya vagyis a lélek és a külsőé avvagy a test egyedül mint érzéki jelenetek olly különnemüek. Elvonva e jelenetektől, a test és lélek között rokonság és igy közösülés szépen megfér.

A lélektanból csak annyit mondhatunk: hogy a lélek képzeteivel az érzeteket és vágyakat, ezekkel az ön-

kényü mozgásokat igazgatja: mind ezeknek közbejárásával pedig az életműségen uralkodik. De viszont a testi életműség alapja az érzéki életnek, mellyből ismét szellemi életünk fejlődik.

III. SZAKASZ.

ISTENTAN.

119.

A tiszta észnek legfönségesb eszméje a szükségléttü, végtelen, örökkévaló, föltétlen okság azaz Isten, ki létének okát önmagában, tudniillik legtökélyesb lényegében foglalja, ki minden véges és föltétes létezőnek végső létoka.

Az Isten ismeretére vonatkozólag két tulságos vélemény áll szemközt: az egyik az Isten felől teljes ismeretet tulajdonit az emberi észnek; a másik minden ismeretet tőle megtagad. Igaz, hogy a véges emberi ész nem képes a végtelent teljesen érteni; de való az is, hogy mihelyt az emberben a tiszta ész fejlik, azonnal észreveszi azon viszonyt és különbséget, melly a véges és végtelen, a mulandó és örökkévaló közt áll. Ide járul szellemi életünk, minélfogva a szellem az anyagon uralkodik, miből azon észszerü elismerésre jut, hogy az anyagi világ némi főszellemnek hatalma alatt áll. E szellem az Isten, ki mindentudó észszel és mindenható akarattal a világot létesitette és szüntelen igazgatja. Ezen eszme valóban a legfölsőbb lényt tárgyazza: és különbözik a gondolati főnemtől, tudniillik a „lény" vagy „lét" elvont fogalmától. Ugyanis a fogalmak osztályozásában e fogalom „lény" a főnemet képezi, mi alatt minden gondolhatót értünk. Igy tehát a „lény" fogalma alatt az Isten is, de csak gondolatink rendezésénél fogva áll. Ha a dolgot valóságában veszszük, ugy az Isten egyetlen,

kinek nincs való neme, sőt minden véges létezőtől lényegesen különbözik.

E tant akkint rendezzük: hogy először az Isten létéről, azután tökélyeiről, végre a világnak Istentőli függéséről értekezendünk.

I. FEJEZET.

AZ ISTEN LÉTE.

120.

Az Isten eszméjének kutforrása a tiszta ész, mit e következőkből érthetni. Bizonyos, hogy az ember a végtelent a végestől, az örökkévalót a mulandótól, a szükséglétűt az esetékesen létezőtől megkülönbözteti. E különböztetés szükségkép föltétezi a végtelennek, örökkévalónak és szükséglétünek észrevevését. De ezen észrevevés nem az érzéknek működése, mivel ez csak végest és változót fog fól; nem a képzelemé, mivel ez a már észrevett tárgyakból szerkeszti képeit és tartalomra nézve semmi újat nem képes teremteni; nem az értelemé, mivel ez is a már észrevett tárgyakat csak fejtegeti és rendezi, tehát a tapasztalás körére szoritkozik. Ennélfogva a végtelen, örökkévaló és szükséglétü avvagy az Isten a tiszta észnek tárgya, melly az érzékfölöttire, a szellemire emelkedik.

Állitásunkat nem gyengítik ezen ellenvetések: 1) hogy a végtelen és véges, a szükséglétü és esetékes közti különbség pusztán alaki, gondolati, elvont, 2) hogy ha az ész a végtelent és örökkévalót közvetlenül venné észre, azon eszme a vad embereknél nem hiányzanék. Az elsőre igy válaszolunk: azon különbség magában véve ugyan gondolati és értelmi, de szükségkép föltétezi ama

szükséglétü és végtelen lénynek észrevevését. Ha már ezen észrevevést az észen kivül semmi más tehetsége az elménck nem eszközli, méltán az észnek tulajdonitjuk. A másodikra: az ész kifejlésének szükséges eszköze és kelléke a nevelés, melly ha a vad embereknél hiányzik, a kifejlett észnek s igy az Istent tárgyazó tiszta eszmének is kell hiányzania.

Az idézett eszmének valóságát szellemi életünk biztositja. Tagadhatlan, hogy a szellem czélszerüen müködik, melly czélszerüség az anyagi vegyületen és testi erőkön uralkodik. Ha személységünket elfogulatlanul vizsgáljuk, azon észszerü elismerésre jutunk, hogy az eszme az alakon, ez az anyagon győz, s igy az anyagi világ a szellemet, az észt uralja. Ha ez áll, miről nem csak öntudatunk kétségkivül értesit, hanem mit tudományos haladásunk, müvészeti és gazdasági iparunk, sőt erkölcsi életünk is igazol: ugy a világnak czélszerü alkatása jele annak, hogy valóban létezik Isten, ki mindentudó észszel és mindenható akarattal a világot igazgatja. Az Isten létének valóságát tehát szellemi életünk biztositja.

121.

A bölcsészek az Istent tárgyazó eszmének eredetéről vitatkoznak. Elmellőzve az istentagadókat — athei —, kik ezen eszmének valóságát tagadják és azt pusztán a nevelésből származtatják: azok, kik az Istent valóban elismerik — theistae — két felekezetre szakadnak. Vannak, kik azt állitják, hogy az ember önmagára hagyatva és önerejével nem képes az Isten létét megismerni, s hogy ezen eszmének birtokába egyedül isteni kijelentés — revelatio — által jutott. Állitásuk szerint az Isten kijelentvén magát némelly embereknek, ő maga oktatást adott, miből az ugynevezett hagyományos azaz tényle-

ges vallás — religio positiva — származott. Igaz, hogy az emberi ész az Istenről mit sem tudna, ha ez magát valamiképen ki nem jelentené és az embereknek utat és módot nem közlene ezen ismeretre juthatni; de minthogy észt adott, melly arra van hívatva, hogy a valót és létezőt, nevezetesen az érzékfölöttit és szellemit ismerje meg, ezt képessé is tette a főlény eszméjére önerejével is emelkedni és annak léte felől meggyőződni. Ide járul, hogy az érzékfölöttinek s igy az Istennek előleges ismerete nélkül az isteni kijelentést nem is érthetni. Noha tehát a hagyományos vallást elismerjük: mégis az észnek tehetséget tulajdonitunk az Isten létét természetileg is megismerni. (Lichtenfels, Psych. 51-dik lapj.)

Azon felekezetűek, kik az embert képesnek tartják öneszével is az Isten létét megismerni, ezen megismerésnek kutforrása felől egymástól eltérő véleményüek. Némellyek közvetlen értelmi szemlélést — intellectualis intuitio — állitnak föl, miszerint a végtelen létet ugyszólván látjuk. Mi is azt állitjuk, hogy az ész az érzékfölöttit nem pusztán sejdíti és egyedül gondolja, hanem igazán észreveszi; de ezen észrevevést nem kell szemlélésnek nevezni, melly egyedül az érzéknek tulajdona, mert az érzékfölötti, az Isten nem tárgya az érzéknek. Mások vallási érzelemre hivatkoznak, melly az Isen léte felől közvetlenül minden elmélkedés nélkül tudósit. De ismereteink forrása nem a kedély, hanem az elme; a vallási érzet azonfölül az Isten eszméjét már föltétezi, mivel abból származik. Vannak, kik velünk született eszméket védenek és az Isten eszméjét is olly öröklött eszmének — idea innata — tartják. Azonban a velünk született eszmék felőli vélemény az ész és tapasztalás előtt nem igazolható, mit ismerő tehetségünk birálatából már érthetni. (Erről bővebben a rendszereknél) A többiek abban egyeznek

meg, hogy a létezőkből az Isten létét okoskodás által bebizonyithatni. De ezen bizonyitás a szükséglétü és végtelen okságnak eszméjét már föltétezi, és ennek valóságát csak támogatja s biztositja. Vizsgáljuk e bizonyitást részletesen.

122.

A bölcsészek két uton indulnak az Isten létét bizonyitani, tudniillik elő és visszamenő uton. Kik az előmenő utat választják, a legtökélyesb lénynek öröklött eszméjéből vesznek bizonyitást, miből fejtegetés által való és szükséglétét hozzák le. Ezt lénytani bizonyitásnak — argumentum ontologicum — nevezik. Mások visszamenő uton a létezőkből az Isten létét következtetik. És minthogy a létezők közől már ezt, már amazt veszik különös tekintetbe, különnevezetü bizonyitásokat állitanak föl. Legnevezetesbek: 1) a világtani — cosmologicum — a világnak véges és föltétes létéből, 2) a természettani — physicotheologicum —, a természetnek czélszerü alkatásából, 3) az erkölcstani — morale —, az embernek erkölcsi életéből vett bizonyitás.

123.

Anselm a canterbury érsek igy okoskodott. Isten alatt azon lényt értjük, mellynél nagyobbat és tökéletesbet nem is gondolhatni. Ezen lény nem puszta gondolati, mert valóban létezőnek is gondolhatni, a valóban létező pedig tökéletesb a merő gondolatinál. Sőt szükséglétűnek kell gondolnunk, mert mint ollyan lény tökéletesb annál, minek nemléte gondolható. A legtökélyesb lény tehát valóban és szükségkép létezik. — Descartes e bizonyitást ekkép adta elő. A legtökélyesb lénynek eszméje öröklött; de ennek lényeges tulajdonsága a való és szükséglét, mert a többi lények eszméiben a lét csak esetékes és föl-

tétes tulajdonság; a legtökélyesb lény tehát valóban és szükségkép létezik. — Leibnitznek azon észrevételére, hogy a legtökélyesb lény csak ugy létezik, ha lehetséges: Wolf e lehetséget igy törekedett bebizonyítani. A legtökélyesb lény merő valóságokkal — realitates — bir; de a hol nincs egyéb a tiszta valóságnál, ott nincs fogyatkozás, nincs tagadás, a hol nincs tagadás, nincs ellenkezés, az illy lény pedig lehetséges.

A lénytani bizonyitás gyenge oldala abban áll, hogy velünk született eszméből indul ki, minek valósága igazolásra szorul. Továbbá e bizonyitásból csak az következik, hogy e két eszme a „legtökélyesb valóság" és „szükséglét" olly szoros összeköttetésben áll, minélfogva a legtökélyesb lény szükséglétü is. Vagy más szavakkal: ezen okoskodás csak annyit bizonyit, hogy ha a legtökélyesb lény létezik, az minden való tulajdonsággal és igy a szükségléttel is bir. De hogy valóban létezik, azt meg nem mutatja.

124.

Az ugynevezett világtani bizonyitás a világ véges és föltétes létéből indul ki. Ebből igy okoskodik, ha véges és föltétes lények léteznek, a végtelen és szükséglétü lénynek is kell léteznie, mert ez minden véges és föltétes létezőnek végső létoka (91-dik szám alatt). De a véges és föltétes lények valóban léteznek; következésképen a végtelen és szükséglétü lény azaz Isten valóban létezik. E bizonyitásnak szerzője Leibnitz.

A világtani bizonyitásnak érvényessége abban áll, hogy valóban végtelent és szükséglétüt állit. De ez bizonyitásra nem szorul, mivel azt már azon ellentét és viszony, melly a végtelen és véges, az esetékes és szükséges közt áll, mutatja. Továbbá e bizonyitásból nem tudhatni, azon végtelen és szükséglétü lény élő-e, vagy

élettelen; bir-e személységgel, szellemi és erkölcsi természettel. Ennélfogva e biznyitáshoz más egyébnek is kell járulnia, mi a végtelen és szükséglétü valónak szellemiségét igazolja.

125.

A természettani bizonyitást igy adják elő. A világ nem egyedül erőmüves, hanem való életmüves egész, minek részei közt olly szoros közösülés létezik, hogy mindegyik rész ok és okozat, czél és eszköz egyszersmind. Ezen életmüséggel szoros viszonyban áll a világ czélszerü alkatása, rende, törvényessége. Már a hol czélszerüség, rend és törvényszerüség uralkodik, ott eszes vagyis szellemi lénynek kell léteznie, melly egyedül képes czélt gondolni, rendet és törvényt szabni. A természet czélszerüsége, rende és törvényszerüsége tehát főszellemre mutat.

Már a régiek éltek e bizonyitással, nevezetesen Anaxagoras, Socrates, Platon, Aristoteles, Cicero, Galenus, szent Ágoston. A világ czélszerüségét az újabb természettudósok és csillagászok őszintén vallják, jelesen: Copernik, Kepler, Newton (philosopiae naturalis principia mathematica, scholium generale), Euler, Leibnitz és a többiek. — Szellemi életünkből különnemü bizonyitást Zeno a Stoa alapitója huzott. Újabb korban Garve szellemi természetünkből, mint tagadhatlan tényből, az Isten létét ismertette meg.

Azonban e bizonyitásból csak az következik, hogy az Isten a világnak bölcs alkotója, nem pedig mindenható teremtője vagyis az anyagnak létrehozója. Ennélfogva e bizonyitásba a föltétlen és szükséglétü okságra kell hivatkozni, miből aztán okszerüen foly, hogy a világ alkotója minden véges és föltétes létezőnek végső létoka azaz való teremtő.

126.

Az előadott elméleti bizonyitásokkal — theoretica — meg nem elégedvén Kant, gyakorlati — practicum — bizonyitáshoz folyamodott, mit erkölcsi életünkből vett — argumentum morale —, de eredményét csak erkölcsi hitnek nevezte. Véleménye szerint az elméleti azaz szemlélődő ész az általánosnak eszméjére emelkedik ugyan, de valóságát nem biztositja. E hiányt a gyakorlati ész egészíti ki, minek erkölcsi törvénye az érzékfölötti lény eszméjével olly szoros összeköttetésben áll, hogy ennek léte nélkül amannak érvényességét el nem ismerhetjük. Kant igy okoskodott. A gyakorlati ész általános parancs által azon kötelességet szabja, hogy az erkölcsiség és boldogság öszhangzásában álló legfőbb jóra törekedjünk. Ebből következik: először, hogy ama legfőbb jó valóban lehetséges, másodszor, minthogy ezen öszhangzást sem az ember maga, sem a természet nem eszközölheti, olly lénynek kell léteznie, mellynek hatalma alatt a természet áll, és azt ugy intézi, hogy a legfőbb jó létrejöhessen. Már e lénynek szelleminek, sőt erkölcsinek kell lenni, hogy képes legyen az erkölcsiség eszméi szerint rendelkezni. Illy lény pedig, melly a természetnek mindenható ura, melly legbölcsebb, szent és igazságos, az Isten: ennek létét tehát el kell ismernünk. Az Isten létét a gyakorlati ész követeli — Postulat der praktischen Vernunft.

Kant elfogulva hiszi, hogy e bizonyitás akkor is érvényes, ha az Isten eszméje elméletileg véve puszta föltevés, szabályozó fogalom. Ha az Isten elméletileg puszta eszmény, ollyan gyakorlatilag is. E bizonyitásnak fényoldala abban áll, hogy az Istent mint az emberi nemnek erkölcsi törvényhozóját és biráját állitja elő. De erre szükséges azon elismerés, hogy a szükséglétü, örökké-

való és föltétlen okság valóban létezik. Ennélfogva ezen erkölcstani bizonyitást az elméletiekkel össze kell kötni, hogy kellő elismerést nyerjen.

127.

Az előadott bizonyitások az Istent tárgyazó eszmének valóságát támogatják. Mindegyik elkülönözve egyoldalu és elégtelen, mivel a főlényt csak egy szempontból tekinti, de mindössze kiegészitik egymást, és a mennyire lehetséges, elegendő biztositékul szolgálnak. A lénytani bizonyitás azon szoros összeköttetést tünteti ki, melly a legtökélyesb és szükségletü való közt áll. A véges és föltétes létezők nyilván mutatnak végtelen és szükséglétü valóra, melly azoknak létoka. A világi czélszerűség, főleg a szellem uralkodása azt igazolja, hogy mindentudó és mindenható szellem uralkodik. Életünk erkölcsisége azon elismerést szüli, hogy azon szellem erkölcsi lény. Azonban mind e mellett ismeretünk e tárgyban vallási hit marad, és nem emelkedhetik szoros értelmü tudatra mivel az Isten érzékfölötti lény, minél értelmi belátásunk hiányzik (16-dik szám alatt).

128.

A történet tanusága szerint minden kifejlett eszü nép mindenkor főlényben hitt, mit Istennek nevezünk. Már ó kornak népei elismerték az Istent: ennek igazolásául szolgálnak az Istent és tulajdonságait jelölő nevek, mellyek minden régi nyelven fordulnak elő, az isteni tiszteletre vonatkozó törvények, ünnepek, áldozatok, mikről a régiség emlékei nyilván szólanak. A zsidó népről ez ügyben nincs kétség: a többi népek tanui a legrégibb történetirók. Ide járulnak a legjelesb bölcsészek, kik az Isten létét nem csak elismerték, hanem védokokkal is megerősitették, nevezetesen Thales, Diogenes Läertius

tudósitása szerint, Pythagoras, Anaxagoras, kikről Platon és Aristoteles szólanak, végre e most nevezett két férfi.

Az Isten léte felőli meggyőződés a tiszta észnek, a természetnek szava, mivel egyetemes és állandó olly annyira, hogy kezdetének semmi nyomát nem lelhetni, miért is azt az emberi nemmel egykorunak méltán tartjuk.

129.

Igen kis számuak azok, kik nem hallgatván a józan ész szavára, az Isten létét kétségbe hozni, vagy tagadni merészelték. A történet nevöket nem méltánylásul, hanem örök gyalázatul jegyezte föl. Nyilvános istentagadók voltak: Protagoras, Diagoras, Theodorus, újabb időben Vanini és a franczia forradalom szörnyei, kiket az emberi nemnek közitélete méltán kárhoztat.

Mit ezen istentelenek mentségökre fölhoznak, igen alaptalan. Nagyobbrészt a nevelőket, pápokat, fejedelmeket és költészeket vádolják, hogy haszonvágyból a vallás igáját a népek nyakára vetették. De ezen vád igaztalan. Nem tagadjuk, hogy némelly törvényhozók törvényeik megszentesitésére az istenekre hivatkoztak: igy tudjuk, Zoroaster Vesta istennőnek, Minois a crétai Jupiternek, Lycurgus Apollónak, Numa Egeria istennőnek nevében hirdette törvényeit. Azonban illy hivatkozás helytelen lett volna, ha előtte már a népek a főlénynek létéről meg nem győződtek. A vallás továbbá soha sem nyert volna közelismerést, hacsak az embernek szellemi természetében nem gyökereznék. — Némellyek azt vetik szemünkre, hogy a vallási hitet a természettudományok hiánya szülte: holott tudjuk, hogy a legjelesb természettudósok az Isten létét nyilván és őszintén vallották, sőt e tanitmányuk igazolására a természet czélszerűségére hivatkoztak.

Az istentagadás káros eredményeinél fogva is helytelen. Ha nincs Isten, ugy a világon vagy kénytelen végzet, vagy puszta véletlen uralkodik; de mind a kettőt szándékos elhatározásunk, műiparunk, tudományos haladásunk, szóval szellemi életünk ellenállhatlanul czáfolja. — Ha nincs Isten, ugy a földi jólét, kéj és önhaszon az ember legfőbb czélja, mit az ember semmi egyéb czélért nem tartozik föláldozni. Ha ez áll, ugy az erkölcsi jónak eszméje merő agyrém, a feleink iránti szeretet, igazságszolgáltatás, nemes áldozat tulság és vakbuzgalom; mert ez esetben észszerü jogunk, sőt kötelességünk volna mind azt cselekedni, mi személyünk érdekét és hasznát előmozditja. Védelmül azt állitják az istentagadók, hogy Isten és vallás nélkül is fönáll a jogosság és erkölcsiség, mivel, azt mondják, a törvények szentségét a közjó, a bocsületérzés, a nép szerződése, a kormányi hatalom alapitják és védik. De tagadhatlan az, hogy az elősorolt inditó okok csak némi embereket és némi esetekben birnak önhaszonróli lemondásra buzdítani; hogy tehát vallás nélkül az ország alapjai, tudniillik az igazságszolgáltatás és hitel ingó lábon állanak.

Záradékul vizsgáljuk az istentelenség okait. Ha a vallástalanságot mélyebben kutatjuk, azon eredményre jövünk, miszerint az istentelenség szerző okai részint az értelem fonáksága, részint az akarat gonoszsága. A mi az értelmet illeti: vannak, kik minden ismeretben szembetünő bizonyosságot követelnek; minthogy tehát az Isten létét érzékkel nem szemlélhetni, hanem csak észszel foghatni föl, azt vagy kétségbe hozzák, vagy határozottan tagadják. Mások egyedül anyagi és érzéki tárgyakkal foglalkodván, azon tulságos véleménybe esnek, hogy anyag és erő minden, s egyedül az érzéki világ bir valósággal. Ha illy emberek öntudatunk adataira figyelmez-

nének, elismernők, hogy a szellemi élet szintugy, mint az érzeki való és igaz. A szellemit, az érzékfölöttit az észnek eszméi tárgyazzák, ezek pedig személységünkön alapszanak, ennélfogva olly bizonyosak, mint az érzéki képzetek. Hogy Istenről ismeretünknél a szembetünés hiányzik, annak egyszerü oka az, hogy ezen érzékfölötti tárgy nem személyünkben, mint az önállóság, okság, hanem rajta kivül foglaltatik. — Az istentelenség főoka az akarat gonoszsága. Minthogy a vallás a szenvedélyeket fékezi, a gonosz lelkületü ember álokokat daczosan állit, mellyekkel a vallást alapjaiban megrendíteni törekszik.

II. FEJEZET.

AZ ISTEN TÖKÉLYEI.

130.

Az Isten eszméjében tulajdonságai foglaltatnak, miket értelmünk fejtegetni és kellő elismerésre hozni törekszik. De ezen fejtegetésben óvakodnunk kell a gondolatit a valóval fölcserélni. Gondolatunkban az isteni tökélyek ugyanannyi egyes jegyeket képeznek, miket az Isten eszméje mint valamelly fogalom magában foglal. De valóságban e tökélyek az Isten lététől és egymástól nem különböznek: mindenik az isteni létnek és életnek csak külön iránya, vagyis az Istennek ugyszólván létezésmódja; mindegyik a többiekben foglaltatik, és csak ez által az, a mi, tudniillik a mit tárgyaz. Ebből érthetni, hogy ezen tulajdonságok egymással valóban nem ellenkezhetnek. — Továbbá minthogy az Isten szükségkép az, a mi, ennélfogva minden tulajdonsága lényeges. Miért is az Isten lényege tökélyeitől s igy lététől nem különbözik.

131.

Noha véges elménk nem képes a végtelent teljesen fölfogni: mindazáltal olly móddal birunk, miszerint némi ismeretére juthatunk. Ennek eszközlője a tiszta ész, melly az anyagi és szellemi világ közti ellentét által az isteni tökélyek ismeretére vezet. — A hittudósok három utat jelölnek, mellyeken az isteni tökélyekhez közelithetni. Először a világ létéből azt következtetjük, hogy az Isten mind azon tökélyekkel bir, mikben teremtményeit részesitette — via causalitatis —; másodszor hogy ő ment mind azon fogyatkozásoktól, mellyek a véges létezőkhez ragadnak — via negationis —; harmadszor hogy a lények tulajdonságait a tökélynek legnagyobb fokán birja — via eminentiae —.

Az isteni tökélyeket közönségesen két nemre osztják: némellyek közvetlenül létére, mások életére vonatkoznak. Létére nézve az Isten föltétlen, végtelen, mindenüttlétü, örökkévaló, változatlan, részetlen és egyedüli. Életére nézve mindentudó, szabad akaratu, mindenható, szent és boldog, jóságos és igazságos.

I. CZIKK.

AZ ISTEN TÖKÉLYEI LÉTÉRE NÉZVE.

132. FÖLTÉTLEN OKSÁG.

Az Isten eszméjéből tudjuk, hogy ő a föltétlen okság, ki létének okát önmagában foglalja és minden föltétes létezőnek végső létoka.

Az Isten a föltétlen okság — ens a se —: tehát létere nézve teljesen független, az ő nemléte lehetetlen, tehát szükséglétü; benne nincs semmi nemlét azaz fogyatkozás, tehát végtelen és legtökélyesb lény. Mind ezen eszmék:

független, szükséglétü, végtelen és legtökélyesb lény azonegy eszmét, tudniillik a föltétlen okságot jellemzik. Ezen fönséges eszmének ismeretére az ész azon ellentét és viszony által, mit a föltétes és föltétlen, az esetékes és szükséges közt vesz észre, emelkedik.

Minthogy az Isten végtelen és legtökélyesb lény, ennélfogva a létezőnek tökélyeit mind, és ezeket a tökélynek legnagyobb fokán foglalja. Miből érthetni, hogy az Isten olly nagy, hogy annál nagyobbat nem is gondolhatni. E tulajdonságot mérhetetlenségnek — immensitas — nevezik.

A pantheisták az Istennek végtelenséget tulajdonitnak ugyan, de egyszersmind a világ létét az Istenével azonositják. Véleményök szerint az Isten a világi lényekben létezik ugy, hogy ez ő általa és ő azok által nyer valóságot, miként az ércz aranyban, ezüstben, vasban, stb. foglaltatik, és azokon kivül nem létezik. De szembetünő, hogy e tulságos állitás a gondolatit a valóval fölcseréli. Az egyetemesnek képzete, minő az ércz fogalma, merő elvont, gondolati dolog; a föltétes létezőknek végső létoka pedig való és tárgyilagos. (Erről többet a pantheismusnál)

133. MINDENÜTTLÉT, ÖRÖKLÉT.

Az Isten független és végtelen létéből mindenütt és öröklétét érthetni. A mindenüttlét — omnipraesentia — alatt az Istennek azon nagyságát és tökélyét értjük, minélfogva minden véges lényt nem csak erejével, hanem állományával is áthat, korlátozott térre nem szoritkozik, hanem minden helyen jelen van, sőt a véges létezőkön tul is végtelenül nem oszlatva, hanem állományának teljében terjed. E mindenüttlét az isteni mérhetetlenséggel szoros összefüggésben áll. Ubaghs e mérhetetlenséget és

mindenüttlétet tiszta térnek nevezi. (Theodiceae seu Theologiae naturlis elementa, pag. 250)

Az Isten örökléte nem egyéb, mint végtelen léte és élete, minek sem eleje, sem vége nincsen. E tökélyét a szükséglétből könnyen értelmezhetni. — A pantheisták avval vádolnak, hogy az Istent a világtól elkülönözzük és ezen kivül helyezzük. Mi az Istennek olly létet tulajdonitunk, miszerint nem csak a világon kivül, de azon belül is, meg mindenütt jelen van. Az által pedig, hogy őt a világtól elkülönözzük, azt valljuk, hogy nem azonegy a világgal, hanem külön állományu és létű, mindazáltal a létezőt mind állományával áthatja — penetrat —.

134. VÁLTOZATLANSÁG.

Az Isten mindenüttléte és örökkévalósága változatlan, ugy hogy sem létében, sem tulajdonságaiban nincsen a változás és következés törvénye alá vetve. Ugyanis az Isten lényegénél fogva legtökélyesb lény, miben a nemlét azaz fogyatkozás általán lehetetlen: ennélfogva semmi tökélyt el nem veszthet, sem újat nem szerezhet.

Milly helytelen az újabb pantheistáknak, Schelling, Hegel, Krause, azon állitása, hogy az Isten önalapjából — Grund der Existenz — fejlődik, s igy a világgal folyvást tökélyesül, könnyen érthetni. (Az Isten változatlan akaratjáról alább 137 szám.)

135. EGYSZERŰ ÁLLOMÁNY.

Egyszerü azon lény, melly külön álló részekből nem áll, s miben nincs anyagi összetétel. Az Istennek e tulajdonságát végtelen és változatlan létéből érthetni. Ha az Isten külön részekből állana, nem volna igazán végtelen, mivel azok határozott számuak volnának; ha pedig anyagból állana, szinte mint emez a változás törvé-

nyének hódolna. Az Isten tehát nem anyagi, hanem szellemi lény. E szellemi létét a világ czélszerűsége és saját szellemi életünk tünteti ki.

A pantheisták, Spinoza, Schelling, az Istennek anyagi és szellemi természetet tulajdonitnak e következő okokból: 1) hogy az isteni személység s nevezetesen öntudata nem gondolható, ha abban nincs való ellentét, mi által önmagát megkülönbözteti, ha nincs véges erő, melly a végtelent összeszoritja, központositja, mert az öntudat nem egyéb, mint a lény erőinek és müködéseinek központosulása; 2) hogy a testi és lelki közösülés föl nem fogható, ha azoknak alapjai — principia — az általános állományban öröktől fogva közösülésben nem léteznek. A mi az elsőt illeti: az isteni személység és öntudat sokkal fönségesb az emberinél. Már pedig abból, hogy a véges emberi személység és öntudat erői ellentéthez van kötve, okszerűleg nem következik, hogy az Isten is olly föltéttől és korlátozástól függ. Sőt mivel az emberben is a szellem testi hatás által öntudatra soha sem jőne, ha csak eleve és eredetileg az öntudat erejével nem birna: azt kell állitanunk, hogy az Isten mint föltétlen és legtökélyesb lény tulajdon erejénél és öröktől fogva tiszta öntudatu személy. A második pontra válaszunk az: hogy a testi és lelki közösülés ez ügyben mitsem bizonyit, mivel a véges lény, minő az ember, a való lények sorában külön helyet foglalván, a többi egyedekkel szükséges közösülésben áll, miért is szenvedő és ható tehetséggel, belső erővel és korlátozott külső alakkal bir. Ebből pedig Istenre mitsem illeszthetni.

136. EGYISTENSÉG.

Az Isten egysége, vagy inkább egyedülisége a független és végtelen okságon alapszik; mert ha több illynemü lény léteznék, egymást korlátoznák; minek követ-

keztében egyik sem volna független és végtelen. Ebből érthetni, milly helytelen a sokistenség — polytheismus —. E tévedésnek szülő okai e következők voltak. 1. A természet erőinek hiányos és fonák értéséből azon balvélemény keletkezett, hogy az elemek és tőserők, ugymint tűz, víz, (miket a régiek elemeknek tartottak) mindannyi önálló és öröklétü istenségek. Igy a görög Zeus (Jupiter) a levegőnek, Pluton a tüznek, Neptun a víznek, Here (Ceres) a földnek istensége volt. 2. A festészek, szobrászok, sőt költészek is némi eszméket, például a szerencsét, győzelmet, a halált, az éjet, hajnalt, személyesítették, miket aztán a köznép érzékfölötti lényeknek, való isteneknek hitt. 3. A népek ős alapitói, törvényhozói, későbben a fejedelmek, mint a római császárok, örök emlékül isteni tiszteletet nyertek. 4. A külön ajku népek az Istennek külön nevet adtak és külön szertartással tisztelték. Ezt megtartották a népek akkor is, midőn a háborunak viszontagságai által egy birodalom alá jutottak, vagy egy nemzetté összeolvadtak. A tudatlan nép könnyen arra a tévedő gondolatra jött, hogy valóban több Isten van, kiknek külön tisztelettel kell hódolni, mi által az istenek száma szaporodott. 5. A természetben nyilván látható ellentét a hideg és meleg, a világosság és sötétség között, továbbá a földi javak és bajok vegyülete azon tulságos véleményt szülte, hogy két ellenkező természetü Isten uralkodik, kik egymás közt szünteleni háborut viselnek, mitől a világ sorsa függ. E kétistenség — dualismus — különféle alakban jelenkezett. (Az ó persák vallásáról a bölcsészet történetében.) Manes, keresztény eretnek a harmadik századból, két egymástól független, öröklétü főlényt állitott föl, mellyek közől az egyik minden jónak, a másik minden rosznak szerzője: ezek egymással folyvást küzdenek.

(Hogy a földi bajok az egy Istennek gondviselésével nem ellenkeznek, annak illő helyén fogjuk előadni)

A sokistenség egyáltalában a tiszta erkölcsiséggel meg nem fér. Olly istenek, kik egymástól nemzés által származnak, kik szenvedélyeiknek hódolnak, kik a gyarló emberektől egyedül azt követelik, hogy bókoljanak és véres, néha emberi áldozattal kegyelmet nyerjenek: valóban a tiszta erényt nem csak nem élesztik, sőt el is fojtják. E sokistenségből továbbá a bálványimádás — idololatria — támad: minek aljasságát eléggé mutatja az, hogy néha ferde állatok és fenevadak, sőt faragott képek, kövek, tuskók — fetischismus — isteni tiszteletet nyertek. Milly helytelen volt a régieknél e tisztelet, már abból is kitetszik, hogy bálványaik előtt csusztak, másztak, de ha imájok foganatlan volt, azokat széttörték, vagy eladták.

II. CZIKK.

AZ ISTENNEK ÉLETÉRE VONATKOZÓ TÖKÉLYEI.

137. A MINDENTUDÓ ÉSZ.

A mindentudó ész az isteni életnek azon tökélye, miszerint magát és magában a létezőt teljesen ismeri. E tudatnak alapja az, hogy az Isten mint föltétlen és végtelen okság minden lényt és minden eseményt eszméi szerint létesít, miért is a létezőt mind teljesen ismeri.

Az isteni tudásnak tárgyai e következők: 1) önnön maga azaz fölséges léte, 2) minden jelenleg létező, 3) a szükségkép jövendő, mit a kénytelen okok a természet rende szerint létrehozandanak, 4) a szabad akaratu lényeknek cselekedetei, miket szándékosan viendenek

végbe, 5) a lehetségesek, mik létrejőnének, ha az Isten akarná.

Kérdés: tudja-e az Isten, mit a szabad akaratu lény szándékosan fog cselekedni? és ha tudja: mikép egyez meg ezen tudat az ember szabad akaratjával? E kérdés megfejtésére mindenek előtt tekintbe kell venni, hogy a véges lény szabadsága csak véges és függő. Akaratunk belső szabadsága az eszméléssel egybekötött önelhatározásban áll, de ezen önelhatározás inditó okoktól függ, miket természetünk, belső és külső állapotunk nyujt. Szabadságunk használásában tehát ki nem lépünk a természet rendéből, és ki nem vonjuk magunkat a világi okság törvénye alól. Ebből könnyen érthetni, hogy az Isten ismervén minden lénynek természetét és a világ rendét, az inditó okokat is jól ismeri, mik akaratunk elhatározására szolgálnak. Ide járul, hogy ezen szó „előrelátás" csak a véges elmére illik, melly a jelen okokból a jövő eredményekre következtet: az isteni tudás pedig korlátlan, tehát jelenleg tud és ismer mindent. E tudat akaratunk szabadságát nem akadályozza: mert ha az Isten szabad akaratot adott, a mint azt öntudatunk tanusitja, ehhez tudását ugyszólván alkalmazza. Nem azért tehát történnek cselekedeteink, mivel azokat az Isten tudja, hanem azért tudja, mivel igazán végrehajtjuk. Valamint nem azért ül János, mivel látom, hanem azért látom, mivel ül: ugy az Isten, noha bizonyosan tudja jövő tetteinket, azokra nem kényszerit minket.

A mindentudósággal az isteni bölcseség függ össze, miszerint a legjobb czélokra a legalkalmasb eszközöket használja. Ide tartozik a csalhatatlanság is, minélfogva nincs a tévedésnek alávetve. — Az isteni bölcseséget a világ alkatása és rende nyilván hirdeti.

138. A SZABAD ÉS VÁLTOZATLAN AKARAT.

Minthogy az Isten legtökélyesb szellem, tökélyes szabadsággal is bir. Ennélfogva az isteni akarat ment mind azon korlátozástól, melly a véges emberi akaratot jellemzi. Az isteni akarat tehát nem függ külső inditó okoktól, hanem csupán csak mindentudó esze szerint határoz el és végez; nem változtatja szándékát és határozatát, mivel semmi új és ismeretlen ok nem jöhet mindentudó eszébe.

Kérdés: mikép egyez e szabadság a változatlan akarattal? Az Isten tökélyes szabadsága abban áll, hogy függetlenül egyedül mindentudó esze szerint határoz és rendelkezik: evvel pedig szépen megfér a változatlan határozat. Minthogy tudniillik nincs ok, miért változtassa bölcs határozatát, ez változatlanul marad. Az isteni határozatok e változatlansága nem tehetetlenségre, sőt igen is nagy hatalomra és tökélyre mutat. Ha az Isten határozatát változtatná, mint az ember teszi, ugy hasonlólag tökéletlen volna. Ugyanis miért változtatja az ember szándékát? nemde, mivel vagy helyesebb czél és eszköz jön eszébe, vagy elégtelen a tettnek végrehajtására? — Az Isten változatlan akaratjából a természetnek állapitott rende és változatlan törvényei folynak. A természetnek e jelessége fényesen tünteti ki az isteni bölcseséget: ez alapitja és lehetőkké teszi mind azon tudományokat, mellyek a külvilági és szellemi természetnek jeleneteit, okait, viszonyait terjesztik elő, minő a természettan, orvostan, gazdaságtan, sőt lélektan és általában a bölcsészet. Illy állapitott rend és törvényesség nélkül minden iparunk, tervezésünk, számolásunk sükertelen.

De új kérdés ötlik: mikép egyez meg az Istennek változatlan akaratja és a természetnek állapitott rende az

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

emberi akarat szabadságával? Itt előbb figyelembe kell venni, hogy az Istennek némelly határozatai föltétesek azaz ollyanok, miknek végrehajtása némi föltéttől, körülménytől függ. Illyen határozatok azok, mellyek a szabad akaratu lényeknek sorsát intézik el, mert azon sors erkölcsi érdemökhez van szabva. Már e határozatok ugyszólván puszta szándékok maradnak mind addig, mig a szabad lények részéről azon föltételekbe nem állanak, mellyektől kivitelök függ. Mi szabadságunkat illeti, arra nézve már fönebb állitottuk, hogy akaratunk ez ügyben korlátolt és függő. Belső szabadságunk az inditó okoktól függ: az ezekbeni választás és önelhatározás merő belső cselekedet, melly végrehajtás nélkül a külvilág rendében változást nem tesz. A végrehajtás avvagy külső szabadság pedig külső föltételektől és kedvező körülményektől függ, mellyek ha be nem állanak, a szándéknak kivitele sükertelen. Akaratunk szabadsága tehát a természetnek állapított rendét föl nem dulhatja; mert ha elhatározásunk a természet rendével meg nem egyez, azt végre nem hajthatjuk.

139. A MINDENHATÓ AKARAT.

A mindenható akarat olly hatalma az Istennek, miszerint önerejével képes mindent létesíteni, mit bölcs esze szerint elhatározott. Az isteni akarat külső inditó okoktól nem függ és végrehajtásában akadályba nem ütközik. E tökély a független és végtelen okságból foly.

A mindenhatóságot nem korlátozza az, hogy a mi lehetetlen, azt ki nem viheti. Mert hogy az Isten nem teheti azt, a mi vagy fölséges természetével, vagy a létezőket illető legbölcsebb eszméivel ellenkezik: az nem tökéletlenségre, sőt inkább jelességre mutat. Az Isten természetére nézve lehetetlen vétkezni, bölcs határozatát

változtatni, enni, aludni. A külső létezőkre nézve lehetetlen az, mi azoknak lényegével ellenkezik, például hogy kétszer kettő ne legyen négy; hogy a mi valóban megtörtént, az történt ne legyen.

A pantheisták az isteni hatalmat a természet körére szoritják, sőt avval azonositják. Állitásuk szerint az isteni erő azonegy a természet erejével, minek következtében nem képes ollyasmit létesíteni, mi a természet erőit fölülmulja, miből az foly, hogy a való csuda — miraculum — lehetetlen.

Mi a csudának azon tapasztalati eseményt nevezzük, melly a természetnek közrendétől elüt és erőit fölülmulja. Ha az Isten valóban független és végtelen okság; ha mindenható hatalmát a természet erejével föl nem cseréljük: ugy el kell ismernünk, hogy olly eseményeket is hozhat létre, miket a természet önmagára hagyatva soha képes nem lett volna kivinni. A csudának való lehetségét a természetnek állapított rende nem akadályozhatja; mert e rend nem létezik függetlenül, hanem föltétesen, ugymint az Isten szabad akaratjának intézménye. Nem is mondhatni, hogy az isteni hatalom a természet hatalmán tul nem terjed; mert az isteni erő valóban végtelen, a természeté szinte mint maga a természet véges és korlátolt.

Ellenvetésül azt hozzák föl: 1) hogy a csuda a természet törvényeit sérti, a mi lehetetlen, mivel azok az Istennek határozatai, ezek pedig változatlanok, 2) hogy a csuda természetbeni ugrás, minthogy a véges esemény végtelen s igy természetfölötti okból származtatik, 3) hogy nem vagyunk képesek a való csudát a természeti eseményektől megkülönböztetni, mivel arra a természetnek erőit teljesen kelle ismernünk. Válaszunk az első pontra: a csuda a természet törvényeit el nem törleszti; a

törvény tovább is fenáll, csak némi esetben kivétel történik a törvény alól. Az illy kivétel pedig az isteni határozatok változatlanságával nem ellenkezik, mivel az is a többi határozatokkal együtt öröktől fogva hozatott. A második: a való ugrásnak akkor volna helye, ha a természetfölötti esemény minden ok nélkül állana, de ennek szülő oka az Istennek való ereje. Noha pedig az Isten végtelen és természetfölötti okság, müve véges és természeti lehet, mivel a szabad akaratu ok tetszése szerint kevesebbet is, mintsem erejénél fogva képes volna, létesithet. A harmadikra: megvalljuk, hogy a természetnek erőit teljesen nem ismerjük, de elég sok törvényt ismerünk, ha tehát olly eseményre akadunk, melly az ismert törvényekkel homlokegyenest ellenkezik, azt méltán csudának tartjuk.

Annak meghatározását, történt-e valóban csuda, a történetiratba és hittudományba utasitjuk: az ismerettan egyedül a csudáknak lehetségét vitatja. Minthogy a csuda tapasztalati esemény: azt a történetirói módszernek szabályai szerint kell birálni. Czéljai csak szellemiek lehetnek, ugymint: igazság, erkölcsiség, boldogság. Két ellenkező tulság uralkodik: némellyek minden rendkivüli eseményt csudának tartanak; mások semmi csudát nem hisznek.

140. SZENTSÉG ÉS BOLDOGSÁG.

A szentség és boldogság az emberi erénytől és boldogléttől nagyon különbözik. Erénynek nevezzük azon törekvését az akaratnak, miszerint elhatározásában magát mindenkor az érdekeknek észszerü rendéhez, a fő erkölcsi törvényhez szabja. Ezen akarati erőre csak szünteleni önmeggyőzés, az akadályokkal küzdés, lemondás és türödelem által juthatni, minek következté-

ben akaratunk szilárdul és az észszel egyezésbe lép. Illy küzdésnek nincs helye az Istennél: az ő szent akaratja bölcs eszével tökéletes összhangzásban áll. A szentség tehát azon jelessége az Istennek, miszerint bölcs határozatait mindenkor az igaznak és jónak eszméi szerint intézi el, és a szabad akaratu lényeknek is ezen észszerü rendnek követését törvényül szabja. Ezen isteni tökély a bölcseséggel és független létével szoros összefüggésben áll.

Az embernek boldogléte vágyainak kielégitésében és lelki megelégedésben áll. Ez állapotját vágyainak ellentéte és összeütközése háborgatja, mi szükségképen küzdést és lemondást von maga után, minek következtében boldogléte e földi pályán soha teljessé nem válhatik. Ide járul, hogy vágyaink kielégítésére kedvező körülmények és külső javak kellenek, mellyek néha hiányzanak, s igy boldoglétünket korlátozzák. Az Isten pedig független, mindenható és legtökélyesb létü: e tudatában a legnagyobb boldogságot élvezi.

A szentség és boldogság mintaképei szellemi müvelődésünknek. Erkölcsi törekvésünket igen buzditja azon elismerés, hogy szellemi természetünk kiképzése által az Istennek tökélyes életéhez, nevezetesen szent és boldog létéhez közelithetünk.

141. JÓSÁG ÉS IGAZSÁG.

Az Isten jósága akaratjának azon tökélye, miszerint a jónak eszméjét szándékosan létesíti, és teremtményeit egyediségökhez mért javakban részesíti. Szeretetnek nevezzük, mivel némi részvétet képez, mellyel teremtményei jóléte iránt viseltetik. E szeretetében főleg az eszes lényeket részesitette, miket saját képére teremtett és örök életre rendelt.

Az Isten jóságában igazsága foglaltatik, melly nem egyéb, mint a bölcsen intézkedő jó akarat, vagyis a bölcseséggel megegyező jóság. E tökélyénél fogva az Isten erkölcsi rendet létesit — ordo moralis — vagyis a világot ugy igazgatja, hogy az eszes és szabad akaratu lények rendeltetésöket érhessék el, és sorsukat ugy intézi el, hogy boldogságuk erkölcsiségökhez mért legyen.

Vannak, kik az Istennek büntető igazságán megütköznek, és azt a szeretettel meg nem férhetőnek vélik. De vegyék tekintetbe, hogy a szeretet épen ugy, mint az igazságot a bölcseség igazgatja. A szent és bölcs Isten az emberi nemnek olly fönséges czélt tüzött ki, miszerint az ember alkotójához közelithet. Ha már az ember rendeltetésének megfelel, jutalmat kap, noha erre számot nem tarthat, mivel csak kötelességét teljesitvén, tulajdonképi érdemet nem szerzett. Minden jutalom tehát egyedül az isteni jóságnak adománya, mit azért nyujt az Isten, hogy az embert hivatásának teljesitésére buzditsa. De fájdalom néha az ember rendeltetésétől eltér, melly eltérés büntetést von maga után, mit az isteni igazság szab. E szerint az igazság merő bűntető tisztben állana, melly az embernek Isten iránti szeretetét csökkentené. Itt ujra mutatkozik az isteni jóság, melly az emberiség kedveért a bünös embernek kegyelmet nyujt azon föltét alatt, ha magát megjobbitja, és a jóra ismét törekszik. A meg nem térő bünös tehát egyedül magának tulajdonithatja, ha a büntető igazság sujtja. Elégtételt vesz ő a megátalkodott bünösön, de olly elégtételt, mellyet szükségkép mind szentsége, mind az emberiség java követel. Mi lenne az országból, miben a fejedelem semmi gonosz tettet meg nem büntetne? Ugy érezteti tehát az Isten szeretetét és igazságát az emberekkel, hogy az erkölcsiség országa megállhasson. (A földi bajokról alább)

III. FEJEZET.
A világnak Istentőli függése.

I CZIKK.
TEREMTÉS.

142.

Az előadottakból tudjuk, hogy az Isten a főlény, melly létének okát önmagában azaz tökélyes lényegében foglalja, és minden föltétes meg véges létezőnek végső létoka. A véges és föltétes lények a világot képezik: a világ tehát az Istentől függ. Ugyanis minden föltétes lény létére nézve mástól függ: ha ezen lény hasonlóan föltétes, ugy ez is mástól függ, s igy a föltétes lényeknek némi rende keletkezik. Ha ezen rend és összeség való föltétlen lénytől nem függne, ugy léteznének merő föltétes lények, és végképen semmitől sem függnének, a mi képtelen.

A világnak Istentőli függése kétnemü: először eredetére, másodszor állapotjára és változásaira nézve. Az elsőt a teremtés, a másodikat az isteni gondviselés terjeszti elő. — Némellyek háromnemü viszonyt említenek: teremtést, fentartást és kormányzást, de a két utóbbit a gondviselés foglalja magában.

143. **TEREMTÉS.**

A teremtés azon Isten és világ közti viszonyt jelöli, miszerint a világ eredetére nézve az Istentől függ. Ha ezen függés nem csak az alakra, hanem az anyagra is terjed, a szoros nevü teremtés, melly az Istennek

azon hatalmát teszi, minélfogva a világot nem kész anyagból, hanem egyedül mindenható ereje által, nem szükségképen, hanem szabad akaratja szerint hozta létre. Hogy az Isten illy hatalommal bir, tagadhatlan. Mert ha az Isten valóban végtelen, ugy végtelen erőü is, tehát hatalommal bir más magától függő lényeket teremteni. Illy lényeket létesithetni, való tökély; nem teremthetni, szembetünő fogyatkozás: ha tehát az Isten legtökélyesb lény, ugy képes más lényeket létrehozni.

Az anyagvédüek — materialistae — és mindenistenüek — pantheistae — a való teremtést tagadják: amazok az anyagnak öröklétet tulajdonitnak, ezek az isteni állományt a világéval azonositják. Vizsgáljuk gyámokaikat. 1. „A semmiből teremtés az észszel ellenkezik, mert semmiből semmi sem eredhet.“ Az okságnál már állitottuk, hogy ezen elv nem egyéb az okság elvénél, melly az idézett szavakban nemlegesen van kifejezve. Minthogy mindennek, mi ered, létokának kell lenni, ennélfogva semmi sem eredhet semmiből azaz minden létok nélkül. A semmi tehát sem ható ok, sem anyag. Már a kik a teremtést védik, nem állitják, hogy a világ létok nélkül eredt, hanem hogy a teremtés előtt az Isten létén kivül semmi sem létezett; hogy ő a világot egyedül mindenható ereje által hozta létre. Azon kérdésökre: honnan vette az Isten az anyagot? azt feleljük, hogy sehonnan nem vette, mivel még nem létezett, hanem az anyagnak mindenható ereje által létet adott. Hogy pedig ez az észszel ellenkeznék, át nem látjuk annál kevésbé, mivel nem tudjuk, mi legyen az anyag magában azaz végső alapjában. 2. „Ha Isten az anyag teremtője, ugy teremtés után több állomány léteznék, mintsem azelőtt létezett, a mi lehetetlen.“ De épen az forog kérdésben: lehetetlen-e, hogy az Isten

külön lényt avvagy állományt hozzon létre? Mi azt állitjuk, a pantheisták tagadják, de alapos okot nem idéznek. A mit fölhoznak: „hogy az Isten végtelen állomány és azon kivül más egyéb nem létezhetik“, mi is helybenhagyjuk azon kiegészitéssel, hogy nem létezhetik állomány, melly létére nézve az Istentől független volna. Az Isten végtelensége más állomány létét ki nem zárja, hacsak azt meddő kiterjedésnek, minő a testeké, nem tekintik. Ugyanis a végtelenség Istenben erőnyi, és azon nagyságát s tökélyét teszi, miszerint nagyobbat és tökélyesbet nem is gondolhatni. Fönebb emlitők, hogy más lényt létrehozhatni, való tökély; ennélfogva a legtökélyesb és végtelen lény mellett a véges lény szépen megfér. 3. „Semmi lény nem hozhat létre más egyebet, mint magához hasonlót és önmaga állományából, a mint azt a tapasztalás is tanusitja.“ Ezen állitás csak e következő értelemben áll, tudniillik: a ható ok csak magához némikép hasonló okozatot és állományának ereje által hozhat létre. Hogy pedig a világ az Istennel teljesen egyenlő legyen és állományából ugyszólván folyjon, azt csak a pantheisták követelik, de a józan ész ellen; mert ez esetben vagy két végtelen és legtökélyesb állomány léteznék, a mi ellenkezik, vagy a világ az Isten állományával ugyanaz volna, minek következtében a végtelen állomány véges lényekből állana, a mi képtelen. Mi a tapasztalást illeti, ez a lényeknek első eredetéről mitsem tudósit. Ha pedig az észhez folyamodunk, el kell ismernünk, hogy más a lényeknek eredete véges okból, más végtelenből; s hogy ha a véges ok valaminek létrehozására segéd okra szorul, a végtelen erőü ok minden külső segedelem nélkül valóban teremthet. Miben legyen a világ az Istenhez hasonló, alább látandjuk. (A pantheismusról bővebben a rendszereknél)

144. A TEREMTÉSNEK FŐCZÉLJA.

A világ eredetére nézve az Istentől függ. Már a véges lényben a lehetség külön valami annak lététől, mert néha lehetséges a lény a nélkül, hogy léteznék. A véges lény tehát mind lehetségére, mind létére nézve az Istentől függ. Lehetségére nézve a mindentudó észtől függ, melly a világ eszméjét öröktől fogva birja; létére nézve a mindenható akarattól, melly hatalommal bir mind azt létesitni, mit bölcs esze szerint elhatározott. Ebből érthetni, mi legyen a világ Istenre nézve. Az eszes lény eszméi szerint müködik szándékosan: az Isten tehát a világ teremtésében öneszméit létesítette. Ezen eszmék isteni tökélyeket tárgyaznak: következésképen a teremtmények isteni tökélyeket nyilvánitnak. A világ tehát az isteni tökélynek képe. A világi lények közt némellyek az isteni tökélyeket merően ábrázolják; mások, minők az eszes lények, azokat nem csak nyilvánitják, de megismerik is.

Mind ezekből kitetszik, hogy a teremtésnek főczélja az isteni tökélynek kijelentése: a világ tehát az isteni életnek és dicsőségnek nyilvánitására és elismerésére rendeltetett. Minthogy pedig csak az eszes lény ismerheti meg a főlényt, ennélfogva a teremtésnek főtárgyát képezi. Az ember mint eszes és szabad akaratu lény a földi lények sorában főhelyet foglalván, az Istennek legjelesb képe avvagy képmása e földön, ki arra van hivatva, hogy alkotóját megismerje és tökélyeit szándékos cselekvésével nyilvánitsa. E fönséges hivatásának az ember csak ugy felelhet meg, ha szellemi életét öszhangzólag kimüveli, mi által az Istenhez közelit. E czél a teremtésnek főczéljával nem csak nem ellenkezik, sőt annak ugyszólván eszközül szolgál. Az

embernek rendeltetése tehát Istenre nézve az Istennek dicsőítése, önmagára nézve szellemi természetének összhangzó kiképzése.

Ha a világ az isteni tökélynek képe: ugy az észnek eszméi, ugymint az önállóság, okság, czélszerűség, mindannyi isteni tulajdonságokat ábrázolnak. Sőt a tér és idő eszméi is az Istennek mérhetetlenségén és öröklétén alapszanak. (Ubaghs Gerardi ontologia pag. 82 et 84.)

Némellyek a teremtmények boldogságát, Kant és hivei az erkölcsiséghez mért boldogságot a teremtés főczéljának teszik. — Noha az Isten önmaga dicsőségére teremtette a világot, dicsvágygyal őt nem vádolhatni, mert e gyengeség csak olly emberre illik, ki vagy szerfölött keres külső tiszteletet, vagy olly eszközöket használ, mellyek való dicsőségére nem vezetnek.

II. CZIKK.

ISTENI GONDVISELÉS.

145. FENTARTÁS.

Az isteni gondviselés a világ föntartását és kormányzását foglalja. A föntartás alatt azon viszonyt értjük, miszerint a világ létének folytatására nézve is az Istentől függ. Némellyek folytatott teremtésnek — continuata creatio — nevezik, de ezen kifejezésből könnyen azon fonák vélemény támadhat, hogy az Isten minden lényt minden perczben újra teremt.

Hogy az Isten a világ föntartója már abból érthetni, hogy ő a véges és föltétes létezőknek szüntelen létoka, minélfogva nincs időpont, miben a világ az Istentől nem függne. Ide járul, hogy az Isten végte-

len: ha már valami léteznék, mi tőle nem függne, ugy ez által korlátoztatnék s igy nem volna teljesen végtelen. — A mint az Isten a lények létét, ugy azoknak erőit, törvényeit, állapotjait tartja fen, mert mind ezek a lénynek létezés módjai.

Helytelen azon ellenvetés: „hogy az embernek müve fönáll a nélkül, hogy a müvésznek azt föntartani kellene, annál kevésbé szorul tehát az Isten müve föntartásra.“ Mert az emberi müvész a kész anyagot csak alakitja, melly tovább is fönmarad; az Isten pedig a világot mind anyagra, mind alakra nézve alkotta.

146. KORMÁNYZÁS.

Az isteni kormányzás olly viszony, miszerint a világ minden állapotjaira és eseményeire nézve az Istentől függ. E viszonynak alapja az, hogy semmi sem létezhetik a világon, mi az Istentől független volna. De a kormányzás az isteni bölcseségből is foly. Minthogy az Isten teremtményeinek közös és különös czélokat tüzött ki, bölcsesége megkivánja, hogy azokat czéljaik elérésére vezesse. Hogy pedig valóban kormányozza a világot, a természet czélszerűsége, rende és törvényszerűsége nyilván hirdeti, melly a mindentudó és mindenható észnek szembetünő munkája.

Ellenvetésül azt hozzák föl: hogy „a világon rendetlenség, hiány és fölösség mutatkozik, melly a bölcs és mindenható igazgatással meg nem fér.“ E kétségnek oszlatására mindenek előtt figyelembe kell venni, hogy a véges lény hiány és tökéletlenség nélkül nem is létezhetik. Minden véges lény korlátolt, a korlát pedig fogyatkozás. Egyedül a végtelen lény valóban tökélyes, mivel független és korlátlan. Távábbá véges elménk nem képes a világnak egész szerkezetét fölfogni, minek követ-

keztében sok fölösnek és rendetlennek látszik, miről észszerűleg föl kell tennünk, hogy czéljainak megfelel és illő helyén áll. (Az emberi bajokról a következő szám alatt) — Azon ellenvetés pedig, hogy „a világnak szünteleni igazgatása az Isten boldogságát háborgatná" igen alaptalan. Ezek az Istent emberhez hasonlitják, ki mint véges erőü lény munkájába könnyen bele fárad.

147. AZ EMBERI NEMNEK IGAZGATÁSA.

Az ember ugy van alkotva, hogy az istení tökélyeket nem csak nyilvánitja, hanem meg is ismeri. Ennélfogva arra van rendelve, hogy az isteni tökélyeket megismervén, az igazra, szépre és jóra törekedjék, minek következtében szellemi müveltségre és észuraságra jutván, az isteni tökélynek élő példája legyen. Az Isten tehát az embert legjelesb természettel e földön és legfönségesb czéllal áldotta meg, miből érthetni, hogy különös gondját viseli. E különös igazgatás főleg erkölcsi életünkre vonatkozik. Példa erre az emberi nemnek története.

Kérdés támad: tesz-e az emberi nöm való előmenetelt a tökélyesülésben? Erre nézve három felekezetre szakadnak: némellyek szerint az emberiség napról napra mind inkább romlik; mások szerint egészben véve nem változik, hanem a müveltségben már emelkedik, már alább száll; legtöbben erősen hiszik, hogy a szellemi müvelődésben való előmenetelt tesz. Az első nézet mellett a költészek nagyrészt állanak, kik midőn az emberi életet a boldogságnak legszebb képében szemléltetik, ezt pedig jelenben nem látják valósulva, hajdani aranykorról és teljes boldogságról álmadoznak, mit az emberi nemzet elvesztett, és azóta mind inkább hanyatlik. De ha az emberiség nem müvelődik, hanem fokonkint romlik, nincs remény arra, hogy legfönségesb

czélját t. i. a szellemi tökélyesülést csak valamikor is elérje. E nézet tehát minden erkölcsi törekvést elfojt. — A második véleményt némelly történetirók védik, kik látván, miként a népek már a vadság homályából a polgárosodás fényére emelkednek, már ismét dicső nevöket vesztvén, mind inkább elhomályosodnak, azon gondolatra jőnek, hogy az emberiség müvelődésre nézve mintegy körben forog. De ha nincs való szellemi haladás: mi végett van adva azon fölséges szellemi természet, melly az Istennek élő képe, s melly végtelenül tökélyesülhető. E vélemény a vallási meggyőződéssel ellenkezik; mert ha hiszszük, hogy az Isten az emberi nemnek igazgatója, ugy el kell ismernünk, hogy nevelője és való atyja is, ki szeretett fiait természetökhez mért tökélyre emeli. Higyük tehát bizvást, hogy az emberiség rendeltetéséhez, noha lassu léptekkel, folyvást közelit. (Krug, Religionslehre, Königsberg 1819, §. 16)

148. AZ EMBERI NEMNEK TESTI BAJAI.

Sokan vannak, kik az isteni gondviseléssel meg nem egyeztethetik az emberi nemnek bajait. Kettő a panasz: egyik a testi bajokat, a másik a lelkieket illeti — malum physicum et morale —. Hogy a testi bajok, minő a fájdalom, munka, inség, betegség, az Istennek bölcs kormányával nem ellenkeznek, e következőkből érthetni. Tagadhatlan, hogy az ember önmaga magának sok testi bajt okoz. Ki nem tudja, hogy számos betegségnek, sőt néha a halálnak kutforrásai a bujaság, részegség, irigység, harag, s egyéb indulatjai és szenvedélyei az embernek? Nemde sokakat inségre és koldusbotra a restség, fényüzés, tékozlás, játékkór juttat? Ki tagadhatja, hogy sok tartománynak

pusztulását és népek végromlását a boszu és nagyravágyás szülte háboru okozta? Bizony, bizony, ha az ember józan eszén után indulva erkölcsi és polgári kötelességeit hiven teljesítené, ment volna sok földi bajtól, és nem volna oka illy keserü panaszra, miszerint e föld a siralom völgye, sőt igen is földi lakásának örülne.

De azt mondják: „számos baj éri az embert önvétke nélkül,“ Igaz, hogy a fájdalom, éhség, nyomasztó munka minmagunk természetéből, a dögvész, árvíz, jégeső, földrengés, terméketlenség, a külvilág alkatjából ered; de minthogy e bajoknak az Isten bölcs czélt tüzött ki, kormányával nem ellenkeznek. A földi bajokat két szempontból, tudniillik testi és szellemi életünkre nézve itélhetni meg. Testi életünk fentartására az érzetek szükségesek, mellyek természetünknél fogva már kedvesek, már kedvetlenek. Igy testi erőink és müszereink romlását fájdalom, betegség, halál kiséri. Mind ezek intésül szolgálnak arra, hogy mind azt távoztassuk, mi életmüségünkre vészt hoz, és betegségben jótékony orvosság után lássunk. — Szellemi életünket illetőleg bizonyos az, hogy a földi nyomoruság, éhség, nyomasztó munka, tűzvész, árvíz, hideg, meleg, betegség szellemi természetünk kimüvelésére hatalmasan buzdit. Valóban az emberi nemzet azon müveltségi fokra, mellyen most áll, soha sem jutott volna, hacsak a földi nyomoruságggal nem kellett volna küzdenie. E hatalmas ellenség készteti az embert testi és lelki erőit kifejteni, elméjét és tetterejét szüntelen gyakorlani, társadalomba lépni, a műipart előmozdítani, a tudományokat müvelni, a kereskedést üzni.

A testi baj különösen erkölcsi életünkre jótékony hatást gyakorol. Senki sem kételkedik, hogy való erényre küzdés nélkül nem juthatni. Az erénynek legszebb

példáit, az erkölcsi türődelmet, állandóságot, lelki bátorságot nélkülöznők, ha földi pályánk ment volna minden akadálytól és ellenséges erőkkeli küzdéstől. E bajok embertársunk iránti részvétre, adakozásra, kiméletre szólítanak föl, és arra intenek, hogy kiirtván kedélyünkből a szerfölötti nagyravágyást, gőgöt és kajánságot, feleinkhez simuljunk, és egymást a szeretet és barátság karjaival öleljük. Végre e rögös pálya az érzéki és szellemi javak közti különbséget szembe tünteti, a mulékony javak utáni vágyat mérsékli, kedélyünket magasabb czélokra s nemesebb érdekekre buzditja, és a mennyei boldogság reményével kecsegteti. Kitetszik mind ezekből, hogy a testi bajok az isteni igazgatással megegyeznek.

149. AZ EMBERI NEMNEK LELKI BAJAI.

A második panasz a lelki bajokat, a tévedést és bünt illeti, mellyek az isteni bölcseséggel és szentséggel összeütközni látszanak.

Nem csak az emberi nemnek története, de a köztapasztalás is élő tanuja az emberi oktalanság és gonoszságnak. Az előbbi számban már emlitettük, hogy az emberek önmagoknak számos testi bajt okoznak, mellyektől mentek volnának, ha az ész és erény ösvényein haladnának. De épen ez a bökkenő: miért nem alkotta az Isten az embert bölcsebbé? miért adott néki olly szabad akaratot, mellyel önmaga kárára visszaélhet? Itt előlegesen arra kell figyelni, hogy az Isten véges lénynek csak korlátolt észt és szabad akaratot, tehát fogyatkozással és visszaéléssel járót adhatott. Minthogy nem csak szellemi, hanem egyszersmind érzéki lények vagyunk, gondoló tehetségünk müködésében az érzéktől függ, melly korlátozás számos tévedés-

re nyujt alkalmat. Akaratunkat illetőleg érzékiségünknél fogva azt néha ellenkező vágyak ostromolják: illy esetben ha akaratunk gyáva, könnyen az érzéki vágyaknak hódol, minek következtében az érzékiségnek rabjává válik és vétkezik. De az akaratnak van hatalma, sőt kötelessége az érzéki vágyakat fékezni és azokon uralkodni. Az akaratnak e küzdése reá nézve üdvös, mert ez éleszti erőit és való erkölcsi szabadságra juttatja. Ne vádoljuk tehát az isteni gondviselést avval, mit üdvösségünkre rendelt.

Az Isten továbbá az embert mindennel ellátta, mi erkölcsiségére szolgál. Adott észt és szabad akaratot, mellyeknek kellő használásával az erkölcs jóban gyarapodhatik. Már ez életben az erénynyel lelki nyugalmat és többnyire földi jólétet kötött egybe; a bűnöket nyomasztó bánattal, betegséggel, gyalázattal sujtja. Ez élet után örök boldogságot reméltet. Mit vethetünk tehát az Istenre? talán hogy észt és szabad akaratot adott? E panaszt sokan, nevezetesen Cotta (Cicero de nat. Deor. III.) és Bayle (Diction.) említik, kik az Istent betegének borivást engedő orvoshoz, vagy gyermekének kést nyujtó anyához hasonlitják. D a beteg ember borivás, a gyermek kés nélkül ellehet; az ész és szabad akarat a szellemi életre rendelt lénynek szükséges kellékei. Avvagy esztelen barmok ohajtunk lenni, nehogy észszel és szabadsággal visszaélhessünk? Azt akarjuk talán, hogy az Isten a szabadság visszaélését erőszakkal akadályozza? Derék országló volna az, ki a polgárokat mind vasra veretné, hogy birodalmában semmi rendetlenség ne történjék! Az ember erkölcsiségre van hivatva; erkölcsi érdemnek nincs helye ott, hol nincs ész, nincs szabadság. Ha tehát az Isten akaratunk sza-

badságát akadályozná, saját rendelkezését forgatná föl. Mindent megtesz az Isten, hogy az ember rendeltetésére jusson.

Némellyek panaszt emelnek az ellen, hogy gyakran a jók nyomorognak és a gonoszok boldogulnak. Erre azt felelhetni: hogy itt még nincs ideje és helye a megjutalmazásnak. Ha itt egyedül a jók volnának boldogok, azt gondolnók, hogy az erényt pusztán a földi jólét végett kell követnünk. Szintugy ha e földön csak a gonoszokat érné baj, azon fonák gondolatra jőhetnénk, hogy az erkölcsi gonoszságot egyedül érzéki czélok tekintetéből tartozunk kerülni.

150. ERKÖLCSI TÖRVÉNYHOZÓ ÉS BIRÓ.

Minthogy szellemi természetünk, jelesen az ész az Istenek adománya: ennélfogva a mit az ész természeténél fogva javal és szab, azt isteni törvénynek kell tartani. A józan észnek szava tehát az Isten akaratja: miért is az Istent erkölcsi törvényhozónknak kell elismernünk. — De az Isten nem csak törvényhozónk, hanem biránk is, ki az erkölcsi törvényt végrehajtja és a szerint az embert jutalmazza. A törvény végrehajtás nélkül tekintélyét, sőt czélját veszti. Az erkölcsi törvényt pedig csak a mindentudó és mindenható Isten hajthatja illően végre, ki egyedül ismeri az embernek legtitkosb gondolatjait és legrejtettebb szándékait, s igy egyedül képes erkölcsi érdemét valóban megitélni, és mindenhatóságánál fogva kellően megjutalmazni. Az erkölcsös ember tehát méltán bizik az Istenben, és erősen ragaszkodik azon hithez, hogy az Isten országában a jó nem marad jutalom, a gonosz büntetés nélkül. De minthogy e földi pályán néha a jámbor nyomorog, a gonosz boldogul, tántorithatlanul hiszi, hogy az erkölcsi megjutalmazás e földi létnek szük határai közé

nem szoritkozik, hanem a siron-tuli életben illő mértékét megütendi. E jámbor reményen a halhatatlanság hite alapszik.

151. AZ EMBERI LÉLEK HALHATATLANSÁGA.

Az emberi lélek halhatatlansága az Istennek bölcs és igazságos kormányával szoros összeköttetésben áll. Szellemi életünk szintugy, mint a világi czélszerűség, azon elismerést szüli, hogy a világon mindentudó és mindenható ész uralkodik. Az emberi ész arra van hivatva, hogy részint az isteni uradalmat megismerje, részint meghóditván érzékiségét, a szellemi uralkodásban némi részt vegyen. Igy az emberi lélek nem csak az Istennek élő képe, hanem a szellemi országnak, kinek feje az Isten, való tagja. Már e fönséges természeténél fogva okszerűen hiszi az ember és reméli, hogy személysége, minek lényeges tulajdona az ész és öntudat, a siron tul is fenmarad, és végnélküli élettel birand.

E reményt az Istennek tulajdonságai bölcsesége és igazsága biztositják. Hogy e rövid életre szoritotta személységünket a bölcs teremtő, abban az emberiség soha meg nem tudott nyugodni. Az ember e földi létnél, e mulandónál többet vár az isteni bölcseségtől. Ugyanis az emberi lélek végnélküli tökélyesedésnek magvait hordozza méhében. Szellemi czéljait e földi pályán el nem éri: itt nincs tökéletes igazság, erkölcsiség és boldogság. Ha már e szük életre volna rendelve; méltán kételkednék, valljon a szellemi tökélyesülés, sőt az isteni tökély is nem merő áltatás-e és valótlan agyrém? — Továbbá az isteni igazsággal egyenesen ellenkezik, hogy a jókra nézve jutalom és a gonoszokra büntetés ne legyen. De ha ezen élet végével mindennek vége: ugy a nyomorusággal küzdő jámbor minden vigasztalás nélkül

maradna; a földi javakban dőzsölő gonosztevő büntetlenül elillanna. Ennélfogva a siron tul kell lenni életnek, miben az ember illő jutalmát nyerje.

Ellenvetésül azt hozzák föl: 1) hogy a véges lénynyel a végnélküli élet meg nem fér, 2) hogy az emberi személységhez nem csak a lélek, hanem az életerő is tartozik, minek romlása a lélekre is vészt hoz, 3) hogy az oktalan állatok lelke halandó. Válaszunk az első pontra ez: az emberi léleknek, minek való eredete van, s minek élete szünteleni fejlődésben és tökélyesedésben áll, a halhatatlanság által csak olly tartósságot és létet tulajdonítunk, melly a végesség és változás határai közt, tehát vég nélkül véges marad. — A másodikra: abból, hogy a test szétoszlik, nem következik, hogy az életerő egészen elvész és ez által a szellem elenyészik, mert a föntartás törvénye szerint a tőserők el nem vesznek. Tegyük, hogy személyünk föntartására az életerő a szellem mellé kivántatik: azon esetben is bizton bizzunk a mindentudó és mindenható Istenben, ki a halhatatlanság e föltételének is képes eleget tenni. — A harmadikra: noha nem tudjuk, mit teend az Isten az oktalan állatok lelkével, azokat halhatatlanoknak nem tarthatjuk azon egyszerü okból, mivel ész és szabad akarat nélkül nincs erkölcsi érdem, nincs való jutalmazás.

Minthogy a halhatatlanság erkölcsi életünkön és az isteni gondviselésen alapszik, ennélfogva erkölcsi és vallási hitet képez.

152. AZ EMBERI NEMNEK EGYETEMES HITE.

A lélek halhatatlanságára vonatkozó hit az emberi nemmel kezdődött, némi belső szózat éleszti azon reményt, hogy lelkünk halhatatlan. Ez a józan ész szava, melly az embert jeles természetével és az Istennek bölcs

és hatalmas kormányával megismerteti. A történet csalhatatlanul értesit arról, hogy e hit az emberi nemnek állandó birtoka. Minden nemzetnél, melly a vadság állapotjából kilépett, e hitnek nyomait lelhetni; minden vallási felekezet e sarkigazságon alapul. Még a pogányok is, noha több istennek hódoltak, e boldog reményben haltak, hogy siron tul az erénynek illő jutalma leend.

A mi a bölcsészeket illeti: ezek nem csak e hit mellett állottak, hanem azt védokokkal támogatták is. Platon a lélek halhatatlanságára több bizonyító okot hozott föl. Igy az eredet azon törvényéből, miszerint az állapot ellenkezőjéből származik, azt következtette, hogy a mint az életből halál, ugy ebből élet fog támadni. Ehhez járul, hogy a lélek az életnek kutforrása: már a halál ellenkezője az életnek, ennélfogva a halál a lelket nem illeti. Hasonlóan a lélek öncselekvő lény, melly cselekvésének okát önmagában foglalja. Már pedig olly lény, melly önmaga müködéseinek kutforrása, nem szünhetik müködni. Végre a lélek az Istennek képmása, láthatlan, egyszerü, a test fölött uralkodó lény; az tehát az enyészetnek alá vetve nincsen.

Az újabb bölcselkedők a lélek halhatatlanságát terjedetlen és részetlen állományából következtették. Descartes igy okoskodott: a lélek először részetlen lény, s igy részekrei oszlatás által el nem veszhet; másodszor tiszta gondolkodó erő, minek következtében gondolkodni meg nem szünhetik. — Hasonló bizonyitással élt Wolf és Mendelsohn. Ez utóbbi azt állitja, hogy a lélek mint részetlen lény részenkint meg nem fogyhat, de egyszerre sem enyészhetik el, mert a folytonosság törvénye szerint két ellenkező állapot között közállapotnak kell állani, de élet és halál, lét és nemlét közt nincs semmi középső.

Kant a léleknek részetlen állományából vett bizonyitást helytelennek állitotta mind azért, mivel az állománynak részetlenségét be nem bizonyithatni, mind pedig azon okból, mivel a halhatatlanságra öntudat kivántatik, már pedig az öntudatnak fönmaradását e részetlenségből nem következtethetni. Elmellőzvén tehát az elméleti bizonyitásokat, a halhatatlanságróli hitet erkölcsi életünkre alapitotta. Tanitmánya e következő. A gyakorlati ész akaratunknak a legfőbb jónak valósitását szabja kötelességül: ennek a jónak főkelléke az akaratnak az erkölcsi törvénynyeli teljes megegyezése, szóval a tökéletes erkölcsiség, a szentség. Már a szentség olly tökély, minek birtokába az akarat e földi pályán soha sem juthat, mivel az érzékiséggel szüntelen kell küzdenie. De minthogy az ész mindazáltal gyakorlatilag szükségesnek követeli: ennélfogva a legfőbb jó emberre nézve a való szentséghez végnélküli közelitésben áll. E végnélküli haladásra végnélküli pálya és élet kell; az ész tehát személyünk halhatatlanságát erkölcsileg szükségesnek követeli. Igy a lélek halhatatlansága erkölcsi életünkkel elválhatlan összefüggésben áll.

Kant utmutatása szerint Jacob koszoruzott értekezésében igy okoskodott. Minthogy az erkölcsi törvény szellemi javakért életünk föláldozását követeli, ennélfogva életünk e földi létre nem szoritkozhatik; mert ez esetben testi életünk föntartása főczélunkat képezné. Az ember élete tehát e földi pályának szük határai közé nincs szoritva, hanem a siron tul is terjed.

Hegel nézete szerint nem a véges, egyéni szellem mint ollyan, hanem csak alapja, tudniillik a végtelen, egyetemes szellem halhatatlan. Állitása az, hogy az egyéni emberszellem ugy ismeri magát igazán, ha az általános szellemet mint igazát — Wahrheit — ismeri.

A való igaz az egytemesben áll; a véges nem bir igazzal és eltűnik. Ha már a szellem igazát és végtelenségét ismeri, azt is tudja, hogy örök életü. (Ezt tisztába hozandja a bölcsészet története.)

BEFEJEZÉS.

AZ ISMERETTAN RÖVID TÖRTÉNETE.

153.

A régi görögöknek szoros értelmü ismerettanjok nem volt. Az akkori philosophia közönségesen három részre osztatott, ugymint logica, physica és ethicára. Logicában az igaznak ismertető jeleit — criteria — vizsgálták, s leginkább a következtetés nemeit fejtegették. Physicában a világ eredetéről, a testek elmeiről vitatkoztak.

Aristoteles számos munkáiban nem csak a testekről, hanem a létezőkről általában és különösen a változatlan állományról, a változóknak ősokáról értekezett, és ezen értekezését előbölcsészetnek — prima philosophia — nevezte, mitől a természettani vizsgálatokat mint utóbölcsészetet megkülönböztette. Az előbölcsészetnek hirszerint Andronicus Rhodius Sulla idejében e czimet adta „ta meta ta physica“, miből későbben a metaphysicának nevezete képeztetett.

154.

Az ó kornak megszüntével a természettan sok más jeles tudománynyal ideigleni sirba szállott. Az ugynevezett scholasticus philosophusoknál a természettan helyét a metaphysica foglalta el: azonban e tudomány csekély előmenetelt tett, mivel akkori müvelői többnyire Aristo-

telestől, nem az észtől kértek fölvilágítást, és annak lénytani vizsgálatait vezérfonalul használták.

155.

Fölébredvén a természet nyomozása, a metaphysica is tapasztalati adatokat gyüjtött. Erre utmutatást a verulami Bacon adott, ki az üres elmefuttatás helyett a természet vizsgálását ajánlotta. E korban a lénytani eszmék felől heves vita támadt: némellyek Descartes hatalmas szavára az öröklött eszméket — ideae innatae — védték; mások Locke vezérlete alatt a velünk született eszméket tagadták és ismereteinket mind az érzéki észrevevésre és eszmélésre — reflexio — vezették vissza. Illy vita közt Hume az ismerettan alapjait támadta meg. E kétkedő angol az okság eszméjét nyomozván, azon eredményre jött, hogy kutforrása az eszmetársasítás vagyis azon szokás, minélfogva olly tárgyak közt, mellyek létre nézve egymást követik, oksági viszonyt képzelünk.

Hume ellen kikelt Kant, és birálat alá vevén az észt — Kritik der reinen Vernunft —, azt hozta ki, hogy az okság szintugy, mint a többi lénytani eszmék, nem a tapasztalásból, hanem az ismerő észnek törvényeiből foly. Állitása szerint az ismeret részint a való tárgyból, részint az elméből veszi eredetét. A létező tárgyak elménknek anyagot nyujtanak, mit emez gondolkodás alakjai azaz törvényei szerint alakit és meghatároz. Minden való ismeret tehát két elemből áll: érzéki észrevevésből és előleges fogalomból, mi által elménk az észrevett tárgyakat meghatározza. Ebből azt következtette, hogy a való ismeret egyedül tapasztalati tárgyakra szoritkozik, sőt ezeket sem ismerjük meg ugy, a mint elménken kivül léteznek — noumena, Ding an

sich —, hanem mikép ismerő tehetségünk előtt jelenkeznek — phoenomena —: Az érzékfölötti tárgyakra vonatkozólag Kant erkölcsi hitet állitott, miszerint az Isten léte és lelkünk halhatatlansága egyedül erkölcsi életünkön alapszik.

Kant követői criticusoknak neveztettek, kik mindazáltal alapitójoktól sokban eltértek, és némellyek közölök új rendszert alkottak. Nevezetesbek: Fichte, Schelling, Fries, Krug, Hegel, Herbart.

Az ismerettant mint külön tudományt müvelték:

Fries, System der Metaphysik, Heid. 1807.

Krug, Erkenntnisslehre, Königsb. 1808.

Gerlach, Grundriss der Metaphysik, Halle 1817.

Reinhold Ernest, Theorie des mennschlichen Erkenntnissvermögens, Gotha und Erfurt 1835.

Ubaghs Gerardi Casimiri Ontologiae elementa, Lovanii 1839 — Theodiceae, seu Theologiae nat. elementa, Lov. 1841.

FÜGGELÉK.

BÖLCSÉSZETI RENDSZEREK ÉS MÓDSZEREK.

156. RENDSZEREK.

A bölcsészeti rendszerek azon különféle elvekből származnak, mikből a bölcsészek e tudomány alapitásában kiindulnak. Ezen elvek részint ismereteink származását és igazságát, részint a létezőknek állományát és végokát határozzák meg. Mindegyik rendszernek jó és bal oldala van: egyedül bal oldalukra nézve ellenkeznek egymással.

157. EMPIRISMUS.

A tapasztalásvéd azon elvből indul ki, hogy „az érzéki észrevezés vagyis a tapasztalás adatai igazak és közvetlenül bizonyosak.“ Ez állitásban a tapasztalásvédet helyeseljük (Ismerettan, 11-dik szám). — De a tapasztalásvédnek tulságos állitása az, miszerint „minden ismeret egyedül tapasztalásból származik, minek következtében csak az igaz és bizonyos, a mi tapasztalható.“ E rendszer szerint minden ismeretet az érzéki észrevevésre vezethetni vissza: az észrevett tárgyakból értelmünk fogalmakat képez, de ezek csak azon föltétel alatt érvényesek, ha nekik érzéki tárgy felel meg. A mennyiségtani fogalmak és tanitmányoknak csak azért tulajdonit érvényességet, mivel egyedül a térbeli viszonyokat terjesztik elő és valóban tapasztalható tárgyakra vonatkoznak. Ezeken kivül a tapasztalásvéd jelleme az, miszerint az öröklött eszméket tagadja. Bizonyitó okai e következők: 1) képzeteinknek első származását az érzéki észrevevés eszközli, mi nélkül nincs ismeret a létezőkről, 2) a legmagasb eszmék alkatrészeiket a tapasztalásból tehát idegen kézből kapják, 3) a velünk született eszméknek előbb kellene fejlődniök, mintsem az érzéki képzeteknek, holott ellenkezőjét tapasztaljuk.

Hogy nincsenek velünk született eszmék, azt az ismerő tehetségnek birálatában állitottuk. Erre nézve a tapasztalásvéddel kezet fogunk. De noha nincsenek örökölött eszmék, vannak mindazáltal eszünkkel született erők, törvények, czélok; miért is az emberi ismeret egyedül a tapasztalásra nem szoritkozik. A tapasztalásvéd tulságában egyoldalu rendszer, mivel nem az egész ismerő tehetséget, hanem az egy érzéket veszi ismereteink kutfejéül. Érzékkel csak egyes adatokat és a létezőnek kül-

sejét, az anyagit, változót veszszük észre; az általánost és szükségest, melly a létezőknek alapja, a lényeknek belsejét, az érzékfölöttit, a szellemit egyedül az ész, de a tapasztalás segedelmével fogja föl. A tapasztalati adatok önmagokat nem értelmezik, erre gondolkodás kell, melly saját működések és törvényekkel bir. A tiszta észnek eszméit illetőleg, ezek olly érvényesek, mint az érzéki képzetek, mivel azoknak kutforrása ugy mint az érzéké ismerő tehetségünk.

158. RATIONALISMUS.

A tapasztalásvéddel szemközt áll az észvéd, melly az észbeli ismeretek igazsága mellett ví. Elve az: „hogy a tazasztalástól független tiszta észbeli ismereteknek birtokában vagyunk.“ E szempontból véve az észvéd méltánylást érdemel. Van azonban e rendszernek is tulsága és árnyoldala, miszerint az igaznak ismeretét egyedül az észből származtatja. Elvét e tétel fejezi ki: „vannak eszünkkel öröklött eszmék, mellyek minden igaznak alapjai és biztositékai.“ Elvének igazolására azt hozza föl, hogy az eszmék általánosak és szükségesek, minélfogva a tapasztalásból nem származhatnak. Ugyanis a tapasztalás csak arról tudósit, hogy valami jelenleg létezik és történik, arról pedig, hogy ugy kell léteznie és történnie, mitsem értesit. Ha tehát általános és szükséges ismeretekkel birunk, azok az érzéki észrevevésből nem származhatnak. Továbbá olly lényekről van ismeretünk, mellyek tapasztalás alá semmiképen nem eshetnek, minő az Isten, lélek.

Az észvéd helyessége abban áll, hogy ismeretünknek való kutfejéül az észt teszi és igaz észismereteket véd. E nemü ismeretek a létezőknek belsejét, az általánost és szükségest terjesztik elő; de ezen ismereteket nem

nevezhetni öröklött eszméknek. A legmagasb eszméket is, minő Isten, halhatatlanság, csak idővel szerezzük. E rendszert is egyoldaluság és tulság bélyegzi, melly abban áll, miszerint öröklött eszméken támaszkodik, csak azt tartja igaznak, mit észből azaz eszmékből szoros következtetés utján hozhat ki, az észnek minden érvényességet tulajdonit, ellenben az érzéket álnoknak ítéli, és a köztapasztalás adatait puszta látszatnak vagy áltatásnak tartja.

139. REALISMUS.

Az előadott rendszerekkel rokonok a lét és eszmevéd — realismus et idealismus —. A tapasztalásvéd az érzéket, az észvéd az észt veszi való ismeretkutfőnek. A létvéd képzeteinket a létező tárgyakból, ezeknek elménkrei hatásából, az eszmevéd eszméinket elménkből származtatja: amaz a küllétet, ez az elmét való ismeretforrásnak tartja.

A létvédnek helyes elve az: „hogy a kültárgyak elménken kivül is birnak valósággal, sőt eszméink a küllétnek elménkrei hatásából származnak.“ Állitását ezen okokkal támogatja: 1) lét nélkül való tárgyakról képzetünk sem volna, 2) az érzéki érzetek a küllétnek valóságára mutatnak, 3) ugyanazt bizonyitja a képzeteknek szükségessége és változatlansága, minélfogva azonegy tárgyból egyenlő körülményekben ugyanazon képzet keletkezik. — E rendszernek fénypontja az, hogy a küllétnek valóságát védi és ismereteinknek tárgyilagos igazságot tulajdonit. Azonban e rendszert is némi tulság és félszegség homályositja. Állitása szerint a küllét egyedüli kutfeje a képzeteknek: a lét az eredeti, általános, szóval minden; lelkünk merő fogékonyság, melly a külvilág hatását befogadja és ekkép eszméit alakitja. Az

eszmék üres képei és másolatjai a létező tárgyaknak, mikből származnak. — Hogy lelkünk nem pusztán szenvedő, hanem valóban önelhatározólag cselekvő erő, a lélektanból és ismerő tehetségünk birálatából érthetni.

160. IDEALISMUS.

Az eszmevéd a tulzó létvédnek ellenében azon elvből indul ki, hogy „elménk nem puszta fogékonyság, hanem való önállólag cselekvő erő.“ Ezt gondoló tehetségünknek egyetemes és szükséges törvényei eleggé tanusitják. Ez állitásban az eszmevédekkel egyetértünk.

De helytelen e rendszernek azon véleménye, hogy „öntudatunknak és eszméinknek egyedüli kutfeje az elme.“ Ennek következtében azon tulságos nézetre jő, miszerint „az eszme az eredeti, általános, szóval minden; a külvilág csak látszat.“ Bizonyitásul azt hozza föl: 1) hogy a kültárgyak nem jőhetnek elménkbe, azoknak képzetei tehát elménkből fejlődnek ki, 2) az alvó ember álomképeit, az őrült agyrémeit való kültárgyaknak tartja, mi kétség kivül csalatkozás. — E tulságot ismerő tehetségünk birálata ellenállhatlanul czáfolja. Szellemi életünk az érzékivel szoros összefüggésben áll; érzékiségünk pedig nem egyedül ható, de szenvedő is. A külvilág képzete tehát annak érzékünkrei hatásából ered, melly külhatás nélkül a kültárgyakról nem volna képzetünk.

161. DOGMATISMUS.

Ismereteinknek igazságára vonatkozólag két rendszer áll szemközt: az elvvéd és kétségvéd, más szóval kétkedőség — dogmatismus et scepticismus —. Az elvvéd határozottan állitja, hogy „az emberi elme a létezőt ugy ismeri, a mint van, s ennélfogva tárgyilagos igazsággal bir.“ Állitása szerint a gondolkodás törvényein

vagyis a szabályozó elveken kivül alapitó elvekkel birunk, mellyek a valót és létezőt megismertetik. Ezen elvek egyetemileg érvényesek, elismert igazságok, állapított elvek, mellyek alapitásra és bebizonyitásra nem szorulnak.

Az elvvédüek észszerüen sarkigazságok mellett vínak. De e rendszernek árnypontja az, hogy nem vizsgálván eleve ismerő tehetségünket, elfogulttan kedvencz elvekből indul ki, és azokat hitágazatok gyanánt használja tanitmányainak alapitására. Ismertető jele tehát az önhittség és önkény az állitásban. Hogy illy rendszer ingó lábon áll, könnyen láthatni. A bölcsészet története számos példát ad illy önkényileg alapitott bölcseletre — philosophema —.

162. SCEPTICISMUS.

A kétkedőség ismereteinknek tárgyilagos igazságát tagadja. Helyben hagyja öntudatunk adatait és gondolkodásunk törvényeit, de ellenmond mind azon következményeknek, miket az elvvédüek az adott tényekből hoznak ki, és erősen állitja, hogy gondolatinkon kivül a létezőknek való mibenlétéről mitsem tudunk bizonyosan. Okul azt idézi, hogy elménkből ki nem léphetünk, következőleg nem tudjuk, megegyeznek-e gondolatink a kültárgyakkal. Azonban e megegyezésnek lehetségét nem tagadja, sőt azt vallja, hogy semmit sem tudunk, még azt sem, hogy semmit sem tudunk.

E kétkedésnek egyedüli jó oldala az, hogy a tulzó elvvédüek önhittségét fékezi. De bal oldala a bizalmatlanság és tulságos tagadás. A tárgyilagos igazságot illetőleg, arra nem szükséges, de lehetetlen is, hogy gondolatink tárgyaikkal teljesen megegyezzenek, mert ismereteink minősége részint a tárgyak minőségétől, ré-

szint ismerő tehetségünk alkatjától függ (Ismeretlan 11-dik szám). Elég az, hogy ismereteinknek való kültárgy felel meg: e felől pedig egyik érzék a másikról, érzékünkről az ész és viszont ad biztositékot.

163. CRITICISMUS.

Az észbirálat — criticismus — közép utat foglal az önkényü elvvéd és tulságos kétkedőség között. Nem állit önkényileg elveket, de le sem mond az igazról, hanem azon reményt táplálván, hogy az igaz megismerhető; ismerő tehetségünket elfogulatlan birálat alá veti.

Az észbirálat helyes rendszere és egyszersmind módszere a bölcsészetnek, ismerő tehetségünket észszerüleg használván. — Ezen észbirálatnak eredménye az eszmelétvéd — idealrealismus —, melly az egyoldalu és ellenkező rendszerek között, ugymint a tapasztalás és észvéd, a lét és eszmevéd közt némi középső útat tart, azokat tehát közvetíti. A tapasztalásvéddel egyezőleg azt állitja, hogy nincsenek öröklött eszmék; az észvéddel együtt azt védi, hogy a tapasztalati ismereteken kivül még tiszta észbeli ismeretekkel birunk. A létvédet abban helyesli, hogy való küllét mellett vi; de az eszmevéddel is kezet fog azon állitásában, hogy lelkünk nem puszta fogékonyság, hanem önállólag cselekvő erő. E rendszernek helyessége már abból bizonyul, hogy ismereteink származását nem egyoldalu nézetből, hanem minden szempontból határozza meg. (Kant észbirálatáról és Krug synthetismusáról a bölcsészet történetében)

164. MATERIALISMUS.

A létezők állományáról az anyag és szellemvéd — materialismus et spiritualismus — vitatkoznak. Az anyagvéd az érzékileg jelenkező anyagnak vagyis a térben ki-

terjedt állománynak valóságát állitja, melly állitást mi is helyben hagyunk. (Ismerettan 78. és 79-dik szám). — De az anyagvéd azon tulságra vetemedik, miszerint egyedül az anyagot tartja létezőnek és a lényeknek közállományának. Nézete szerint az élet és szellemi működés az anyagi erőknek szülöttje, mellyeknek hatása a testképzés által annyira növekszik, hogy növényekben az önképzésnek és tenyészésnek, állatokban az érzésnek és önkényű mozgásnak, emberben a gondolkodásnak és akarati elhatározásnak szülő oka.

E félszeg rendszer a létezőt egyoldalulag, tudniillik egyedül az érzéknek szempontjából tekinti, és elfogulva csak azt tartja létezőnek, mit külérzékkel szemlélhet. Azonban főelve hiányos lélektani adatokon nyugszik. Az ész szintugy való és igaz tehetsége elménknek, mint az érzék: már pedig a szellemi, érzékfölötti, mit az eszmék terjesztenek elő, a tiszta észnek tárgya. (Ismerettan 7-dik szám). Továbbá a léleknek működései az anyagéitól különböznek. Az anyag minden szándék nélkül és kellékekkel ellátva szükségkép működik; a szellemi erő pedig szándékosan, kitüzött czélok szerint és önmagát elhatározólag cselekszik. Végre a szellemnek az anyag fölötti hatalmát a természetben mutatkozó czélszerűség, lelkünknek végnélküli tökélyesülése, a müvészetek és tudományok haladása ellenállhatlanul bizonyitja.

165. SPIRITUALISMUS.

A szellemvéd a szellemi erőnek való létét hiszi. E hite helyes és czáfolhatatlan. — Azonban e rendszer szinte tulságra vetemedik, melly abban áll, hogy a szellemnek egyedüliségét állitja. Nézete szerint szellem minden: ez a létezőknek közállománya; a mit anyagnak nevezünk, nem egyéb, mint a szellemi erőnek nyilat-

kozása és korlátozott müködése. A lényeknek különféleségét a szellemnek fokozata és hatásmódja képezi.

E rendszerrel rokon az erővéd — dynamismus —, miszerint egyedül az erő teszi a testek állományát.

Hogy a szellemvéd egyoldalu, már abból is kiviláglik, miszerint elvének a köztapasztalás tanuságát áldozza föl, és hogy a szellemnek létét védhesse, a testi világ valóságát tagadja. A józan ész előtt egyedül azon rendszer nyer igazolást, melly mind az anyagnak, mind a szellemnek létét támogatja, szóval az anyagszellemvéd — dualismus psychologicus —, melly mind a tapasztalásnak azaz külső észrevevésnek, mind az észnek és belső észrevevésnek eleget tesz. Eszünk ugyan egységre törekszik; de meg kell különböztetni az egységet az egyféleségtől és azonságtól. Ezen azonosság puszta gondolati, szabályozó fogalom, melly értelmünk ismereteit egységre hozni törekszik. — Az előadott dualismus a lélektani, mitől a világtani abban különbözik, hogy ez utóbbi mind az anyagnak, mind a szellemnek örökletet tulajdonit. Igy némelly régiek azt állitották, hogy öröktől fogva az Istenen kivül anyag létezett. (Erről a bölcsészet történetében.)

166. NATURALISMUS.

A végső létokra nézve ellenkező álláspontot foglal a természetvéd és mindenistenség, miket az istenhit közvetít — naturalismus, pantheismus, theismus —.

A természetvéd a véges és föltétes létezőknek összeségét szóval a világot valónak tartja. Ez állitásban igaza van. De fonákul állitja azt, hogy egyedül a világ létezik; hogy nincs valóban végtelen állomány, és az Isten nem egyéb, mint a természet vagyis a mindent mozgató, képző és éltető erő — hylozoismus —.

E félszeg állitás maga magát czáfolja meg. Mert ha a világon kivül más egyéb nem létezik, ugy a világ semmi által sincs korlátozva, tehát nem véges, hanem valóban végtelen.

167. PANTHEISMUS.

A tulzó természetvéd az önálló Istent, a végtelent, a mindenistenség pedig a való világot azaz Istentől különlétü véges lényeknek valóságát tagadja. E rendszer elve: Isten minden; csak a végtelen bir valósággal; a véges létező puszta látszat, tünemény, a végtelennek jelenésmódja.

E rendszernek egyedüli bőcse abban áll, hogy az Istennek való létét védi; de nézete félszeg, mivel egyedül az észnek főeszméjét t. i. a végtelent tartja szeme előtt, és hogy ezt biztositsa, a véges lényeket tagadja. De vizsgáljuk mélyebben e mai napon igen divatozó rendszert.

A mindenistenség ezen elvből indul ki: egy és ugyanaz minden, a mi létezik. E tételnek alapitására: 1) a bölcsészetnek tárgyára és irányára, 2) a létnek, 3) az állománynak, 4) a végtelennek eszméjére hivatkozik.

1. A mi a bölcsészetet illeti, erre nézve igy okoskodnak a mindenistenségüek. „Bölcsészeti tárgy és föladat az: ugyanaz-e minden? A bölcsészet tárgya pedig a tudat, minek jelleme a bizonyosság és szembetünés. Csak azon ismeret valóban szembetünő, mellyben a gondolt tárgy azonegy a gondoló alannyal. Az alany és tárgy, a gondolat és lét tehát egy és ugyanaz.“ De ez okoskodás nem egyéb a hatalomszónál és ráfogásnál. Igaz, hogy a bölcsészet való tudatra és bizonyos ismeretre törekszik, de hogy minden ismerete szembetünő

legyen, azt csak a mindenistenségüek követelik. A szembetünésnek saját helye a gondolkodás és mennyiségtan, mikben a gondolat a gondolt tárgy egyszersmind; az ismerettanban pedig a tárgy külön valami a gondolattól. Továbbá az is való, hogy a bölcsészet egységre törekszik, de nem tárgyi, hanem elvi vagyis alaki egységre. A mindenistenségüek az egységet az azonossággal cserélik föl.

2. A lét eszméjéből igy okoskodnak. „Lét minden, mivel alatta mindent értünk, mi való és létezhető. A lét tehát mindennek közállománya és erre nézve minden egy és ugyanaz.“ De ezen okoskodás a gondolatit a valóval fölcseréli. Gondolatban vagyis elvontan a lét köztulajdonsága a létezőknek szintugy, mint kiterjedés a testeknek, ész az embernek tulajdona. De ebből nem következik, hogy egyik lénynek léte a másikéval számra nézve egy és ugyanaz, hogy például a végtelen lénynek léte azonegy a véges lényével, a növényé az állatéval. Valóságban minden létező a köztulajdonságokon kivül némi sajátsággal bir, mi által a többi létezőktől különbözik.

3. Állományra nézve ekkép vitatkoznak. „Csak egy állomány lehetséges. Mert ha több léteznék, azok vagy egyenlő, vagy különböző tulajdonságokkal birnának: ha egyenlőkkel birnak, csak egy lényt és állományt képeznek; ha különbözőkkel, akkor semmi köztulajdonuk nincs, és ennélfogva az állomány sem közös velök.“ E vitatkozók a köztulajdont számra nézve egynek, sőt egyedülinek tartják. Minden egyed, melly valamelly nemhez tartozik, a sajátokon kivül egyenlő azaz köztulajdonsággal bir; de egyiknek tulajdonsága számra nézve a másikétól különbözik: például Péter, Pál ésszel bir, de Péternek esze, ha ollyan is, mint Pálé, számra nézve különböző.

4. A végtelent illetőleg igy okoskodnak. „Ha a végtelenen kivül más való lény léteznék, ez amazt korlátozná, s igy nem volna igazán végtelen. Továbbá a végtelen kiterjedésre és tartalomra nézve ollyan. Minthogy kiterjedésre nézve végtelen, minden lényt körében foglal, következőleg azon kivül semmi sem létezik, minden létező egyed tehát csak létezésmódja. Tartalomra vagyis tulajdonságokra nézve is végtelen, következésképen legtökélyesb lény, és nincs tulajdonság, mit nélkülözhetne. Mind véges létező tehát csak azonegy végtelennek alkatrésze.“ De ezen okoskodás is csak általtás. A végtelen lény csak akkor korlátoztatik, ha van rajta kivül lény, melly tőle sem létre, sem tulajdonságra nézve nem függ. Mi a végtelennek kiterjedését illeti, ez nem egyéb, mint mérhetetlensége és mindenüttléte (Ismerettan **131.** et **132**-dik szám). A végtelen lényt mi is tartalomra nézve legtökélyesebbnek állitjuk és pedig olly értelemben, hogy nincs tökély a létezőkben, mit vagy alakilag, vagy jelesebb módon nem foglalna. A végtelen lény tehát a végeseknek minden való tökélyeivel bir; de ezek nem lehetnek ugyanazok a végtelen lényéivel, hanem csak hasonlók, különben a végtelen lény véges és végtelen volna egyszersmind, a mi képtelen.

168. THEISMUS.

Az előadott két rendszert utba igazitja az istenhit vagyis istenvéd, melly mind a világnak, mind az Istennek való létét ismeri el. Hogy e rendszer helyes, az ismerettanból tudhatni.

169. MÓDSZER.

Módszernek nevezzük a bölcselésnek azon utját, mellyen némi elvből rendszert alapitunk, röviden a rendszernek alapitásmódját. Módszerben elvet, miből kiin-

dulunk, és szerkesztésmódot különböztetünk. A rendszernek elveit már fejtegettük: hátra van, hogy a szerkesztésmódot értelmezzük.

A módszerek, miket a bölcsészek rendszerök alapitásában használnak, igen számosak. Nevezetesbek: a föltevési, gondolkodástani, lélektani — hypothetica, dialectica et psychologica —.

170. FÖLTEVÉSI MÓDSZER.

A föltevési módszer önkényileg fölvett elvekből azaz föltevésekből indul ki: azokból ismereteinket és a létezőt értelmezi, minek következtében igazaknak állitja azon elveket, mikből illy helyes és öszhangzó értelmezés folyt. E módszert Schelling, Hegel s mások követték, rendszeröknek alaptételül a gondolatnak és létnek azonságát vevén. Milly helytelen legyen e módszer, e következőkből érthetni. Abból, hogy a létezőt gondolatilag érvényes tétel szerint értelmezhetni, nem következik, hogy valóban ollyan, hanem hogy ollyannak gondolhatni. Tárgyilagos igazra nem elég a gondolatnak helyessége, hanem egyéb elv is kell, melly ismereteink valóságát biztositsa. A régiek azt gondolták, hogy földünk a világnak központja, és ezen vélemény szerint az égi testek mozgását értelmezték; mindazáltal az értelmezés puszta föltevésen alapult.

171. GONDOLKODÁSTANI MÓDSZER.

A gondolkodástani módszer föltevés helyett némelly fogalmak határozásából indul ki, és azokra épiti tanitmányait. — De e módszernek tiszte nem más, mint ismereteink fejtegetése s rendezése, szóval a tudomány szerkesztése. A létezőnek megismerése a fogalmak helyességén kivül tárgyilagos elveket és biztositékot követel, minő az érzéki és szellemi észrevevés. A történet

olly bölcseleteket jegyzett föl, mikre a gondolkodástani módszer pontosan használtatott, mégis tárgyilagos igazságban szükölködnek. Példa Spinoza bölcselete, mit a bölcsészet történetében fogunk közleni.

172. LÉLEKTANI MÓDSZER.

A lélektani módszer öntudatunk és tapasztalásunk adataiból indul ki, miknek értelmezésére a tiszta észnek fogalmaihoz és elveihez folyamodik. E módszer az emberi ismeretnek minden forrásait és biztositékait józanon használja. Kant adott arra utmutatást, de Fries és Reinhold Ernest szigorubban használták. Hogy egyedül e módszer képes a tárgyilagos igazságot napfényre hozni, ismerő tehetségünk birálatából önkint foly. (A bölcsészeti rendszerek és módszerekről jelesen értekezett Szontagh Gusztáv e czimü munkájában: „Propylaeumok a magyar philosophiához, Budán 1839."

E KÖNYVNEK TARTALMA.

Bevezetés ..... 1 Lap.
Első rész. Ismerő tehetségünk birálata ..... 3 —
I. Czikk. Ismereteink származása. ..... 3 —
II. Czikk. Az ismeretnek igazsága. ..... 7 —
III. Czikk. Ismereteink bizonyossága. ..... 12 —
IV. Czikk. Az igaznak ismervei mások szerint. ..... 21 —
Második rész. Lénytan. ..... 27 —
I. Szakasz. Általános lénytan. ..... 27 —
I. Fejezet. Módosulás. ..... 29 —
I. Czikk. Lehetség. ..... 29 —
II. Czikk. Lét. ..... 31 —
III. Czikk. Szükségesség. ..... 34 —
II. Fejezet. Mennyiség. ..... 37 —
III. Fejezet. Minőség. ..... 43 —
IV. Fejezet. Viszony. ..... 48 —
I. Czikk. Önállóság. ..... 48 —
II. Czikk. Okság. ..... 50 —
III. Czikk. Közösülés. ..... 60 —
IV. Czikk. Tér és idő. ..... 63 —
II. Szakasz. Világtan. ..... 68 —
I. Czikk. Okság és czélszerűség. ..... 68 —
II. Czikk. Természet. ..... 71 —
III. Czikk. Életműség. ..... 77 —
III. Szakasz. Istentan. ..... 81 —

I. Fejezet. Az Isten léte. ..... 82 *Lap.*
II. Fejezet. Az Isten tökélyei. ..... 92 —
I. Czikk. Az Isten tökélyei létére nézve. ..... 93 —
II. Czikk. Az Istennek életére vonatkozó tökélyei. 98 —
III. Fejezet. A világnak Istentőli függése. ..... 106 —
I. Czikk. Teremtés. ..... 106 —
II. Czikk. Isteni gondviselés. ..... 110 —
Befejezés. Az ismerettan rövid története. ..... 122 —
Függelék. Bölcsészeti rendszerek és módszerek. 124 —

Tetemesb nyomda hibák.

lap	*sor*	*hibás kitétel*	*kijavítva*
62	14	czéljával	czéljávali
68	16	részes	része
84	24	Isen	Isten
85	15	lététéből	létéből
87	28	bizonyitásba	bizonyitásban
101	8	föltétekbe	föltétek be
116	13	erkölcs	erkölcsi
117	15	Istenek	Istennek
125	3	észrevezés	észrevevés

15253 1952

DIECÉZNÍ KNIHOVNA
Leté
15.273-1955

A

BÖLCSÉSZET ELEMEI.

IRTA

PURGSTALLER KAL. JÓZSEF,

KEGYES SZERZETI PAP, A HITTUDOMÁNY ÉS BÖLCSÉSZET TANÁRA, S EZ UTÓBBINAK RENDES TANITÓJA.

BUDÁN,

A MAGY. KIR. EGYETEM BETÜIVEL.

1843.

NEGYEDIK KÖNYV.

ERKÖLCSTAN.

BEVEZETÉS.

1.

A gyakorlati bölcsészet az elméletitől abban különbözik, hogy szabad akaratunk elhatározását és tetterőnk munkásságát intézi. Gyakorlatinak egyedül tárgyáról nevezzük, mert mint tudomány szinte elmélet, vagyis az elméletnek eredménye. Némellyek életbölcsészetnek nevezik — philosophia vitae —, de igy része a szépműtan is.

E tannak hasznos volta, sőt szüksége személységünkön alapszik. Az ember eszes és szabad akaratu lény, ő maga szabad elhatározással intézi cselekedeteit: ismervén tehát szabadsága körét, ennek czéljait, jogait, kötelességeit, minden cselekvéséről könnyen számot adhat magának. Ehhez járul a történet, minek tanusága szerint a tudósok minden időben nem csak az emberi ismeretről, hanem szabad tetteinkről is bölcsésztek.

A gyakorlati bölcsészet részei: a természetjog és erkölcstan. Ugyanis az észtörvényhozás kétféle: a jogi és szoros erkölcsi, más névvel erényi — legislatio juridica et ethica —: E két törvényhozás megegyez egymással abban, hogy mind a kettő törvényeit az észből vagy inkább az észnek segedelmével természetünkből meríti.

De különböznek egymás közt. Először a jogi törvényhozás főleg a külső tetteket szabályozza és a cselekvésnek törvényességét — legalitas — azaz a törvénynyeli megegyezését tekinti. Az erkölcsi törvényhozás mind a külső, mind a belső tettekre terjed és főképen az akaratnak jó szándékát, az erkölcsiséget ítéli meg. Másodszor a jogi törvényhozás az embereknek a társadalombani együttlétezhetését veszi czélul, azért is az embernek külső szabadságát korlátozza, mert korlátlan szabadság mellett a társadalom meg nem állhat. Az erkölcsi törvényhozás az embernek fő rendeltetését tekinti és arra int, hogy az ember a jogtörvény által biztosított szabadságával rendeltetésére önmaga törekedjék.

Az erkölcsiséghez a vallásosság tartozik, melly amazt támogatja ugyszólván kiegészíti. E három eszme: jogosság, erkölcsiség és vallásosság, ugy van egymás alá rendelve, hogy a vallásosság az erkölcsiséget, ez pedig a jogosságot magában foglalja. Ennélfogva a vallásos ember erkölcsös is, és a jó erkölcsü ember a jogossághoz is szabja magát.

2.

Az erkölcstan tárgya erkölcsi életünk, szóval erkölcsiségünk, minek alapját, tulajdonságait és viszonyait terjeszti elő. Ennélfogva azon tan, melly erkölcsi törvényeinket és kötelességeinket adja elő. Némellyek kötelességtannak nevezik, azonban a természetjog is szab kötelességeket, mellyek tudniillik az ember természeti jogain alapszanak, minthogy majd minden jognak más részről némi kötelesség felel meg. Például a hitelezőnek joga van pénzét követelni, az adósnak kötelessége azt megadni.

A bölcsészeti erkölcstan, mit természeti, vagy észbelinek neveznek, különbözik az ugynevezett kereszt-

tény erkölcstantól — ethica christiana —. A keresztény erkölcstannak saját forrása az isteni kijelentés; a bölcsészet erkölcsi törvényeit közvetlenül az emberi észből meríti. Vannak ugyan a keresztény erkölcstanban természeti kötelességek is, millyeneket a tíz isteni parancsolat nagyobbrészt foglal, de illy törvényeket csak nagyobb tekintély végett közöl a szent tudomány, hogy tudniillik annál nagyobb legyen az erkölcsi törvény iránti tisztelet.

Mint, hogy az erkölcsiségrei törekvésnek erény a neve, könnyen érthetni, miért nevezik az erkölcstant erénytannak is.

3.

Az erkölcstan bőcsét tárgya nyilvánitja. Először is e tan erkölcsi törvényeket és kötelességeket tárgyaz: már pedig minél világosb és alaposabb azoknak előadása, annál nyomosabban hatnak az emberi akaratra és életre. Másodszor a természeti törvények minden szerzett azaz tényleges törvényeknek alapjai, minők a polgári és egyházak: amazoknak alapitása és fejtegetése tehát ezeket is támogatja és fölvilágitja. Miből következik, hogy e tudomány nélkülözhetlen a törvényhozóknak, ügyvédeknek, biráknak s mind azoknak, kik vagy másokat igazgatnak, vagy legalább a törvénykezésre némikép befolynak. Harmadszor az erkölcstan alapeszméje az erkölcsiség és ez utáni törekvés vagyis erény, mellynek bőcse megelőzi a földi javakat, minő a gazdagság, tisztelet, elannyira, hogy e mulandó javak csak ugy birnak némi értékkel, ha az erkölcsiséggel megegyeznek és azokat a jó akarat jóra használja. Végre az erkölcsiség a földi és örök boldogságnak eszközlője.

4.

Az erkölcstan két főrészre szakad: általánosra és különösre. Az általános erkölcstan az erkölcsiség alapjait és tulajdonságait fejtegeti; a különös erkölcsi életünk viszonyait és ezekből folyó kötelességeinket részletesen adja elő. — Némellyek tiszta és alkalmazott részre osztják: a tiszta nem egyéb az általánosnál, az alkalmazott a különös erkölcstan. E második részt erkölcsi kötelességtannak nevezhetni, mivel kötelességeinknek mintegy tára vagyis foglalatja.

ELSŐ RÉSZ.

Az erkölcsiség alapjai és tulajdonságai.

I CZIKK.

SZELLEMI TERMÉSZETÜNK TETTEI.

5.

Az erkölcsiség szellemi természetünkön vagyis személységünkön alapszik. Vizsgáljuk mindenek előtt szellemi természetünket.

Az ember a földi lények sorában fő helyet foglalván, az egyedi életnek mind a három nemével, ugymint tenyésző, érzéki és szellemi élettel bir. A szellemi élet személységünk alapja. Ugyanis az ember nem pusztán érző, hanem gondolkodó, igazra, szépre és jóra törekvő s önmagát szándékosan elhatározó egyén, azaz személy.

Az ember szellemi tehetségeit az elme, kedély és akarat tárgyazzák. E szellemi tehetségek közt olly vi-

szony áll, hogy az akaratnak a kedély, mind a kettőnek az elme alapja és föltéte, minélfogva az akarati elhatározás az érzelemtől és gondolattól, az érzelem pedig az eszmétől függ, és ezt magában szükségkép foglalja. Szellemi életünk alsó fokát tehát az elme képezi.

6. ELME.

Az emberi elme azon tehetség, minélfogva az érzéknek segedelmével a létezőt tisztán azaz öntudattal fogjuk föl. Müködésében az érzéknek közremunkálásától függ és az itéléshez vagy fogalmakhoz van szabva, mi által az észrevett tárgyakat megkülönbözteti és meghatározza. — Az itélésnek három köre van: az igaznak, szépnek és jónak köre. Mind ezekről a lélektan értekezik.

7. KEDÉLY.

Az emberi kedély nem pusztán érzéki, hanem szellemi, nemesebb érzelmekre és vágyakra is fakad, melyek a létezőnek megitéléséből származnak. A kedély tehát az elmétől függ. — Az értelmi itélésnek három köre van: mind a háromnemü itélet minket érdekel és megindit, miből különféle érzelmek és vágyak gerjednek. Az érzelmek és vágyak tehát érdekünket alapitják.

8. AKARAT.

Az érzelmek és vágyak inditó okul szolgálnak akaratunk elhatározására. Akaratunk sajátsága az önhatalom és szabadság, melly belső és külső. A belső szabadság az elhatározás szabadsága, a külső a végrehajtásé.

Az előadottakból ezen eredmények folynak. Először akaratunk szándékos elhatározására mindenkor némi érdek kivántatik, melly inditó okul szolgál és czélt képez. E czél nélkül nincs szándékos elhatározás, hanem merő állati önkény — arbitrium brutum —. Másodszor

szabadságunk használásával ki nem lépünk a természet rendéből és az események oksági összeköttetéséből, mert inditó okra van szükségünk, mit természetünk és a külvilág szolgáltat.

9. AZ AKARATI TETTNEK KELLÉKEI.

Szorosan véve emberi tett az, melly az ember akaratjától függ, és azért akaratinak neveztetik, millyen a járás, irás, szólás, sőt nézés és hallgatás is. Az akarati cselekedettel szemközt áll az akaratlan tett, mire nincs befolyása a szabad akaratnak, minő az emésztés, lélekzés, alvás egyáltalán véve, különben ezekre is hat néha az akarat.

Az akarati cselekedet kétféle: belső, melly egyedül a léleknek müve és abban rejlik, minő az elmélkedés, szándékos elhatározás, és külső, melly az akaratnak parancsára testünk erőitől végrehajtatik és külsőleg mutatkozik, minő a járás, irás. Továbbá az emberi cselekedet már tevő, már mulasztó, a mint tudniillik vagy tevésre, vagy a tettnek abbanhagyására határoztuk el magunkat. Ezt a törvényróli értekezés világitja föl.

Az akarati cselekedetnek kellékei e következők. 1. A cselekedetnek ismerete, mert a mit nem ismerünk, arra vágyunk és akaratunk nem terjed — ignoti nulla cupido —. 2. A tettrei vágy, mert mi után nem vágyunk, azt akaratunknak semmiképen sem tulajdonithatni. 3. A tettre önelhatározás vagyis szabad választás, miszerint hatalmunkban állott a cselekedetet vagy végbe vinni, vagy abbanhagyni: e választás nélkül a tett önkényü ugyan, de nem szabad akaratu, nem önkintes cselekedet. Igy az oktalan állatok tettei önkényüek, de nem akaratiak, mivel azok ösztöneiket minden eszmélet nélkül vakon követik.

Az emberi cselekedet már közvetlenül, már közvetve akarati. Közvetlenül akarati azon tett, mellyet szándékosan viszünk végbe; közvetve pedig, vagyis okára nézve akarati a tett, ha valamelly szándékos cselekedetnek olly eredménye, mit lehetett és kellett előrelátni. Például a ki magát megrészegíti, vagy a ki lesből gyilkol, szándékos cselekedetet követ el; ki pedig magát megrészegítvén, ez állapotban gyilkol, okára nézve akaratilag cselekszik. Itt helye van azon oksági elvnek: a ki az oknak oka, az okozatnak is oka.

10. AKADÁLYAI.

Akarati cselekedeteinknek akadályai belsők és külsők. Belsők a tudatlanság és tévedés; külsők a kényszerítés vagyis erőszak és fenyegetés avvagy félelem. A tudatlanság és tévedés a cselekedetnek ismeretével, a kényszerítés és fenyegetés a szabad elhatározással áll szemközt.

A tudatlanság az ismeretnek hiánya: a tévedés pedig helytelen itélet. Mind a kettő már meggyőzhetetlen, már meggyőzhető: az esztelen ember tévedése, a csöcsemő gyermeknek tudatlansága abban az állapotban meggyőzhetlen; a gyógyszer helyett mérget rendelő orvosnak tévedése meggyőzhető. A tudatlanság és tévedés továbbá már a törvényt, már a törvény alá tartozó cselekedetet illeti. Az erkölcsi törvényre nézve nincs helye a teljes tudatlanságnak, mivel az észszel élő ember, ha természetére figyel, azt könnyen megismerheti; de a törvénynek egyes esetekrei alkalmazásában sokszor téved az ember: igy például a scythák a jövevényeket megölték, jóllehet tudták, hogy az ártatlanokat nem szabad megölni. — Minthogy akarati cselekvésre ismeret kivántatik, könnyen érthetni, hogy a meggyőz-

hetetlen tudatlanságból és tévedésből folyó cselekedet akaratlan; de ha a tévedés meggyőzhető, a tett közvetve azaz okára nézve beszámitható az akaratnak.

A kényszeritès vágyaink elleni tettre indit. Illy erőszak is már meggyőzhetetlen, már meggyőzhető. A meggyőzhetetlen erőszakból következett cselekedet akaratlan, mivel akaratunk megegyezése hiányzott. A meggyőzhető erőszak a szabad elhatározást nem akadályozza egészen, de mégis korlátozza. A kényszeritésnek azonban csak a külső tett van alávetve.

A fenyegetés a cselekedetnek szabad végrehajtását gátolja. Ha a félelem olly nagy, hogy az eszmélést háborgatja, az abból származó tett valóban akaratlan. Ez eseten kivül a fenyegetés a cselekvésnek szabadságát korlátozza ugyan, de azt le nem rontja, mert az akaratnak hatalma marad a fenyegetésnek ellenszegülni, a mint azt a gonosztevők példája eléggé tanusitja. Miért is nem szabad félelemből azt elkövetni, mi rosz és tilalmas.

II. CZIKK.

SZELLEMI TERMÉSZETÜNK CZÉLJAI.

11.

Az ember mint eszes lény szándékosan azaz némi szándék vagyis czél szerint cselekszik: igy például az ember szánt és vet, hogy arathasson. Mivel a czél inditja az embert müködésre, ennélfogva inditó okul szolgál. Ha például azért élek mértékletesen, hogy egészségemet fentartsam, ez inditó okom.

A czél mindenkor érdeket tárgyaz, mit magunk elé tüzünk, s mit elérni törekszünk. Érdeknek azaz jónak nevezzük azt, mit böcsösnek itélünk; a jónak és érdek-

nek képzete tehát a dolgok böcsüléséből származik. — Az érdek sokféle, a mint a dolognak böcse is különnemü. Az érdek érzéki, ha érzéki életünk szükségeit elégíti ki, például az evés, ivás, egészség. Szellemi az érdek, ha szellemi természetünk követeléseinek tesz eleget, millyen az igaznak ismerete, a tudomány, müvészet, polgárosulás, erkölcsi és polgári szabadság. Az érdek avvagy jó továbbá vagy egyéni, vagy általános. Egyéni a jó, ha személyünkre szoritkozik, millyen az egészség, önhaszon; általános a jó, ha azt az ész magában minden személyre és időre nézve böcsösnek itéli, millyen az emberi nemnek tökélyesülése, a köz jólét, az igazság kiszolgáltatása, a jó intézetek létesülése. A szellemi és általános érdek erkölcsi jónak neveztetik, mivel létesülése az erkölcsiséget alapitja. (Erről alább 18-dik szám alatt)

A hányféle az érdek, annyiféle az ember czélja is. Van tehát szellemi és érzéki, általános és egyéni czél. Végczélnak nevezzük azt, mi alá minden egyéb czélt rendezünk.

12. VÉGCZÉLJA.

Mi képezze az embernek legfőbb azaz végczélját, természetéből tudhatni meg, miből kiviláglik, mire törekszik vagy kell törekednie az embernek.

Természetünk legfőbb czélja nem lehet valami érzéki czél. Vannak, kik az érzéki érzetet, a kéjnek élvezetét fő czélul tüzik ki, de valóban tévednek. Igaz, hogy az ember természeténél fogva kéjt ohajt; de az érzéki gyönyör nem alapithatja fő rendeltetését. Először is szellemi természetünk sokkal nemesebb az érzékinél, mert emez által az oktalan állatok osztályához tartozunk, szellemi életünkkel pedig az állatok sorából kilépünk any-

nyira, hogy azoktól nemben különbözünk. Észszel az ember vég nélküli tökélyesülésre törekszik és az isteni tökélyhez közelít; észszel az ember a társadalmat alapitja és törvényeket szab. Az érzéki czélok tehát csak annyiban méltók figyelemre, a mennyiben szellemi életünknek szükséges eszközül szolgálnak. Az érzéki élvezetet szellemi czéljaink alá illik rendezni. Másodszor érzéki természetünk egyedül az idegeknek ingereltetését vagyis az érzéki benyomásokat veszi tekintetbe: a mi kedves hatást tesz reánk, azt jónak tartja és kivánja, ellenben a kedvetlen érzetektől irtózik. A dolgoknak való böcsét csak az ész itélheti meg: ennélfogva néha azt, mit érzékünk kedvel, az ész rosznak leli, ellenben az érzékileg kedvetlent jónak tartja. Igy az ember az édes mérget is távoztatja, és a keserü gyógyszert elfogadja, mivel átlátja, hogy amaz rontja, ez helyreállitja egészségét.

Némellyek az érzéki gyönyör helyébe a tiszta szellemi élvezetet teszik fő czélul, de helytelenül, mert ezen élvezet egyedül a kedélynek fő czélja, ez pedig csak egy ága szellemi természetünknek. Ennek igazolására tekintsük ujra szellemi életünket.

13. AZ ELMÉNEK FŐ CZÉLJA AZ IGAZ.

Az emberi elme a végett van adva, hogy a valót és létezőt ismerje meg. A valónak megismerése az igaz, az elme tehát az igazra törekszik, és ezen ismereti igazság fő czélja. Az igaznak ismeretéből szellemi érzelmek és vágyak támadnak, mellyek inditó okul szolgálnak akaratunk elhatározására, és külső tetteknek létrehozására. Az igaznak ismerete tehát eszközül szolgál magasabb czélokra, s ennélfogva szellemi életünk legfőbb czélját nem képezheti.

14. A KEDÉLYNEK FŐ CZÉLJA A BOLDOGSÁG.

A kedély életszükségeinknek és állapotinknak megitéléséből érzelmeket és vágyakat fakaszt, mellyek érdekünket alapitják. A mi kedélyünket kielégíti, az gyönyörü, kedves: az illy állapot boldoglétünket képezi. A kedélynek fő czélja tehát a boldogság. De az érzelmek és vágyak inditó okai akaratunk elhatározására és tetterőnk müködésére, következésképen eszközül szolgálnak magasb czélokra, s igy a boldogság nem egyedüli czélja az embernek.

15. AZ AKARATNAK FŐ CZÉLJA A BELSŐ ÉS KÜLSŐ SZABADSÁG.

Az akaratnak tulajdona a szabadság, minélfogva érzelmeinket és vágyainkat igazgatjuk, s külső cselekvésünket szándékunk szerint intézzük. E szabadság belső és külső: amaz az önelhatározásnak, ez a végrehajtásnak tehetsége. Mind a két tehetségnek józan használása az ész vezérletétől függ. Az akaratnak czélja tehát az észszerü szabadság, miszerint akaratunk az észszel kellően megegyez. Ezen észszerü szabadságot erkölcsinek nevezzük, mivel szükséges föltéte erkölcsi életünknek. (Erről alább 16. és 18. sz.)

16. AZ EMBERNEK LEGFŐBB CZÉLJA SZELLEMI ÉLETÉNEK ÖSZHANGZÓ KIMÜVELÉSE.

Ha szellemi természetünket nem egyoldalulag, hanem öszhangzólag tekintjük, el kell ismernünk, hogy az embernek legfőbb czélját sem az ismereti igazság, sem a boldogság és szabadság egyenkint véve nem képezi, hanem hogy rendeltetésünk czéljaink öszhangzásában, tehát szellemi természetünk és életünk öszhang-

zó kimüvelésében áll. E szellemi tökélyesülés az emberi méltóságot alapitja, mi által az isteni tökélyhez közelítünk. E rendeltetésnek valósulása az erkölcsiség, vagyis az erkölcsi élet, minek okvetlen kelléke az észszerü cselekvőség.

Erkölcsi életünknek helyes értésére először az erkölcsi törvényhozásról, másodszor az erkölcsi itélésről, harmadszor az embernek erkölcsi jelleméről értekezendünk.

I. SZAKASZ.

Erkölcsi törvényhozás.

I. CZIKK.

AZ ERKÖLCSI TÖRVÉNYNEK VALÓSÁGA.

17. AZ ERKÖLCSI TÖRVÉNYNEK ALAPJA ÉS VALÓSÁGA.

Az erkölcsi törvénynek valósága érdekeink és czéljaink közti különbségén alapszik. Mihelyt az ember szellemi életre ébred, és észszel élni kezd, érdekei és czéljai közt nagy különbséget vesz észre. Némelly czélok személységünknek azaz szellemi életünknek sajátságát és méltóságát alapitják: illy czélok az ismereti igazság, erkölcsi szabadság, tökélyesülés. Vannak érdekek, mik által az ember az oktalan állatok osztályához tartozik, millyen az evés, ivás, érzéki gyönyör. Tagadhatlan az, hogy némi dolgokat az ész általánosan jóknak és böcsösöknek itél, minő az igazság kiszolgáltatása, a közjó, és a szellemi müvelődés. — Mind ezen itéletekhez köteles az ember cselekvését szabni, ha csak személységének mél-

tóságát becsteleníteni nem akarja. Ezen itéletek az erkölcsi törvényt képezik, melly személységünkön alapszik.

Minthogy az ész itéli meg, mi legyen általánosan jó és böcsös: az erkölcsi törvényt észtörvénynek, s mivel természetünkben gyökerezik, természeti törvénynek nevezik. Illyen törvények ezek: fékezd indulatidat, böcsüld embertársodat, légy háladatos, türelmes, igazmondó, jótevő, stb. Ezen itéletek helyességét a megrögzött gonosztevők is érzik.

Fonák állitás az: hogy az érdekek és czélok közti különbség, s ennek következtében az erkölcsi törvény a neveléstől veszi eredetét. Hát a nevelés honnan veszi származását? nemde szellemi természetünkből, mit az észnek segedelmével ismerünk meg? — Az erkölcsi törvénynek erejét nem gyöngíti az, hogy némelly népeknél a jó és roszról ellenkező fogalmak uralkodtak. Például a spártai ifjak lopását, a soknejüséget, a rabszolgakereskedést, az indiai özvegyek halott férjökkeli megégetését hozzák föl. Mind ezek tudták, mi általában jó, de alkalmazásában tévedtek. A jó és rosznak fogalmai nem öröklött eszmék, hanem azokat az ész segedelmével természetünkből származtatni és tisztába hozni kell; illy munkásságra pedig kifejlett ész kivántatik, mi nélkül az értelem könnyen tévedésbe jő.

18. AZ ERKÖLCSISÉG ESZMÉJE.

Érdekeink és czeljaink közti különbségből azoknak észszerü rende foly, tudniillik: a szellemi és általános czélok személységünk sajátságához és méltóságához tartoznak, s ennélfogva lényegesek, föltétlenül szükségesek és fölsőbb rendüek; az érzéki és egyéni érdekek pedig mellékesek, csak viszonylagosan szükségesek és alsóbb rendüek. Ebből keletkezik azon észszerü rend, hogy az alsóbb érdekeket a fölsőbb czélok alá rendezzük.

Czéljainknak ezen alárendezését az ész törvényül adja az akaratnak, mi által a szabadságnak józan használását intézi és vezérli. Akaratunk tehát jó és erkölcsi, ha elhatározásában és külső cselekvésében magát a czéloknak észszerü rendéhez vagyis az ész törvényéhez szabja. Igy az erkölcsiség az észnek és akaratnak megegyezésében, összhangzó szellemi müvelődésben, észuraságban áll. (Ezt az erényről czikk hozandja tisztába)

19. AZ ERKÖLCSI TÖRVÉNYHOZÁS SAJÁTSÁGA.

Az erkölcsiség eszméjéből az erkölcsi törvényhozásnak lényeges tulajdonai folynak. Először az erkölcsi törvény közvetlenül nem a létrehozandó tettnek tartalmától, hanem a czélnak és cselekvésnek minőségétől, röviden a szándéktól függ. Az erkölcsiség az akaratnak jóságát vagyis a jó szándékot szükségkép teszi föl. Másodszor az erkölcsi törvényhozás magában véve általános törvényeket szab, miket azután egyes esetekre kell alkalmazni, hogy azoknak erkölcsi értékét megitélhessük. Harmadszor az erkölcsi törvények, minthogy természetünkben gyökereznek, egymás közt valóban nem ellenkezhetnek, hanem csak olly esetek kerülhetnek elő, mikben különféle viszonyainknál fogva nem vagyunk képesek két törvénynek egyszerre eleget tenni, hanem a törvények és kötelességek teljesitésében némi rendet kell tartanunk. (31-dik sz.) Negyedszer minthogy az erkölcsi törvény szellemi természetünkön alapszik, ennek alkotója pedig az Isten: ennélfogva az erkölcsi törvény valóban Isten törvénye azaz Istennek akaratját adja elő. Észtörvénynek nevezzük, nem azon értelemben, mintha az ész önkénye szerint és egyedül magától hozná e törvényt, hanem azon okból, mivel az ész vizsgálván természetünket s ennek czéljait és érdekeit, e törvényt

megismeri, kifejti és tiszta öntudatunkra hozza. Ötödször az észtörvényt meg kell különböztetni az ugynevezett eszély, vagy okosság szabálytól — regula prudentiae —, melly egyéni czélt tárgyaz, s mellyet az ember magának józan tapasztalása szerint szab, például: ne igyál fölhevülésben; öltözeted az évszakhoz legyen alkalmazva. Illy törvényt egyéni szabálynak neveznek — Maxime —.

II. CZIKK.

A FŐ ERKÖLCSTÖRVÉNY.

20.

Elv általában véve az, miből valamit következtetünk és értünk. A fő erkölcstörvény is némi elvet képez, mivel abból sok egyéb törvény ugyszólván foly. Ennek helyes értésére mindenek előtt az erkölcsiségnek alapját és megismertető tehetségét fogjuk fejtegetni.

21.

Az erkölcsiség alapja az, miből tudjuk, miért létezik az erkölcsiség — fundamentum moralitatis, principium existendi —. Ezen alapot szellemi természetünk képezi; mert az erkölcsiség azért áll, mivel szellemi természet létezik, miből az erkölcsiség származik. Minthogy pedig szellemi természetünk alkotója az Isten: ennélfogva az erkölcsiségnek végalapja az Isten akaratja, mitől természetünk eredetét veszi. Mind ezekből kiviláglik, hogy az erkölcsiség közvetlen alapja az emberi természet, közvetett pedig az Isten akaratja. Ezen elvek tehát: „kövesd az emberi természetet," „kövesd az Isten akaratját," egyedül az erkölcsiség alapját fejezik ki.

22.

Az ember szellemi tökélyesülésre van hivatva, mi által az isteni tökélyhez közelitsen. Erre nézve olly tehetséggel van ellátva, minek segedelmével szellemi természetét és ebből erkölcsi törvényeit kiismerheti s életére alkalmazhatja. E tehetség nem egyéb, mint az emberi ész, melly által megismerjük, mi általánosan jó és erkölcsi. — Azon törvények, mellyek nem az észből, hanem más kutfőből, például valamelly törvényhozónak önkényü akaratjából származnak, nem természeti, észleges, hanem szerzett, tényleges törvények, minők a polgári és egyháziak. Ezen elv: „kövesd az észt, vagyis cselekedjél észszerüleg," az erkölcsiségnek megismertető tehetségére azaz kutforrására mutat.

23.

Az erkölcsiségnek fő elve — supremum moralitatis principium — olly általános erkölcsi törvény, miből a többi törvények ugyszólván folynak. Ezen elv az erkölcsiségnek ismertető jele azaz ismerve — criterium —, miszerint meghatározzuk, e vagy ama cselekedet erkölcsi-e, vagy erkölcstelen. Illy elvnek kellékei e következők. A fő elvnek először általánosnak vagyis föltétlennek kell lenni, különben nem volna fő elv; másodszor kivántatik, hogy szükséges, vagyis szükségkép való legyen, minek ellenkezője lehetetlen; harmadszor egyetemes, melly minden emberre és minden akarati cselekedetre terjed; negyedszer világos és cselekvésre könnyen alkalmazható; ötödször tiszta észbeli, nem tapasztalati, mert a bölcsészet észleges tudomány, és olly törvény, melly pusztán tapasztalati, nem észtörvény, hanem szerzett és tényleges. Noha a fő törvénynek észbelinek kell lenni, mégis ennek fölállitásában az ész a

tapasztalást egészen el nem mellőzi, főleg az erkölcsi törvényhozásban, mellynek alapja természetünk és szellemi életünk.

24.

Akaratunk elhatározására mindenkor inditó ok kivántatik, melly némi czélt, érdeket tárgyaz. Ennélfogva minden törvénynek valamelly czélon kell alapulnia, különben nem képes az akaratra hatni és azt megindítani. Ha a czél pusztán érzéki és egyéni, a törvény merő tapasztalati azaz eszélyi szabály; ha pedig a czél szellemi és általános, a törvény szorosan véve erkölcsi, észtörvény. A fő erkölcsi törvénynek természetünk legfőbb czélján kell alapulnia. Fő czélunk vagyis rendeltetésünk szellemi életünk öszhangzó kimüvelése: ennek valósulása az erkölcsiséget, a szellemi uralkodást, az emberi méltóságot alapitja.

A fő erkölcsi törvényt igy fejezhetni ki: „ugy cselekedjél, hogy rendeltetésednek, tudniillik szellemi életed öszhangzó kimüvelésének megfelelhess.“ Mint ismertető jelét az erkölcsiségnek igy adhatni elő: „mind azon cselekedet erkölcsi, melly a szellemi életre rendelt embernek méltóságával megegyez.“ E törvény valóban fő elv; ugyanis: először általános, mert közvetlenül fő rendeltetésünkön alapszik; másodszor szükségkép való, minthogy jó és erkölcsi nem lehet, a mi rendeltetésünkkel, szellemi életünkkel ellenkezik; harmadszor egyetemes, mivel a szellemi természet minden emberrel közös, s mivel rendeltetésünk alá minden szándékos cselekvés tartozik; negyedszer világos és könnyen alkalmazható, mivel minden észszel élő ember könnyen megismerheti, mi egyez meg emberi méltóságunkkal, s átláthatja, hogy az érzéki és egyéni czélokat a szellemi és általános czél

alá kell rendezni; ötödször nem pusztán tapasztalati, hanem való észtörvény, mivel az erkölcsiség eszméjéből keletkezik.

III. CZIKK.

AZ ERKÖLCSI TÖRVÉNYNEK NEMEI.

25.

Az erkölcsi törvény természeti törvénynek — lex naturalis — neveztetik; azonban a kénytelen természetnek törvényeitől különbözik. A szoros értelmü természet-törvény olly müködésmód, mit a kénytelen erő szükségkép minden szándék és elhatározás nélkül követ: illyen törvényeket a természettan közöl. Az erkölcsi törvény az akaratnak elhatározásmódja, mihez az ember magát szándékosan szabja. Ezt szabadság-törvénynek nevezzük, és e szóval „kötelesség" szenteljük; a természet-törvény pedig a kénytelenség szabása, mit e szó „kell" bélyegez. Például: a viznek nagy hidegben meg kell fagynia; az ember köteles igazat mondani, feleit szeretni, mást meg nem sérteni. A természeti kénytelenséggel a természeti lehetség, az erkölcsi kötelességgel a szabadság áll viszonyban. Igy például nyáron lehet jégeső; az embernek szabad birtokot szerezni. Az erkölcsileg szabad cselekedet az észjogot alapitja, miről a természetjog értekezik.

Az erkölcsi törvény az akarat törvénye, melly akaratunknak józan elhatározására, állati önkényünk megtörésére van szabva, miből hihetőleg e név „törvény" eredt. Az erkölcsi törvénytől, mit észtörvénynek vagy szorosabban eredeti törvénynek neveznek, meg kell különböztetni a szerzett vagyis tényleges törvényt. Ugyanis az erkölcsi törvény közvetlenül szellemi természetünk-

ben gyökerezik és fő rendeltetésünkre céloz; a tényleges pedig valamelly külső törvényhozónak akaratjából foly, jóllehet közvetve szellemi természetünkre és viszonyainkra vonatkozik: az eredeti törvény egyetemes, szükséges, változatlan, a szerzett némi nemzetre, vagy társulatra vonatkozó, esetékes és változó.

Az erkölcsi törvénynél nincs helye az eltörlés vagyis megszüntetésnek, de a fölmentésnek sem — dispensatio —; mert természetünk alkatja és törvényei nem függnek az emberi önkénytől. — A régieknek azon kérdésére: megszüntetheti-e az Isten az erkölcsi törvényt és fölmenthet-e valakit annak megtartása alól? nemmel felelünk, mivel az erkölcsi törvény az Istennek bölcs akaratja és örök határozata, már pedig az isteni akarat változatlan.

26.

Az erkölcsi törvény kétféle: parancsoló és tiltó. Ugyanis a fő erkölcs-törvény az embernek kötelességül szabja, hogy személységének méltóságát mind magában, mind másokban elismerje és cselekvését ahhoz szabja. Az észtörvény tehát mind azon szándékot és külső cselekedetet tiltja, melly rendeltetésünkkel, szellemi művelődésünkkel, emberi méltóságunkkal ellenkezik; ellenben arra köteleztet és azt parancsolja, hogy szellemi czéljainkat minden kitelhető módon elérni törekedjünk s fő rendeltetésünket előmozditsuk. Tiltó törvény ez: ne ölj, ne csalj, ne hazudj. Parancsoló: légy mértékletes, őszinte, adakozó.

Némellyek tökélyes, szoros, és nemtökélyes, nemszoros törvényt különböztetnek — lex perfecta et imperfecta —. Nézetök szerint tökélyes törvény az, melly mindenkit és mindenkor, nemszoros pedig, melly csak

némi körülményekben köteleztet. Például e törvény: ne lopj, szoros; e pedig: légy adakozó, nemszoros. E különböztetés szerint minden tiltó törvény szoros, mivel a cselekedetnek elmulasztása mindenkor hatalmunkban áll; továbbá az olly parancsoló törvény is szoros, melly egyedül belső cselekedetre vonatkozik, mivel ezt tenni mindenkor képes az ember, például: szeresd felebarátodat. Nemszoros törvény tehát csak azon parancsoló törvény, melly külső cselekedetet határoz meg, mivel ennek végrehajtása kedvező körülményektől függ, például légy adakozó.

Vannak, kik a szoros törvényt jogtörvénynek, a nemszorost erkölcstörvénynek mondják — lex juridica et ethica —, de helytelenül. Való jogtörvény az, melly az embereknek polgári társadalombani együttlétezhetését alapitja, s minek teljesitésére az embert kényszeríthetni. Illy törvény egyedül feleinkre mint polgártársainkra vonatkozik, például: ne ölj, fizesd meg adóságodat. E példákból láthatni, hogy ugyanazon törvény erkölcsi és jogtörvény lehet egyszersmind, azon egyszerü okból, mivel a polgári társadalomnak hivatása erkölcsiségünk biztositása. Erről a természetjog értekezik. (Csacskó Imre, Bevezetés a természeti jogba)

IV. CZIKK.

AZ ERKÖLCSI KÖTELESSÉG.

27.

Az erkölcsi kötelesség akaratunknak elhatározását észszerüleg szabja. E kötelességnek alapja az észtörvény, melly akaratunk elhatározását intézi és igazgatja. Miből érthetni, hogy a törvény és kötelesség közt olly szoros

összefüggés létezik, minélfogva ha a törvény áll, a kötelesség elmellőzhetlen; és ha a törvény megszűnik, a kötelesség ereje is elenyészik. A kötelesség tehát a törvénynek szükséges eredménye, és nem egyéb, mint a cselekvésnek törvény általi meghatározása.

28.

A kötelességet két szempontból tekinthetni: mint ható és szenvedő kötelességet. A ható kötelesség — obligatio activa — annak részéről áll, ki kötelez, ennélfogva a kötelezés; a szenvedő azé, ki köteleztetik, tehát a köteleztetés. Az ész kötelez, az akarat köteleztetik. Ugyanis minden kötelesség a törvénynek eredménye; a törvényt pedig tulajdonkép az ész hozza. Az ész tehát kötelez. De a törvény az akaratnak elhatározását szabja; az akarat tehát köteleztetik.

Mind a ható, mind a szenvedő kötelességnek alanya az ember. Ugyanis mint érző és gondolkodó lény tehetséggel bir magát vagy az ész szavára elhatározni, vagy érzéki vágyai után indulni. De szellemi természeténél fogva elismeri, mikint köteles akaratjának elhatározásában a czéloknak észszerü rendét szóval az észtörvényt követni. Ebből érthetni, hogy tiszta eszes lény, minő az Isten, kit érzékiség meg nem határoz, nincsen a kötelesség és törvény alá vetve, mert természeténél fogva azt, mit esze javal, önkint követi. De az ember is csak ugy köteleztetik, ha az észnek birtokában van; miért is az esztelenek, csöcsemők, alvók ez állapotban nem köteleztetnek. Hogy az oktalan állatoknak nincs erkölcsi kötelességök, világos.

29.

Az erkölcsi kötelességnek tárgya az embernek akarati cselekvése; mert a mi akaratunktól nem függ, azt

tőlünk nem követelhetni. Nincs kötelesség arra, a mi lehetetlen akár természetileg, akár erkölcsileg, mind belsőképen, mind külsőképen véve — ad impossibilia non datur obligatio —. Igy belsőkép és egyszersmind természetileg, tehát mindenkép lehetetlen, hogy valaki egy időben több helyen védje hazáját. A sulyosan fekvő beteg természetileg hivatásának eleget nem tehet. Hazudságra, hazaárulásra semmi eskü nem kötelez, mert erkölcstelen. Adakozásra az ember föltétesen köteleztetik, ha tudniillik vagyonnal bir.

30.

A kötelességnek szinte mint a törvénynek több a neme. De mindenek előtt az eredeti, észkötelességet a szerzett, ténylegestől kell különböztetni. Az eredeti a szoros értelmü erkölcskötelesség, mit az erkölcsi észtörvény szab; a szerzett kötelesség a tényleges törvénynek eredménye.

Az erkölcsi kötelesség nemei e következők. 1. Törvényre nézve a kötelesség kétféle: az igazság és jóságosság kötelessége — officia justitiae et benevolentiae —. Az igazság kötelessége mind azt tiltja, mi rendeltetésünkkel ellenkezik és személységünk méltóságát sérti; a jóságosság pedig azt parancsolja és követeli, hogy szellemi czéljainkat elérni s emberi méltóságunkat előmozdítani ügyekezzünk. Ebből érthetni, hogy az igazság kötelessége általán véve nemleges, a jóságosságé igenleges kifejezésü, jóllehet egyes esetekrei alkalmazásban e kifejezésü minőséget változtathatják. Igy például igazság kötelessége adott szavunkat hiven megtartani; jóságosságé szegény adósunkat nem sürgetni fizetésre. — Az erkölcsi igazságot nem kell fölcserélni a jogival. A szoros jogi kötelességek egyedül embertársunkra vonat-

koznak és a társadalmi együttlétezhetésre czéloznak, miért is a jogi igazság kötelessége a kényszeritésnek van alá vetve. Az erkölcsi törvényhozás pedig magában véve senkit sem kényszerithet. Igy például a mértéktelen evés, ivás az erkölcsi igazsággal igen is, de nem a jogival ellenkezik. Hogy pedig embertársunkat javaiban meg ne sértsük, hogy a tett kárt megtéritsük, mind erkölcsi, mind jogi igazság kötelessége. Ebből kiviláglik, hogy az erkölcsi igazság nagyobb körü a joginál. 2. A személyeket illetőleg a kötelesség minmagunkra, embertársunkra és Istenre vonatkozik. Igaz, hogy az erkölcsi kötelesség szorosan véve rendeltetésünkre czéloz, és erre nézve egyedül minmagunkra és embertársunkra vonatkozik; azonban minthogy rendeltetésünk elérésére a vallás okvetlenül szükséges, ennélfogva az erkölcsiség a vallási vagyis Isten iránti kötelességeket észszerűleg követeli.

31. A KÖTELESSÉGEKNEK HELYES RENDE.

Az erkölcsi törvények és kötelességek tulajdonkép össze nem ütközhetnek, mivel természetünk és eszünk, melly azoknak megismertető tehetsége, önmagával nem ellenkezhetik. Azonban néha olly körülmények fordulnak elő, mikben több kötelességnek egy időben eleget nem tehetünk; illy esetben mondjuk, hogy a kötelességek összeütköznek. Ennekokáért a kötelességek helyes rendét kell kijelölnünk, melly rendet e következő szabályok határoznak meg. 1. Az eredeti, észkötelesség megelőzi a ténylegest: igy a sulyosan fekvő betegnek fölsőbb kötelessége élete fentartása, mintsem polgári hivatala. 2. Az igazság köt lessége elsőséget bir a jóságosságé fölött. A hitelezőt előbb kell kielégiteni, mint jótékonyan adakozni, vagy díszesen öltözködni. Nem szabad lopni azon szándékból, hogy mással jót tehessünk. Hazud-

sággal vagy magunkat, vagy embertársunkat szorultságból kihuzni tilalmas. 3. Az egészre vonatkozó; nagyobb jóra czélzó kötelességet elejébe kell tenni annak, melly csak némi részt, vagy kisebb jót és czélt tárgyaz. Igy például veszélyben a hazát előbb, mintsem családunkat, az életet inkább mint a vagyont kell védeni. 4. Egyenlő kötelességben kiki elsőséggel bir, mert mindenkit önmaga személye legközelebb érdekel. A kereskedő önmaga hasznát inkább mint társáét tarthatja szemül.

II. SZAKASZ
Erkölcsi itélés.

I. CZIKK.
ERKÖLCSI ÉRDEMÜNK MEGHATÁROZÁSA.

32. CSELEKEDETEINK ERKÖLCSISÉGE.

Erkölcsi itéléssel a törvényt cselekvésünkre alkalmazzuk és erkölcsi érdemét meghatározzuk. — Ha cselekvésünket az erkölcsi törvénynyel egybevetjük, azt vesszük észre, hogy azok már megegyeznek, már ellenkeznek. Ha cselekedeteink a törvénynyel megegyeznek, általán véve jóknak, ha nem egyeznek, roszaknak mondjuk. Részletesen: ha cselekvésünk a törvénynyel külsőkép azaz tárgyra nézve egyez meg, törvényesnek — legalis —, ha pedig külsőleg és belsőleg azaz tárgyra és szándékra nézve egyez meg, erkölcsinek neveztetik. A törvényesség tehát külső cselekvésünknek a törvénynyeli megegyezése; az erkölcsiség pedig mind külső, mind belső cselekvésünk megegyezése a törvénynyel. — Fönebb emlitettük, hogy az erkölcsi törvényhozás mind

a külső, mind a belső cselekedetre terjed és főképen az akaratnak szándékát, az inditó okot, a czélnak minőségét veszi tekintetbe. Jó pedig az akarat és szándék, ha czéljaink és érdekeink észszerü rendét követjük, nevezetesen: ha az érzéki és egyéni czélokat a szellemiek és általánosak alá rendezzük, mert csak igy felelünk meg rendeltetésünknek és emberi méltóságunknak. Következésképen erkölcsi a cselekvés, ha a szellemi életre rendelt embernek méltóságával, a czéloknak észszerü rendével megegyez. E méltóságnak és észszerü rendnek elismerése, vagy más szavakkal az észnek és törvénynek tisztelete a jó akaratot és erkölcsi szándékot képezi.

Noha az észnek és törvénynek tisztelete a fő erkölcsi szándék és inditó ok — motivum morale —; mindazáltal más egyéb inditó okot is használhatni, csak hogy a fő inditó okkal ne ellenkezzék. Igy például a mértékletesség nem csak azért jó, mivel szellemi természetünk méltóságával megegyez, hanem egészségünk fentartására nézve is böcsös. De egyedül érzéki és egyéni czélokat követni tilalmas, mivel igy a jót valóban nem böcsülnők, sőt a czéloknak észszerü rendét fölforgatnók.

33.

Erkölcsi tetteink megitélésében azoknak tárgyára és szándékára kell figyelmezni. És pedig először a tárgyat vagyis a külső tettet és körülményeit kell tekintetbe venni. Ugyanis a tárgynak különbsége szerint a cselekedet már jó, már rosz: igy például az ártatlannak megöletése rosz, a zsiványnak meggyilkoltatása jó. Az atyagyilkosság gonoszabb más emberölésnél. De a cselekedetnek jósága a körülményektől is függ: igy a szegénynek adakozása egyértékü tárgyban jobb a gazdagé-

nál. Másodszor a szándékot kell figyelembe venni. Mert a jó szándék a jó cselekedetnek érdemét nagyitja: példa erre az, ki azért tesz jót a szegénynyel, mivel benne az emberiséget tiszteli. De ha tárgyra nézve rosz a tett, a jó szándék azon nem segít; igy nem szabad lopni, hogy a szegénynek adakozhassunk. Ellenben a rosz szándék nem csak a rosz tettet gonoszabbá teszi, hanem a tárgyra nézve jó cselekedetet is érdemétől megfosztja. A csalást czélzó hazudság gonoszabb a tréfafillentésnél. Ki egyedül dicsvágyból adakozik, erkölcsi érdemre szert nem tesz. Ebből értelmezhetni a régieknek ama mondását: a jót a teljes épség, a roszat akármelly hiány teszi — bonum ex integra causa, malum ex quolibet defectu —.

Minthogy a jó szándék szükséges kelléke erkölcsi cselekvésünknek: ennélfogva minden cselekedet vagy erkölcsi, vagy erkölcstelen, a közép esetnek nincs helye. Nincs tehát közönyös cselekedet, melly tudniillik szándékra nézve sem jó, sem rosz nem volna.

34. A CSELEKEDETEK ERKÖLCSI ÉRDEME.

A ember mint eszes lény saját böcsesel és méltósággal bir. E természeti böcsét erkölcsi élete emeli; gonoszsága lerontja. Illy módon szerzett böcs az erkölcsi érdemet képezi. — Ezen erkölcsi érdemtől, mit belső érdemnek neveznek, meg kell különböztetni a külső érdemet, mit a hazának, fejedelemnek, vagy másnak tett szolgálat s egyéb foglalatosság arat. Igy a ki hazájáért harczra kel, külső vagyis polgári érdemmel bir, noha azt merő dicsvágyból teszi s igy az erkölcsi érdemet nélkülözi.

Az erkölcsi érdemmel a vétkesség, vétek áll szemközt, melly az erkölcstelen cselekedetnek eredménye.

35.

Az erkölcsi érdem jutalmat, a vétek büntetést von maga után. Az erkölcsi jutalom nem egyéb, mint erkölcsiségünkhöz szabott boldogulás; a büntetés pedig e boldogságtóli megfosztás. Ezen erkölcsi jutalmazás az emberitől különbözik. Az emberek vagy hasznos szolgálatért jutalmaznak, vagy a végett tüznek ki jutalmakat, hogy jótékony munkára, közhasznu tettre serkentsenek: igy jutalmaznak a fejedelmek érdemrenddel, adománynyal, szabadékkal — privilegium —.

Nem kell az erkölcsi viszonozással a jó és bal sorsot és a tetteknek természeti következéseit összezavarni. A bal sors néha a jámborokat is sujtja; ellenben a gonoszok gyakran egész életökön át földi javakban dőzsölnek. — De a cselekedeteknek természeti következései sincsenek mindenkor az erkölcsiséghez mérve: igy például a gonoszságában megrögzött ember lelkismerete furdalását nem érzi. Ennekokáért Istenben bizunk, hogy jövő életben erkölcsiségünkhöz mért jutalmat adand.

II. CZIKK.

ERKÖLCSI BESZÁMITÁS.

36.

Erkölcsi itélés által az erkölcsiséget azaz cselekedeteinknek jó és rosz voltát határozzuk meg. Az erkölcsi beszámitás olly itélet, mellyel valamelly cselekedetnek szerzőjét és ennek érdemét jelöljük ki. Beszámitásban tehát kettőt határozzunk meg: először az akarati tettnek szerzőjét, másodszor erkölcsi érdemét veszszük gondolóra, amaz a cselekvésnek, ez az érdemnek meg-

itélése — imputatio facti et juris —. E beszámitást következtetés alakjában adhatni elő. Például: a rabló büntetést érdemel; de Péter rabló, tehát büntetést érdemel.

37.

Az erkölcsi beszámitásnak alapja az akarat szabadsága, mert a mi akarat ellen történt, az akaratnak nem tulajdonitható. Ebből érthetni: hogy az erkölcsi beszámitásnak alanya észszel és szabad akarattal élő ember; tárgya az akarati cselekvés, mértéke az akaratnak nagysága.

1. Minthogy az erkölcsi beszámitásnak alanya észszel és szabad akarattal élő ember: ennélfogva a gyermekeknek, eszteleneknek, alvóknak és lázas betegeknek cselekvésöket be nem számithatni sem érdemül, sem vétkül.

2. Mivel tárgya az akarati vagyis szándékos cselekvés, ennek következtében beszámitás alá nem tartozik: először az idegen tett, mire akaratunknak nem volt befolyása, például a szülők vétkei miatt észszerűleg nem sujthatni az ártatlan magzatokat és rokonokat: másodszor a véletlen esemény, minek helye van, ha például valaki a házfödélről földre zuhan és az ott álló embert agyon nyomja; harmadszor a meggyőzhetlen tudatlanságból és tévedésből származó tett, például szolgál az, ki idegen nép közé jő s ennek nyelvét nem értvén tényleges törvénye ellen vét; de a meggyőzhető tudatlanság és tévedés méltán beszámittatik, példa erre az orvos, ki tévedésből gyógyszer helyet mérget rendel; negyedszer a kényszerített cselekvés, illyen azon katonáé, kit fegyveres csapat őrhelyéről elűz; ötödször a lehetetlen tett, igy a nagyon beteg ember nem teheti szolgálatát; hatodszor a cselekvésnek véletlen eredményei,

például valaki szánakozásból a koldust pénzzel segíti és ez avval visszaél. De ha lehetett és kellett az illy következéseket előrelátni, észszerűleg beszámittatnak: illy eset az, midőn valaki magát leiszsza és ez állapotban káromkodik, gyilkol.

3. A beszámitás az akaratnak nagyságához van mérve: ennekokáért először a szándékos cselekedetnek nagyobb az érdeme és vétke, mint a könnyelmüségből, gyarlóságból és tévedésből ejtett. Igy például a lesből végbevitt gyilkolás vétkesebb a haragban történt emberölésnél. Másodszor annál nagyobb az erkölcsi érdem, minél nagyobb elszánás kellett cselekvésre, minél tisztább volt a szándék és nagyobb akadálylyal a küzdés. Ellenben a vétek annál sulyosabb, minél több inditó ok és kevesebb akadály volt a törvénynek megtartására, Igy például ellenségével tenni jót nagy erkölcsi érdem. A gazdag embernek mértékletes élete dicsőbb a szegényénél. A ki maga iránt igazságtalan, s önmaga üdvösségével és böcsületével nem gondol, erkölcstelenebb annál, ki mások iránti kötelességeit elmulasztja. Vétkesebb a gazdag, ha lop, csal, mintsem a szegény.

38.

A beszámitás törvényszéke kétféle: isteni és emberi; ez utóbbi ismét vagy belső, vagy külső. Az isteni törvényszék a mindentudó és igazságos birónak, t. i. az Istennek itélete, ki egyedül képes az embernek való érdemét meghatározni és őt illően megjutalmazni. — Az embernek belső birája a lelkismeret, melly cselekedeteinket az ész törvényével egybeveti, minek következtében azokat vagy helyesli, vagy roszalja. — A külső törvényszéket a polgári és egyházi itélőszékek képezik, mellyek egyedül a tettek törvényességét és külső érde-

mét határozzák meg. E törvényszékeknek jogi beszámitása különbözik az erkölcsi beszámitástól, mit Isten és az embernek lelkismerete visz végbe. Az erkölcsi beszámitás az embernek külső és belső cselekvését veszi tekintetbe, a jogi pedig csak a külsőt, a régiek azon mondása szerint: biró a belsőkről nem itél — de internis non judicat praetor —. Igy a jótékonyság, szánakozás, őszinteség, egészségünk fentartása az erkölcsi törvényszék, az adónak fizetése, a kár megtéritése a külső törvényszék alá tartozik. A külső törvényszék a cselekedetnek törvényessége, a belső és isteni az erkölcsiség fölött itél. A világi biró az igéretnek hiv teljesitését tekinti; Isten és lelkismeretünk pedig a fölött is itél, valljon az igérő szivesen s jó akarattal vitte-e végbe kötelességét.

III. CZIKK.

LELKISMERET.

39.

A lelkismeret egy ága az erkölcsi beszámitásnak, minélfogva egyedül minmagunk tettei fölött itélünk. Lelkismeretünket az erkölcsi itélés és érzelem képezik. Az erkölcsi itélés elménknek tiszte, melly cselekedeteinket az észtörvénynyel egybeveti és azoknak erkölcsi jóságát megitéli. Illy itélésből erkölcsi érzelem fakad, mellynek kutfeje a kedély.

Némellyek a lelkismeretet egyedül az erkölcsi érzelemben, mások pusztán az itélésben helyezik, de ez kelletinél szükebb meghatározása a lelkismeretnek. Az erkölcsi érzelem itélésre szükségkép vonatkozik; illy itélésből mindenkor érzelem származik. — Vannak, kik a lelkismeretet kelletinél tágasabb értelemben veszik, és

alatta az egész erkölcsi törvényhozást értik. Ennek következtében a lelkismeretet az erkölcsiségnek kutfejéül, s itéletét fő elvéül veszik. Hogy az erkölcsi törvényhozás és beszámitás egyedül a lelkismeretre nem szoritkozhatik, már abból is érthetni, miszerint lelkismeretünkben néha tévedünk is.

40.

Lelkismeretünk erkölcsi itélést, tehát törvényszéket képez. E belső biránk ugyanazon észtörvény szerint itél, melly az isteni törvényszéknek mérlegét kezeli. Azonban az isteni itélet mindenkor igaz és csalhatatlan; az emberi itélés pedig néha téved. Tagadhatlan ugyan, hogy észével élő ember képes az észtörvénynek való ismeretére jutni. Való az is, hogy az ember, ha eszméletesen cselekszik, tettét és szándékát tudja. Minmagunk megitélése tehát, ha azt külső befolyás meg nem vesztegeti, általán véve helyes és igaz. — De vannak körülmények és esetek, mik helytelen itéletre vezetik az embert, s magáróli erkölcsi itélésében tévedésbe ejtik. Illy körülményeket a fonák nevelés, a nép szokása, a szenvedélyek s balvélemények szülnek. Ezen előadott okok képesek az ember elméjét annyira megvesztegetni, hogy fő érdekének tartsa azt, mi nem az: például szolgál a spártai polgár, kinek fő dicsősége volt a hadi vitézség. De azon okok azt is eszközlik, hogy az ember igazságtalan tettét a jó szándéknak ürügye alatt igazolja: mire példát adtak a spanyolok Amerika ős lakóinak kiirtásában. Világos tehát, hogy lelkismeretünk néha téved is.

Lelkismeretünk a cselekvés elhatározása és végrehajtása előtt a törvényhozónak szerepét viseli, és szava majd parancsoló, majd tiltó. A parancsoló lelkismeret

azt adja elő, mit az észtörvény szerint tenni kötelezetünk; a tiltó azt foglalja, mit abbanhagyni tartozunk. Cselekvésünk után mint biró lép föl, s itélete már igazoló, már kárhoztató, a mint tudniillik vagy a törvényt megtartottuk, vagy azt megszegtük. Mind a két esetben itélete már helyes és igaz, már helytelen azaz tévedő. Említenünk kell a kétes lelkismeretet is, minek helye van, midőn a törvényt ugyan ismerjük, de nem tudjuk bizonyosan, tartozik-e ez, vagy amaz eset a törvény alá, vagy nem.

41.

Az erkölcsi itélésből erkölcsi érzelem keletkezik. Erre nézve lelkismeretünk a cselekvés előtt már gondoskodó, már gondatlan, könnyelmü, a mint vagy a törvényre szigoruan figyel, vagy avval nem gondol. A cselekvés után majd nyugalmas és vidám, majd furdaló, mardosó, a mint tetteinket vagy igazoljuk, vagy kárhoztatjuk. A lelki nyugalom kimondhatlan örömet gerjeszt, melly az erkölcsös embernek legédesebb jutalma e földön; ellenben a lélek furdalása a bünösnek pokoli kinja és olly epesztő bánatot éleszt, hogy elcsüggedésre hozza.

42.

A lelkismeret használásáról ezen szabályok állanak. 1. „Lelkismereted ellen soha se cselekedjél.“ A ki lelkismerete ellen akar cselekedni, azt akarja végbevinni, mit tilalmasnak itél, és azt elmulasztani, miről meg van győződve, hogy azt tenni köteles. De a ki olly akarattal van a törvény iránt, vétkezni akar, mi nem szabad; a lelkismeret ellen cselekedni tehát nem szabad. — De mitevő legyen az ember, ha lelkismeretében téved? Illy esetre némellyek e szabályt állitják föl: „ha a tévedés meggyőzhetlen, akkor szabad, ha pedig meggyőz-

hető, nem szabad a lelkismeret szerint cselekedni.“ Azonban e szabály nem a lelkismereté, hanem az egyetemes beszámitáse. Mert midőn valaki lelkismeretében téved, ezt nem tudja, különben nem tévedne: ha pedig tévedését nem ismeri, azon szabálynak hasznát nem veheti. E szabály tehát csak azoknak szolgál vezérelvül, kik mások tettei fölött itélnek. Helyesebb ezen szabály: „törekedjél igaz és helyes lelkismeretet szerezni.“ Nehogy meggyőzhető tévedésből vétkezzék az ember, azon legyen, hogy helyes lelkismerettel birjon, azaz hogy mind a törvényt jól ismerje, mind azt cselekvésére kellően alkalmazza. 2. „Kétes lelkismeretben a biztosabb félt válaszszad.“ Biztosabb fél az, mellyben a törvényt meg nem sértjük. Ennélfogva vétkeznék az, ki azon kételkedvén, szabad-e vagyona megtámadóját megölni, vagy csak megsérteni, azt életétől megfosztaná, holott sérelemmel elüzhette volna.

Minthogy a biztosabb félt kell választani: ennélfogva először nem szabad követni olly véleményt, melly a szabadságnak kedvez, és azt elmellőzni, melly a törvény mellett áll, mivel ez utóbbi biztosabb; másodszor annál kevésbé szabad a valószinübb s a törvény mellett álló véleményt megvetni, és inkább a szabadságnak kedvező hihetlenebb véleményt követni, mert amaz biztosabb. Helytelen tehát a hihetőségvédüek — probabilistae — ama állitása: hogy akármelly hihető véleményt szabad követni.

Aggodó lelkismeretüek — scrupulosa conscientia — azok, kik véteknek tartják, mi nem az, és illy képzelt vétkekkel magokat gyötrik.

III. SZAKASZ.
Erkölcsi jellem.

I. CZIKK.
ERÉNY.

43. JÓ ÉS ROSZ JELLEM.

Akaratunk elhatározása és végrehajtása az embernek lelkületét, erkölcsi jellemét alapitja. A szabad akarat már erős, már gyenge: e szerint az erkölcsi jellem is már jó, már rosz. Erős az akarat, ha az ember számba nem vevén az akadályokat s meggyőzvén utjába álló vágyakat, kitüzött czéljait törekszik elérni. Ellenben gyenge az akarat, ha elszánásban az érzeteket és vágyakat vakon követi; mert a mint ezek szüntelen hullámzanak, ugy az akarat is ingatag és szüntelen változó. — Ha az erős akarat mindenkor az emberiség fő czélját, az ész főtörvényét veszi tekintetbe és arra szüntelen törekszik, akkor valóban erkölcsi, és ezen erkölcsi akarat az embernek jó lelkületét, jó jellemét képezi. Evvel szemközt áll a rosz jellem, miszerint az ember nem az észnek, hanem az érzékiségnek hódol.

44. ERÉNY.

Az erény erős akaraton nyugszik. A magyar „erény“ szó erőből származik, hasonlólag a latin „virtus“ nevezetéhez, melly férfiut jellemez. Akaratunk azon ereje és hatalma, minélfogva az eszméken, érzelmeken és vágyakon uralkodik, s elhatározásában mindenkor törek-

szik magát az erkölcsi törvényhez, a czéloknak észszerü rendéhez szabni, a szoros értelmü erény. Ezen erény a szellemi uralkodást, az emberi méltóságot, szellemi életünk öszhangzását, a lélek épségét alapitja: miből érthetni, miért nevezte Platon az erényt lelki egészségnek.

Minthogy az ember érzékiséggel bir, és érzéki érdekeket, kéjt, hasznot keres, melly az akaratot roszra csábitja és az észtörvény ellen inditja: ennélfogva az erény szünteleni küzdésben áll. Ennek következtében az erény e földön mindenkor tökéletlen, és a tökélyes erkölcsiség azaz szentség emberre nézve eszmény, melly egyedül az Istennek való tulajdona.

Az érzékiség akaratunkat szüntelen csábitja ugyan és erkölcsiségünket tökélyétől fosztja; azonban épen ez érzékiséggeli küzdés fejleszti az akarat erejét és neveli az emberi erényt.

45.

Az emberi erény csak korlátozott, törekvésünk az erkölcsi jóra, a törvénynek tisztelete tökélyének fő pontját e földön soha sem éri el. Erényünknek tehát fokozata van: egyáltalán az emberi erény annál fönségesb, minél nagyobb akaratunknak erkölcsiségrei törekvése. Részletesen: 1) annál tökélyesb az erény, minél tisztább a szándék, nagyobb a jónak tisztelete. Az észnek és törvénynek tisztelete az erkölcsiséget alapitja. Ki az emberiség tiszteletéből jót tesz a szegénynyel, ki emberi méltóságát böcsülvén mértékletesen él, nagyobb erényü annál, kit egyedül dicsvágy, önhaszon indit cselekvésre. 2) Minél nagyobb az elszánás és akadályokkali küzdés, annál magasztosb az erény. Az erénynek belső akadályait érzéki vágyaink képezik. Ki ellenségével is jót tesz, kit semmi remény, vagy félelem nem tántorithat az igaz-

ság kiszolgáltatásában, ki végső inségben sem csügged el, valóban nagy erényü. 3) Az erény annál tökélyesb, minél állandóbb az akarat törekvése. Ezen állandóságot az érzékiségnek folyvásti meghóditása, az észnek megállapított uralkodása nyilatkoztatja. Az állhatatlan és változó akarat igaz erénynyel nem bir, s jó tettei a kedvező körülményeknek, vérmérséknek, nevelésnek eredményei inkább, mintsem az erkölcsi szándéknak. 4) Minél több cselekedetre terjed az akarat ereje, annál nagyobb az erény. A jó akaratnak e hatáskörét az erkölcsi tetteknek száma teszi. Néhány jó cselekedet nem biztos jele az erénynek. Kinek akaratja a jó iránt valóban buzog, azt minden alkalommal tettlegesen bebizonyitja.

46.

Az erény akaratunkra nézve szintugy egyetlen, mint az erkölcsi törvény. De a tettekre nézve, miket jó akaratunk szül, annyi az erény, a hány az erkölcsi cselekedet.

Az erénynek főnemeit sarkerényeknek nevezik. A régiek, nevezetesen Platon, négy sarkerényt különböztettek, mellyek: a bölcseség, igazság, mértékletesség és lelki bátorság. A bölcseség a jónak ismeretét, a tudatlanság és tévedés elháritását, az igazság a jognak és kötelességnek tiszteletét, a mértékletesség az érzelmek és vágyak fékezését, különösen az élvezésvágynak korlátozását, a lelki bátorság az erkölcsiség akadályainak legyőzését, a bajoknak vitéz eltürését czélozza.

Némelly újabbak Kant nyomát követvén két sarkerényt állitnak föl, tudniillik erkölcsi igazságot és jóságosságot — Gerechtigkeit und Gütigkeit —. Minthogy a fő erkölcstörvény szerint az ember köteles szellemi természetét, emberi méltóságát tisztelni, és az észnek

czéljait előmozdítani: ennélfogva tartozik egyfelől mind azt távoztatni, mi emberi méltóságával ellenkezik, szellemi czéljait akadályozza, másfelől mind azt végbe is vinni, mi szellemi természetének rendeltetésével megegyez. A fő erkölcstörvényből tehát két nemü erény keletkezik: egy nemleges, mellyet erkölcsi igazságnak, és egy igenleges, mit jóságosságnak neveznek. — Vannak, kik vallási erényeket emelnek ki, minő a hit, remény, szeretet: ezek mindannyi vallási kötelességek.

Az erkölcsi erénytől az ugynevezett vérmérsékneknek, nevelésnek, nemzetiségnek erényei különböznek, millyenek: a vérmesnek őszintesége, a hidegvérűnek türelme, a városiak illedelme, a magyarnak vendégszeretete. Az illy erények csak ugy birnak erkölcsi érdemmel, ha azokat az emberiség tisztelete hevíti, és a józan ész vezérli.

II. CZIKK.

BŰN.

47.

Az erénynyel a bűn vagyis erkölcsi gonoszság áll szemközt. Az ember mint érző lény érzéki érdekeket és vágyakat szükségkép táplál kebelében. Ha az érzéki vágyak uralkodókká válnak, az akaratot rabigába hajtják, minek következtében a czéloknak észszerü rendét fölforgatják, és az akaratot a törvénynek megszegésére inditják. Az akaratnak azon gyávasága, miszerint az érzéki vágyaknak hódol, és ez által az erkölcsi törvényt megszegi, a bűn vagyis erkölcsi gonoszság. Mert az akaratnak van hatalma, sőt kötelessége az érzékiség fölött uralkodni. Ha tehát magán erőt nem vesz, hatal-

mával és szabadságával visszaél, melly rosz jelleme méltán erkölcsi gonoszságnak bélyegeztetik.

Az erkölcsi gonoszság tehát ugy mint az erény az akarattól függ. S valamint az erénynek s erkölcsiségnek lényeges tulajdonsága az ész törvénye iránti tisztelet, ugy e tiszteletnek hiánya az erkölcstelenséget jellemzi. Erkölcsi gonoszságra nem kivántatik, hogy az ember a gonoszt azért kövesse el, mivel gonosz, és a törvényt azon okból szegje meg, mivel törvény: illy ördögi gonoszság az emberi természettel ellenkezik. Az ember gonoszsága abban áll, hogy az érzéki érdekeket és czélokat többre böcsüli a szellemieknél, miért is a czéloknak észszerü rendét fölforgatja, s ennek következtében nem az észnek, hanem az érzékiségnek hódol.

Akaratra nézve az erkölcsi gonoszság egyes egy, de cselekedetekre nézve számos a bűn.

48.

A bűn közértelmüleg a törvénynek akarati és rosz szándékboli megszegése. Bűnre kettő kivántatik: először hogy a cselekedet szabad akaratu legyen; ennélfogva a gyermekeknek, eszteleneknek, alvóknak, lázas betegeknek rosz tetteit bünöknek nem mondhatni; másodszor hogy a törvény megszegése rosz szándékból, tudniillik annak tiszteletlenségéből történjék, mert e tiszteletlenség nélkül a tett törvénytelen ugyan, de nem erkölcstelen, tehát nem való bűntét. Igy például ha valaki másnak jószágát rontja el, jó hitében sajátjának tartván, törvénytelenül ugyan, de nem erkölcstelenül cselekszik.

Annyi a bűn, a hány a megsértett törvény, vagyis az elkövetett rosz cselekedet. Mind ezeket elősorolni fölösleges.

A bünöknek két főnemét különböztetjük: az ugynevezett gonoszság és vétkes hanyagság bünét. A gonoszság büne közvetlenül rosz szándékból ered: minek helye van, midőn az ember cselekvésekor jól tudja, hogy a törvénynyel ellenkezik, mindazáltal rosz vágyainak engedvén mintegy készakarva viszi végbe. Igy a ki lesből öl, gonoszsági bűnt követ el. A vétkes hanyagság csak közvetve rosz akaratból ered, midőn t. i. az ember cselekvése perczében a törvényre és cselekvésére nem figyel, de e hanyagságnak oka vétkes tudatlanság, vigyázatlanság, hirtelenkedés. Példa erre a kontár orvos, ki gyógyszer helyett mérget rendel; a vigyázatlan vadász, ki vad helyett embert lő meg; a haragos, ki dühében káromkodik.

A régiek hét főbűnt jegyeztek föl, mellyek: a kevélység, fösvénység, bujaság, torkosság, harag, irigység és jórai röstség. Hogy ezeken kivül egyéb főszenvedélyek is uralkodnak, a lélektanból tudhatni.

Vannak, kik a bünöket két nemre osztják: az elkövetés és elmulasztás bünére. Ezen osztás a törvények minőségén alapszik.

A gonoszság bünét halálos bűnnek, a vétkes hanyagságét bocsánandó bűnnek tekinthetni. — A gyarlóság büne külön nemet nem képez, mert emberileg minden bűn gyarlóságból keletkezik.

49. IDEGEN BÜNÖK.

Vannak erkölcstelen cselekedetek, miket mások ugyan visznek végbe, de azokhoz mi is közvetve járulunk, azaz ollyanok, mellyek közvetve akaratunktól is függnek: ezeket idegen bünöknek nevezik. Illy bünöknek okai e következő kilencz cselekvés, ugymint: parancs, tanács, megegyezés, buzditás, oltalmazás, részvevés, elhallgatás, nemellenzés, eltitkolás.

A rosz cselekedetnek parancsolója általán véve vétkesebb a végrehajtónál; de ha a parancsoló tévedésben, heves indulatban volt, a bűn a végrehajtót jobban terheli. Példa erre a szolga, ki boszus urának parancsára gyilkol. — A tanácsoló csak akkor vétkes, ha rosz szándékból indult ki. Például szolgál az ügyvéd, ki jogtalan pört tanácsol némi bér fejében. Ha a tanács a cselekvésnek tárgyát illeti, ez esetben a tanácsadó a főbünös; ha pedig a tanács a cselekedetnek kivitelét és módját foglalja, akkor a végrehajtó bünösebb. Ki a tolvajnak rejtett kincset födöz föl, vétkesebb annál, ki csak biztosabb utját mutatja. — Általában csak a nyilt megegyezés vétkes: s ha a nélkül a rosz cselekedet nem jött volna létre, a megegyező nagyobb bűnt követ el. Igy vétkesek az ország nagyai, ha megegyezésök következtében a fejedelem jogtalan háborura kel. — A roszrai buzditás a cselekvés előtt vétkesebb, mintsem annak végbevitele után. Gonoszak azok, kik az ifjakat pajkosságra, vakmerőségre, verekedésre, engedetlenségre unszolják. — Az oltalmazó vagyis orgazda a gonosztevőnek menedéket nyujt, minekokáért szabályszerűleg a vételnek nagyobb sulyát érzi. Közmondás: ha orgazda nem volna, tolvaj sem lenne. — A részvevő a bűn szerzőjével egyenlően vétkezik. Ki a tolvajnak segéd kezet nyujt, részt vesz a lopásban és vele egyenlőn bünhödik. — Az elhallgató csak akkor vétkes, ha kötelességében állott a rosz tettet tiltani és szavával akadályozni. Igy vétkesek a szülők, kik gyermekeik erkölcstelensége elől behunják szemöket. — Nemellenző az, ki midőn köteles a büntétet tettlegesen elhárítani, azt elmulasztja. Példa a kerti csősz vagy szőlő őr, ki a tolvajokat el nem űzi. Vétkes a városi hatóság, ha kebelében az orgazdát tűri. — Az eltitkoló is csak ugy vét-

kes, ha tartozik a gonosztevőt föladni. Például minden polgár köteles a hazaárulót vagy összeesküdteket az illető hatóságnak bevádolni.

III. CZIKK.

AZ ERKÖLCSISÉG AKADÁLYAI ÉS SEGÉDSZEREI.

50. BELSŐ AKADÁLYOK.

Az ember mint véges lény korlátozott erőkkel bir, mellyek csak fokonkint fejlődnek és emelkednek. E fejlést az akadályokkali küzdés éleszti ugyan és neveli, de néha cselekvését gátolja, vagy fonákul irányozza. Ezen akadályok belsők és külsők. A belsők szellemi tehetségeinket közvetlenül illetik. Ide tartoznak: 1) az elmei müveltségnek hiánya, 2) a kedélyi érzelmeknek és vágyaknak hatalma, 3) az akaratnak gyávasága. A mi elménket illeti: számos erkölcstelen cselekedet részint az erkölcsi törvényeknek hiányos ismeretéből, részint cselekedeteinknek helytelen megitéléséből származik. Ki az embert merő érzéki lénynek tekinti és az észt az érzékiség szolgájának tartja, az nem képes a céloknak észszerü rendét, az észtörvényt helyesen fölfogni, minélfogva nem az észnek, hanem az érzékiségnek hóduland, s mindenben egyedül önhasznát keresendi. Vannak, kik az észtörvényt jól ismerik, de azt cselekvésre balul alkalmazzák. (10. szám) — Főakadályt az érzékiség képez, minek érzetei és vágyai az embert roszra inditják, főleg ha az ész nem őrködik és az akarat gyáván enged az érzékiség csábjainak. Noha az érzetek és vágyak magokban véve nem roszak, mivel természetünkhöz tartoznak és jeles tettekre buzditanak; mégis azokra szün-

telen kell vigyázni, nehogy szenvedélyekké fajuljanak és az akaratot rabigába hajtsák. Vágyaink a hullámokhoz hasonlitnak, mellyek az oktalan és erőtlen hajóst elmerítik. Milly veszélyesek a féktelen vágyak, az emberi nemnek története és a mindennapi tapasztalás szomoru példákban láttatja. Kevélység inditotta Absolont, hogy atyja ellen fegyvert fogjon; Nagy Sándort a világ hóditóját részegség ölte meg; haszonlesés Ephialtest hazaárulóvá tette és Pharnacest annyira elvakitotta, hogy Mithridatest élete szerzőjét halálra üldözné.

51. KÜLSŐ AKADÁLYOK.

Erkölcsiségünknek külső akadályaihoz a testnek szellemi életünkrei kártékony hatását, a fonák nevelést, rosz példaadást és erkölcsrontó könyvek olvasását számitjuk. A vérmérséknek, kornak és nemnek gyengéi némelly vétkekre hajlandóvá teszik az embert. Ki nem tudja, mikint a vérmes minduntalan változik, élvezetet keres, szószegésre, erkölcsi és vallási kétkedőségre hajlandó? Hogy a komor bizodalmatlan, daczos, a vett bántalomért engesztelhetlen; az epés igen indulatos, haragra, büszkeségre, nagyravágyásra hajlandó; a hidegvérü a jó és rosz iránt közönyös, a lélektanból érthetni. Minthogy ifjuban nagy az erőifejlődés, ennélfogva kedélyében hathatós érzelmek s vágyak hullámzanak, mellyek a vigyáztalan akaratot roszra hevitik. Hogy az ifjak könnyelmüek, engedetlenek, pajkosok, érzéki élvezetet hajhászók, köztudomásu. De az öreg is teste erőtlenségének és idegen segedelemtőli függésének következtében némi vétkekre hajlandó. Hány az olly öreg, ki a fősvénység szenvedélyének nem hódol? A férfi és asszonyi nemnek hajlamait a lélektanból tudjuk. — Erkölcsi életünkre igen veszélyesen hatnak a fonák neve-

lés, rosz példák, erkölcstelen társak és könyvek. A nevelés a szellemi munkásságot irányozza. Ha a szülők balvéleményeket csöpögtetnek gyermekeik elméjébe, ha a gonoszságnak sarjait nem nyesgélik, ha a pajkosság, dacz elől behunják szemöket, ha magzatiktól ugyszólván függni látszanak: valóban mintegy szántszándékból azt eszközlik, hogy gyermekeik engedetlenekké, durvákká és önzőkké, szóval erkölcsileg romlottakká váljanak. Ugyanazt a rosz példaadás, csábitás teszi, miről alább lesz szó. A csábitást főleg a rosz társaság eszközli, melly a tapasztalatlan ifjakat erkölcstelen gondolkodás és cselekvésmódhoz szoktatja. Kimondhatlan az erkölcsi kár, mit illy társalkodás képes okozni! A fajtalan beszédek, a gyalázatos tettek az elcsábitott ifjuban nem csak az erény és vallás iránti tiszteletet, hanem a böcsületérzést is fojtják el és oda vezetik, hogy a bűntétben dicsőséget helyezzen. Ide járul az erkölcsrontó könyvek olvasása, mellyek az oktalan ifjak szivébe az istentelenség mérgét szivárogtatják a nélkül, hogy azt észrevennék.

52. SEGÉDSZEREK.

Az erkölcsiségnek segédszerei részint akadályait háritják el, részint az embert az erény követésére buzditják. Főhelyet az erkölcsi önismeret foglal el, minek kellékei az erkölcsi törvényeknek tiszta ismerete, továbbá erkölcsi állapotunknak, szándékainknak, gyengéinknek és hibáinknak részrehajlatlan megitélése. Valamint az önismeret általán véve a bölcseség alapja, ugy különösen az erkölcsi önismeret az erénynek támasza. Miként népet nem képes bölcsen igazgatni az, ki annak hajlamait, uralkodó vágyait, szokásait nem ismeri: szintugy önmagát jól kell ismernie annak, ki magát erköl-

csileg kiképezni és jóra vezérleni szándékozik. Ezen erkölcsi ismeretnek szükségét e következőkből érthetni. Először az ember eszes és szabad akaratu lény, cselekvését önmaga intézi el; erkölcsi állapotjáról tehát számot adni köteles, mit csak ugy tehet helyesen, ha azon állapotot igazán ismeri. Másodszor érzékiségünk veszélyesen hat szellemi életünkre, minekokáért arra szüntetelen vigyázni és megrohonásával küzdeni kell, melly küzdést önismeretünk sokban könnyit. Mind ezekből kiviláglik, milly üdvös gyakran vizsgálni erkölcsi állapotját, szóval lelkismeretét — examen conscientiae —, mit Pythagoras tanitványaitól olly szigoruan követelt, hogy arra mindennapi órát szabott és eredményeit naplóban följegyeztetni kivánta. — Az érzékiség fékezésére erős lelkület azaz minmagunk meggyőzése kivántatik, a régieknek ama mondása szerint: tenmagadon uralkodjál; mondj le, türj — tibi ipsi impera; abstine, sustine —. E meggyőzés abban áll, hogy az érzéki ingereket és vágyakat mindenkor az észnek hatalma alá vetjük, és akaratunkat az ész törvényeihez szabjuk. Az önuralkodásra csak törekvés és küzdés által juthatni. Erre nézve hasznos néha lemondani ollyakról is, miket semmi törvény nem tilt, és türni azt, mire nem vagyunk kötelesek. Néha néha kényelmünket korlátozni, kedves mulatságunktól magunkat tartóztatni, némi bajokat önkényileg magunkra vállalni, mind ezek olly gyakorlatot képeznek, mi által kedélyünket szilárditjuk, akaratunknak erőt és hatalmat adunk érzékiségünk fölött, szóval önuralkodásra szert teszünk. De óvakodjunk attól, nehogy illy erkölcsi fenyitékben magát az erényt és erkölcsi érdemet helyezzük és igy az erényt segéd eszközével fölcseréljük. — Az erkölcsiségnek leghatalmasb kalauza és nemtője a vallás, melly arra oktat: először,

hogy az erkölcsi törvény az Istennek szent akaratja, mit akármelly ürügy alatt megszegni tilalmas; másodszor, hogy az Isten mindentudó és mindenüttlétü, ki a legelrejtettebb gondolatokat és szándékokat ismeri; harmadszor, hogy ő az embernek igaz birája, ki jövő életben a jót illően megjutalmazandja és a gonoszt megbüntetendi. Kinek lelkét e vallás igazán áthatja, azt nem csak a büntől tartóztatja, hanem az erkölcsi jóra is hatalmasan inditja.

MÁSODIK RÉSZ.
KÖTELESSÉGTAN.

53. SZELLEMI ÉLETÜNK ÖSZHANGZÓ KIKÉPZÉSE.

Minden erkölcsi kötelesség szellemi életünkön avvagy személységünkön alapszik. Szellemi élete által az ember a földi lények sorában főhelyet foglal és az Istenhez közelit. E szellemi életnek öszhangzó kimüvelése az embernek rendeltetése és fő erkölcsi kötelessége, mellyből a többi kötelesség önkint foly.

54. A TÁRSADALMI ÉLETNEK SZÜKSÉGE.

Az ember szellemi életénél fogva társadalmi életre rendeltetett: ugyanis legfőbb czélját, tudniillik szellemi életének kiképzését csak emberekkeli közlekedésben éri el. Az ember ugy van alkatva, hogy egyfelől másoknak lelki állapotjait öntudatában mintegy tükörben láthatja és abból ismerheti meg; másfelől öntudata csak az által fejlik, hogy a szellemi müködéseket másokban veszi észre, mi által öntudatára és önismeretére jut. Jelesen mondja Fichte: az ember csak emberek közt lesz emberré. És Schelling: az egyéni akarat csak az egyetemes akarat elől hajól.

A társadalmi életnek különféle viszonyaiból az embernek különös kötelességei folynak, miknek fejtegetése e tannak föladata. A kötelességtan tehát az embert nem ridegen és elkülönözve, hanem mint a társodalomnak való tagját veszi tekintetbe.

A társadalmi élet testi elpuhulást, ragályokat, némelly vétkeket csak esetékileg okoz. Neki köszönheti a tudományok és müvészetek virágzását, a nyelvnek kimüvelését, továbbá sok erénynek keletkezését.

55. ERKÖLCSI KÖTELESSÉGEINK FŐNEMEI.

Erkölcsi kötelességeinknek két iránya van, miből főnemei keletkeznek, tudniillik magunk és embertársunk iránt. Ez elosztás azon igazságon és elismerésen alapszik, hogy az ember rendeltetését csak emberi társadalomban éri el, hogy kiki külső szabadságát csak ugy védheti és használhatja czélszerűleg, ha feleinek szabadságkörét meg nem támadja, sőt jótevőleg segéd kezet nyujt; és viszont hogy embertársával csak ugy tehet jót, ha önmagát kimüveli és tökélyesíti. — Az erkölcsi kötelességeket a vallási kötelességek egészítik, mivel a vallásosság az erkölcsiség támasza.

I. SZAKASZ.
Magunk iránti kötelességek.

I. FEJEZET.
TESTÜNK.

56. ÉLETÜNK FÖNTARTÁSA.

A test szellemi életünknek műszere; ennélfogva személységünk föntartása követeli, hogy mindenek előtt testünkről, a mennyiben erőinktől kitelik, gondoskodjunk észszerűleg. E gondoskodás életünk, egészségünk, testi épségünk föntartását czélozza.

Minthogy a testi élet szükséges kelléke szellemi életünknek, és a nélkül rendeltetésünket e földön el nem érhetjük: mindenkinek kötelessége testi életét föntartani és védeni. — E kötelességgel az öngyilkolás ellenkezik — autochiria —, mire sem a földi nyomoruság, sem a jövő életnek boldogsága nem hatalmaz föl. S valóban, ha az embernek szabad volna inségben, sulyos betegségben, rabságban és egyéb bajban magát életétől megfosztani, az emberi nöm soha arra, mire képes, erkölcsi tökélyre nem jutna. A legmagasztosb erények, az állandóság, türődelem, lelki bátorság, bizodalom értéköket vesztenék, ha nyomoruságban szabad volna e földi pályáról önkint lelépni. A mi az örök boldogságot illeti, arra nem érdemes az, ki hivatásának e földön eleget tenni unatkozik. Mind ezekből kiviláglik, hogy az öngyilkolás személységünk méltóságával ellenkezik és ennélfogva erkölcstelen.

Nem tanácsos életünk föntartására erőtlen okokat fölhozni, például: hogy az élethez természeti ösztön köt; hogy nem vagyunk életünk szerzői és urai; hogy a társadalmat hasznos tagjától fosztjuk meg; hogy legfőbb javunkat pazaroljuk, stb. Ha ezen okok eldönthetlenek volnának, életünket semmi czélból sem volna szabad föláldozni. Továbbá az illy okokkal az életunt ember mind inkább visszaél és szándékának igazolására fordítja, igy okoskodván: az élet ösztöne nem munkál többé bennem, a társadalomnak csak terhére vagyok, tehát szabad életemről lemondani.

El nem hallgathatjuk azon balvéleményeket, mik néha öngyilkolásra nyujtnak alkalmat. Ime e következők: a test a lélek tömlöcze, miből megszökhetni; hasonló házhoz, öltözethez, és való talajdonunk, miről szabadon rendelkezhetünk; az élet merő ajándék, mi ha terhünkre esik, azt visszaadhatni; az öngyilkolás nagy lelki erőt nyilvánit, melly utóbbi tévedésben a stoicusok voltak, kik lelki bátorságnak tartották az állati életösztönt legyőzni. Azonban az öngyilkos Cato nagyobb hős leendett, ha elég lélekkel birt volna a sorsnak változásait türelemmel viselni.

Élete ellen nem csak az vétkezik, ki szándékosan használ öldöklő eszközöket, ugymint mérget, fegyvert, hanem az is, ki életét vétkes cselekvés által megrövidíti, például részegség, veszedelembei rohanás által. A ki magát önkeze által, de őrültségben végezi ki, az öngyilkolás bünétől ment. Az őrültséghez a vigyáztalanságot számithatni, noha e vigyázatlanság magában véve vétkes.

57. ÉLETÜNK FÖLÁLDOZÁSA.

Minthogy az élet csak eszköze szellemi életünknek; ennélfogva ha szellemi czéljaink annak föláldozását kö-

vetelik, arra kötelezteténk. Illy czélok: az igazság, erény, vallás. Miért is az életet föl kell áldozni, ha azt csak gonoszság által, például istentagadás, hazudság, vagy némelly ártatlannak megölése által menthetjük meg. Ha a haza veszedelemben forog, minden polgár köteles azt élete koczkáztatásával védeni. A gyógyászok és lelkészek hivatásuknál fogva tartoznak dögvész idején életöket veszélybe ejteni. De midőn arra tisztünk nincsen, életünket veszélyeztetni nem szabad.

58. PÁRVIADAL.

Életünk föntartásával nyiltan ellenkezik a párviadal, bajvivás — duellum —. E helytelen a lovagkorból reánk szállott szokás annyira elhatalmasodott, hogy gyalázatosnak tartják azt, ki megsértett böcsületé miatt fegyverre nem kel. De elmellőzvén azt, hogy ez igen oktalan mód böcsületünket védeni: a párviadalt a józan észszel meg nem férhetőnek itéljük, mivel általa fölsőbb javunkat t. i. életünket, sőt lelki üdvösségünket alsóbb érdekeknek, nevezetesen a jó hirnek áldozzuk fel, a mi esztelen. — Hiában hivatkoznak a szokásra, mert a józan észszel ellenkező szokást nem kell s nem szabad követni. — Igaz, hogy a sértett böcsületért szabad elégtételt venni, de ezt meghatározni a fölhatalmazott bíránok tiszte; senki jogos birája önmaga ügyében. — Végre a katonának böcsületérzete és vitézsége a bajvivás engedelme nélkül is megáll.

59. EGÉSZSÉGÜNK.

Az életnek föntartásából önkint foly a testi egészség és épség kötelessége, mert ennek veszélyeztetése az életet is veszélybe ejti. Vannak olly kötelességeink, miknek testi épség nélkül eleget nem tehetünk. A ki tehát

önvétke által magának betegséget okoz, testét csonkítja, bénítja és gyöngíti, önmaga iránt igazságtalan.

Ha egészségünk megromlott, annak helyreállítására alkalmas gyógyszert kell használnunk. E kötelesség ellen vétenek, kik midőn ügyes gyógyászhoz folyamodhatnak, azt akár fösvénységből, akár a gyógyszertőli undorból elmellőzik, és életöket vagy a sorsra, vagy tudatlan kontárra, kuruzslóra bizzák. Ezt főleg a köznépnél tapasztalhatni.

Minthogy az egyes tagok az egész test végett adattak: ennélfogva ha életünk föntartása némelly tagoknak elvágatását követeli, az illy sebészi műtételhez folyamodni nem csak szabad, de kötelesség is. Azonban figyelni kell arra, valljon illy műtétel nem veszélyesebb-e a betegségnél: azért is tanácsos az arrai elszánást a betegnek lelkismeretére bizni.

60. ÉLETREND.

Életünk és egészségünk föntartására e következő eszközök szolgálnak, ugymint: az élelem, öltözet, lak, testi mozgás, nyugalom, alvás és tisztaság. Mind ezeket az életrendtan — diaetetica — fejtegeti. Lássuk röviden.

1. Élelemre mindennap van szükségünk. Az ember erői szünteleni működés által fogynak, sok testi rész a kipárolás és kiürülés által vesz el, mit étel és ital által kell pótolni. E végre a természet hathatós étel és italvágyat adott s ennek kielégítéséhez gyönyört kötött: e kéjt tehát élvezni, sőt azt élveszteni szabad. Azonban az eledelt nem egyedül a kéj végett, hanem főleg egészségünk tekintetéből kell használnunk, nehogy csak ingereinket követvén, az oktalan állatokhoz közelitsünk. Ennekokáért szükséges, hogy az eledel vélasz-

tásában és használásában mind egészségünk föntartását, mind emberi méltóságunkat vegyük számba. Az étvágyat tehát ugy kell fékeznünk, hogy a józan mérték fölött soha se együnk, se igyunk. E józan mértékletességgel a torkosság ellenkezik, miről a lélektanban volt szó. A falánkság és részegség az elmét tompitja, minden nemesb érzelmet és törekvést elfojt, betegséget szül és az embert hivatalára alkalmatlanná teszi. E kórság annál sulyosabb, minél nagyobb a tiszt és hivatal, miben járunk. A részegség még azon okból is kártékony, mivel jobbulásra reményt nem nyujt.

2. Egészségünk föntartására öltözet és lak szükséges; mert testünk nem szilárdul meg annyira, hogy a levegőnek viszontagságait egészségünk veszélye nélkül eltürhetnők. De valamint ez ügybeni gondatlanság árt, ugy a szerfölötti gondoskodás és kényelem testünket elpuhitja. Öltözetre nézve e szabály áll: az öltözet testünk alkatjához, az égal és évszakhoz, nemünk és tisztünkhez, végre vagyonunkhoz legyen szabva. Szerény férfiakhoz nem illik a divat iránt azon hiu gondoskodás, melly főleg a kaczér hölgyeknek tulajdona, és többnyire a szellemi jelességek hiányára mutat. Továbbá óvakodjunk, nehogy minmagunk emeljük és terjeszszük a napjainkban ugy is már fölötte tulságos fényüzést — luxus — vendéglésben, ruházás és butorozásban, melly sokakat koldus botra juttatott. Nem tagadhatjuk, hogy a fényüzés a műipart és kereskedést előmozditja, s igy általán véve a nemzetnek javára van; de a józan számolás és mértéktartás ez ügyben is szükséges.

3. A mozgás a természetet éleszti, és a munkásság az erőket neveli. Való az is, hogy a henyélés és röstség sok testi és lelki bajnak szülője. De a mértéktelen munka is képes az erőket fogyasztani és kimeri-

teni. Miért is a mozgást és munkásságot nyugvással kell fölváltani. — A nyugalomnak egy neme az alvás, melly az erőfogyott testet helyrehozza, és új életre serkenti. Legcsendesebb az álom foglalatosság és munka után, főképen ha gyomrunk nem terhelt, kedélyünk nyugodt, a levegő ép, az ágy tiszta, a párnák keményebbek inkább, mint puhák.

4. Az élelem és öltözetben, lakban tisztaságra kell ügyelni, melly sok betegséget hárit el. Tagadhatlan, hogy a tisztátalanság sok testi bajt szül. Azonfölül a tisztaság az élvezetet nagyitja és az életet kedvesebbé teszi. E nemü gond tehát nem csak a vagyonosokat, hanem a szegényebbeket is illeti. (Az életrendtant orvosi tekintetből Schedel Ferencz fejtegeti.)

61. TESTÜNK KIMÜVELÉSE.

A test eszköze a léleknek: minél jobban müveljük ki azt, annál készebb szolgálatot tesz szellemi erőinknek, tudniillik akaratunknak és tetterőnknek czéljaik elérésében. Testünk kiképzése tehát szellemi müvelődésünket mozditja elő.

E kimüveléshez mindenek előtt érzékeink kiképzése tartozik, miről a lélektan nyujt szabályokat. Érző műszereink tökélyesülése által mind inkább világosb és helyesebb szemléleteket nyerünk a külvilágról. De nem csak az érzéknek, hanem az önkényü mozgásnak műszereit is, ugymint az izmokat kell gyakorolni, mert ez által szellemünknek annál nagyobb hatalmat adunk a test fölött. Ide számitjuk a testi ügyességet és hajlékonyságot, mik által sok esetben képes az ember életét a tátongó vésztől megmenteni. Az ügyes testü ember sokkal hamarább végzi foglalatosságait, mint az ügyetlen.

A testi müveltséget az ugynevezett gymnasticai gyakorlatok eszközlik, tudniillik: a futás, ugrás, tánez, lovaglás, vivás, uszás, korcsolyázás, labdázás.

Említést érdemel a külső illedelem, tudniillik a kellemes testtartás járásban, állásban és minden nemü külső helyzetben. Ez nem csak ajánló levél szives elfogadtatásra, hanem a jól rendezett és magán uralkodó kedélynek jele. Az illy ember mind önmaga, mind mások iránt tiszteletet nyilvánit.

II. FEJEZET.

LELKÜNK.

62. SZELLEMI TEHETSÉGEINK MEGISMERÉSE.

Személyünk méltósága szellemi természetünkön alapszik: ennélfogva mindenek fölött szükséges, hogy a szellemi tehetségeket, a mennyiben lehetséges, megismerjük. Ezen ismeret minmagunk józan megbecsülését, szeretetét és kimüvelését szüli. Ha az emberi természetet minden jelességeivel véve tekintjük: valóban el kell ismernünk, hogy az ember nem pusztán állati, hanem fönségesb életre rendeltetett, melly elismeréshez tüstént járul minmagunk iránti tisztelet és józan szeretet. Mind ezeket az ész javalja, sőt parancsolja, mert inditó okul szolgálnak szellemi müvelődésre és erkölcsi uralkodásra.

63. KIMÜVELÉSE.

A természet ura csak hajlamokat azaz fejletlen tehetséget oltott lelkünkbe; azokat tehát fejleszteni és kimüvelni kell, hogy az ember azon tökélyre, mire képes, juthasson.

Szellemi tehetségeink az elme, kedély és akarat: mind ezeket összhangzólag kell tökélyesitni. Vannak, kik

egy tehetséget gyakorolnak kizárólag, például némelyek egyedül az emlékező tehetséget müvelik, minek eredménye az, hogy az illy tulfeszített tehetség a többieket elnyomja és zavart okoz. Láthatni olly ifjakat és leányokat, kik egyedüli regények olvasása által annyira hevítik képzelmöket, hogy a költői világot a valóval fölcserélik, és ábrándba esnek, mert a kicsapongó képzelem esztelen vágyakat és tetteket szül.

Részletesen: az elmét illetőleg azt helyes ismeretekkel tartozunk meggazdagitni, mivel ismereteink szerint cselekvésünket és életünket intézzük. Minthogy az ismeretek köre olly nagy, hogy egyes ember nem képes azokat magáévá tenni: erre nézve mindenek előtt azon ismeretekre kell szert tennünk, mellyek részint végrendeltetésünket illetik, minők az erkölcsi és vallási kötelességek, részint mindenkinek hivatalához és polgári állásához tartoznak. Igy a parasztnak, müvésznek, kereskedőnek foglalatosságához mért ismeretekre van szüksége.

De nem csak elménkről, hanem kedélyünkről és akaratunkról is illik gondoskodnunk. Vannak, kik csak elméjöket müvelik: ezek minden bő ismeretök mellett érzelmetlenek és erkölcstelenek szoktak lenni. Igaz, hogy a tudományosság különféle utakra vezet, miken kényelmeinket és jólétünket előmozdithatjuk; de az is való, hogy a bő ismeretü ember könnyen visszaélhet vele másoknak megcsalására és elnyomására, mi meg is történik, ha a kimüvelt értelem gonosz akarattal szövetkezett. A tudomány gonosz emberben ollyan mint a tőr a zsivány kezében, mellyel embertársát megsebesíti és meggyilkolja. Valamint tehát elménket, ugy kedélyünket és akaratunkat is kell kimüvelnünk. A kedélynek nagy hatása van elménkre és akaratunkra. A féktelen érzelmek és vágyak értelmünket zavarják és elhatározásun-

kat roszra irányozzák. Erre nézve folyvásti őrködés és minmagunk meggyőzése szükséges. (50. és 52-dik szám) Akaratunk csak küzdés és többszöri győzelem által erősbül és szilárdul. E küzdésre szellemi természetünknek tisztelése és az isteni gondviselésbeni hit hatalmasan buzdit.

64. ÉLETNEM.

Cselekvőségünknek czélszerü gyakorlására és kimüvelésére határozott életnem kivántatik, mit hivatásnak vagy hivatalnak — Beruf, Stand — neveznek. Mindegyik köteles bizonyos életnemet választani, vagy némi hivatalra szánni életét, és abban hiven eljárni, mivel attól a közjó függ. Az életnemek különfélék: főnemeik e következők. Az első osztály az iparüzők köre, kik részint a természet ajándékait szaporitják és nemesitik, részint kényelmünkre szükséges müveket és eszközöket, ugymint öltözetet, lakot, házi butort s egyéb szerszámokat készitnek, részint a terményeket és iparmüveket szállitják és eladják. Ez osztályhoz a földmivelők, kézmüvesek azaz mesteremberek, kereskedők tartoznak. A második osztályt a müvészek rende képezi, kik nem annyira az anyagi hasznot, mint inkább a szellemi élvezetet tudniillik a szépmüvekbeni gyönyört czélozzák. Ide számitják a festészt, szobrászt, zenészt, szinészt, stb. A harmadik osztály a tudósok kara, kiknek főczélja az ismeretek fölvirágoztatása és terjesztése. Illyenek: az erőmüvészek, mérnökök, ügyvédek, gyógyászok, tanitók, lelkészek és gazdatisztek. A negyedik osztály a városok és ország ügyeit kezeli, mihez a fő hatóságok, az egyházi és polgári főtisztviselők meg katona tisztek tartoznak.

III. FEJEZET.
Külső javak.

I. CZIKK.
VAGYON.

65.

A társadalmi élettel szorosan össze van kötve a tulajdonnak vagyis birtoknak szüksége. A tulajdon olly dolog, mellyel a személy tetszése szerint mások kizárásával él és rendelkezik. A tulajdon belső és külső. A belső tulajdont a személynek testi és lelki tehetségei, mellyek mint hajlamok a természettől adattak, de mint kimüvelt jelességek szerzettek, tehát való tulajdonát képezik. E tulajdon személységünktől elválhatlan, mivel szellemi életünk öszhangzó kimüvelésének föltétlen kelléke.

A belső tulajdonhoz a külső járul, melly a külső javak szerzésében és használásában áll. E tulajdon az előbbinek kellő segédtársa, mert testi és lelki erőink kimüvelésére külső javakra van szükségünk. Továbbá az ember mint a polgári társadalomnak tagja külső szabadságát külső tulajdon nélkül nem nyilvánithatja, ennélfogva a külső birtok is személységünk kelléke. (Erről bővebben a természetjog értekezik)

66.

A külső birtokot vagyonnak nevezzük, noha szorosan véve vagyonos az, ki e külső tulajdonnal elegendően el van látva. Ki többet bir, mint a mire szüksége

van, gazdag nevét viseli. — A vagyonnak böcse csak föltétes, mivel eszközül szolgál czéljaink elérésére. Helyes tehát a stoicusok azon állitása, mikint a vagyon csak közönyös dolog, minek böcsét czélszerü használása határozza meg. — Nem tagdhatni, hogy azon mód, miszerint szerezzük és kezeljük a birtokot, szellemi tehetségeinknek jelesen külső szabadságunknak használását módositja és irányozza: ebből erények ugy mint vétkek sarjadoznak. Erre nézve az erkölcstan kötelességeket szab, mellyek a vagyonnak józan használását intézik el.

67.

A vagyonnak szerzésmódja ollyan legyen, melly se személységünk méltóságával, se mások jogaival ne ellenkezzék. Illy helyes mód a földmivelés, műipar, kereskedés, a müvészetek, tudományok, az ország és város tisztségei. Az egyedül nyereségre czélzó kártyajáték, uzsora, csalás, lopás, bölcstelen és igazságtalan pénzkereset.

Egyáltalában: a vagyont ipar és munka által kell szerezni, a szerzettet pedig takarékos gazdálkodás által föntartani. Az ipar és munka leghelyesb út gazdagságjutásra; azonfölül a szorgalom jövő sorsunkat biztositja. Mert bármennyit is birjunk, minthogy a földi javak mulandók, a sors csapásaiból beállható inség ellen csak ugy leszünk biztositva, ha korán szokunk élelmünket testi és lelki munka által szerezni. A munkának haszna továbbá az, hogy az embert sok bünre szolgáló alkalomtól óvja, mert a henyélés számos büntétnek szülője. Ennekokáért az ingyenélő és kolduló emberek serege veszélybe hozza mind az erkölcsiséget, mind a polgéri rendet. A nyilvános koldulást minden jól rende-

zett város méltán tiltja, mert a böcsületérzelmet elnyomja, és a való szegényeket, minthogy néha a henyélőkkel fölcseréltetnek, a legszükségesb segedelemtől fosztja meg.

Minthogy Darius kincsét is fogyaszthatni: vagyonunk föntartására szükséges a gazdálkodás és takarékosság. Ehhez tartozik: az életszükségek és kényelmek megszoritása vagyis a kevésseli megelégedés, továbbá a gazdaságrai fölügyelés, végre a költségeknek a bevételhezi szabása.

A helyes takarékosság ellen két vétek áll: a pazarlás és fösvénység, amaz hiánya, ez tulsága. A pazarló, tékozló, pénzét ugyszólván kiveti: többnyire valamelly szenvedélynek hódol, például a dicsvágynak, bujaságnak, játékkórnak. A meddig a szenvedély uralkodik és a vagyon tart, addig a jobbulásra nincs remény. — Jóllehet a költséget határozott mérték alá nem vethetni, mivel a kinek nagy a jövedelme, sokat is költhet: mégis egyáltalában állithatni, hogy a ki mindig többet ad ki, mintsem bevesz, az valóban tékozló. A pazarlással karöltve jár a fényüzés, melly a fösvénységnek némi határt szab. A fösvény czélnak tekintvén a vagyont, ezt szerzi és gyüjti, nem hogy vele éljen, hanem birjon. Kincseit halmozza a nélkül, hogy vagy magával, vagy másokkal jót tenne életében. E szenvedély az embert irgalmatlanná, sőt többnyire mások iránt igazságtalanná teszi.

II. CZIKK.

BÖCSÜLET.

68.

A böcsület, tisztelet belső és külső. Belső a böcsület, ha mimagunk ismerjük el személyünk méltóságát és azt cselekedetekkel azaz erkölcsi élettel nyilvánitjuk. Külső a tisztelet, ha mások ismerik el érdemünket és ezt tetteik által bizonyitják. A belső tisztelet tehát mitőlünk függ, és attól minket senki meg nem foszthat. A külső tisztelet embertársunktól függ, ki böcsünket elismeri. És ezen tisztelet vagy személységünk méltóságát, vagy szerzett érdemünket illeti. A szerzett érdemre vonatkozó külső tisztelet jó névnek, jó hirnek neveztetik.

69.

Személységünk elismerését a társadalmi életben jogosan követelhetjük azaz kivánhatjuk, hogy kiki minket észszel és szabadsággal biró lénynek tiszteljen. E tisztelethez jár azon észszerü igény, miszerint mindaddig jóknak és erkölcsösöknek akarunk tartatni, mig ellenkezőt nem nyilvánitunk. — Minthogy a jó hir által hitelt és bizodalmat szerezhetünk, mitől cselekvésünk sükere nagyrészt függ: ennélfogva személységünk méltóságához illő, hogy jó nevünkön nem csak semmi csorbát ne ejtsünk, sőt azt mind inkább terjeszszük. E kötelességet mind személységünk, mind polgári állásunk követeli. Minél magasabb polczon állunk a társadalomban, annál jobban van jó hirre szükségünk. Ide járul, hogy gyalázatunk tisztársainkra is kártékony homályt vet. Miért kötelesek vagyunk a külső böcsületről gondoskodni és jó nevünket minden sérelem és rágalom ellen védeni. —

De figyelembe kell venni, hogy a jó hirt egyedül jeles tulajdonok és nemes tettek által szerezhetni meg.

A mint az ész a józan böcsvágyat javalja, ugy ennek tulságát, t. i. a kevélységet, nagyravágyást és hiuságot méltán rója.

III. CZIKK.

VIGALOM.

70.

Külső javainkhoz a divatozó kényelmek, mulatságok, vigalmak tartoznak, miknek erkölcsi helyességét az erkölcstan itéli meg. Nem tagadhatni, hogy a munkát nyugalommal, a komolyságot vidámsággal kell néha fölváltani, s hogy testi és lelki erőink élénkitésére a kényelmek és vigalmak szolgálnak, főképen ha észszerüleg intézzük el, és azokban rendet s módot tartunk. A vigalmak elménket földerítik, a tetterőt élesztik; feleink iránt hajlandóságot, részvétet, jótékonyságot s egyéb társadalmi erényeket gerjesztenek; Isten iránt pedig hálaadatra buzdítanak. Miért is a mulatságokat egyáltalában véve a józan ész helyesli, sőt egészségünk tekintetéből néha parancsolja. Igaz, hogy a folyvásti mulatság testi és lelki elpuhulást okoz, a szellemi érdekek iránti buzgalmat altatja, az embert komoly munkára alkalmatlanná teszi; de abból csak az következik, hogy e vágy is, ha nem fékezzük azt, szenvedélylyé fajul, ennekokáért a vigalmakat észszerüen kell élvezni.

71.

A vigalmak igen számosak: itt egyedül a divatozókat hozzuk szönyegre. A tánczvigalom a külön rendü honfiakat egymáshoz édesgeti, a társalgási illedelmet és diszt nagyobb polczra emeli, a kedélyeket igen gyö-

nyörködteti: ennekokáért ha a szerénység korlátai közt marad és illendően intéztetik el, méltánylást érdemel. Vannak, kik e nemü mulatságot a gyönge korra és gyarló nemre nézve csaléteknek és mételynek állitják. E vigalom többnyire éjfél után szünik meg, a fölizgatott érzékiség és nőmvegyület korán éleszt olly vágyakat, mik az ifjuság erkölcseit veszélyeztetik. — A szinházról hajdan igen sokat vitatkoztak, némellyek ellene, mások mellette emelvén szót. Napjainkban a köz szokás döntötte el az ügyet és azon elismerést terjesztette, hogy ha illő gondot viselnek mind a szinműre, mind előadására, az illy játék nemes kedvtöltést nyujt, a jó izlést és illedelmet a köznép közt is terjeszti, a hazai nyelvet csinositja, s általában az emberek és polgári helyzetek ismeretét közli. De ha szinpadon nem egyéb mint gonosz tettek, hölgyrablás, párviadal, öngyilkolás, bosszuállás, zendülés, ármányok szemléltetnek, és olly szinben adatnak elő, hogy kedvelni inkább, mintsem utálni kell, akkor a szinház nem erény, hanem bűnhelylyé válik. — A kártya és koczkajáték, ha czélja enyhülés, földerülés, nem pedig pénzkereset, valóban ártatlan mulatság, sőt társalgásban néha a haszontalan hirkikürtölést, keserves panaszkodást, sértő rágalmazást távoztatja. Azonban az illy nemü játékkal is visszaélhetni. Vannak, kik vagyonukat pazarolják; mások hivatalukat elmulasztják; némellyek csalnak, czivakodnak, vagy éjjelezés által egészségöket rontják. — Ártatlan kedvtöltés a billiárdozás, tekézés, korcsolyázás, labdázás, madarászat, halászat, utazás s főleg a sétálás. — Ide tartozik a vendéglés is, ha, mint Fejér György jelesen mondja, jó barátinkkal eledelünket megosztjuk minden pazarlás nélkül. Említést érdemel a képcsarnokok, műteremek meglátogatása, végre a lóverseny.

II. SZAKASZ.

FELEINK IRÁNTI KÖTELESSÉGEK.

72. FELEINK IRÁNTI SZERETET.

Embertársunk iránti kötelességek személységünk elismerésén alapszanak. Ezen elismerés követeli, hogy feleinkben az emberi méltóságot nem pusztán tiszteljük, sőt irántok jótevő akarattal és részvéttel viseltessünk, miszerint azoknak rendeltetésök elérésében segéd kezet nyujtsunk. E tiszteletet és részvétet felebaráti szeretetnek nevezzük, mire kötelezetünk. Ugyanis mindnyájan rokon természettel birunk, azonegy czélra t. i. szellemi művelődésre vagyunk rendelve, egy nagy családot képezünk, minek feje az Isten: méltó tehát és észszerü, hogy czéljaink elérésében egymást nem csak ne gátoljuk, sőt inkább segitsük.

A feleink iránti szeretettel az embergyülölet áll szemközt, minek forrása a fonák és tulságos önszeretet. Az önző érzéki érdekét és önhasznát mindenben hajhászván, a szellemi javakat csak annyiban böcsüli, a menynyiben érzéki czéljainak eszközül szolgálnak. Az illy ember másokat nem mint személyeket, hanem mint eszközöket használ czéljainak előmozditására; miért is lehetetlen, hogy feleiben az emberi méltóságot valóban tisztelje és azokat kellően szeresse.

73. IGAZSÁG ÉS JÓSÁGOSSÁG.

Feleink iránti kötelességek két nemüek: az igazság és jóságosság kötelességei. A tisztelet és szeretet, melylyel feleink iránt tartozunk, arra köteleztet, hogy azokat czéljaik elérésében, javaik és jogaik használásában

ne akadályozzuk, ne sértsük. E kötelesség embertársunk iránti igazság, melly a természetjogon alapszik, s mi nélkül az emberek közti társaság meg nem állhat. Ebből érthetni, miért nevezik az igazságot az országok alapjának.

A jóságosság azon jó akaratban áll, miszerint feleinknek javait és czéljait előmozditni törekszünk. Ezen erény az önzést fékezi. Ha egymást czéljaink közelitésében nem segitnők, soha magasb szellemi müveltségre nem jutnánk.

Ezen egyetemes kötelességeken kivül, mellyekkel tudniillik minden ember iránt tartozunk, vannak részletes kötelességek, mellyek különös viszonyokból és társulatokból származnak, millyenek a házastársak kötelességei.

I. FEJEZET.

AZ IGAZSÁG KÖTELESSÉGEI.

74. EMBERTÁRSUNK ÉLETE.

Magunk iránti kötelességeink mértékül szolgálnak feleink iránti kölcsségeinknek. A mint jogunk van másoktól követelni, nehogy valaki minket javaink törvényes használásában gátoljon; ugy viszont mások iránt olly tisztelettel kell viseltetnünk, miszerint jogaikat és javaikat sértetlenül hagyjuk. Már pedig a jogok és javak a testre, lélekre és külső állapotunkra vonatkoznak: ebből ama kötelességek rende foly, miket az igazság embertársunk iránt követel.

Hogy tehát abból induljunk ki, mi az embernek testre nézve legböcsösebb: senkinek sem szabad önkénye szerint embertársát életétől megfosztani. Ugyanis az élet szellemi müvelődésünknek szükséges föltéte és kel-

léke e földön: ennélfogva ki jogtalanul embert öl, ezt javaiban igen sulyosan sérti.

Van azonban eset, miben életünket máskép nem védhetjük mint megölve azt, ki minket jogtalanul megtámadott. Mert életünket védeni kötelességünk: ha tehát ezen jogos önvédelemben a megtámadó fél elesik, halálának ő maga oka. E jogos önvédelemre kivántatik, hogy a veszély bizonyos legyen, továbbá hogy ha lehet előbb a gyengébb eszközöket, a megsebesitést, elüzést használjuk, és csak akkor nyuljunk öldöklő eszközhez, midőn nincs egyéb út szabadulásunkra. Az előadott módban a bűntelen önvédelem mérséklése áll — moderamen inculpatae tutelae —.

A bűntelen önvédelmet nem csak életünk, hanem testi épségünk, személyi szabadságunk, sőt vagyonunk föntartására is használhatjuk. (Csacskó Imre, Bevezetés a természeti jogba, 48. §.) Mi pedig jó nevünket illeti, annak védelmére a fegyver czélszerűtlen eszköz. — Állitásunkat nem czáfolják ezen ellenvetések: 1) hogy egyedül az Isten az életnek és halálnak ura, 2) hogy az emberölés a felebaráti szeretettel ellenkezik. Az elsőre válaszunk az: hogy minden ember életének használója és őre, miért is azt védeni és fegyver ellen fegyvert használni nem csak jogunk, sőt kötelességünk. A másodikra: embertásunkat nem tartozunk jobban szeretni, mintsem minmagunkat, főleg olly esetben, midőn életünket ejti veszélybe. Az emberiség java követeli, hogy a zsivány inkább mint az ártatlan veszszen el. Milly kétséges volna a jámborok helyzete, ha nem volna szabad életünk megtámadóit megölni! Méltán kellene attól tartanunk, nehogy a gonosztevők az emberi társadalmat dulják föl.

75. EGÉSZSÉGE.

Nem csak feleinknek életét, hanem testi épségét sem szabad sérteni. E kötelesség ellen vétkeznek: kik mást megsebesítenek, bénítanak: másnak egészségét boszantás, éheztetés, sanyargattatás által rontják; mást részegségre, fajtalan életre unszolnak; ragályos betegséget terjesztenek; ételt, italt meghamisítanak. Ezekhez a verekedést számitjuk, melly a pórnépnél igen divatos, s mire a részegség, büszkeség, harag ad alkalmat.

76. LELKE.

Feleink iránti igazság arra köteleztet, hogy se testi, se szellemi erőinek használásában ne akadályozzuk. Az ember szellemi életre rendeltetett: ebben tehát mást sérteni legnagyobb jogtalanság. E nemü sérelemhez főleg a hazudság és csábitás tartozik: amaz elmei, ez akarati sérelem.

A hazudság meggyőződésünk elleni beszéd. Illy beszéd vagy állitó, midőn tudva és akarva igaztalan ismeretet közölünk; vagy igérő, midőn szavunkat adjuk, noha nincs szándékunk azt megtartani. A hazudság továbbá már tréfafillentés, már kénytelen vagy inkább szorultsági hazudság — Nothlüge —. Hogy a hazudság mindenkor erkölcstelen, jóllehet hasznos és kénytelen, már abból tudhatni, miszerint lelkismeretünkkel ellenkezik. De azt az erkölcsiség főelvéből is érthetni. Valóban a hazudság a szellemi életre rendelt embernek méltóságával ellenkezik, mivel hitelünket és bizodalmunkat csökkenti. De nem csak minmagunkat bocstelenitjük meg, hanem másokat is, kiket tévedésbe hozunk és szellemi müveltségben akadályozunk.

A kénytelen hazudságot illetőleg, ezt nem igazolja az általa reánk háromlandó haszon, vagy némi bajnak elháritása; mert az erkölcsiséget nem a cselekedetnek jó következése, hanem rendeltetésünkkeli megegyezése határozza meg. Nem szabad tehát hazudni, noha ez által fenyegető bajtól megmenekedhetnénk. Ha szorultságban szabad volna hazudni, olly esetben hamis szerződést is köthetnénk, de ez által minden hitel elveszne. Ha továbbá nekem szabad hazudni, ugy mások is kedvemért hazudhatnak, minek következtében hamis tanuságot adhatnak; hogy pedig illy hamisság a törvényszék méltóságával ellenkezik, világos. Végre szabad-e a hazudságot esküvel palástolni? Bizony a hamis esküt a hitvallás szigoruan tiltja. Ha már szorultságban szabad hazudni, de nem esküdni, ugy az, kinek szemébe hazudni fogsz, tüstént esküt sürgetend, mit megtagadván hazudságodat elárulandod, s igy hasznát nem veended. Röviden: tegyük a kénytelen hazudságot szabadnak, ugy szavainknak hitele nem leend, s igy a hazudság czélt tévesztend. — E hazudság védelmére némellyek igy okoskodnak: életünk megtámadóját szabad megölni, annál inkább szabad tehát őt hazudsággal elüzni. Ezt tagadjuk azon okból, mivel a hazudság közvetlenül az emberi méltóságot, a szellemi életet sérti. De az ellenfél azt hozza föl: hogy az emberölés nagyobb baj a hazudságnál. Válaszunk: igaz, hogy a megtámadóra nézve megöletése nagyobb baj, mint hazudsággali elüzése, de nem az emberiségre nézve, mivel a hazudság által a közhitel csökken.

A hazudságtól a hibás nyilatkozat vagyis tévbeszéd — falsiloquium — különbözik. Valóban hazugnak nem mondhatni azt, ki meggyőződése szerint beszél, de tévedésből hamisat mond, nem tudván, hogy a tárgyról

hibás fogalma van. De vannak némi viszonyok, melyekre nézve a tévbeszéd is vétkes. Illy viszony azok közt áll, kiknek egyike köteles a másikát szellemileg kimüvelni és igaz ismereteket közleni. E kötelesség a szülőket és tanitókat illeti. Ha tehát a szülő vagy oktató nincs magával tisztában az igaznak ismerete felől, vallja meg inkább tudatlanságát, mintsem tévedőleg nyilatkozzék.

77.

A hazudság nemeit a kétértelmüség, szinlés és hizelkedés képezi. A kétértelmüség vétkes, ha a kérdezőnek joga van az igazat megtudni és annak ismeretére beszédünkből semmikép nem juthat. Ha a vándorló a biztos út felől kérdez, és azt felelem, hogy legbiztosb az egyenes ut, illy kétes beszéddel tévedésbe hozhatom. Azonban kétértelmüségnek s igy hazudságnak nem vehetni a képes beszédet — metaphora, allegoria —, a meséket, regéket, miket a költők és szónokok használnak, továbbá a szinjátékot, az üdvözlési szép szavakat, mert az értelmes ember tudja, mint kell érteni azokat. Vannak esetek a közéletben, mikben a kétértelmüséget a józan ész tanácsolja : illyenek midőn a kérdező nem képes fölfogni az igazat, vagy azzal visszaélne. Igy nem tanácsos a betegnek életveszélyét nyiltan megmondani, mit józan észszel ő maga sem kivánna. Ha a zsiványt kétes beszéddel elüzhetjük, jogaiban nem sértjük, sőt ezt mint gyengébb fegyvert használjuk életünk védelmére.

A szinlés kétség kivül vétkes, ha az által másnak jogait sértjük és rosz czélra törekszünk. Bocstelen az, ki a hitelező előtt gazdagnak adja ki magát, hogy annál több pénzt kölcsönözhessen, mit visszaadni nem szándékozik. Ehhez a képmutató járul, ki az erény álarcza

alatt gonosz terveket sütt keblében. De nem roszalhatni, ha a hadvezér ütközeti veszélyben bátorságot szinlel katonai előtt, nehogy csüggedjenek; vagy ha az ellenséget tervekkel általtja. Az utazó kincset hordozván jó szándékból szegénynek mutatja magát. Az atya fiai iránti szeretetét józanon titkolja.

A hizelkedő, midőn hazudság és szinlés által kedvezést keres, mind személyét böcsteleníti, magát aljason lealázván, mind kegyurát sérti, azt gyalázatosan rászedvén és alattomban kigúnyolván. De az erkölcsiségnek is kártékony. A történet számos példát mutat arra, mikint a hizelkedők néha a legjelesb férfiakat rontották el.

78.

A csábitók alatt mind azokat értjük, kik mások akaratját szóval vagy tettel roszra inditják. Részletesen: ki szóval ront el mást erkölcsileg, az tulajdonkép csábitó; ki tettel, az botránkoztató.

Minthogy az erkölcsiség a szellemi életre rendelt embernek fő java; valóban nagy gonoszságot követ el, ki mást roszra vezet. E bűn annál nagyobb, minél szorosb viszony létezik a csábitó és csábitott között. Illy viszonyban a szülők és magzatok, az oktatók és tanitványok állanak. Ha tehát mindegyiknek szent kötelessége mást a szellemi müvelődésben s igy a jórai törekvésben nem akadályozni; minél jobban kötelezteinek arra a szülők és oktatók, kiknek szoros tiszte a gyenge koruakat jóra vezérleni. A csábitás és botrány annál vétkesebb, minél fejletlenebb a csábitottnak elméje.

79. KÜLSŐ JAVAI.

A jogkötelesség szorosan köti reánk, hogy embertársunkat külső javaiban ne sértsük. Vagyonban sérthetni lopás, csalás és szószegés által.

Tolvaj az, ki titkon foszt meg valakit jószágától; a ki az embert szeme láttára erővel fosztja meg, az rabló, zsivány, haramia. A rabló tehát erőszakot tesz más személyen. A lopásnak minősített nemei: a községi pénztárfosztás, mit számvevője követ el — peculatus —; egyházrablás; birtokbóli elüzés — invasio —. Különös figyelmet a házi tolvaj érdemel, midőn a magzatok szülőiket, a cselédek gazdájokat meglopják. Milly sulyos hatásu a gyermek erkölcsi életére, ha már atyja házában tolvajjá válik, kiki láthatja; ennekokáért a magzatokat a legcsekélyebb lopás miatt szigoruan kell megbüntetni. A cselédet illetőleg: minthogy arra sok holmit kell bizni, hivtelensége annál veszélyesb; minél bajosabb a házi bátorságot ellene biztositani.

A lopáshoz a csalást számitjuk, mellynek neme majd számtalan. Ez árujának hiányait titkolja; amaz hamisan mér. Vannak, kik okleveleket és végrendeleteket koholnak; mások ravasz szándékból szerződést kötnek, pénzt kölcsönöznek, folyamodást nyujtanak, stb. Az emberi elme a ravasz tervek koholásában kifogyhatatlan!

A csaláshoz a szószegés tartozik, miszerint valaki adott szavát, igéretét meg nem tartja. A ki valamelly érvényes igéretet, szerződést, frigyet a másik félnek akaratja ellen megszeg, nem csak magát becstelenîti és kárositja hitelét vesztvén, de szerződő társát is sérti jogaiban, s mind azon használtól fosztja, melly reá a szerződésből háromlott volna. A szószegés tehát minden nemzetnél méltán gyalázatos bűnnek tartatott, azon közmondás szerint: a becsületes ember meg nem szegi szavát.

80. BÖCSÜLETE.

Minthogy jó név által képes az ember mások bizodalmát megnyerni: ennélfogva jogkötelességünk, hogy embertársunk böcsületében ne gázoljunk. Böcsületsértő az, ki minden alapos ok nélkül másokra gyanakodik; mert mindegyiknek joga van követelni, hogy mindaddig böcsületesnek tartassék, mig gonoszsága be nem bizonyult — unusquisque tamdiu habeatur bonus, donec probetur malus —. Gyalázó az, ki másnak testi s lelki gyengéit elhireszteli, hibáit, vétkeit nagyitja, erényét, való érdemét el nem ismeri. Rágalmazó az, ki másról hamis vétkeket költ: illy ember nem csak böcsületsértő, hanem hazug is. Végre gunyoló az, ki mást nevetségessé tesz, csuf nevekkel illet, gyalázó irattal megszégyenit és böcstelenit.

81. KÁRMEGTÉRITÉS.

A ki mást testi s lelki javaiban megsértett, a kárt megtéríteni köteles. A kármegtérítésnek jogosságát és különféle módjait a jogtudomány fejtegeti. Itt elég némelly eseteket fölhozni. 1. Ki embert megölt, azt nem képes kármentesíteni, de a megkárosult rokonokat kielégitheti, erre tehát köteles. 2. Ki ember társát egészségében, testi épségében sértette meg, mind azon költségeit tartozik megtéríteni, miket e sérelem által okozott. 3. A hazug, csábító, botránkoztató, rágalmazó köteles vétkét megvallani és a mennyire képes a jót helyreállitani. 4. A tolvajnak kötelessége a jószágot törvényes urának viszszaadni, és ha az elveszett vagy megromlott, elégtételt adni. A csalásban, szószegésben a kárt egyenlő értékkel kell megtéríteni.

II. FEJEZET.

A JÓSÁGOSSÁG KÖTELESSÉGEI.

82. TÁRSALGÁSI ERÉNYEK.

A felebaráti jóságosság által köteleztetünk feleinket javaikban, czéljaik elérésében gyámolítani. Ebből a szeretetnek erényei keletkeznek, mellyek igen soknemüek. Ide tartoznak a társalgási erények, mellyek főképen a polgárosult nemzeteknél tünnek ki, ugymint a nyájasság, szelidség, békesség, türelem, engesztelődés, bizodalom.

Nyájas az, ki mindenkit tisztel és ezt illedelmes szó és viselet által tanusitja; ki a kérdezőt szives feleletre méltatja; ki az alábbvalókhoz leereszkedik. Ellenében a durva és goromba ember áll.

A szelid ember haragját fékezi, bántalomra tüstént föl nem lobban, az ártalmas szándékot is ártatlannak értelmezi. A szelidségnek ellentéte a boszankodás és berzenkedés.

A békeszerető óvakodik mást megbántani, kerüli a haszontalan ellenmondást, czivakodást, feleselést, pörlekedést. Evvel szemközt áll a veszekedő, nyugtalan ember.

Türelmes az, ki másnak testi s lelki gyengéit, véleményeit, szokásait kiméli. E türelem nélkül a társulat béke meg nem állhat. A türelmetlenek sok bajt okoztak a polgári társadalomnak. Kútfeje a kevélység és nagyravágyás, szóval az önzés.

Az engesztelődő könnyen megbocsát az ellene vétetteknek. Minthogy mindnyájan sokat vetünk: a szeretet kölcsönös engesztelődésre int. Az emberiség azt is

igényli, hogy a bántalmat emberi tévedésnek inkább mintsem gonoszságnak tulajdonitsuk.

A bizodalmas jó vélekedéssel van embertársa iránt, benne bőcsületet és jó szándékot tesz föl. Csak bizodalom által nyerhetni bizodalmat. A gyanuskodó embert kiki kerüli. Ide tartozik az őszinteség is, miszerint ugy nyilatkozunk szóval, tettel, a mint érezünk. Evvel nem ellenkezik a eszélyes óvakodás, melly senki jogát meg nem sérti.

83. JÓTÉKONYSÁG.

A jótékonyság legszebb nyilatkozása feleink iránti szeretetünknek. Valóban a ki embertársával jót tesz minden önhaszon és dicsvágy nélkül, az emberiséget tiszteli és szereti. E jótékonyság nemei többfélék: közönségesen lelki és testi jótéteket különböztetnek.

A lelki jótéteket illetőleg: a szeretet megkivánja, hogy jó tanácscsal, oktatással segitsünk azokon, kik a szükséges és hasznos ismeretekben szükölködnek. Kiknek hivatása az oktatás, e tisztre szorosan az igazság tekintetéből köteleztetnek. Önkint érthetni, hogy csak olly ember adhat tanácsot és oktatást, ki arra kellő ismerettel bir. A tudatlan mást tanitván tévedésbe hozza. Nem csak az elmét kell az igaznak ismeretével fölvilágitani, hanem a kedélyt és akaratot is mindennemü jóra buzditani. Ezt leginkább a jó példaadás eszközli, mire főleg azok köteleztetnek, kik nagy tekintélylyel birnak és fényes tisztségben állanak. Az ember ugyszólván kénytelen az erény ösvényét követni, midőn azon olly sok jeles férfiut járni lát; ellenben meg kell romlania annak, ki nem egyebet mint szemtelenséget, gazságot és büntetet szemlél. Mindenek fölött a gyönge kort nem annyira a törvények, mintsem a jó erkölcsök és példák vezetik.

De az érettebbeknél is a jó példaadás azon hasznot hajtja, hogy minden mentegetést, mellyel a gyáva ember magát igazolni törekszik, jelesen czáfol meg, és a gonoszok botrányait megerőtleníti. Azonban a jó példaadástól távol legyen a hiuság, kérkedés és szinlés: ez utóbbi többet árt, mintsem használ. A lelki jótéteményekhez a búsongók vigasztaltatása tartozik.

A testi jótéteket gyakoroljuk, ha feleinket eledellel, öltözettel és egyéb módon segitjük. A szeretetnek e nemét könyörületességnek, irgalmasságnak nevezik. Az ide tartozó részletes erények: a szivesség vagyis szolgálatkészség, midőn valakit testi erőinkkel s munkánkkal segítünk; a méltányosság — Billigkeit —, midőn másnak javára jogainkat korlátozzuk, például szegény adósunkat nem sürgetjük fizetésre; az adakozás, midőn az inségre jutottakat vagyonunkkal például pénzünkkel gyámolitjuk. Hogy az adakozás czélszerü legyen, mind a szegénynek körülményeire, mind vagyonunk állapotjára kell figyelnünk. Ki fölöslegessel bir, mind a nagy inségben sinlőket, mind a szüken élőket tartozik ápolni. Minél több a szegény, annál szorosb kötelessége a gazdagoknak a szükségtelen fényüzést korlátozni. Nem lehet nem kárhoztatni azokat, kik a vész napjain vagy a közinség idején dőzsölnek és vendéglésök, játékuk és vigalmaik által botránkoztatják a sanyargó népet. Mennyit kelljen föláldozni vagyonunkból a szegények számára, szoros mérték szerint meg nem határozhatni. E dologban egyedül a felebaráti szeretet és lelkismeret ad helyes utmutatást. Az adakozó tartózkodjék minden dicsvágytól és kérkedéstől, szinte minden morgás és dorgálástól, mi által az elkeseredett koldust még jobban csüggeszti.

Nem csak felebaráti szeretetet, hanem nagylelkü hazafiságot is nyilatkoztat az, ki a haza közhasznu in-

tézeteit, a kisdedek, özvegyek, árvák, betegek, őrültek s egyéb ügyefogyottak házait jótékony segedelmével alapitja és emeli.

84. HÁLADAT.

A jótétek háladatra kötelezneк. A vett jótéteményt tehát böcsülni, örök emlékezetben tartani, és adott alkalommal a jótevőnek azt megszolgálni szent kötelességünk. A hálátlanság kutforrása vagy a könnyelműség, vagy a büszkeség: és a közvélemény szerint csalatlan jele a fonák gondolkozásnak és gonosz akaratnak. Még az oktalan állatok is háladatosak jótevőjök iránt.

85. ELLENÜNKKELI BÁNÁS.

A felebaráti szeretet egyáltalában engesztelődésre szólit föl: e jótétre az is méltó, ki személyünk iránt ellenséges indulattal viseltetik. Ha ellenségünk megátalkodott, mind azon jogos eszközökhez nyulhatunk, mik által magunkat új bántalom ellen óvhatjuk. Azonban e helyzetben is őt mint embert kell tisztelnünk és az emberiség közszeretetében részesíteni. Önkint érthetni, hogy az ellenfélt ugy mint kedves emberünket nem szerethetjük.

86. BARÁTSÁGI SZERETET.

A barátság a kölcsönös szeretetnek és bizodalomnak legnagyobb fokán alapszik. Ha némi emberek közt a kölcsönös hajlandóság és jótékonyság olly fokra emelkedik, hogy azokat ugyszólván egy lélek látszik áthatni: barátsági szeretetben élnek. Az illy szövetségnek legszebb példáját a boldog házaspár láttatja.

Való és állandó barátságra őszinte egyetértés, egyenlő bizodalom és egymás iránti jó akarat kivántatik. Ezen egyetértés csak kevés, többnyire kettő közt állhat fen, és azoknak böcsületeseknek kell lenniök, mert

gonoszok közt nincs való bizodalom. A jótékonyságnak nem kell egyenlőnek lennie, de nem is lehetséges az mindenre nézve, mert a tehetség az emberek közt igen különbözőleg osztatott el, és több körülménytől, úgymint a kortól; nömtől, véralkattól függ. Ennélfogva barátságban a földi javak használása nem lehet teljesen egyenlő.

III. FEJEZET.

Különös társadalmi viszonyok.

I. CZIKK.

POLGÁRI TÁRSADALOM.

87.

Mindegyiknek szent kötelessége külső szabadságát úgy korlátozni, hogy az emberek együtt társadalomban élhessenek és rendeltetésökre törekedhessenek. Illő ugyan, hogy az emberek önkintesen feleljenek meg e kötelességöknek; azonban az érzéki érdekek, különösen az önhaszon, elcsábítanak és korlátlan szabadságra azaz szabadosságra — licentia — unszolnak. Ennekokáért külső kényszerítő hatalom kell, melly szabadságunk használását szabja, azt mások önkénye ellen biztositsa és czélszerü kényszerítés útján védje.

E külső hatalmat nem máskép mint egyesület által alapithatni, melly egyesület a polgári társadalmat, az álladalmat — Staat — képezi. Azon különféle viszonyok, mellyek mind a polgárok közt egyenkint, mind ezek és a főhatalom között állanak, különféle jogokat és kötelességeket szülnek.

A polgári társadalomnak czélja külső szabadságunknak, testi és lelki javainknak biztositása, hogy rendeltetésünkre tudniillik szellemi müvelődésre törekedhessünk.

88.

Minthogy a polgári társadalom jogainkat és javainkat biztositja: ennélfogva hazai szeretetre, polgári rendre, törvények iránti tiszteletre, szolgálatra és áldozatokra kötelezetünk.

A haza anyaként ápolgatja polgárait, ezekkel üdvét és dicsőségét osztja meg; azt tehát forrón szeretni, annak nem csak szóval, hanem tettekkel hálálni a polgárnak szent kötelessége. E szeretetből távol legyen más nemzetek és országok gyülölése, mit ugyis a józan ész egyáltalán roszal.

A közjót a polgári rend biztositja, ezt pedig a törvények alapitják és szentesítik. Ennekokáért mindegyik köteles a közrendet fentartani és az ország törvényeinek engedelmeskedni, és pedig nem szolgai félelemből, hanem azok iránti tiszteletből. E kötelességgel homlokegyenest ellenkezik minden zendülés, lázitás, fölségsértés, hazaárulás.

A hazának java a polgároktól némi szolgálatokat és áldozatokat követel, miket hiven teljesiteni tartoznak. A jó hazafi a reá vetett adót pontosan megadja, hivatalában lelkismeretesen eljár, az ország védelmére segéd kezet nyujt, sőt ha a haza veszélyben forog, nem csak vagyonát, de életét is áldozza föl.

II. CZIKK.

CSALÁDI VISZONYOK.

89. A CSALÁDI ÉLET.

A családok a polgári társadalomnak elemei, melyekből keletkezik. E szempontból véve a családi élet a polgári társadalomnak alapja. De a családi életnek viszonyait csak az ország (föltéve hogy jól van rendezve) képes észszerűleg kifejteni és állandoan biztosítani. Ennélfogva a polgári és családi élet egymást kölcsönösen gyámolitják.

E családi élet viszonyait a házastársak, szülők és magzatok, házigazdák és cselédek képezik. Mindenik e viszonyok közől erkölcsi kötelességeket alapit.

90. HÁZASSÁG.

A házasság helyessége mind jogi, mind erkölcsi kellékeken nyugszik. A jogi kellékeket az érvényes szerződés foglalja magában. A házassági kötés pedig csak ugy áll jogosan, ha a személyek szabad akarattal egyesülnek. Ezt mind a személység, mind a polgári szabadság eszméje követeli: ennélfogva olly házassági szerződés, melly lényeges tudniillik a házastárs személyében történt tévedésen és kényszeritésen alapszik, jogtalan és érvénytelen. (Erről bővebben a természetjog értekezik)

Az erkölcsi kellékek e következők. Először az ember szellemi életre lévén rendelve nőszingerét észszerűleg csak az emberiség javára használhatja. A józan ész a két nöm közti egyesülést csak azon czélból javalhatja, miszerint gyermekeket akarnak nemzeni és azokat az emberi méltósághoz képest nevelni. E czéllal a buja élet nyiltan ellenkezik. Másodszor minthogy a személynek mél-

tósága minden emberben egyenlő, ennélfogva egyedül az egyhitvesség — monogamia — azaz egy férj és egy nő közti házasság észszerü. Hogy a sok férjüség — polyandria — nem csak ész, hanem természetellenes is, tagadhatlan, mivel kártékony hatást okoz mind a nemzésre, mind a nevelésre. A személyi egyenlőséggel a soknejüség — polygynia — is ellenkezik, mivel csak egyetlen egy nő képezhet férjével egyenlő házastársat, és egyedül ez viheti méltósággal házi hivatalát. Ide járul, hogy a sok hölgy a családi békét földulja, és az illő nevelést akadályozza. Harmadszor a személységnek és házasságnak méltósága ennek holtiglani kötését követeli. Ugyanis a czélszerü házassághoz illő, hogy a hitveseknek viszonos szeretetén alapuljon és a hiv barátságnak élő példája legyen. Az illy szeretet és barátság pedig nem csak nem gyengül idővel, sőt naponkint erősül és holtiglan marad.

91. A HÁZASOK KÖTELESSÉGEI.

Minthogy a házasság viszonos szereteten alapszik, ennélfogva a házasok kötelességei való szeretet-kötelességek. Ezeket közösökre és sajátosokra osztják. A közös kötelességek őszinte egyetértésben, bizodalomban, hivségben és jótékonyságban állanak. Mind ezeket azon szoros frigy és barátság, melly köztök létezik, kívánja. Nevezetesen a házassági hivségnek olly szentnek kell lenni, hogy legcsekélyebb ok se legyen gyanura és féltékenységre. A házasságtörés még a házastárs megegyezésével is mindenkor erkölcstelen.

Különös kötelessége a férjnek: először a házi kormányt okosan kezelni, hogy se igen szigoru, se nagyon engedékeny ne legyen, mert első esetben mind hitvesét, mind házi népét elidegeníti magától, a másikban méltóságát elveszti és papucskormány alá jut. Másod-

szor a gazdaságot ugy tartozik elintézni, hogy a háznépet kellő élelemmel lássa el. — A nőnek saját kötelessége: a gondolatokba merült férjet nyájassággal földeríteni, továbbá a cselédekre, házi rendre, tisztaságra s főleg a konyhára ügyelni.

92. A SZÜLŐK ÉS MAGZATOK KÖZTI VISZONY.

A házasságból a szülők és magzatok közti viszony származik. A szülők gyermekeiknek természeti ápolói és nevelői: e hivatásuknál fogva tartoznak azokat az emberi méltósághoz képest nevelni.

A nevelés két ágra szakad: testi és szellemire. Mind a kettőt az ész és erkölcsiség törvényei szerint kell elintézni. E tárgyban az erkölcstant a neveléstan — paedagogia — támogatja és üdvös szabályokkal látja el. Mi e helyen csak némi főpontokra figyelmeztetjük a szülőket. 1. A nevelés tulajdonkép a gyermekeknek születésekor kezdődik; azonban a szülők már eleve kötelesztetnek mértékletes élet által testi és lelki erőiket épen tartani, hogy igy ép magzatokat nemzhessenek. 2. A testi nevelés tekintetéből kötelesek a szülők gyermekeiknek testi épségére figyelni és azokat minden bajtól óvni, mértékletesen táplálni és se ne éheztetni, se eledellel tömni, a szeszes italokat teljesen elmellőzni, czélszerűen ruházni, a testet a levegőnek viszontagságaihoz szoktatni, nehogy elpuhuljon, sőt inkább szilárduljon; egyáltalában pedig testök tisztaságára ügyelni. 3. A szülők főgondja a szellemi művelésre különösen az erkölcsire legyen forditva, mert a lelki üdvösség minden földi javak fölött áll. Miért is ha a szülők magok nem képesek gyermekeiket szellemileg kimüvelni, azt jártas nevelőkre kell bizniok. Az elmei müvelődés az érzékek fejlődésével kezdődik, miknek műszereit épen kell tartani és czél-

szerüen gyakorolni. A látást a tárgyak lerajzolása, a hallást a zene és ének elesíti, a beszédműszert a szavalás tökélyesíti. Az elmei tehetségek kimüvelését a lélektan szerint kell elintézni. Óvakodjanak a szülők, nehogy a tudásvágyat elfojtsák, sőt föl kell éleszteni és tudakozódás által táplálni. Az erkölcsi nevelést illetőleg a csirázó gonoszságot, gyermeki daczot, pajkosságot, engedetlenséget tüstént el kell nyomni, a gyermekeket már korán foglalatossághoz, rendhez, külső illedelemhez szoktatni, azokat böcsületérzésre, az emberiség és Isten iránti tiszteletre buzdítani. Tévednek azok, kik a szülői hivatásnak eleget tenni vélnek, ha gazdag örökösöket hagynak magok után. 4. A nevelés se fölötte szigoru, se engedékeny ne legyen: a szigoru fenyiték szolgai lelkületet, az engedékenység pajzánságot és engedetlenséget szül.

Mig a szülöttek hivatalba nem lépnek, addig szülőiktől függnek és nekik engedelmeskedni tartoznak: azonban mivel az életnem jövendő sorsukat határozza meg, a gyermekek szabadságában áll azt kedvök szerint választani, noha illő, hogy ez ügyben is szülőik tanácsára hallgassanak. — A magzatoknak holtiglani kötelessége szülőik iránt háladatossággal viseltetni. E kötelesség ellen vétkeznek, kik szülőiket öregségökben nem gyámolitják, azokat boszantják, végakaratjokat nem teljesítik. Az illy gazfiakat a balsors vaskeze méltán sujtja.

93. A HÁZI GAZDA ÉS CSELÉD KÖZTI VISZONY.

A házasok bokros foglalatosságaikban néha más emberek segédmunkájára szorulnak, kiket bér fejében fogadnak föl és mintegy háznépesitnek. Ebből a házi gazda és cseléd közti viszony származik, mellyet tulajdonkép a jogtan állapit meg, mindazáltal azt az erkölcstan is szabályozza.

A házi gazda erkölcsileg köteles nem csak az illő bért hiven megadni, hanem cselédének egészségére is ügyelni, betegségben őt ápolgatni, munkáját lehetőleg megkönnyíteni, hív szolgálatát bőkezüleg jutalmazni.

A cseléd viszont köteles a bérlett munkán fölül is szolgálni és pedig nem mogorva, hanem szivesen; a családnak mind vagyonára, mind jó hirére vigyázni, s titkait hiven őrizni. Minthogy a háznép közé szegődött, a házi szokásokat megtartani köteles.

III. SZAKASZ.

ISTEN IRÁNTI KÖTELESSÉGEK.

94. VALLÁS.

A vallásnak sarkigazsága az Isten léte, minek elismerésére jótékony hatást gyakorol szellemi életünknek minden irányaira. Kinek lelkét ezen igazság áthatja: annak elméjét a világi eseményeknek bölcs megitélésére vezeti, kedélyét minden nemesre és jóra buzditja, s akaratját erkölcsi lemondásra, lelki bátorságra, mértékletességre, türelemre és Istenbeni bizodalomra kellő erővel gyámolitja. Az Isten léte felőli meggyőződés és ennek egész életünkrei hatása a vallás, vagy inkább hitvallás — religio —. A vallást közönségesen igy határozzák meg: hogy az Isten megismerésének és tiszteletének módja — religio est modus cognoscendi, colendique Deum —. E határozás helyes, ha a tisztelet alatt nem egyedül az ájtatos szertartásokat, hanem a vallási meggyőződésnek erkölcsi életünkrei hatását, a belső és külső isteni tiszteletet értik. — Kant szerint a vallás azon elismerés, hogy erkölcsi törvényeink isteni parancsok. E szempontból véve a hitvallás egyedül az

erkölcsiségen alapszik. Ezen állitás ama félszeg nézetből foly, miszerint Kant az elméleti észtől minden érzékfölötti ismeretet megtagad. — Kant ellenében Jacobi azt védi: hogy az Isten elismerése szintugy mint egyéb érzékfölötti igazság a tiszta észből közvetlenül foly. — Hegel szerint a vallás nem az embernek, hanem az isteni szellemnek ügye. Nézete szerint az Isten az emberi szellemnek egyetemes alapja: az isteni szellem az emberben és emberi szellem által jő öntudatára. A vallás az általános szellemnek öntudata: e szellem az emberekben végessé teszi magát, hogy ez által öntudatára jőjön. Igy tehát a vallás az isteni szellemnek önismerete, mit a véges szellem eszközöl. — Illy fonákságot csak a pantheisták állithatnak.

A keresztény hitvallás által világosan tünt ki azon különbség, melly az észvallás és kijelentett hit között áll. — Az észvallás tanitmányait egyedül az emberi észből meríti. A kijelentett hitnek kutforrása az isteni kijelentés. E két vallás egymással nem ellenkezik, sőt egymást kiegészitik. A vallási eszmék, miket a tiszta ész közöl, azon pontot képezik, mellyből a kijelentett hitvallás kiindul s mikre hitágazatait épiti. De ezen hitágazatok viszont az észvallást támogatják, és az Isten s ember közti viszonyról tökéletesb ismerettel gazdagitják.

A vallástan föladata vallási meggyőződéseinket és ezekből folyó kötelességeinket fejtegetni. E tannak bőcsét a vallásnak gyakorlati érdeke, melly az elméletit magában foglalja, tünteti ki. Ha a vallási meggyőződés jótékony hatást gyakorol szellemi életünkre, és az elmének fölvilágitását, a kedélynek fölbuzditását, az akaratnak nemesitését eszközli: ugy a vallásosság szellemi müvelődésünket, rendeltetésünk elérését, szóval erkölcsiségünket hatalmasan támogatja. De minthogy a vallásnak

e gyakorlati hatása a vallási meggyőződésen azaz hiten alapul; ezen meggyőződést pedig a vallási eszmék fejtegetése szóval a vallástan támogatja: könnyen érthetni, milly bőcsös a vallástan. — Az elméleti észvallást az ismerettan fejtegette.

95. VALLÁSI KÖTELESSÉGEK.

A vallási meggyőződésnek át kell hatnia szellemi életünket: e hatás a gyakorlati vallást alapitja, melly az elméletivel olly szoros kapcsolatban áll, hogy a hit vallásos élet nélkül holt és üres. Szellemi életünkre nézve a gyakorlati istentelenség — atheismus practicus — szinte rosz és kárhozatos, mint az elméleti istentagadás. Az elméleti és gyakorlati vallás közti összeköttetés azon észszerü elismerést szüli, hogy vallási kötelességeink vannak.

96. ISTENBENI HIT.

Az Isten iránti kötelességek alapja az Istenbeni hit és e fölénynek helyes ismerete. Vallásos élet Istenbeni hit nélkül merő képtelenség; fonák ismerete pedig csak áltiszteletre, babonára, vakbuzgalomra és képtelen szertartásra vezet. Mindenkinek szent kötelessége vallási hitét nem csak nem gyöngíteni, sőt minden kitelhető módon megerősíteni és vallási ismeretben mind inkább haladni. Ezen ismeretnek tisztába hozatalát a metaphysica eszközli.

97. ISTENI TISZTELET.

A vallási ismeret és hitből az isteni tisztelet fóly, mellyben a vallási kötelességek öszpontosulnak. Az Istennek tisztelettel tartozunk, mivel teremtőnk, kormányzónk, erkölcsi törvényhozónk és biránk, szóval legfőbb urunk. Ki a törvényt tiszteli, a törvényhozót és birót

is köteles tisztelni. Mind ezt Istenre annál inkább alkalmazhatni, mivel bölcs és szent törvényhozó s valóban igaz biró. E tisztelet kötelessége milly erősen gyökerezik szellemi természetünkben, közelismerése tanusitja, minélfogva még a pogány népek is, mellyek a napot, holdat, tüzet istenségre emelték, mind azoknak tiszteletet adtak.

Az isteni tisztelet tettekre nézve, mik által nyilvánitjuk, kétféle: belső és külső. Először a belsőről, azután a külsőről szólandunk.

I. FEJEZET.

BELSŐ ISTENI TISZTELET.

98. ISTEN IRÁNTI SZERETET.

Ki valóban meggyőződött arról, hogy az Isten mindentudó, mindenható, szent és igaz ura: az Isten iránt buzgó érzelmekre fakad, mellyek mindannyi nyilatkozásai a belső tiszteletnek. Első helyet az Isten iránti szeretet foglal el. Ha a magzatok szeretettel viseltetnek szülőik iránt; ha bocsös minden józan ember előtt az, mit tökélyesnek, jónak és fönségesnek itél: bizony a lehető legnagyobb szeretetre kell hevülnie annak kedélye, ki az Istennek legnagyobb fölségét és tökélyét elméje elé állitja, ki őt bölcs és jó atyjának elismeri. E szeretetből foly: először elménknek szünteleni emelése Istenhez, kit mind inkább megismerni törekszünk; másodszor kedélyünknek gyönyörködtetése fölséges létében: e gyönyör való mennyei boldogság, mit a vallásos ember már e földön élvez; harmadszor akaratunknak törekvése fölséges tökélyéhez közelíteni s igy örök üdvösségünket alapítani.

E törekvéshez járul szent akaratjának való megismerése és hív teljesitése, szóval Isten iránti engedelmesség. A vallásos ember az isteni törvényeket kész akarattal minden vonakodás és idegenkedés nélkül teljesíti, s inkább földi jólétét, sőt életét áldozza föl, mintsem azoknak megszegésére vetemedik. A jámbor továbbá nem egyedül a jutalom reményéből, sem szolgailag a büntetéstőli félelemből, hanem igaz fiui szeretetből engedelmeskedik. Tudjuk, hogy a szeretet a félelmet kizárja, s hogy a jó fiu egyedül attól tart, nehogy atyjának kegyét elveszitse: a vallásos ember szintolly fiui félelemből óvakodik, és azon törekszik, hogy az Isten kegyelmében állandóan megmaradjon. Ki az Istentől szolgailag fél: az vagy helytelenül itél felőle, őt szigoru kényurnak tartván, vagy gonoszságában annyira megátalkodott, hogy az Istenhez megtérni végképen nem akar.

99. BIZODALOM.

Az Istenbeni bizodalom azon meggyőződésben áll, mikint a bölcs, hatalmas és jó Isten a világ eseményeit és életünk viszontagságait olly akarattal intézi, miszerint az ember rendeltetését elérhesse. A vallásos ember tehát jó és bal sorsát az isteni akaratból származtatja és magát azon reménynyel kecsegteti, hogy az isteni gondviselés a roszból is jót hozand ki. — E bizodalomnak kisérő társai: először a sorsunkkali megelégedés; másodszor a bajunkbani türelem, minélfogva azokat vagy érdemlett büntetésül, vagy próbatétül fogadjuk; harmadszor rendeltetésünkrei csüggedetlen törekvés azon meggyőződés által buzditva, hogy az Isten legfőbb czélunk elérésére kellő segédszereket meg nem tagadja tőlünk; negyedszer Istenben helyezett remény, ki mindegyiknek jövő életben erkölcsiségéhez mért boldogságát osztand-

ja. — A vallási bizodalomtól tehát távol van a gondatlanság és munkátlanság, melly azoknak tulajdona, kik kereszthe vetve karjaikat és henyélve a földi javak megszerzését és a bajok elháritását egyedül a jó Istenre bizzák.

100. HÁLADAT.

Az isteni jótetemények elismeréséből a háladat kötelessége foly. A jámbor minden javát, mivel bir, isteni adománynak tekinti: ennélfogva testi és lelki erőit hivatására forditja, a föld termékeit czélszerüleg használja, e világi javakat mértékletesen élvezi. — A vallási háladattal szépen megfér a kényelemdús élet, a vigalmak használása, sőt ezek Isten iránti háladatra indítanak.

101. IMÁDÁS.

Ki az isteni fölséget elismeri és végtelen hatalmának hódol, az Istent imádja. Az imádás elménknek fölemelése Istenhez mint legfőbb urunkhoz, melly emelést kedélyünk és akaratunk megindulása és alázatos hódolásunk kisér. Ha ezen vallási elmélkedés és hódolás olly élénk, hogy Istenhezi beszéddé alakul, imádságnak, imának neveztetik. Az imádságnak kötelessége az előadottakon alapszik. Ha az Istent elismerni tartozunk; ha fölséges tökélyének elismeréséből a szeretet, bizodalom és háladat érzetei önkint fakadnak: tagadhatlan, hogy az imádság, melly mind ezen szent buzgóságot foglalja, vallási kötelességünk. Igaz, hogy az Isten hódolásunkra nem szorul; de ez imát nem az Istennek, hanem az embernek java követeli, és pedig azon jónak tekintetéből, miszerint az embert Istenre emlékezteti és erkölcsi életre buzditja.

Az imádság nemei e következők. Az első a dicsőitő ima, miszerint az Istennek fölséges tökélyét elismer-

jük és hirdetjük; a második az esedező vagyis kérő, mi által testi és lelki javakért Istenhez folyamodunk; a harmadik a hálátadó, mellyel az Istennek adományait emlékezetünkben tartjuk és nagyra böcsüljük. Mind e három neme az imának fölötte hasznos erkölcsiségünkre nézve. Ugyanis az Istent dicsőitvén, fölséges tulajdonait, bölcseségét, szentségét, igazságát elménk elé állitjuk: minek következtében arra törekszünk, hogy szellemi tökélyesülés által ő hozzá közelitsünk. Midőn az Istenhez kérelemmel fordulunk: ez által mind uraságát elismerjük, mind ő benne helyezett bizodalmunkat kijelentjük. Midőn a vett jótétekért hálát adunk: elménk az isteni gondviselés hitében megerősül, kedélyünk mások iránti szeretetre és szánakozásra, akaratunk jótékonyságra indittatik.

Némellyek a kérő imának szükséges voltát tagadják. Miért esedezünk, mondják, ha az Isten tudja szükségeinket és segíteni akar? Igaz, hogy ő mindentudó és jóakaró: de való az is, hogy az ember köteles Istentőli függését elismerni és bizodalmát kinyilatkoztatni, ezt pedig a kérő imádság eszközli. — De kérdik tovább: nemde az Isten a világ rendét öröktől fogva állapitotta meg? nemde határozatai változatlanok? Miért kivánjuk tehát, hogy örök határozatait az ember kedveért változtassa? Itt emlékezetbe kell hoznunk azt, mit az ismerettanban állitottunk, hogy az Istennek némelly határozatai föltétesek, millyenek azok, mellyek a szabad akaratu lényeknek sorsát intézik el, mert ezen sors erkölcsi érdemöktől függ. Már pedig az illy érdemhez a vallásosság is tartozik, melly az erkölcsiséggel szorosan függ össze. Meghallgatván tehát az Isten kérelmünket, határozatát meg nem változtatja, sőt azt viszi végbe, mit tenni öröktől fogva elhatározott.

Az imának kedélyből kell fakadnia, különben erkölcsi hatását eltéveszti. Legbuzgóbb az imádság, midőn azt kedvező alkalom éleszti: például veszedelemben és bajban, mellynek elhárítására Istenhez folyamodunk; nagyszerü foglalatosságban és vállalatkor, minek szerencsés kiviteleért őt segitségül hijuk; vett isteni jótéteménykor, miért neki hálálkozunk; végre midőn bűnt követünk el és e miatt az Isten kegyelmeért esedezünk. — Azt kérdik e helyen: kell e általán isteni segedelemért esedezni, vagy különösen is szabad némi javakat kérni? Ha általán könyörögünk, biztosak lehetünk a felől, hogy a Isten imánkat meghallgatandja; azonban nem roszalhatni olly imát, miben az ember egyes javakat említ, hozzáadván azon föltételt, ha azon javak rendeltetésünkre szolgálandanak. — Sőt földi javakat is nevezhetni, mivel szellemi életünk segédszerei e földön. Az úr imádságában mindennapi kenyerünket emlitjük.

II. FEJEZET.

KÜLSŐ TISZTELET.

102.

A külső isteni tiszteletnek helyességét e következő adatok bizonyitják. Először minthogy az ember nem egyedül lelkére, hanem testére nézve is az Istentől függ: ennélfogva hódolatát külsőkép is tartozik megtenni. Továbbá a lélek és test között olly szoros közösülés áll, hogy ha az érzetek élénkek, ezek szükségkép kitörnek és nyilatkoznak. Ide járul azon gyarlóságunk, minélfogva érzelmeink lankadnak és csak hamar eltünnek, ha külsőkép nem élesztjük. Végre mindnyájan tartozunk a vallásosságot mint az erkölcsiség támaszát az emberek közt

terjeszteni: e czélra pedig az isteni tiszteletnek nyilván tartása alkalmas eszközt nyujt.

Hogy a nyilvános isteni szolgálat jótékony hatással bir a vallásosságnak és ez által az erkölcsiségnek előmozditására, minden nemzetnek közelismerése és szokása bizonyitja. Midőn az emberek, noha különböző polgári állásuak, egy helyen isteni tiszteletre egybegyülnek, mindnyájan elismerik és vallják, mikint ők egy mennyei atyának fiai, kik egy közcsaládhoz tartoznak. Illy közgyülekezet nem csak buzgó imádságra, hanem emberi szeretetre, részvétre, türelemre, jótevőségre és sok más tarsadalmi erényre indit.

A vallásosság ellen vétnek, kik a nyilvános isteni tiszteletet elmulasztják. Minden felekezetben, s főleg azok között, kik hatalmasok és tudósok, vannak egyének, kik elhitetik magokkal, hogy a vallási szertartásokra nem szorulnak. E vétek annál sulyosabb, minél nagyobb tekintélylyel birnak a köznép előtt. Ha valahol, bizonyára ez ügyben, jó példaadásra köteleztetnek. — Azonban a nyilvános ájtatosságtól távol legyen minden képmutatás. Ha a szinlés egyáltalában gyalázatos, és aljas lelkületre mutat; minél roszabbnak kell lennie a vallás dolgában, minthogy avval, mi az ember előtt legszentebb, játékot űz. — De vannak ollyanok is, kik a vallásosságot és erkölcsiséget egyedül a külső szertartásban helyezik. Ezen álhit a vallásosságnak félszeg nézetéből és a szertartásoknak szerfölötti böcsüléséből származik. — El nem hallgathatjuk végül azokat, kik az isteni tiszteletet szolgai félelemből végezik.

103. HITVALLOMÁS ÉS BUZGALOM.

A vallásos ember Isten iránti tiszteletét nem csak erkölcsi élettel, hanem hitének nyilvános vallomása által

is jelenti ki: e nyilvánitás a hitvallomás — professio fidei —. Hitvallomását a jámbor minden emberfélés nélkül azon buzgó elismerésből teszi, miszerint kötelességének tartja a vallásosságot az emberek közt terjeszteni: ennélfogva ünnepélyes hitvallomásra mindenkor kész, jóllehet az által földi javait, sőt életét veszélyeztetné. A vallásos ember nem keresi ugyan a vértanuságot — martyrium —, de azt élete kedveért ki sem kerüli.

A vallási buzgalom — zelus religiosus — annak tulajdona, ki a vallási igazságokat és az Isten nevének dicsőitését az emberek közt mind inkább terjeszteni ügyekszik. E buzgalomnak észszerünek kell lenni: távol legyen tehát minden türelmetlenség, más vallási felekezetnek üldözése; czélszerübb és illőbb az ellenfélt kegyes tanitás és jámbor élet által az igaz vallásra téríteni. E kötelességnek legszebb példáját az első keresztények adták.

104. VAKHIT ÉS VAKBUZGALOM.

Az igaz vallásossággal a vakhit és vakbuzgalom ellenkezik. A vakhit, máskép babona, esztelen hit, miszerint valaki a vallási szereket olly czélra használja, mire nincsenek rendelve. Lássuk e hitnek fonák nemeit! Amaz imádsággal és szentelt dolgokkal iparkodik rejtett kincseket fölfödözni; emez ugyanazon szerekkel betegséget gyógyitani, vagy azoktól magát óvni (amulet), tüzvészt elnyomni, megtudni halála óráját. Vannak, kik egyedül böjttel, testi sanyargatással minden megtérés nélkül akarják az Istent megkérlelni. — A vakbuzgalom az Isten dicsőitésére vonatkozó esztelen törekvés. Illy ember csudákat kohol, mik által a vallásosságot terjeszthesse: mintha bizony az Isten országát hazudsággal kellene kiszélesiteni! Vakbuzgalmu az is, ki tüz-

zel, vassal akarja a hitetleneket megtéríteni, holott egyedül a szent tanitás és példás élet képes az emberek elméjére sükeresen hatni és állandó meggyőződést eszközleni.

A vakhit és vakbuzgalom mind a vallást, mind az emberi észt aljasitja. Innét van, hogy a szentegyház ezen álhitet kárhoztatja és méltán; mert az igaz vallásosság ellenei illy visszaélések miatt magát a vallást gúnyolják.

105. ISTENTELENSÉG.

A vallásossággal homlok egyenest ellenkezik az istentelenség — Irreligiositât — vagyis az Isten iránti tiszteletlenség. E vallási gonoszsághoz a káromkodás, hamis eskü és szentségtörés tartozik.

Ki az Istennek nevét és dolgait sértő szavakkal szentségteleníti, az káromkodik. Hogy a káromkodásnak ama neme, melly egyenesen az Istenre vonatkozik, igen sulyos bűn, minden vallásos ember könnyen elismeri. De a káromkodásnak többi nemeit is, mellyek t. i. a szentekre és egyházi dolgokra czéloznak, nagy véteknek tartjuk, mivel közvetve az Istenre háromlanak. — Minél durvább az ember kedélye, minél butább és ügyetlenebb valaki arra, hogy fölingerültségben például haragban jó tanácsot adjon magának, annál irtóztatóbban káromkodik; ellenben a bölcs és müvelt ember illy esztelen szokástól igen óvakodik. Mind az egyház, mind az ország a káromkodókat méltán bünteti.

A hamis eskü azon vallási bűn, miszerint valaki az Istenre hivatkozik hamis állitásának és igéretének igazolására. E bűnnek sulyos voltát abból érthetni, mikint illy gonosz ember nem csak az Istent, kit gyalázatosan idéz, szenteleníti, hanem az országot is, minek

java a szerződési hitből emelkedik, nagyon károsítja és veszélyezteti. E nemü istentelenséget mind a nemzetek közitélete, mind a vallás méltán kárhoztatja.

A szentségtörés az isteni szolgálatra való helynek, személyeknek és szereknek megböcstelenítése.

106. AZ EGYHÁZNAK CZÉLJA.

Az egyházi társulatnak czélja a vallási igazságoknak terjesztése és az isteni tiszteletnek czélszerü elintézése. Minthogy a vallásosság az erkölcsiség támasza, ennélfogva az egyház az erkölcsi tökélyesülést jótékonyan segíti. Miből érthetni, hogy mindegyiknek kötelessége az egyházi társulatnak tagjává lenni és törvényeihez magát szabni.

Minden vallási felekezetben megállapított vallási igazságok azaz hitágazatok és határozott isteni szolgálat uralkodnak. Mind a hitágazatok tanitását, mind az isteni szolgálatot kiváló hivatal kezeli, mellynek tagjai egyházi igazgatóknak neveztetnek (hierarchia).

107. EGYHÁZI KÖTELESSÉGEK.

Tagadhatlan, hogy az egyház a vallásosság és erkölcsiség terjesztésére czéloz: erre nézve ugy mint a polgári társadalom czélszerü hatalommal bir. E hatalom tekintetéből a hivek ugyanazon engedelmességre kötelesztetnek, mellyel a polgárok az ország hatóságai, a magzatok szülőik iránt észszerüleg tartoznak. Ezen engedelmesség több más kötelességet alapit, mellyek nélkül az egyházban illő rend meg nem állhat.

BEFEJEZÉS.

AZ ERKÖLCSTAN RÖVID TÖRTÉNETE.

108. SOCRATES.

A régi bölcsészek többnyire csak erkölcsi mondatokat közlöttek. Az erkölcstan alapitására Socrates mutatott utat, a bölcseséget önismeretben és erkölcsi életben helyezvén, az erkölcsi fogalmakat pedig behozás utján határozván meg. Noha fő elvet nem állitott föl, mindazáltal az erkölcsi észtörvényeket isteni parancsoknak tartotta, miért azoknak egyetemes érvényességet tulajdonitott, ellentétben az álladalmi törvényekkel, melylyek az emberek akaratjából folynak. Az embernek legfőbb javát a bölcseségben helyezte, melly minden jónak és szépnek, minden erényeknek egyesülése, s miben a boldoglét mint az erénynek kisérő társa már foglaltatik. A főerények pedig: az Isten félelme, a mértékletesség, lelki bátorság és igazság. — Socrates helyesen az isteni akaratra hivatkozik; azonban az isteni akarat nem közvetlen, hanem közvetett kutforrása az észtörvénynek.

109. ANTISTHENES ÉS ARISTIPPUS.

Az erkölcsiséget egyoldalu szempontból fogták föl Antisthenes és Aristippus, Socrates tanitványai. Antisthenes azt állitotta, hogy való boldogságra erény kell, melly az emberi törekvésnek legfőbb czélja: egyedül az erény való jó és a bűn igazi baj, minden egyéb közönyös dolog. A bölcs kevéssel megelégszik, mire a természet ad utmutatást. — Aristippus az érzéki élve-

zetet fő czélnak vette. Az érzéki kéj nem képezheti az embernek rendeltetését, mivel szellemi természetünk nemesebb az érzékinél.

110. PLATON.

Az elméleti és gyakorlati bölcsészetet szép öszhangzásba hozta Platon, ki az erkölcsiséget ekkép alapitotta. Az emberi ész arra van rendelve, hogy az isteni eszméket, mellyek minden igaznak, szépnek és jónak mintaképei, megismerje, és szabad akaratu cselekvéssel érzéki alakokba szemléltesse, valamint az Isten az anyagot eszméi szerint alakitotta. E cselekvés által az ember az isteni tökélyhez közelit. Illy hivatás a lelki tehetségeknek a fő észszeli öszhangzását követeli, melly öszhangzás az erényes élet, a lélek épsége, minek eredménye a boldogság. — Platon tanitmányától állapított főelvünk (24-dik szám) tartalomra és lényegre nézve nem igen különbözik. Alaptalan azon ellenvetés: hogy a lelki tehetségek öszhangzása csak eredménye az erkölcsi életnek. Az erkölcsiség szükséges föltétele az akaratnak és kedélynek az észszeli megegyezése.

111. ARISTOTELES.

Aristoteles szerint az ember rendeltetése az észszerü cselekvőség, mellyel való jólét azaz boldogság van összekötve. E cselekvőségrei készség az erény, melly elméleti és gyakorlati: amaz a bölcseség, ez a középszer tartása vagyis azon készség, minélfogva közép utat tartunk a kelletinél több és kevesebb közt. — Ezen elv pusztán a mértékletességre szoritkozik. Vannak erkölcsi cselekedetek, mellyek semmi középszert nem tesznek, minő az igéretnek hív teljesitése.

112. A STOICUSOK.

Stoa felekezetének alapitója Zenon rendületlen erényre oktatott. Állitása szerint az érző lénynek főösztöne nem kéjre, hanem létének föntartására czéloz. Az érzéki gyönyör csak eredménye az ösztön kielégitésének. Ebből azon egyetemes minden érző lényre terjedő törvény foly, tudniillik: minden élő lény ugy müködjék, hogy a többi lények sorábani állásának megfeleljen és mint tagja az egésznek avval kellő öszhangzásban éljen. E törvényt az ember nem egyedül ösztönnel, hanem észszel ismeri meg. Észszel az ember a természet rendét és törvényeit tisztán ismeri meg. De mint szabad akaratu lény tehetséggel bir magát vagy a természet rendéhez szabni, vagy annak ellenszegülni. Miért is az embernek e czél és törvény adatott, tudniillik: „hogy a természettel öszhangzásban éljen és mind azt kerülje, mit a főtörvényhozó ész, az isteni akarat tilt.“ — A stoicusoknak azon elvével: hogy a természethez hiven kell élni, szorosan össze nem függ ama állitás, miszerint a bölcs a gyönyörüséget, a földi javakat, sőt az életet is megveti, és a legkinzóbb fájdalmak közt is boldog.

113. EPICURUS.

Aristippus élvezettanát némikép kijavitotta Epicurus, ki a való boldogságot nem az érzéki gyönyörben, hanem a lelki nyugalomban és fájdalomtóli mentségben helyezte. Az erény a boldogságrai észszerü törekvés: főerény az okosság vagyis eszély, mihez a mértékletesség, igazság és barátság járul. — E tan egyoldalu, mivel a boldogság egyedül kedélyünknek fő java, a kedély pedig csak egy ága szellemi természetünknek.

114. SEXTUS EMPIRICUS.

A görög bölcsészet hanyatlásával kétkedők támadtak, kik valamint a tárgyilagos igazat, ugy a jó és rossznak természetünkön alapuló különbségét is tagadták. E kétkedők közt legnagyobb hirre kapott Sextus Empiricus második századból (Kr. után), ki a kétkedőséget okokkal megerősiteni ügyekezett. — Az erkölcstani elvkétnek alaptalanságát az erkölcsi észtörvénynek való létéből érthetni (17-dik szám).

115. A KERESZTÉNY ERKÖLCSTAN.

A keresztény erkölcstan Isten és ember iránti szeretetet, szigoru mértékletességet, türődelmet, a földi javakróli lemondást követelt. E tant isteni alapitója egyszerü alakban közlötte és élő példájával szentesitette. Az erkölcsiségnek fő elvét tudományilag nem fejtegette, azonban az erkölcsiséget a vallásossággal szorosan egybekötötte és mind a kettőt az isteni akaratra alapitotta. — Hogy az isteni akarat az erkölcsi törvénynek végső alapja, az erkölcsi törvényhozás fejtegetéséből tudjuk (21-dik szám).

116. MONTAIGNE.

Tizenhatodik században Montaigne elmés franczia mint kétkedő lépett föl, jóllehet Epicurus erkölcstanához szitott. A erkölcsiség kutfejéül a nevelést és polgári alkotmányt tette. — Minthogy a nevelés és polgári alkotmány külön nemzeteknél különböző, sőt ellenkező: ha azokon alapulna az erkölcsiség, elvei egyetemes érvényességgel és állandósággal nem birnának.

117. ANGOL ERKÖLCSTANÁROK.

Az angolok közt Hobbes a legvastagabb érzésvéddel — sensualismus — együtt a legtulzóbb önzés-

tant terjesztette. Állitása szerint az erkölcsiség egyedül az önszereteten és önhaszonon alapul. — Hobbes ellen sok jeles férfiu lépett sikra. Cumberland Hobbes önzéstanának megczáfolására a jóságosság érzelmét tette az erkölcsi kötelesség alapjául. Szerinte az ember fő kötelessége a közjót előmozditani, miben az egyéni jó is foglaltatik. Ezen elv jó és helyeslést érdemel azon tekintetből is, mivel a tulságos önzést korlátozza; azonban csak alárendelt elv. A közjóból szorosan csak embertársunk iránti kötelességek folynak. — Shaftesbury a jót a széppel azonositván, természetünkben gyökerező aestheticai érzelemre, Hutcheson önzéstelen erkölcsi érzelemre, Smith Ádám rokonszenvre hivatkozott. Az aestheticai érzelemből egyedül az illendőség, nem pedig a szoros erkölcsiség foly. Az erkölcsi érzelem vagy maga a lelkismeret, vagy ennek mintegy alkatrésze, tudniillik az erkölcsi itélésből folyó érzelem: mind a két esetben az erkölcsi törvényt már föltétezi és attól függ, minélfogva az erkölcsiségnek ismerveül nem szolgálhat. Ide járul, hogy az erkölcsi érzelmet a nevelés és vallás módositja s néha tévedő, miért is biztos elvet nem nyujt. A rokonszenvnek ezen elve: „ugy élj, hogy cselekedeteidet mások helyeselhessék," csak föltétes, mivel e helyeslés az erkölcsi itélést, ez pedig az erkölcsi törvényt föltétezi. — Vollaston az igaznak elvét az erkölcsiség ismervének tartotta, tudniillik: „mind azon tett erkölcsi, melly valami igaz tételt fejez ki." E bölcsész szerint az igaz az embernek fő java: az ember az által gondolkodó lény, mivel képes az igazat megismerni, és azért szabad s erkölcsi, mivel az igazat tettekkel valósithatja. — Hogy az igaznak ismerete elménknek fő czélja, bizonyos; de az elme csak egy ága szellemi természetünknek.

118. LEIBNITZ ÉS WOLF.

Leibnitz és ennek nyomán Wolf a tökélyesülés elvét emelték ki, tudniillik: „ugy élj, hogy mind magadat és állapotjaidat, mind mások állapotjait tökélyesitsed.“ Hogy e tökélyesülés főleg szellemi életünket illeti, könnyen érthetni.

119. KANT.

Kant az észnek öntörvényhozását védvén, ennek általános parancsát — imperativus categoricus — fő elvül állitotta. Tanitmánya szerint az ész nem csak elméleti, hanem gyakorlati is, ő maga cselekvésének czélokat és szabályokat tüz ki. A gyakorlati szabály anyagi, ha merő tárgyat nyujt akaratunknak, mire czéloz-zon: s minthogy az illy tárgyat tapasztalásból merithetni, ennélfogva tapasztalati, s mivel közvetlenül egyéniségünkre szoritkozik, egyéni szabály — Maxime —. A gyakorlati elvnek nem anyagi, tapasztalati, egyéni szabálynak, hanem általános, tiszta észbeli elvnek kell lenni, melly egyedül cselekvésünk módját adja elő. Ezt igy fejezhetni ki: „ugy cselekedjél, hogy akaratodnak egyéni szabálya mindenkor mintegy általános törvényhozásnak elvéül szolgáljon,“ azaz általános érvényességü legyen. — Ezen igen elvont és üres elvhez Kant e következőt mellékelte: „ugy élj, hogy az emberiséget mind magadban, mind másokban soha merő eszközül, hanem mindenkor czélul tekintsed és tartsad.“ — Kant előbbi elve csak azt állitja, hogy az erkölcsi törvénynek nem egyéninek, hanem általánosnak kell lenni. Az utóbbi pedig föllállitott elvünktől eszmére nézve nem különbözik. Ez utóbbi elvet Krug is használja.

120. FICHTE.

Fichte a föltétetlen szabadságot fő elvnek vette. Nézete szerint az „én“ természetének sajátságához ké-

pest csak ugy cselekszik, ha cselekvését fogalmai alá teljesen rendezi és elhatározását minden külső inditó októl menten tartja. Az erkölcsiség a független önelhatározásban áll. Fő elvét azon észszerü gondolkodás teszi: „hogy mindenkor minden kivétel nélkül tartozik szabadságát (cselekvését) az önállóság eszméje szerint (önállólag) határozni“ — bestimmen —. — E tanitmánynak egyoldaluságát már azon észrevétel mutatja, miszerint a szabadság az erkölcsiségnek föltétele, de nem egyedül lényege; továbbá az általános szabadság egyedül az Istennek tulajdona.

121. SCHELLING.

Schelling az emberben kétféle akaratot különböztet: egyéni, önzési és egyetemes akaratot. E két akarat az Istenben elválhatlan, az emberben elválható. Ezen elválhatóságon a jó és rosznak tehetsége, azaz emberi szabadság, és evvel együtt a rosznak lehetsége alapszik. A rosznak léte ama két akaratnak való elválása, tudniillik: a természet alapjából az önzés fejlik, melly egyéni akarattá lesz, és az egyetemes akarattal, melly a természetben uralkodik, ellenkezésbe jő. A rosz az egyéni akaratnak emelése az egyetemes fölé, melly való fonákság; a jó pedig az önzési akaratnak alárendezése az egyetemes alá. Ezen alárendezés a szellem uraságát, az erkölcsiséget, az Isten dicsőségét hirdeti. — Igaz, hogy az emberben ellenkező inditó okok, tudniillik érzéki és szellemi indok, nyilatkoznak, de az inditó okok ellentéte nem ellentéte az akaratnak. Azonban tagadhatlan, hogy egyéni akaratunkat az emberiség közakaratja alá tartozunk rendezni.

122. HEGEL.

Schelling tanitmányától Hegelé nem igen különbözik. Hegel szerint az alanyi szellem az egyes embernek

eszes lelke; ellenben a tárgyilagos szellemet ama cselekvésünket szabályozó észszerü határozatok teszik, melyek a jog és erkölcsiség rendszabásaiban, a családnak és álladalomnak intézményeiben foglaltatnak. Az alanyi szellem a tárgyilagossal egyesül: tudniillik eszes lelkünk a puszta önkénynek állapotján és a változó, egymásközt ellenkező vágyaktóli függésen fölé emelkedvén, való szabadság és önállóságra jut, és ezen szabadságát tettekkel valósítani és nyilvánitni akarja. Igy valósul a jónak eszméje, melly az erkölcsiség körében mint kötelesség mutatkozik; a szabadság pedig mint egyetemes észszerü akarat nyer érvényességet. — Hegel rendszerét és tanitmányait a bölcsészet története birálandja.

A LEGUJABB ERKÖLCSTANI MUNKÁK.

Kant, Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, Riga 1785. Kritik der praktischen Vernunft, Riga 1788. Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre, Königsb. 1797.

Fichte, System der Sittenlehre, Jena und Leipz. 1798.

Herbart, Allgemeine praktische Philosophie, Götting. 1808.

Schelling, Sammlung philos. Schriften, Landshut 1809.

Bouterwek, Allgemeine philos. Moral, Götting. 1813.

Krug, Tugendlehre, Königsb. 1818.

Fries, Ethik, Heidelb. 1818.

Hegel, Encyclopaedie der philos. Wissenschaften im Grundrisse, Berlin 1830.

Fejér György, Ember-nemesités vagyis természeti erkölcstudomány, Pesten 1842.

VALLÁSTANI MUNKÁK.

Kant, Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft, Königsb. 1793.

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

Schelling, Philosophie und Religion, Tübing. 1804.
Jacobi, Von den göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung, Leipzig 1811.
Eschenmayer, Religionsphilosophie, Tübing. 1818.
Krug, Religionslehre, Königsb. 1819.
Bouterwek, Religion der Vernunft, Götting. 1824.
Fries, Handbuch der Religionsphilosophie, Heildelberg. 1832.
Hegel, Vorlesungen über die Philosophie der Religion, herausg. von Marheineke, Berlin 1832.
Reinhold Ernst, Die Wissenschaften der praktischen Philosophie, 2-te, und 3-te Abth. Sittenlehre, und Religionslehre, Jena 1837.
Ubaghs Gerardi Casimiri Theodicea, seu Theologiae naturalis elementa, Lovanii 1841.

E KÖNYVNEK TARTALMA.

Bevezetés ..... 1 *Lap.*
Első rész. Az erkölcsiség alapjai és tulajdonságai 4 —
I. Czikk. Szellemi természetünk tettei ..... 4 —
II. Czikk. Szellemi természetünk czéljai ..... 8 —
I. Szakasz. Erkölcsi törvényhozás ..... 12 —
I. Czikk. Az erkölcsi törvénynek valósága. ..... 12 —
II. Czikk. A fő erkölcstörvény. ..... 15 —
III. Czikk. Az erkölcsi törvénynek nemei. ..... 18 —
IV. Czikk. Az erkölcsi kötelesség. ..... 20 —

II. Szakasz. Erkölcsi itélés. ..... 24 *Lap.*
I. Czikk. Erkölcsi érdemünk meghatározása. ..... 24 —
II. Czikk. Erkölcsi beszámitás. ..... 27 —
III. Czikk. Lelkismeret. ..... 30 —
III. Szakasz. Erkölcsi jellem. ..... 34 —
I. Czikk. Erény. ..... 34 —
II. Czikk. Bűn. ..... 37 —
III. Czikk. Az erkölcsiség akadályai és segédszerei. ..... 41 —
Második rész. Kötelességtan. ..... 45 —
I. Szakasz. Magunk iránti kötelességek. ..... 47 —
I. Fejezet. Testünk. ..... 47 —
II. Fejezet. Lelkünk. ..... 53 —
III. Fejezet. Külső javak. ..... 56 —
I. Czikk. Vagyon. ..... 56 —
II. Czikk. Böcsület. ..... 59 —
III. Czikk. Vigalom. ..... 60 —
II. Szakasz. Feleink iránti kötelességek. ..... 62 —
I. Fejezet. Az igazság kötelességei. ..... 63 —
II. Fejezet. A jóságosság kötelességei. ..... 71 —
III. Fejezet. Különös társadalmi viszonyok. 75 —
I. Czikk. Polgári társadalom. ..... 75 —
II. Czikk. Családi viszonyok. ..... 77 —
III. Szakasz. Isten iránti kötelességek. ..... 81 —
I. Fejezet. Belső isteni tisztelet. ..... 84 —
II. Fejezet. Külső tisztelet. ..... 88 —
Befejezés. Az erkölcstan rövid története. ..... 93 —

Tetemesb nyomda hibák.

lap	*sor*	*hibás kitétel*	*kijavítva*
11	7	inditó okai	inditó okaink
12	15	különbségén	különbségen
24	18	cselekvésünket	cselekvéseinket
29	9	ejtett	ejtettnek
69	4	személyen	személyén
71	29	vetünk	vétünk
76	12	szeretetből	szeretettől
81	14	elismerésére	elismerése
94	10	alakokba	alakokban

MUZEUM ROLNICTWA KRAKÓW
Lek.
15.273-1155

ÖTÖDIK KÖNYV.

A

SZÉPMŰTAN VÁZLATA.

GYÖRK KÖNYV

A

SZEPLŐTAN VÁZLATA.

ELŐSZÓ.

Ha igaz, miről az erkölcstan értesit, hogy a szellemi életnek öszhangzó kimüvelése az embernek legfőbb czélja; ha való, hogy a szép müvészet valamint az észnek szüleménye, ugy a szellemi tökélyesülésnek hiteles tanuja: tagadhatlan, hogy a bölcsészet, minek saját tárgya az embernek szellemi élete, dicső hivatásának csak ugy felel meg teljesen, ha nem csak az igaznak és jónak, hanem a szépnek és müvészetinek körét is kellően fölvilágitja és meghatározza. A bölcsészetnek e tisztét elismervén a tudományos szellemü németek, a szépműtant már mult században tudományos alakba öltöztették, azóta pedig fáradhatlanul igyekeztek azt nagy becsü eszmékkel és adatokkal gazdagítani. Jóllehet örömmel látjuk, mikint honunkban a szép müvészet kertje, főleg a költészet ez utólsó évtizedben, sok kitünő virágot hozott, de fájdalommal azt is tapasz-

taljuk, hogy a szépműtan mezeje nagyrészt parlagon hever. A rajzoló müvészetek ügyében hathatósan fölszólalt Henszlmann úr „Párhuzam" czimü iratában, miben a müvészet föladatának tekinti a jellemesnek, elevennek és czélirányosnak anyagához alkalmazott előadását. E szaktudósnak nézetei valóban újak, javaslata nemzeti szellemü, melly képes nem csak jobb irányt adni a müvészetnek, hanem magyar müvészetet is alapítani. A müvészetinek ama tulajdonait, miket Henszlmann úr kijelölt, szerző némi módositással a szépre alkalmazta. Czélja e munkának honi ifjuságunkat a szépműtani eszmékkel megismertetni és a szép müvészet iránt lelkesíteni.

PURGSTALLER KAL. JÓZSEF.

BEVEZETÉS.

1.

A szépműtan azon föltételeket fejtegeti, mellyektől a szép müvekről itélet függ. Minthogy ezen itéletnek tehetsége a müvészi izlés, ennekokáért a szépműtant izléstannak is nevezik.

Aesthetica szónyomozólag érzéstan; de az érzetek különfélék, vannak t. i. érzéki és szellemi érzetek. A szellemi érzetek közől a szépnek érzete aestheticai érzelemnek neveztetik legszorosb értelemben. Az aesthetica tehát a szépnek érzelmét tárgyazza. — Minthogy minden szellemi érzet itélésen alapul (Lélektan 74. szám), ennélfogva az aestheticai érzelem is a szép müvekről itéletből vagyis a szépnek eszméjéből foly. A szépnek eszméje pedig az észnek tulajdona, nem azon értelemben ugyan, mintha vele született volna, hanem mivel eszünk ugy van alkotva, hogy képes legyen megitélni, mi a szép akár a természet, akár a müvészet körében.

A szépműtant a müvészettantól az által különböztetjük, hogy a müvészettan a müvészeteknek eredetére, fokonkinti fejlésére, szóval történetére és azon szabályokra szoritkozik, mellyek a fönálló remek munkáknak összehasonlitásából és birálatából vonatnak ki, s

mellyek a müvészt bánásmódjával megismertetik, meghatározván azon anyagot és eszközöket, mikhez müvét kell alkalmaznia. A müvészetnek fönálló remekei a tökélynek azon pontját jelölik, mellyre a müvészet jelenleg jutott; a szépműtan pedig azt tüzi ki, mire a müvészetnek törekednie kell, hogy dicső hivatásának megfeleljen.

2.

A szépműtannak tudományos értékét csak azok nem ismerik el, kik bal itéletekkel elfogulvák. Némelyek közölök félszeg nézetből kiindulva a szépet egyedül érzelemre alapitják, és azon elvet állitják föl: hogy a szép nem az elménck, hanem a kedélynek tárgya, miért is a szépet egyedül érezhetni. De ezek nem figyelmeznek arra, mikint a szépnek érzelme tárgyilagos és alanyi föltétektől, vagyis a műnek fölfogásától függ, és az értelmiségnek cselekvőségét föltétezi. A szépnek érzelme mindenkor a szép müvekről itélésnek eredménye. Ezen itélés néha nem eléggé határozott, minek következtében a szépet pusztán érezni látszunk. (Erről többet alább)

De azt mondják, müvészeti itélésre senkit sem oktathatni, az izlést legfölebb a szép müvek összehasonlitása által élesithetni. Ha ez állana is, abból a szépműtan alaptalansága nem következnék. Az erkölcsiséget sem közölhetni oktatással, mindazáltal az erkölcstannak tudományos becse egyetemileg el van ismerve. Igaz, hogy a szabályok a szellemi tehetségnek hiányát ki nem pótolják, de mégis képesek a szépműtani itélést könnyüvé, helyessé és teljes fölfogásuvá tenni, s a tetszésnek föltéteit tisztába hozni.

Helytelen azon ellenvetés, hogy nincs a szép müvekről egyetemileg érvényes itélet. Nem tagadjuk, hogy

a divatizlés változó, minthogy azt nem közvetlenül szellemi cselekvőségünk, hanem külső esetékes körülmények határozzák meg, és arról áll azon latin mondat: de gustibus non est disputandum, az izlésről nem kell vitázni. Azonban ha igaz, mit alább igazolandunk, hogy a szépnek eszméje szellemi cselekvőségünkből fejlődik, és kutfeje az ész, ugy el kell ismernünk, mikint a szépműtannak alapja egyetemes érvényességgel és bizonyossággal bir.

Vannak, kik a szépműtan alaptalanságát abból következtetik, miszerint a szépnek fogalma szorosan meg nem határozható. De ebben meg nem ütköznek azok, kik tudják, hogy a szép nem különben mint az igaz és erkölcsi jó legmagasb eszméinkhez tartozik, mellyek szellemi életünknek olly fönséges csillagai, miszerint azoknak teljes fényéhez csak lassu léptekkel közelithetünk. Gyávaság volna arról lemondani, minek teljes birtokába csak csüggedetlen fáradalommal juthatni. Bölcsészhez illik minden utat megkisérteni, melly a szépnek tisztába hozására vezet. — Henszlmann úr „Párhuzam az ó és ujkori müvészeti nézetek és nevelések közt" czimü munkájában a szépnek fogalma helyébe a müvészetiét ajánlja. Azonban a müvészetinek értelmezése nem kevésbé nehéz mint a szépé; s maga a tudós szerző vallja, hogy a müvészetihez tartozó eleven sincs mind eddig elméletileg meghatározva.

3.

A szépműtannak hasznos voltát már abból érthetni, miszerint a müvészeti izlést éleszti és helyesen irányozza. Minthogy a szépről értekezés azon föltételeket nyomozza, mellyektől szép müvekről itéletünk függ: a müvészetnek és műbirónak olly ismereteket nyujt, mellyek őt tisztében jótékonyan vezérlik, hogy cselekvésé-

ről könnyen számot adhat magának, mit nem képes tenni az, ki munkáját homályos fogalmak szerint intézi.

4.

A szépműtan két részből áll: az első a szépnek, a második a müvészetinek elméletét adja elő.

ELSŐ RÉSZ.
A szépnek elmélete.

I. SZAKASZ.
A SZÉPNEK ESZMÉJE.

5.

Gondoló tehetségünk müködése a megismerés, továbbá a kigondolás. Ismeréssel a létezőt itéljük meg; kigondolással részint új képeket teremtünk, mellyek a müvészetnek alapjai, részint törvényeket alkotunk, mik által a polgári társadalmat rendezzük.

A megismerésnek három köre van: az igaznak, szépnek és jónak köre. Először ismerő tehetségünknek törvényszerü használásával fölfogjuk a létezőt, és azt megkülönböztetjük s rendezzük. Ez az igaznak köre. Másodszor megitéljük a tárgyilagos czélszerüséget, legyen ez a czélszerüség akár a természetben, akár a müvészet teremében. Ez a szépnek köre. Harmadszor tekintetbe veszszük testi és lelki életünk kellékeit, viszonyait, czéljait, és meghatározzuk, megfelelnek-e azoknak mind a külvilág tárgyai, mind magunk állapotjai. Ez az alanyi jónak köre. Alanyi jónak nevezzük, hogy a tárgyilagos czélszerüségtől, mit szinte jónak mondanak, megkülönböztessük.

6.

A szépnek eszméje a tárgyilagos czélszerüségen alapszik. A czélszerüség azon alkatja a tárgynak, miszerint valamelly czélnak elérésére alkalmas. A czélszerüség külső és belső: amaz külső, ez belső czélra vonatkozik. A növények és állatok az embernek eledelül, tehát külső czélra szolgálnak. A növénynek és állatnak azon alkatja, minélfogva képes egyediségét és nemét fentartani, belső vagyis alaki czélszerüségét teszi. Ezen alaki czélszerüség az életmüves lényekben szembetünőleg mutatkozik, és ez egyik tulajdonsága a természeti szépnek.

7.

Az alaki czélszerüség olly sajátsága a szépnek, hogy ez által az igaztól és jótól lényegileg különbözik.

Minden, mit valónak és létezőnek megismerünk, igaz. Az ismereti igazság tehát minden létezőre kiterjed; de nem minden létező azonnal szép. Vannak rút tárgyak is, minő a ferde alaku pók, a varas béka. Az igaz mindenkor létezőre vonatkozik; a szépnek tárgya puszta költemény is lehet. Ha Homerus Iliásáról van szó, nem szükség kérdezni, történt-e valóban Troja veszedelme, hanem azt kell vizsgálnunk, valljon megfelel-e a költemény a müvészet kellékeinek. A hamis istenek létét el nem ismerjük, mégis az azokat tárgyazó festményeket, szobrokat, költeményeket a szép müvek körébe helyezzük.

A jót az alanyi czélszerüség alapitja. Érzéki a jó, ha testi életünk szükségeit elégiti ki; mi pedig szellemi életünk rendeltetésének felel meg, azt szellemi jónak nevezzük. Az érzéki jó minden érzéknek tárgya, és tulajdonkép az érzéki benyomásokat, az érzeteket jellem-

zi: igy kedves a gyümölcs ize, a virágnak illatja, a sima márványnak tapintata. A szép a tárgyaknak alakjára, tehát a szemléletekre vonatkozik, miért is különösen a látásnak és hallásnak tárgyait foglalja körében. Igy szép a bájoló arcz, az öszhangzó zene. — A szellemi jót rendeltetésünk elérése által valósitjuk. A szellemi jót, például az erkölcsiséget, szereznünk kell akaratunk törekvése által; szép pedig a tárgy a nélkül, hogy birtokában volnánk. — E helyen még a hasznost kell emlitenünk, mellyet némellyek a széppel fölcserélnek. Mind a kettő czélszerü, de a hasznos külső czéljáért, tehát közvetve becses; a szép ellenben közvetlenül minden külső czél nélkül tetszik. Igy az óra időmutatásra alkalmas. Ha szép müről itélünk, nem vizsgáljuk, mire hasznos, hanem megfelel-e szépről eszménknek.

8.

Tagadhatlan tény az, hogy az alaki czélszerüség, az egyediségnek ábrázolt jelleme és élete a szemlélőt gyönyörködteti és lelkesiti. Igy a virágos mezőnek látása, a fülemüle bús panaszának hallása minden fogékony keblet megindit. Ez a szépnek érzelme, melly a szép tárgynak szemlélését és értelmes fölfogását föltétezi.

9.

Ujabb korban némellyek a szépet alanyi föltételekből vagyis azon hatásból, mit a szép tárgy a szemlélő alanyra gyakorol, akarták értelmezni. Igaz, hogy a szép tárgyróli itélet alanyi föltételektől függ: illy föltételek az érzéki szemlélés és értelmes fölfogás. A szépet szemlélni kell: a sötét éj fátyolt vet a természet kellemeire, mit a hajnal világa föllebbent. Értelmes fölfogas nélkül a alaki czélszerüségről, a jellemnek, az életnek kifejezéséről nem itélhetni; már pedig ezen idézett tu-

lajdonok tárgyilagos föltétei a szépnek, mint azt alább igazolandjuk. — Azon hatást illetőleg, mit a szép tárgy a szemlélő alanyra gyakorol, azt közegyezéssel abban helyezik: miszerint a szép tárgy alakja által a lelki erőket szabad, de öszhangzó munkásságba hozza. Erre nézve némellyek egyedül a képzelemnek és értelemnek játékát, mások azonfölül a kedélynek lelkesedését és az észnek az érzékfölötti, a végtelenhezi emelését követelték. Igy keletkeztek e következő meghatározásai a szépnek. „Szép a tárgy, ha alakja a szemlélőnek képzelmét és értelmét szabad, de öszhangzó játékba hozza. Szép a mű alakja, ha szellemünket az érzékfölöttihez, a végtelenhez emeli.“ De világos, hogy illy fejtegetés egyedül azon lelki állapotunkról értesit, mit a szép tárgynak szemlélése és fölfogása okoz.

10.

Ha való, hogy a szépet szemlélnünk kell, s hogy alakjáért tetszik, ugy az alanyi föltételeken kivül tárgyilagosak is kivántatnak, mellyektől a szépről itélet függ. E föltétek az alak és tartalma.

Némellyek a szépet félszeg szempontból tekintik, és már alakjára, már tartalmára figyelnek egyedül. Vannak, kik egyedül a szép tárgynak külsejét, a puszta alakot veszik tekintetbe. De ki nem tudja, hogy az alak mindenkor tartalmától függ, és ahhoz van alkalmazva? A gyermek, a férfiu és az öreg képzésénél (hogy Henszlmann úr szavaival éljek) még teste legcsekélyebb részecskéinek is meg kell felelni a gyermek, a férfiu és az ősz korának. A görögök isteneiket emberi alakban érzékitették, de ugy, hogy mindegyikben saját jelleme és élete ki volt fejezve, mindegyikben az emberiből az isteni fénylett ki. A belvederi Apollóban nem egyedül a

márványvázolat az, mi a műismerőnek tetszik, hanem az értelmes szemlélőt leginkább a fönségesnek eszméje, az isteninek kifejezése lelkesíti. Ha Raphael sixtina madonnájára pillantunk, áhitatra buzdító szent szűz, égi lény ötlik szemünkbe. A mű csak ugy lelkesíti az embert mint eszes lényt, ha jelentékeny tárgyat, ha kitünő jellemet, vagy életet czélszerü alakban ábrázol, mi által a szemlélőnek képzelmét éleszti és öszhangzó munkásságba hozza. Illy jelentékeny tárgyat szóval eszmét minden becses költemény fejez ki; de nem csak a költészetben, hanem a müvészetnek többi nemeiben is a külső alakon kivül némi eszme, jellem, élet teszi a szép münek lényegét. Kik a puszta alakot védik, állitásukat a költészetben semmikép sem igazolandják; már pedig a melly nézet a müvészetnek csak egy ágával is ellenkezik, egyetemes érvényességgel nem dicsekedhetik. Ide járul azon megjegyzés, hogy ha a szépnek eszméje a puszta alakban állana, ugy a szépség meddően mértani volna; de elvitázhatlan igazság az, hogy mértani eljárás utján semmi szép zenemüvet, remek szobrot, müvészeti becsü épületet nem szerkezhetni.

Mások ellenkező szélsőségre tértek, és a szépnek minden érdemét a tiszta eszméből értelmezték. Erre mutatnak a következő határozások. „A szép az eszmének szemléltetése. A szép az isteninek a meghatározottbani megjelenése.“ Mind a két határozás kelletinél tágabb körü. Ha helybenhagyjuk is, hogy a szépnek némi eszmét kell kifejeznie, melly az alaknak jelentékenységet ad, és a szemlélőnek képzelmét éleszti; de nem mindegyik ábrázolt eszmére tüzhetjük a szépség koszorúját. Az eszme csak ugy léphet a szépség körébe, ha czélszerü alakban jelenik meg. Ezen kivül az eszmének jellemzetesnek vagyis szigorun meghatározott vonásokkal jelölt-

nek kell lennie, különben mint homályos és határozatlan tünemény a nézőnek szemei előtt csak hamar el fog enyészni. Mi az isteninek megjelenését illeti: minthogy az igaz és jó szinte istenit jelentenek, az idézett határozás szerint minden igaz és jó szép is volna, mi zavart szülne eszméink között.

11.

Ha a szépnek alanyi és tárgyilagos föltételeit tekintjük, és mind alakját, mind tartalmát számba veszszük, e következő határozására jutunk. „Szép a tárgy alakja, ha czélszerüséget, jellemet, életet fejez ki, mi által a szemlélőnek képzelmét öszhangzó játékba hozza.“ E szerint az alaki czélszerüség, a jellemzet és életteljes kifejezés az, mi az értelmes szemlélőnek tetszik akár a müvészetben, akár a természet országában. Hátra van, hogy a szép tárgyaknak emlitett tulajdonait fejtegessük és igazoljuk. De előre meg kell jegyeznünk, hogy ama tulajdonok nem elválhatlan alkatrészei a szépnek, sőt némelly szép tárgyban a való élet hiányzik. Igy a szépnek valamint a jónak fokozata van. A legalsóbb fokon azon tárgyak állanak, mellyek majd egyedül alaki czélszerüséget szemléltetnek, minők többnyire az élettelen termékek. Magasabb álláson azok léteznek, mellyek az egyediségnek kitünő jellemét emelik ki. A legfölsőbb polczon az életteljes kifejezés áll. Erre nézve a müvészetek is némi rangsorban állanak. A költészet mindenek fölött képes az életet és erkölcsi jellemeket vázolni; a festészet és szobrászat a jellemet valóban ugyan, de az életet csak szinre, csak látszatólag rajzolja; az épitészet az alaki czélszerüségre és jellemzetre szoritkozik.

12.

A czélszerü alak elmellőzhetlen kelléke a szépnek, mert a minek alkatja czélszerütlen, a mi idomtalan,

minő a nyomorék csodaszülött, a szépség díjára nem számolhat. A alaki czélszerüség általában az alaknak eszméjéhez avvagy tartalmához szabása. Ez alak a tartalom közti öszhangzás lényeges tulajdonsága mind a természeti, mind a müvészeti szépnek. E czélszerüség a képző erőnek az anyag fölötti hatalmát tünteti, mi a szemlélő eszes lénynek kedves látmányt nyujt. Például szolgálnak a szép idomu virágok, mellyeknek alkatja olly müvészi, hogy a teremtő észnek müveként jelenkeznek. De a müvészet készitménye is csak ugy bir értékkel, ha tartalmának megfelelő alakban mutatkozik. Fönebb emlitettük, hogy a görögök isteneiket emberi alakban érzékitették, de ugy, hogy az emberiből az isteni fénylett ki. Az isteni fönséghez nagyszerü alak illik: ez okból a régiek isteneiket óriási nagyságban vázolták. Apollo Amornak termetében jellemèhez szabott hatását elvesztené. — A czélszerüség a müvészetben azt követeli, hogy az alak nem csak tartalmához legyen szabva, hanem anyagához és eszközeihez is alkalmazva. Igy a szobrász szilárd anyagra ugymint kőre és vésűre szoritkozik: nem képes tehát alakjának olly állást adni, melly a kőnek szilárdságával ellenkezik; nem képes a szemnek fényét és elevenségét, a bőrszint, az árnyéklatot kifejezni, szóval nem képes vésűvel festeni.

13.

A jellemzet — Characteristik — az egyediségnek sajátságát határozott vonásokkal jelöli ki. Az egyediség bélyegét az istenek is viselik, kik közől mindegyik a hitregében sajátságos jellemmel és élettel lép föl. Ujabb korban Shakespeare nagy hirt szerzett az által, hogy szinműi személyeit kitünő és élethü jellemmel ruházta föl. A jellemrajz Jósika Miklósnak országszerte hires regényeiben olly

annyira sükerült, hogy e tekintetben a legnagyobb költészekkel mérközhetik. — A jellemzettől az alaki czélszerüség abban különbözik, hogy ez utóbbi az egésznek eszméjét, amaz a részleteknek vázlatát tünteti ki. Minél kitünőbb a jellemzet, annál határozottabb az egyediség sajátsága és élénkebb annak képe, minek következtében a szemlélőnek képzelmét élénk munkásságba hozza. E jellemzetet félreismerik azok, kik a szépséget a tiszta eszmében helyezik, és az eszményeket — idealia — kedvelik egyedül. Vannak müvészek, kik nem gondolván a személyek jellemeivel, előadásukban a tiszta emberire figyelnek, de illy általánositással határozatlan és életnélküli vázolatot adnak.

Az előadott tárgyilagos jellemzeten kivül a müvészetnek dicső emlékei még azon tulajdonsággal birnak, miszerint azokban szerzőiknek sajátságára vagyis saját bánásmódjára ráismerünk. Ez az alanyi jellemzet, mit a müre nézve eredetiségnek nevezünk. Nem csak a remek költők és szónokok, hanem a festészek, szobrászok, zenészek és egyebek is sajátságos előadásmóddal birnak és azzal müveiket bélyegzik olly annyira, hogy ha a müvészek régi tárgyakat adtak elő, azokra is saját jellemöket bélyegül nyomták. Igy a farnesi falképek szintugy Raphael kezét ismertetik meg, mint a vaticanumiak.

Az alanyi jellemzethez az egyéniségen kivül a nemzetiség is tartozik, melly az el nem fajult honfiaknak életmódjára nagy befolyást űz, és müvészeti előadásukat módositja. E módositást az éghajlat, nyelv, polgári alkotmány, életmód, szokások eszközlik. A nemzetiséghez a müvészeknek legjelesbjei annyira ragaszkodtak, hogy akkor is, midőn külföldi tárgyakat és régi történeteket vázoltak, azokban a nemzeti jellemet kitüntették. Raphael Olympust és Galatheát, Dürer Albrecht Páris

itéletét adta elő: mind a mellett amaz képeiben olaszokat, ez németeket ábrázolt. Tagadhatlan, hogy a nemzeti jellemzetben előadott munkák nem csak legérthetőbbek a honfiak előtt, hanem leginkább képesek is a fogékony keblet lelkesíteni, és az ivadéknak hív emlékezetében dicsően megmaradni. — El nem hallgathatjuk e helyen, hogy a nemzetiséget a vallás is módositja, sőt a régieknél a vallásnak és nemzetiségnek eszméje majd egészen összeolvadt, mikint azt az indusok, persák, zsidók, görögök, rómaiak története tanusitja. (E jellemzetről jelesen értekezett Henszlmann úr „Párhuzam" czimü munkájában)

14.

Az élő lény egyediségét belső önmunkássággal fejleszti, alakitja és fentartja. Alkatja olly müvészileg szerkezett egész, hogy mindegyik része ok és okozat, czél és eszköz egyszersmind. Élettelenben az anyagi vegyület élőben az alak főszerepet játszik. Nem áll pusztán mértani idomokból, hanem a mennyiségtani idomokat és erőmüves mozgalmakat némi fölsőbb tényező módositja és vezérli. Szóval alakja olly müvészeti, mintha a szabadon teremtő képzelem alkotta volna. Ezen önfejlődése és önalakulása a természetnek képzelmünket éleszti és kedélyünket lelkesíti. Az életet a szép mű, föstmény, szobor, ha nem valóban, de látszatólag képes ábrázolni. Erre nézve kivántatik, hogy a müvész a természetet, az életteljes kifejezést a létező tárgyakban elevenen fogja föl, és mint Henszlmann úr javasolja, a természetet tettén lepje meg. Az eleven előadás főleg azon müvészeteknek hatalmában áll, mellyek az idő viszonyain, a haladó mozgáson alapulnak, minők a költészet, szónoklat, zenészet: ezek a münek szülemlését, a való mozgalmat adhatják elő. Azonban a képző

müvészetek is, mellyek a tér viszonyaira szoritkoznak, az életnek kifejezését, a mozgalmat legalább szinre szemléltethetik. Erre helyes példákat idéz a fönebb említett szerző. A tapasztalás tanitja, hogy a feszített izom az állat testében mozgalmat okoz; igy tehát föstményben, szoborban a mozgalmat feszített izom által kell ábrázolni. A lehajlott fák, a viznek habjai és hullámai a szélvészt láttatják.

II. SZAKASZ.

A SZÉPNEK ROKON ESZMÉI.

15. KELLEMES.

A természetnek és müvészetnek különféle tárgyai a szépet módositva fejezik ki, miből a szépnek rokon eszméi keletkeznek. Némellyek közölök kiváltkép az alaki czélszerüséget tüntetik ki, millyenek: a kellem, kecs, disz.

Kellemes a tárgy — anmuthig —, ha gyengéd és szelid alkatja képzelmünket könnyü munkásságba hozza, és kedélyünket csendesen földeríti. Kellemesben a szép az érzéki kéjjel társasul. Illy kellemes a csendes tavaszi est, a távoli vagy halk zene, a szelíden csörgedező patak. A kellem tulajdonkép az alakra vonatkozik. E szépség nemét a müvészet is képes tárgyazni: a zenészet a szelid hangok, a föstészet az eleven, de kedves szinezet által, amint azt Correggio képein láthatni. Berzsenyi: A tavasz.

16. KECSES, KEGYES, BÁJOS.

A kecses — reitzend — a kellemestől abban különbözik, hogy a kellem az élettelenekre és oktalan állatokra is illik, a kecs egyedül az embernek tulajdona,

hogy amaz kiváltkép az életerőre, ez a kedélyre hat. Kecsnek — Reitz — nevezzük az embernek, jelesen a nőnek gyengéd és kerekded arczvonásait s tagjait, és ama kellemes mozdulatát, állását, pillanatát, hangját, melly a nézőt ha nem szeretetre, evvel rokon vonzalomra gyulasztja azon személy iránt. Nem mind kecses, a mi szép. A szépség az erős, izmos és nyers idomokkal is megfér, de a kecs azon emberi alakot illeti, melylyet gyengédség és ártatlanság bélyegez, és nem egyedül az érzéket ingerli, mi a kéjesnek tulajdona, hanem szellemi éldeletet nyujt.

Ha a kecshez nyájasság és szelidség járul, mi által tiszta szeretetre gerjeszt, kegynek — Grazie, Charis — neveztetik: ezt a régiek a kegyistennőkben személyesitették. A keresztények az érzéki kegyhez az erkölcsi tisztaságot és lelki nemességet társasitották, mikint az Raphaelnek a szent szüzet jellemző madonnájából fénylik ki. — A kegyesnek legfölsőbb foka a bájos — zauberisch —, melly olly erővel hat kedélyünkre, hogy nézésében mintegy elmerülve az alakba átolvadunk és elragadtatunk. Ama báj, melly a medicei Venus körül leng, nem pusztán a kerekded idomzatában és tökélyes termetében; de főleg ama szűz szeméremben áll, minek érzetében a tenger habjaiból emelkedő istennő meztelenségét kezeivel födözni ügyekszik. — A kecsesnek és bájnak előadásában óvakodjék a müvész a tulzástól, mi megtörténik, ha azt minden részletben törekszik kiemelni, mert illy előadás a müvet elpuhulttá és mesterkéltté teszi. Ezen eszméknek kedvelői voltak: Petrarca, Tasso, Göthe költészek; Apelles, Raphael, Correggio festészek; Praxiteles szobrász; Mozart zenész a „gratioso" czimü zenenemben. Bájoló képeket rajzolt Jósika Miklós regényeiben: különösen kitüntette Coelestát utólsó Bátoriban és Violettát Zrinyi a költőben.

17. KISDEDKÉPÜ.

Kisdedképü a tárgy — niedlich —, ha kicsiny és még is szép alakban jelenkezik: illyen a kolibri, kisdedrajz — miniatur —, van kisdedképü dal, rege, virág, gyermek, kéz, láb. E nemü alakot hasonnemü de nagyobb tárgygyal összehasonlitjuk, és örülünk, hogy kicsinysége mellett az egész czélszerü alkatu. A kisdedképü tárgynak bensőképen szépnek kell lenni, mert ha a szépséget nélkülözi, nem tetszik, noha a nagyot kicsinyben adja elő. A nagyszerü és fönséges kisebbitése által becsétől veszt.

A kisdedképünek elfajulása a gyermekes, aprólékos. E hibába könnyen esik a müvész, ha készitményeiben a szépséget szüntelen csak kicsinyben tünteti elő, és nem ügyel szorgosan az alaki czélszerüségre és arányra. Illy foglalatosság következtében képzelmének szárnyát szegi, minélfogva alig képes a nagyszerü szépséghez emelkedni. — Anacreonnak kisdedképü ama dala, miben szeretőjének tükre lenni ohajt, hogy igy szüntelen szeme előtt állhasson. Mozart kisdedképü énekeket közlött.

18. DISZES.

Ha a szépség a tárgynak mellékes tulajdonaira vonatkozik, dísznek — Zierde — neveztetik. Igy diszesiti az érdemjel a dicső honfit, a képes szavak a szónoki beszédet, a velin papir, a selyem boriték a könyvet. Ebből érthetni, hogy a szépnek lényege nem áll a díszben, melly csak mellékes dolog, és el is maradhat a nélkül, hogy az alaki czélszerüség, lényeges szépség szenvedne. Továbbá ha a tárgynak lényege már kitünő szépséget fejez ki, díszre nem szorul. A festészek és szobrászok a szép emberi testet meztelenségében tüntetik ki.

A helytelen és szerfölötti dísz nem tetszik. Czikornyássá aljasul a mű, ha készitője a jelentéktelen vonásokat gondteljes munkával kiemeli, és az értéktelen részekre ékességet pazarol, melly szépitési törekvés szorgalomra és ügyességre inkább mintsem teremtő szellemre mutat. E czikornyát szobrászatban és színészetben az erőtetett testállás és mozgás, festészetben a szinezetnek tulzó eszközökkel előállított hatása, zenészetben a mesterkélt hanglejtés adja tudtunkra. Az ékesitésben továbbá arra kell ügyelni, hogy a mellékes dísz a mű lényegének és természetének megfeleljen. Ugyanis nem minden dísz alkalmazható minden tárgyra: más diszitményeket követel a szinház, másokat ismét a szentegyház. — A mesterkéltség és czikornya főleg akkor kap lábra, midőn a müvészet dicső polczáról alászállani kezd. Ez elfajulásnak tanui az iszonyu parókák, abroncs-szoknyák és egyéb divatczikkei a franczíáknak.

A dísztől némellyek az ékességet csinosságot — elegantia —, mit csinnak is neveznek, különböztetik, miszerint a müvész azon részeket is különös szorgalommal dolgozza ki, mellyek szükségesek ugyan, de nem olly jelentékenyek, mint más lényeges részek, minők emberben a kéz, láb, haj, köröm, ruházat, fákban a levelek, lombok. A deliség az embernek méltóságos termete, állása, szókiejtése.

19. NAGYSZERŰ.

A nagyszerüben, fönségesben és csodálatosban kitünő a jellemzet. Nagyszerü a tárgy, ha a közönséges mértéket jóval fölülmulja. A nagyszerü mindenkor viszonylagos fogalmu és határozott mértékü. Tátra hegye a homokbuczkákhoz képest nagyszerü, a föld nagyságához mérve minden nagyszerüségét elveszti. Illy tárgyak szemléléskor képzelmünk élénk munkásságba jő, és azt majd

vázolja, majd más látott dolgokhoz méri, minek következtében gyönyörködtetik. A fogékony kedély önkénytelenül emelkedik, midőn roppant-nagyságu havas, vagy terjedelmes tenger áll az embernek szemei előtt.

A nagyszerü kétféle: terjedékeny és erőnyi. A terjedékeny nagyszerü szerfölötti területe és részeinek száma által tünik ki más tárgyak fölött. A tenger, földünk, a nap távolsága jeles példányai a terjedékeny nagyszerünek. — Az erőnyi nagyszerüt rendkivüli ereje és hatása jellemzi. Minthogy az erő kétféle, anyagi és szellemi: az erőnyi nagyszerü is két ágra szakad. Az anyagilag erőnyit a tengeri szélvész, a tüzhányó hegy, a földrengés érezteti. Szellemi nagyságot a rendkivüli elmetehetségek, roppant észszülemények, világhóditó tervek, kitünő lelki bátorság, szilárd akarat nyilatkoztatnak. Nagyszerü lelket tanusitott Attilius Regulus mind a tanácshoz tartott beszédében, mit Horatius odáiban jelesen fest (Oda III. 5.), mind ama viseletében, miszerint nejétől és barátitól nyugodt kedélylyel bucsut vevén, adott szavához hív, öldöklő ellenségeihez renditthetlen lélekkel visszatért.

Az idézett eszmének különös neme az óriási, roppant, tömérdek, mit a latinok „colossale“ neveznek. Ennek helye van, ha a tárgy nagysága által hasonnemü dolgokróli fogalmunkat tetemesen fölülmulja. Illy óriási épitmények az aegyptomi gúlák, és ama kolosz, melylyet Chares Lyndius a hires Lysippusnak tanitványa a rhodusi kikötőhelyen hetven rőfnyi magasságra épitett.

A nagyszerünek eszméjét félreismerik azon müvészek, kik e nemü müveket apróbb diszitményekkel fölöslegesen czifrázzák, mi által az egésznek hatása gyengül. Állitásunkat az emlitett gúlák igazolják, miken a számos hieroglyphi alakok kedvetlenül hatnak, és a lép-

esők sorai a közel állónak figyelmét az egésztől elvonják. Szent Péter temploma Rómában, ama épület, melylyel sem az ó, sem az új kornak templomai nagyságára nézve nem mérkőzhetnek, díszitményei miatt nem tesz roppantságának megfelelő benyomást a közel álló nézőre.

A szellemi nagyszerüt nem erkölcsi értéke, hanem tulajdonkép ama rendkivüli ereje, mit nyilatkoztat, alapitja. A gyermek-gyilkoló Medea asszonyi szörny volt, de meg nem tagadhatni tőle a szellemi nagyságot és lelki bátorságot, mit kifejtett, midőn hivének e szavaira: „Önt gyülöli honja, férjének nincs önhez bizodalma. Illy vészben mi marad meg önnek?“ válaszolt: „Önmagam“ (Corneille Medea). Mohammed azon kérdésre: „Minő joggal ámitja el a népeket?“ felelt: „Azon joggal, mit a terveiben nagy és szilárd szellem közemberek müveletlen lelkei fölött gyakorol“ (Voltaire).

20. FÖNSÉGES.

Fönséges a tárgy — erhaben —, ha olly nagyszerü, hogy a mérhetetlent, a végtelent idézi lelkünk elé. Mások szerint fönséges az, mi határtalan nagyságával végesben a végtelent szemlélteti velünk. Lelkünket a fönséges tárgynak szemlélése rendkivül megindítja, és vegyes érzelmet t. i. részint kedvetlent, részint kedvest ébreszt. Minthogy illy tárgy minden mértékröli fogalmainkat fölülmulja, ez erőtlenségünket érezteti és véges természetünkre emlékeztet, miből a kedvetlen érzelem támad; de mivel épen e tárgy a végtelent juttatja eszünkbe, ez által szellemi természetünknek fölsőbbségét veszszük észre, mi nemes örömet és szellemünk iránti mély tiszteletet gerjeszt kedélyünkben.

A fönséges ugy mint a nagyszerü terjedékeny és erőnyi. A terjedékeny fönség azon nagyság és kiterje-

dés, mit egészben nem szemlélhetni és semmi mértékkel meg nem határozhatni: illyen a mérhetetlen ég, a végtelen öröklét. Az erőnyi fönség hatásával minden egyéb erőt fölülmul: illyen a szent irásban az Isten szava, melly mennyet és földet teremt. Igy állitották elő a régiek Jupitert, ki egy szempillantással mindent megrendített. — A szellemi fönség mint értelmi és erkölcsi nyilatkozik. Értelmi fönségre a világ alkatja, a természet rende mutat, melly az emberi elmét Istenhez mint bölcs alkotóhoz emeli. Ugyanazt nyilvánitja az emberi nemnek története, melly az isteni bölcseségnek titkos terveit leleplezi. — Erkölcsi fönséget annak tulajdonítunk, ki az emberi erényt a lehető legnagyobb polczra emeli, és ez által rendeltetésünk elérhetéséről értesit. Illy erőnek nyilvánitására küzdés kell Senecának ama mondása szerint: „Nincs látmány, mire az istenek nagyobb kedvteléssel pillantanának, mint a nagy férfiu, ki a vészszel küzd.“ E küzdés már belső, mit az ember önmagával tudniillik érzéki vágyaival tesz, már külső t. i. a végzéssel, a földi bajokkali vivás. Tisztelettel hódolunk ama hősnek, kinek szellemi ereje érzékiséggeli vivásban tulnyomólag tünik föl. Szinte nagy lelki erőt fejt ki a küzdő a vészteljes sors ellenében. Illy mutatványt adott üdvözitőnk az olajfák hegyén és a keresztfán.

Minél fönségesb a tárgy, annál kevésbé szorul szépitésre, sőt az egyszerü kifejezés hatását emeli. Igy Klopstock Messiásról: „Meghajtá fejét és meghala.“ A fönségesnek szintugy mint a nagyszerünek előadásában a müvészek két ellenkező tulságba szoktak esni: az egyik az álnagyszerü és álfönséges, a másik az aljas és pórias. Az álnagyság csak látszik nagynak, de nem ollyan valóban. A törpe az óriásnak köpenyegében is törpe marad. Illy nagyitásnak kedvelői a kelet népei: igy Mo-

hammed azt beszéli, hogy égi utazásában a hold szarvát öltönye ujjaiba dugta. — Aljas az előadás, ha a nagyszerü és fönséges tárgyat pórias ruhába öltöztetjük. Illy hibát követett el Brockes hamburgi költő, ki nagyszerü munkájában (Irdisches Vergnügen in Gott) a planetákat borsókhoz hasonlitotta.

A fönségest helyesen kezelheti a költész, szónok. Ezen eszmének ábrázolása nagyobb munkába kerül a föstésznek és szobrásznak. Az épitész a nagyszerüt inkább mint a fönségest fejezi ki.

21. ÜNNEPÉLYES.

A nagyszerüvel és fönségessel rokonok: az ünnepélyes, fényteljes, fölséges, nemes.

Az ünnepélyes — feierlich — komoly elmélkedésre és csendes érzelmekre indit, jelleme tehát a csend és nyugalom, mikint az ünnepeket szoktuk ülni. Illy komoly eszméket és érzelmeket gerjesztenek: a nyilvános isteni tisztelet, az eredménydus események emlékezete, a nagyjelentőségü várakozások. Képzeljünk nagyszámu gyülekezetet, melly szent helyen buzgó ájtatosságba van merülve: milly ünnepélyes látmányt nyujt! Komoly eszméket ébreszt az éjféli óraütés, a lélekharang kongása. Ollykor az ünnepélyes csendet nagyszerü érzéki benyomás eszközli, főleg midőn az elméket fontos dolgok várakozására figyelmezteti: igy néha trombita és dobszó, ágyudörgés előzi meg a nagyszerü kihirdetéseket.

A szép müvészetek közől a zenészet igen alkalmas az ünnepélyesnek kifejezésére, miért is nyilvános isteni szolgálatnál czélszerüen használtatik a vallási érzelmeknek élesztésére.

22. FÉNYTELJES.

Az ünnepélyeshez a fényteljes vagyis pompás — prächtig — járul, melly a hatalmat és dicsőséget lát-

tatja, és a tárgynak jelentőségét emeli. A mérhetetlen égnek boltozata ezer meg ezer ragyogó csillagjaival a legfényesb és legünnepélyesb mutatvány, mit a természet nyujt. — A fényt a müvészet is használhatja, és általa nagy hatást eszközölhet. A régiek tudósitása szerint nagy fényt és ékességet mutatott Mausolus királynak sírboltja. A fényt helyesen alkalmazhatni fejedelmi lakra, diadal-ivekre. De a müvésznek arra kell ügyelnie, nehogy a helytelen fény által a nagyszerüre és fönségesre homályt vessen. Az olympusi Zeus, Phidias müve rendkivüli fényt terjesztett maga körül, de már a finom izlésü görögöknek a dolog merénynek látszott.

23. FÖLSÉGES.

Az ünnepélyesnek és fényteljesnek egyesüléséből a fölséges — majestätisch — keletkezik, melly tiszteletet és ollykor imádást követel. Illy fölséges volt a régieknél a diadalmenet, melly a győző hadvezérnek dicsőitésére rendeztetett. Imádásra buzditó Jehovának megjelenése Klopstocknál (Messiás).

24. NEMES.

A szellemi nagyszerünek és fönségesnek ága a nemes — edel —, melly azon embernek tulajdona, ki erkölcsi uralkodást és az emberi méltóságot kitüntető önmeggyőzést nyilvánit, mi által valódi tiszteletet gerjeszt maga iránt. A nemes tehát kártékony indulatit és szenvedélyeit mindenkor az észnek hatalma alatt tartja, mindent távoztat, mi az erkölcsi illedelemmel, az emberi méltósággal megütközik. Illy erkölcsi nemességet az nyilatkoztat, ki a bántalmat nagylelküleg megbocsátja, ki önhasznát az emberiség java alá rendeli. Nemes volt Aristides viselete számüzésekor, a halálra itélt Phocionnak azon tette, miszerint fiának erősen köti szivére, hogy

halálát soha se boszulja meg. E jellemet dicsően vázolja Jósika Miklós Zrinyi a költőben, kinek bánása Mirza Kánnal méltóságos és nemes.

A nemesnek ellenkezője az aljas, miben alig akadunk az ész nyomára és egyedül az érzékiség uralkodik. Aljas a boszu, mit a hatalmas ember a tehetetlenen vesz. — A nemeshez az illedelmes — anständig — közelit, melly magát a méltóságos állásban, járásban és szólásban fejezi ki. De ennek használatában óvakodni kell a mesterkélttől, melly Frankhonban kapott lábra, és magát erőtetett feszesség által megismerteti.

25. CSODÁLATOS.

Minden új és rendkivüli dolog váratlan megjelenése által meglepi a szemlélőt. Ha illy tárgy a természetfölöttinek szinét viseli, csodálatosnak neveztetik. Szépműtani tekintetből nem kivántatik, hogy a rendkivüli dolog való csoda legyen: elég, ha váratlan, és a természet rendétől eltérni látszik vagyis a csodának szinét adja. Ebből érthetni, hogy a csodálatos az embereknek belátásától és ismereteitől függ: van tehát a csodálatosnak fokozata, mikint az embernek tapasztalása kisebb vagy nagyobb körü. Erre nézve a csodálatos részint rendkivülisége miatt tetszik, miszerint tapasztalásunk körét tágitja, részint látszató természetfölöttisége miatt, minélfogva szellemünket az érzéki világ fölé emeli, és valamelly természetfölötti lénynek hatalmát sejditteti. Ide tartozik minden emberfölötti lényeknek, tündéreknek, nemtőknek megjelenése.

A csodálatos a fönségessel annyiban rokon, a menynyiben természetfölötti hatalomra emlékeztet; de attól újsága által különbözik. E szerint a fönséges és nagyszerü szinte csodálatos és álmélkodásra gerjeszt, de csak első megjelenésekor.

A szép müvészetek a csodálatosnak eszméjét jó sükerrel használhatják, de előadásában arra ügyeljen a müvész, nehogy a képzelem müve a valóságtól szerfölött eltérjen, sőt inkább az eszményi és való világ között félreismerhetlen rokonságot és közösülést szemléltessen, mi megtörténik, ha a rendkivüli dolog a természetnek ismert törvényeivel meg nem ütközik. A görög és római hitregének istenei emberi módon gondolkodtak és cselekedtek. Olympus és a fejedelmi lak között szembeszökő a rokonság.

A költészetben a csodálatos nagy szerepet játszik, főleg a hőskölteményben és regényben. Például szolgálnak: Virgilius Aeneise, Ossian énekei, Wieland, Göthe, Schiller költeményei, Jósika Miklósnak „Bájvirág" czimü regéje. — A képző müvészetek kevésbé alkalmasok a csodálatosnak ábrázolására, noha a festészet e nemben is jeles példányokat nyujt. Említést érdemel Raphaelnek Constantinus ütközetét vázoló képe. — Az ó és új kornak müvészete a csodálatost különböző alakban adta elő, mikint a népek regéi, mellyeken a csodálatos alapszik, különbözők. A görögök hitregéi — mythi — mint a földi élethez szitó vig képzelemjáték jelenkeznek; az ujabb kornak regényei — roman — ellenben komoly szint öltenek, és valamelly alvilági hatalmat tüntetnek ki. A regényes — romanticum — a csodálatostól abban különbözik, hogy több eszméknek egyesüléséből ered, magában foglalván a kellemest, bájost, nagyszerüt, újat és nemest. Ha a csodálatos képtelenséget foglal magában, agyrémnek neveztetik, minő Mohammednek égi utazása.

26. FÉLELMES.

A csodálatoshoz a félelmes járul. Minthogy a rendkivülit nem ismerjük, majd mindenkor félelmet gerjeszt,

és pedig annál nagyobbat, minél nagyobb erővel és hatalommal jelenkezik, mert illy esetben a képzelem mindenütt veszélyeket sejdittet, mellyekkel az ismeretlen tünemény fenyegetőzni látszik. Magában a félelmes nem tetszhetik, de ha csodálatossal vagy fönségessel társul, szépműtani hatást eszközölhet, mert szellemi erőnknek érzetét költi föl, minek tudatában szellemünket az anyagi világ hatalma fölé emeljük. Illy esetre példát közöl a romboló árviz, pusztító döghalál, rettenetes földrengés.

27. BORZALMAS.

A félelmesnek neme a borzalmas — schauerlich —, miszerint a szokatlan dolog ollynemü hatást tesz a szemlélőre, mintha gyenge hideglelés törne ki rajta. Igy borzalmas éjjel temető mellett, vagy erdőben, puszta várban, sötét és csendes utszában magánosan bolyongni. — A borzalmastól a borzasztó — schauderhaft — az által különbözik, hogy az előbbiben a félelem egyedül a képzelésben áll, az utóbbiban pedig a dolog ismeretén alapszik. A borzasztó ama részvét által, mellyel mások baja iránt viseltetünk, okoz félelmet. Illy borzasztó Shakespeare-nek ama szinműi jelenete, midőn Lear király égi háboruban éjjel sötét erdőben tévelyeg, s végre megtébolyodik. Ollyan Jósika „A csehek Magyarországban“ czimü regényében az oroszlány-jelenet.

28. SZÖRNYÜ.

A csodálatosnak és borzasztónak legnagyobb foka a szörnyü — ungeheuer —, máskép iszonyu — entsetzlich —, melly álmélatot gerjeszt, és majd nem eszméletünktől megfoszt. Illy szörny a gyermek-gyilkoló Medea Ovidnál, Macbeth asszony, a boszorkány-jelenet Shakespeare-nél, Milton sátánja, Michel Angeló az utólsó ítéletet tárgyazó festményében a pokolbeli Minos.

29. MEGILLETŐ.

A következő eszmékben az életteljes kifejezés uralkodik. Megillető — rührend — az, mi emberi részvétet vagyis rokonszenvet gerjeszt. A megilletődést meg kell különböztetni ama hatástól, mit minden szép tárgynak szemlélése okoz. Midőn megilletődünk, kedélyünk nincs nyugalomban, hanem mozgásban, és ezen mozgalom az idegen örömnek és búnak szemléléséből támad. A puszta szenvedés a szemlélőnek kedvetlen, és szépműtani hatással nem bir; de ha látja, hogy a szenvedő ember baját férfiasan türi, sőt avval küzd, s hogy részvéte a szenvedőnek fájdalmát enyhíti, akkor magasztos örömre fakad a nézőnek kedélye, és képzelmében nemesebb eszme ébred. Illy megilletődéssel olvassuk Joob életét.

Nem csak a szenvedés, hanem az öröm is a szemlélőben megilletődést gerjeszthet, minek helye van, midőn látjuk, hogy valaki a félelem és remény közti habozás után végre a várva várt czélt eléri, vagy őt váratlan szerencse lepi meg. A könyük, mellyek illy esetben szemeinkből gördülnek, tanui a mások kedves helyzetéből származó megindulásunknak. Kisfaludy Sándor Himfy szerelmei példát adnak arra, mikint nem csak a kesergő, de a boldog szerelem is megillető.

A megilletődést a müvész csak ugy viheti ki, ha ama érzelem, melly rokonszenvre indit, kedélyében valóban létezik, és müveiben élénken ki van fejezve. De arra ügyeljen a müvész, hogy az érzelem állapotjában szabad eszmélését el ne veszitse, se ne vázolja a megillető tárgyat kelletinél bővebben, mert az érzelem természetünknél fogva rövid időig szokott tartani, és ha erőtetve huzódik, unalmat szül. Az erre nem figyelme-

ző művészek, midőn mesterkedéssel törekszenek megilletődést eszközleni, czélt vesztenek. Finom tapintattal birt ez ügyben Sophocles és Shakespeare. Ez utóbbi „Macbeth“ szinmüvében Macduff arról értesülvén, mikint neje és gyermekei a zsarnok által meggyilkoltattak, födött arczczal sokáig hallgat, végre igy kiált föl: „Nincs annak gyermeke.“

30. ÉRZÉKENY.

A gyengéd és heves érzelmek szerint a szépmütanárok a megilletőnek két nemét különböztetik meg, tudniillik az érzékenyt és indulatost. Az érzékeny vagyis érzelmes — sentimentale, empfindsam, sanftrührend — gyengéd érzelmeknek kifejezésében áll: illy szelid érzetek a megelégedés, remény, tiszta szeretet, hála, barátság, könyörület, mellyek aligha valaha indulatokká válnak, az örömnek és búnak alsóbb fokai. Érzékeny példa gyermekének halálát gyászoló atyának képe.

A helytelen, erőtetett, vagy tulságos érzékenységet érzelgésnek — Empfindelei — nevezzük, mire a nőnem fölötte hajlandó, kiben többnyire ama lelki erő hiányzik, melly az érzelmeket féken tartja. Ezen elfajulás az új kornak, az ugynevezett regényes világnak sarjadéka, melly a lovagi századokban leginkább a szerelem érzelmét festette. Az ó világ müveiben az érzelgésnek nyomára aligha akadunk, jóllehet azokban az érzelmesség nem hiányzik, mire jeles példát szolgáltat Homerus és Virgilius. Valóban érzékenyen festi Homerus Hectornak bucsuvételét Andromachétől. Virgiliusnál az Aeneas és Dido közötti szerelem-jelenet az érzékenységnek bélyegét szembeszökőleg viseli. De nem tagadhatni, hogy az ujabb koruak is helyesen kezelik az érzelmességet. Remeklő e nemben szent Péter bánata Klopstock-

nál. Nem csak a költészet, hanem a müvészetnek egyéb nemei is képesek az érzelmest müveikben kifejezni, főleg a hangászat és szinészet. Ez ügyben a föstészet megelőzi a szobrászatot.

31. INDULATOS.

Az indulatos más névvel heves — patheticum, heftigrührend — élénk érzelmeket azaz valódi indulatokat fejez ki, millyenek: a harag, rémülés, magas foku öröm, fájdalom, ábrándos szerelem, féltékenység. Ide tartoznak azon lelki állapotok, mellyek nagy szellemi erőt nyilvánitnak, minő az önbizodalom, nemes elszántság, dicső föláldozás, rendithetlen hit. Mind ezen indulatok a fölhevült képzelemnek szüleményei. Ebből érthetni, hogy ezen eszme a szellemi fönséggel rokon. Ugyanis nem a szenvedés, hanem az abban nyilatkozó szellemi erő érdekes: illy jelenet a szemlélőt lelkesíti és elméjében magasztos eszmét ébreszt. A szenvedést okozó tárgy ellen testi erő szolgál védelmül; de magának a szenvedésnek mint lelki állapotnak védszere egyedül a lelki erő, mit eszmék élesztenek. Ezeket kell a müvésznek az előadásban érzékitenie, ha heves megilletődést akar a nézőben gerjeszteni. Indulatosak Didonak szavai, mikkel a hívtelen Aeneast szídja (Virg. Aen. IV. 362. stb). Heves továbbá Hamletnek megindulása atyjának meggyilkoltatásán és anyjának vérbünén, szinte Lear királynak haragja háladatlan és embertelen leányai ellen Shakespeare-nél. Illynemü vak Béla nejének Ilonának beszéde az aradi gyülésen Czuczornál.

A szónoklaton és költészeten kivül leginkább a szinészet képes az indulatosnak kifejezésére. A zenészet is, továbbá a föstészet és szobrászat e nemben jeles példányokat közlött. Az épitészet ez eszmét teljesen nélkülözi.

A mesterkélt és tulságos hevülés dagálynak — Schwulst, Bombast — neveztetik, és a szemlélőben gúnymosolyt gerjeszt. Példák erre a kontár hangászok és költők, kikben a való lelkesedés hiányzik. — Az érzelemnek és hévnek teljes hiányát aestheticai fagynak — Frost — mondják.

32. SZOMORU.

A megilletővel rokon a szomoru — tragicum —, miben az embernek bal sorsa és küzdése nem csak félelmet és könyörületet gerjeszt a szenvedő iránt, hanem az általa nyilvánitott szellemi erőnek nagyságát is csodáltatja. Kiki tudja, hogy embertársunk szenvedése, ha megérdemlette is, részvétre indit minket, mert ez által saját gyarlóságunkra emlékeztetünk. Nagyobb a rokonbú, ha a szenvedő ártatlan, mert illy esetben a szemlélő hasolóan a bal sors méltatlan csapásaitól félhet. Hát ha látjuk, hogy az erényes embert is a földi bajoknak sulya nyomja? nemde illyenkor világosan tünik ki az erény és sors közti aránytalanság? És ha a küzdő az erény utjától el nem tér: ki az, kinek eszébe nem jőne ama fönséges eszme, miszerint az erényes ember csak olly földi jólétet ismer el, melly erkölcsi méltóságával megfér? Valóban illy hős iránt mindegyik, kiben az emberiség érzete végkép el nem fásult, tisztelettel viseltetik. — Kitetszik mindezekből, hogy a szomoru csak ugy érdekes, ha szellemi fönséget tüntet ki, s hogy valamint a fönséges a szemlélőben kedvetlen és kedves érzelmet gerjeszt. Bizony fájdalmas látni, mikint sujtja az ártatlan és jámbor életü embert a sorsnak vas keze; gyönyörü ellenben azon látmány, miszerint a szenvedő nagy lelki erővel küzd és emberi méltóságát föntartja. Példa erre Joob élete.

E szépműtani eszme nem csak a szomorujátékban, hanem a hősköltéményben, továbbá a festészetben, szobrászatban, sőt zenészetben is előadatik. Szomoru Hectornak sorsa Homerusnál, Didoé Virgiliusnál, Marsyasnak megnyuzatása Ovidiusnál. A festészet a bethlehemi gyermekölést, a szobrászat Laokoonnak és fiainak a kigyókkali küzdését vázolta. E nemben irt Mozart „Requiem" czimü zenemüvet. — Minthogy a szomoru már magában véve megilletö, a müvésznek nem kell azt szándékosan kiemelnie, sőt arra vigyáznia, nehogy az érzelgés tulságába essék.

33. NEVETSÉGES.

A szomorunak ellenkezője a nevetséges és vig. Nevetségesnek nevezzük azt, mi fonaksága által váratlanul meglep és gyönyörködtet. A nevetségesnek jellemző tulajdonsága a fonákság, melly nem egyéb mint eltérés az egyetemes gondolkozás, cselekvés és beszédmódtól. Egyedül az ember képes valóban nevetni, s egyedül őt nevethetni tulajdonképen; mikor valamelly állatban, vagy lelketlen lényben nevetségesre akadunk, csak azért tetszik ollyannak, mivel hasonló az emberi fonáksághoz, képzelmünk tehát azon lényeket személyként tekinti. Igy nevetséges azon jelenet, miszerint a majom urának vendéghaját teszi fejére.

Hogy az emberi fonákság nevetséges legyen, arra kivántatik először, hogy kellemetlen érzetet ne ébreszszen, sőt gyönyörködtessen. A komolyan lépdelő férfiunak elestén nevetünk, ha képes fölkelni; de ha látjuk, hogy ez által magát nagyon megsértette, vagy talán lábát törte, illy eset nem nevetésre, hanem szánakozásra indit. Másodszor megkivántatik, hogy a fonákság csekély dolgokban mutatkozzék. Olly dolog, melly kártékony,

és nagy értelmi tévedésre, erkölcsi roszra vonatkozik, vagy a közéletben veszélyes következményeket szül, a komoly ember előtt soha sem nevetséges. A természeti hibák és testi fogyatkozások sem lehetnek tárgyai a nevetségesnek, minő a pupos hát, gólyva, hebegő beszéd, mert be nem számithatók az akaratnak Ha pedig e hiányok olly körülményekben jelenkeznek, mellyek a szabad akarattól függnek, méltán nevetségesekké válnak: igy például ha a selypes és hebegő ünnepélyes beszédet akar tartani. Harmadszor a fonákság csak ugy nevetséges valóban, ha a szemlélőt váratlanul meglepi és azonnal minden hosszasb gondolkozás nélkül szemébe ötlik. Ebből érthetni, miért némelly történetek, ha többször ismételtetnek, megszünnek nevetségesekké lenni, továbbá miért az elmés ötlet, ha fölfogására mély gondolkozás kell, hatását elveszti.

A nevetségesnek fölfogására az előadott tárgyilagos föltéteken kivül alanyi föltétek is kellenek, tudniillik testi és lelki fogékonyság vagyis kedélyi hangulat. A könnyü vérüek és ingerlékeny idegüek, minők az ifjak, leányok, testi fogékonyságuk következtében a fonákságnak színére is nevetnek, holott mások olly komoly természetüek, hogy majd soha sem nevetnek. Illyen volt hirszerint Anaxagoras, és az öregebb Plinius. De lelki hangulat is kivántatik: bizony a ki gondba vagy búba van merülve, semmin sem nevet. Az értelmi fölfogás azt eszközli, hogy ugyanazon tárgy egyiknek nevetséges, másnak nem, mert amaz átlátja a fonákságot, ez nem. — De mikép eszközli a fonákság észrevevése ama gyönyörködtetést, melly nevetségre indit? Midőn valaki emberi fonákságot akár szóban, akár tettben lát, képzelme élénk játékba jő és kedélyében a fölsőbbség érzete támad, melly nem gőg vagy káröröm, hanem ama természetes lelki hangulat,

miszerint azon fonákságtól magát mentnek érezi. A képzelemnek és kedélynek illy élénksége az életerőt hathatósan éleszti és kedves csiklandozásként hat az életmüségre. A testnek e csiklandós megrázkodtatása az egészségre igen jótékony: példa Erasmus, kit betegségétől szabaditott meg.

A fonákságnak nemei fölötte számosak, valamint a fonák eszmetársulat sokféle. Igy nevetséges először az esemény és körülmények közti helytelenség, például ha a föstész a fiát áldozó Ábrahám kezébe puskát adna. Másodszor az össze nem illő gondolatok füzése, vagy azoknak alkalmatlan szavakkali kifejezése, mikint ama külföldön utazó franczia lovának számára külön istállót parancsolt a vendégfogadóban, és azt extra-cabinet-nek nevezte. Harmadszor a dolgoknak képtelen szemlélése, például szolgál a kalandos Don Quixotte, ki utközben szélmalmakra akadván, ezeket óriásoknak nézte. Negyedszer az ok és okozatnak fonáksága, igy Lafontaine barátjának ama kérdésére: miért huztad föl megforditva harisnyádat? felelt: mert a másik felén lyukas. Ötödször a czélnak és eszköznek helytelensége, igy Butler „Hudibras" hőse az algebra segedelmével tudta megmondani: hányat ütött az óra, és szoros következtetés után bebizonyitni, hogy nem ló az ember. Hatodszor az egész és részek közti aránytalanság, igy Don Quixotte apródja Sancho Panza elbeszéli, mikint a megbüvölt falovon olly magasra emelkedett, hogy a föld bors-szemnél nem nagyobbnak, és az emberek mogyorókként látszattak.

34. SZESZÉLYES.

Az emlitett alanyi föltéteken kivül a nevetségesnek föltalálása és előadása a szeszélyt, ez az elmésséget föltétezi. A szeszély — Laune, Humor — termé-

szeti hajlam olly lelki hangulatra, miben valaki a tárgyakat már jó, már bal oldalaikról tekinti. E szerint a szeszély már jó, már rosz: amabban a kedves, ebben a kedvetlen érzelem uralkodó. Itt a jó szeszélyről, mit jó kedvnek neveznek, szólandunk. A jó szeszélyü ember képes magát kénye szerint olly helyzetbe tenni, mellyben a tárgyakat nevetségeseknek leli. Erre játszi elme és gondnélküli kedély kell. Minthogy különczkedésre hajlandó, többnyire mint ábrándos jelenkezik. — E kedélyi szeszélytől a lángeszü szeszély különbözik. Illy szeszélyü ember ugy mint a lángész fölsőbb szempontból nézi a világot és életet, minek következtében sokszor ott lel komolyságot, hol mások nevetségest látnak, és viszont. Előtte az emberi természet jó és rosz tulajdonságoknak vegyülete, de általán véve inkább a gyarlóságnak mintsem a gonoszságnak színét adja. Az erkölcsi fogyatkozásokat ő mindenkor tévedő itéletből származtatja, és az emberi gyarlóság fölött elmejáték színében birói tisztet gyakorol. De ama tisztében jószivüséget kell mutatnia, különben gyanut támasztana, hogy komorságot vagyis rosz szeszélyt rejt magában, minek ismertető jele a kimélet nélküli bántás.

Az angoloknak eredeti szeszélye ismeretes. Lángeszü szeszélyben jeleskednek: Jean Paul (Richter) és Saphir.

35. ELMÉS.

A szeszélynek elmellőzhetlen segéde az elmésség, melly általában vig gondolatjátékot jelent. (Lélektan **64.** és **65.** szám) Az elmésség a komoly tárgyakat is képes nevetségesekké alakítani, az összehasonlitás és megkülönböztetés utján a fonákság bélyegét sütvén azokra. Erre gazdag és eleven képzelem, nyilt értelem és éles itélő tehetség kivántatik, mellynek segedelmével az el-

rejtett hasonlatosságokat és különbségeket nyílsebességgel hozza napfényre, és igy az embert váratlanul meglepi. Jeles az elmésség: ha könnyü, azaz minden erőtetés nélkül müködik; ha eszmeteljes vagyis számos képzeteket ébreszt.

Az elmés gondolat már képetlen, már képes. A képetlen elmességhez tartoznak: a szójátékok, talányok avvagy rejtett szavak és a spártai beszéd, minő ama spártai asszony mondása, midőn a táborba menő fiának a paizst általadta: Vagy ezzel jő haza, vagy ezen. — A képes elmességben a teremtő képzelem jobban mutatkozik mint a képetlenben, melly inkább az eszmélő értelemnek szüleménye. A teremtő képzelem az összehasonlitások, képes szavak és példabeszédek által az élettelen természetet megszellemesíti, és a lelki dolgokat megtestesíti. Innét a szélvész dühöng, a virányok mosolyognak, a szerencse asszonya bekötött szemekkel kereken áll. — A francziák az elmés ötleteket igen kedvelik.

36. TRÉFÁS.

Az elmességnek és jó szeszélynek nyájas gyermeke a tréfa — Scherz — melly a társalgásban elmederitést és mulatságot szerez bántalom nélkül. Eszközei ártatlan csalódások, jószivü enyelgések, meglepő és váratlan fordulatok mind szóban, mind tettben, mellyek a társaságot fölviditják. Erre szükséges, hogy a tréfáló jószivüséggel viseltessék társai iránt, és soha az illedelemnek korlátain tul ne lépjen, mások hibáit sértő gúnynyal meg ne támadja, de fajtalanságra és aljasságra se vetemedjék. A dévaj néha a személyes megtámadásokat veszi czélul, és az illendőséget s jó izlést aljas kifejezésekkel sérti.

37. VIG.

A nevetségesnek elmésség által nemesített előadása a szépműtani vigat — comicum — alapitja, melly a vigjátéknak lényegét teszi. Illy müvészeti előadásra nem csak élénk képzelem, hanem éles és mély elme is kivántatik, melly az emberi életnek legmélyebb rejtekeibe hatván, annak különféle fonákságait elmés előadás által nevetségesekké teszi, s igy a nemesnek és erkölcsinek érzelmét ébreszti. A vigban tehát nem egyedül az észrevett fonákság, mikint a nevetségesben, hanem inkább az elmés és eleven előadás, és ama mélyebb jelentés, melly neki alapul szolgál, gyönyörködtet.

A vig már nemes, már pórias alakban jelenkezik. A nemes vig — hochkomisch — a finomabb társalgási izléshez, sőt az udvarias életnek kellékeihez van szabva, s igy a magasabb müveltség képét adja. Ez osztályba tartoznak a nevetségesnek azon nemei, mellyeknek fölfogására élesebb és gyakorlottabb elmésség kell, például olly hasonlitások, ellentétek, czélzások, fordulatok, mellyek nem mindegyiknek ötlenek szemébe. Az előadás a müveltebb körnek gondolkozás és beszédmódját hiven megtartja. A vignak e körében mozognak: Horatius levelei és beszédei, Wieland Agathon és Muzarionja, Lafontaine elbeszélései. Ide számithatók a nemesebb vigjátékok (mikről alább). — A zenészetben is helyesen áll a nemes vig, miben az olaszok jeleskednek. Azonban Mozart e pályán is szép koszorut nyert Leporello (Don Juan) és Figaro jellemzése által. A föstészetben az ó német oskola illynemü példányokat közlött: említésre méltó Holbein halottak táncza — Todtentancz —. A szobrászat e tárgyban igen korlátozott.

Ha a vig a finomabb izlést elmellőzvén; az emberiség nevetséges oldalait olly gondolkozásmódban és kifejezésekkel vázolja, mellyek a köznép életéből vannak véve, póriasnak, szóval bohózatnak neveztetik. (Burleske az olasz burlatól van véve, melly nem egyéb, mint Posse, Schwank) A vignak e neme a legkülönösebb dolgokat, a valóságot a képtelenséggel, a nemest a nemtelennel elegyíti össze, néha a csekélyt nagyszerü és ünnepélyes alakba öltözteti, a nagyot és fönségest pedig alantabb körbe vonja szándékosan és azon czélból, hogy távol a sérelmektől fölvidtison. A bohózat leginkább akkor ér czélt, mikor komoly álarcz alatt üzi játékát. — A költészet e nemben jeles példányokat mutat. Kitünő vig irók: Cervantes spanyol, Gozzi olasz, Le Sage franczia, Butler angol, Abraham a Sancta Clara, Wieland (Abderiten), Blumauer (travestirte Aeneis), Kotzebue, Langbein németek, Kovács Pál, Nagy Ignácz, Frankenburg magyarok. A zenészetben Mozart „Zauberflöte“ dalmüvében. A föstészetben a hollandi oskola tett kisérleteket.

A bohózathoz a csodásképet és torzképet számitják. A csodáskép (Groteske az olasz „grotta“ szóból, Grotte, barlang) az össze nem férhető tárgyaknak agyrémes alakja, például az állatnak és növénynek olly összefonódása, miszerint egy összenőtt testet ábrázol. Illy agyrémes alakokkal a régiek barlangjaikat és épületeiket czifrázták föl, s igy a képző müvészetektől lassankint egyéb müvészetekbe átvitetett. Maga Raphael is megkedvelte e nemü képeket. A szinházakban az olasz „harlekin“ (Arlecchino) nagy szerepet játszott.

A torzkép — Caricatur, Zerrbild — a fonákságnak nagyitása vagyis a nagyított jellemzet, minő Don Quixotte a kalandos hős. Ide tartoznak Hogarth torzképei.

A bohó képekhez az ugynevezett arabeskék avvagy az aráboknak valótlan alakokat ábrázoló föstményei tartoznak.

38. GÚNYOS.

A szépműtani gúnynak eszméje a görögöknek ama szinészeti kar-dalaiból keletkezett, mikben Bachusnak hivei a satyrusok pajzán játékot üztek. Erre példát nyujt Euripides „Cyclops" nevü szinmüve. Aristophanes a gúnyost vigjátékaiba szötte be. Róma hanyatlásakor Persius és Juvenalis költészek a gúny ostorát a kor vétkei fölött nagyon csattogtatták. Ezen eszme tisztábbá fejlődött a francziáknál XIV. Lajos alatt, kik a nemzetnek különféle osztályait, főleg a szép nemet éles gúnynyal támadták meg. Ismeretesek Voltaire gúnyteljes iratai.

A gúny szépműtani értelemben az emberi gyarlóságnak elmés és csipős, de javitásra czélzó előadása. Tárgya az értelmi tévedések, balitáletek, fonák szokások, erkölcsi fogyatkozások. Előadása már tréfás, már komoly: amaz eleven rajzokban és vidor elmésséggel rajzolja az értelmi tévedéseket, fonák szokásokat, erkölcsi gyöngéket, hogy nevetségesekké tegye azokat és az embereket illy balgaságoktól elijeszsze, elménczkedve tehát vidor alakban fösti az igazságot; ez komoly képpel feddi az emberi életnek erkölcstelen és gyalázatos oldalait, szembe állitván az erkölcsi tévedéseket a tiszta erény képével, ugy lép föl tehát, mint az erénynek és igazságnak védője, miért is beszéde méltóságos és hathatós, teljes magasztos eszmékkel és élethü képekkel. A tréfás gúny a kellemeshez, a komoly a fönségeshez közelit. — A gúnyos a vigtól az által különbözik, hogy abban a vidám kép csak álarcz, mi alatt az emberi tévedéseket feddi, és eszköz, mellyel az erkölcsi gonoszságot lépteti életbe. A szeszélyestől abban áll el, hogy

ez az egyetemes emberi gyarlóságot, a gúnyos az egyéneknek és egyes osztályoknak értelmi s akarati tévedéseket veszi tekintetbe. Müvészeti gúnyra mély emberismeret, éles elme a tévedések észrevevésére, elmésség és nemes érzelem kivántatik. A gúnyról bővebben a költészetnél.

39. ŐSZINTE.

A nevetségeshez a gyermekileg őszinte — naiv — járul, mi alatt ama természetes avvagy mesterkétlen ártatlanságot értjük, melly nem tekintve a polgári müveltségnek erőtetett szokásait szóban és tettben meglepőleg nyilatkozik. Az ártatlan léleknek e nyiltszivüsége, melly leginkább a gyermekeknek tulajdona, ha korosabb embereknél nyilatkozik, valami nevetségest és egyszersmind megilletőt foglal magában. Minthogy illy őszinte szó és tett a finomabb társalgásnak bevett szokásaitól elüt, némi fonákság szinét viseli, mi a mesterkélt müveltségü férfiut mosolyra inditja, és pedig annál inkább, minél jobban tér el a társalkodás szokott hangjától s minél váratlanabb a nyilatkozás. De más részről e természeti egyszerüség megilletődést gerjeszt, mert illy ártatlanság az elveszett paradicsomra emlékeztet és világosan kitünteti ama ellentétet, melly a természetes és mesterkélt életmód között áll olly annyira, hogy méltán elkeseredünk, ha meggondoljuk, milly nagyon eltávozott az ember a társas élet és müveltség által a természeti egyszerüségtől!

Minthogy az őszinte a természet és mesterkéltség közötti ellentéten alapszik, ezen ellentét kifejezésére pedig a szavak legalkalmasb eszközök, ennélfogva ezen eszmét majd egyedül a költészet, szónoklat és szinészet szemléltetheti. A festészet csak annyiban képes azt ábrázolni, a mennyiben a természeti egyszerüség az em-

beri alakban, ennek vonásaiban és mozdulataiban tükröd-zik. E nemben irtak Sophocles, Virgilius (eclogae), Les-sing (Verner in Minna von Barnhelm), Gellert (Fieckchen) Czuczor a falusi kis leány Pesten, Szende beszéde, Vö-rösmarty délsziget. (Ezen eszmékről jelesen értekezett Briedl Fidél a Tudománytárban 1839.)

MÁSODIK RÉSZ.
A müvészetinek elmélete.

I. SZAKASZ.
A MÜVÉSZETINEK ESZMÉJE.

40. A SZÉP MÜVÉSZET FOGALMA.

Az ember eszénél és szabad akaratjánál fogva ké-pes nem csak a természetnek czélszerü képzését figye-lemmel kisérni, hanem öncselekvőleg is a természettől nyujtott anyagot átalakitani és új képeket teremteni, melly cselekvése által az anyagi világot czéljaihoz alkalmazza.

A mű képzésének különböző czélja a hasznos és szép müvészet közti különbséget alapitja. A hasznos mü-vészet szóval kézmüvesség külső czélt vesz számba: föladata a természet adományait nemesiteni, életünk fön-tartására czélzó eszközöket szaporitani, szóval az élet-nek kényelmeit előmozditani. A szép müvészet nincs köz-vetlenül külső czélhoz kötve. Az ember alakit és szép müveket készit egyedül belső czélból, ugymint mivel mintegy teremtő erőt érez magában, mivel illy mun-kából nemesebb örömet merit, mivel szellemi müvelő-dését emeli és az Istenhez közelit. A kézmüvesség a szorgalomnak és ügyességnek dolga; a szép müvészet a

lángésznek nyilatkozása és a teremtő képzelemnek szabad játéka. Igy a szép müvészet a teremtő képzelemnek szabad játéka, minélfogva új képeket teremtünk. (Itt egyedül a szép müvészetről lesz szó)

41. TUDOMÁNY ÉS MÜVÉSZET.

Szellemi cselekvőségünknek dicső teremtményei: a tudomány, müvészet és erkölcsi élet. A tudomány a fölvilágosodott elménck, a müvészet a lelkesült kedélynek, az erkölcsi élet az önmagán uralkodó akaratnak szüleménye. Mindegyiknek külön eszme van kitüzve. A tudomány az igaznak határtalan országába vezet; a müvészet a szépnek tündérlakában nemes élvezetet nyujt; az erkölcsi élet a legfőbb jót meghonositván, földünket édenné varázsolja át.

A müvészet a tudománytól lényegileg különbözik. Fönebb emlitők, hogy a tudomány köre az igaznak országa: hivatása tehát a valót és létezőt megismerni. Az ismeret a már letezőre vonatkozik; ellenben a müvészeti előadás új müveket szül, és a természetet találmányokkal gazdagitja. Tudományban az eszme a létezőnek képviselője; müvészetben a műtermény ábrázolata az eszmének.

42. TERMÉSZET ÉS MÜVÉSZET.

A természet és müvészet nem szemközt, hanem karöltve állanak. Mind a kettő létesit és szép müveket teremt. Helytelen azon vélemény, mikint a szép egyedül a müvészet sajátsága. E vélemény pártolói a természetet gépileg szerkezett élettelen vázként tekintik, holott a világ minden elfogulatlan előtt nem mint puszta erőmű, sőt önmagát szüntelen alakító életmüves lény jelenkezik. A természet az élővé lett szépség: szülemé-

nyei nem csak czélszerüek, hanem valóban élők is, melylyek a véghetetlen különféleségen és változatosságon kivül legszebb rendet és egységet nyilvánitnak. Ide járul, hogy nem a természet tanul a müvésztől, hanem ez amattól. Az ember mint fia a természetnek müvészeti foglalatosságában a természettől függ, melly őt cselekvésre éleszti, neki anyagot, sőt alakokat nyujt, miknek szorgalmas használása által magát a müvészetben kimüveli.

Az emberi és állati müvek közt szembetünő a különbség. Az oktalan állatokban hiányozván az ész, a természet közvetlenül müködik, miért is bár ügyességre mutatnak müveik, egyedül az ösztönszerü munkálkodásnak eredményei, minők a madarak fészkei, a méh sejtjei, a hód épülete. Az emberi müvek ellenben mindenkor az észnek és öncselekvőségnek szüleményei, miket az ember szándékosan vagyis kitüzött eszméi szerint készit.

A mi a természetet illeti: minthogy termékein szembeszökőleg láthatni, hogy nem emberi kéznek müvei, nem kételkedhetünk azon állitásnak valóságáról, miszerint mindkettőnek alakitásmódja különböző. Sokan a különbséget abban lelik, miszerint a természet czélszerü müködésében kénytelen törvényeknek hódol, a müvész pedig kitüzött czéljai és önhozta szabályai szerint alakit. De mellőzve azt, hogy a természet életmüségében a kénytelenség a szabadsággal találkozik, mikint azt a növényeknek müvészeti alakjai tanusitják: nem tagadhatni, hogy a müvészeti szabályok is a természetnek örök törvényein alapulnak, csakhogy a müvész azokat öntudattal és szabad akarattal kezeli. Igy tudjuk, hogy mindegyik müvésznek anyagához és eszközeihez kell magát alkalmaznia, a szobrásznak a kő tulajdonaihoz, a festésznek a szinek természetéhez. — A müvészeti előadás

sajátsága az, hogy kész anyaggal él, hogy tudniillik a természetnek tárgyait csak átalakitja, tehát müvet készit, holott a természet való egyedeket és élő lényeket hoz létre. Továbbá a természet alakitásában nem egyedül gyönyörködtetésre, de főleg haszonra czéloz, és az egyedeknek ugy mint az egésznek föntartását veszi tekintetbe. Itt tehát a szépség csak mellékes tulajdonság, a müvészetben főszerepet játszik. Végül azt emlithetni, hogy a müvészeti tárgyakon az eszme nem olly szembetünő, mint a müveken. Jóllehet a csillagos égnek ragyogása, a holdtól világított vidék, a hasadó hajnal pirja, a csörgedező patak, a kies völgy, a rengeteg erdő a szemlélőnek képzelmét éleszti és kedves játékba hozza: mégis sokkal magasztosb eszméket ébresztenek a müvészet remekei, például Phidias Zeusa, Raphael madonnája, Klopstock Mesiása.

43. A MÜVÉSZET FÖLADATA.

A müvészet a teremtő képzelemnek szüleménye, melly tehát szellemünknek öncselekvőségét föltétezi. Lényegére és föladatára nézve két tulságos vélemény áll szemközt: egyik a természetnek puszta utánzását, a másik tárgyainak nemesitését veszi főczélul. Vizsgáljuk meg ezeket egyenkint.

A szolgai utánzóknak méltán lobbanthatni szemökre, hogy a müvészeti előadásnak sajátságos anyagát és eszközeit balul ismerik. Ki nem tudja, hogy festékekből vért és hust nem készithetni, sem kőből csontokat nem faraghatni? De hogyan is utánozhatná a festész és szobrászat a természetet, midőn nem képes müveibe való életet önteni? Bár igéző alak a medicei Venus, mégsem bir ama utánozhatlan testszinnel, nem vesz lélekzetet, nem forr vér ereiben. S mit utánoz a zenész, a lantos

költő, midőn érzelmeit zenemüben és dalban adja elő? Hol léteznek a müvészet remekeinek mintái a természetben? Hol foganzott az olympusi Zeus szobrának eredeti alakja egyébütt, mint Phidias elméjében? Végre hol vette az épitészet a házakat, templomokat ábrázoló mintáit? Bizony mind ezen müvek a szellemi cselekvőségnek teremtményei! — Mind ezekhez járul az, hogy a létezőknek másolatai kézgyakorlatra inkább, mintsem müvészeti tehetségre mutatnak. Csak olly mű igényelhet müvészeti értéket, melly a teremtő képzelemből, az öncselekvő szellemből született. Kétségtelen, hogy Raphaelnek a szent szüzet jellemző képei magasabb müvészeti polczon állanak mint arczképei.

„A természetet nemesíteni, valamelly eszményi világot alkotni, szóval eszményesitni kell", hangosan követelik mások. De kérdjük, mikép eszközölhető az? A természetben, válaszolnak ők, a tökélyek a fogyatkozásokkal elegyesleg találkoznak: a müvészetnek tiszte az egyes szépségeket összeszedni és a tökélynek mintaképét előállítani, minek eszmény a neve. — E bánásmód azon mondára emlékeztet, miszerint Zeuxis Venusát hét leány szépségeiből képezte. Ha a dolog nem puszta mese, ugy a hires festész ez által szorgalmas tanulmányát és a természetrei figyelmét tanusitotta. Akármint áll az idézett monda, elismert igazság az, hogy gépszerü összetétel által életmüves egész, való mű nem jőhet létre. A szép eszméjének fejtegetéséből tudjuk, hogy a szép münek kellékei az alaki czélszerüség, jellemzet és életteljes kifejezés, minélfogva életmüves alakhoz hasonlit, melly sajátságos vonásokkal jelölt egyediséget szemléltet. Már pedig a különböző egyedeknek részeiből összerakott kép nem egyéb jellemzet és életnélküli váznál, melly nem teremtő szellemre, hanem kézmüvesre mutat.

Mi az eszményesitést illeti: minthogy kétes értelme a müvészetben zavart és tulzást okozott, szükség azt szorosan meghatározni. Olly kép, melly létező egyedet hiven ábrázol, másolatnak neveztetik, minő minden arczkép. Ha pedig olly eszméket érzékítünk, mellyek szellemi czéljainkat tárgyazzák, eszményeket képezünk, illyen a boldog embernek, a jól rendezett országnak képe. Az eszmények a tökélynek képei, de erkölcsi és polgári életünkből meritvék: illy képek által tehát életünket nemesitjük. A kültermészetet eszményesitni hatalmunkban nem áll, minthogy azt hiven ábrázolni sem vagyunk képesek. De mit is szépitsen az ember a természeten? Mihez fogjon a föstész, hogy a természetnek jeleneteit, például a hajnal arany sugarait, a déli napnak fényét szebb szinekben, az élő lényeket elevenebben adja elő? E látmányokat és termékeket nem csak nem szépitheti a müvész, de igenis megelégedhetnék, ha képes volna hiven rajzolni azokat.

Mind ezekből világos, hogy a müvészetnek sem a szolgai utánzást, sem a szépitést nem tüzhetni ki főszabályul. A müvészetnek újat szülnie és szép müveket teremtenie kell, ha dicső hivatásának akar megfelelni, ha az ember tökélyesülésének ama polczát kivánja elérni, mi által a teremtőhez közelit. Midőn a müvészetnek föladatát a szép müveknek teremtésében helyezzük, az által a müvészeti előadásnak tárgyait meg nem határozzuk, gyakorlatát szük határok közé nem szoritjuk, a rútnak ábrázolását ki nem zárjuk, mert az előadás szép vagyis müvészeti lehet, ámbár tárgya rút. Igy helyesen észreveszi Henszlmann úr, hogy a régibb müvészek nem kételkedtek a rútat is ábrázolni, s hogy Raphael kárpitjaiban ocsmány alakban képezte koldusait. A müvészeti előadásnak tárgya minden, mit a müvészt környe-

ző természet és élet nyujt, akár jó és fönséges, akár rosz és aljas. A teremtő képzelem a müvészeti előadás útján mennyet és poklot, angyalt és ördögöt, madonnát és torzképet állit elő. E szabadsággal éltek a többek közt Shakespeare és Jósika : mind a kettő emberi szörnyeket föstött, amaz Lear szinmüvében Regan és Goneril, ez Bátori regényében Dimon, Zrinyiben Malipieri képében.

Azon állitásunkra, hogy a müvészetnek újat szülnie vagyis teremtenie kell, azt hozhatná föl valaki ellenvetésül: hogy a legjelesb müvészek is másoltak, mire például az arczképek szolgálnak, sőt némellyek a természeti tárgyakat csalódásig hiven ábrázolták. Igy Myron a görög szobrász érczből tehenet készitett olly élethűn, hogy az arra hajtó tehenész azt csordájához tartozónak vélte. Rembrandt szolgálót ábrázoló föstményével a szomszéd asszonyokat annyira elámitotta, hogy a képet megszólitották. E másolatoknak müvészeti érdeme abban áll, hogy a müvész képes volt a tárgynak jellemét élesen fölfogni és meghatározott vonásokkal az eredetit elérni.

44. MÜVÉSZI TEHETSÉG.

A müvészetinek alanyi és tárgyilagos oldala van: amaz a müvészi tehetség, ez maga a mű mint az előbbinek szüleménye.

Minthogy a müvészetnek újat szülnie kell, ennek eszközlésére teremtő képzelem kivántatik. E tehetségnek müködését a lélektanban fejtegettük. A teremtő képzelemnek cselekvősége az észnek és kedélynek közremunkálását elmellőzhetlenül követeli. Az ész az eszméknek tehetsége, minden tudománynak és müvészetnek világító napja. De az eszméknek megtestesülése érzéki alakra

szorul, mibe a képzelem öltözteti azokat. Ugyanis a képzelem a léleknek mintegy rajzoló tehetsége: ennek segedelmével az ember elméjében foganzott eszméit lerajzolja és alakitja. De jóllehet a képzelem új képeket teremthet, mégsem képes új anyagot, való tartalmat létrehozni, hanem kénytelen azt az érzéktől és észtől kölcsönözni. Az erzék a külsőt, testit; az ész pedig a belsőt, a szellemit veszi észre. A vakon született embernek képzelme semmi szines alakot, a született süketé semmi zenemüvet nem nyujthat. Teremtsen bár a képzelem legregényesb tündérvilágot, abban az érzéki mindenkor hangokra, szinekre, mozgásokra, a szellemi eszmékre, érzelmekre és vágyakra vonatkozandik. Miért is a képzelem a müvésznek testi és lelki viszonyaitól, nevezetesen egyénisége és nemzetiségétől függ. (Erről 13. szám alatt)

A müvészi képzelemnek második segéde a kedélynek lelkesedése, mi nélkül müve holt vázként fog jelenkezni. Valamint az érzéki behatásból az érzéki érzet, ugy az észrevett tárgyak megitéléséből és eszmékből a szellemi érzelem fakad. (Lélektan 74. szám) Az érzéki érzet szenvedő állapot; a szellemi érzet az öncselekvőségnek tudatát foglalja magában. Az érzelem az eszmébe és a műnek alakjába életet lehel be. A kedélyt csak lelkesült kedély indithatja magasztos érzelmekre. A lelkesedés a szellemi szülésnek állapotja, miben a lelki tehetségeknek cselekvősége legmagasb fokra emelkedik. Ez ihletésnek perczében a müvész valóban eredeti és remek müvet teremt.

45. MÜVÉSZI LÁNGÉSZ.

A müvészi tehetségnek legmagasb foka a müvészi lángész, melly a tudományos lángésztől különbözik. A lángész az emberben természetfölötti szellemként mu-

tatkozik: müködésében rendkivüli erőt és irányt nyilatkoztat, minélfogva a müvész eredeti és remek müvet hoz létre. E tehetség az észszel született, mit sem oktatással, sem tanulmánynyal meg nem szerezhetni.

A müvészi lángésznek tulajdonai: az eredetiség és remekség. A lángész annyiban eredeti, a mennyiben valami újnak, még nem létezőnek teremtőjeként lép föl. Müve nem utánzás, hanem saját szüleménye. Remeksége — Musterhaftigkeit, Classicität — abban áll, hogy müve olly tökélylyel bir, miszerint bár mintaképül szolgál, mindazáltal az utánzónak elérhetetlen.

Noha a lángész valamelly eredeti birtok, mégis élesztésre szorul. E teremtő erő a müvésznek lelkében mind addig szunnyad, mig rokon erővel nem találkozik. Első fölébresztését a természet müveinek szemlélése eszközli, melly az alakitásnak határtalan országát láttatja. Főleg a tartománynak kellemes és változatos területe, a nemzetnek életteljes foglalatossága, kimüvelt izlése, dicső tettei és emlékei élesztőleg hatnak a lángészre. Ide járul a rokon eszü müvészeknek hagyománya és müvészeti kincse, melly az ifju müvészt hasonló müvek teremtésére lelkesíti. De óvakodni kell, nehogy illy remek munkáknak utánzása a lángésznek teremtő erejét inkább elnyomja, mintsem éleszsze, és a szolgai utánzás élettelen modorrá alacsonyuljon a müvészetnek legnagyobb kárára.

46. MÜVÉSZI IZLÉS.

A müvészi izlés nem valamelly érzéki, hanem szellemi tulajdon, és azon tehetsége az embernek, minélfogva képes a szép müveknek értékét fölfogni és méltánylani. E tehetséget bár oktatással nem közölhetni, mégis czélszerüen fejleszthetni és finomithatni. Kiképzé-

sére eszközül szolgál a természet és müvészet jeles munkáinak figyelmes szemlélése. Az izlést a nevelés, vallási, nemzeti eszmék és szokások annyira módositják, hogy e tekintetből józan és fonák, természethü és mesterkélt, finom és durva, egyoldalu és teljes fölfogásu izlést különböztethetni.

47. A MÜNEK SARKTULAJDONAI.

A szépnek elméletéből kiviláglik, hogy az alaki czélszerüség, jellemzet és életteljes kifejezés ama tulajdonokat képezik, mellyek szépmütani kedvtelést szereznek mind a természetben, mind a müvészet csarnokában, minélfogva azok sarktulajdonai a szép münek. (Ezekről 12. 13. 14. szám) A sarktulajdonokból több alrendü tulajdonság foly.

48. A KÜLÖNFÉLESÉGNEK EGYSÉGE.

Voltak, kik a szépnek lényegét a különféleségnek egységében helyezték. Igaz, hogy különféleség nélkül nincs a képzelemnek játéka, igy az egyszerü vonalnak szemlélése nem igen foglalkodtatja a képzelmet. Való, hogy ha a különféleségben egység hiányzik, a képzelemnek játéka nem öszhangzó, tehát kedves sem, például szolgálnak a rendetlenül szétszort kövek. De ezen egysége a különféleségnek nem egyedüli eleme a szépnek, mert minden fogalom, szám, háromszög, gép különféleséget és egységet foglal magában a nélkül, hogy szépséget tüntetne ki. — Az egység a vezér-eszmére, az alapfogalomra vonatkozik, mellyre a müvész előadásában czélozott. Igy például hőskölteményben minden esemény a hősben pontosul össze. Milly szükséges ezen egység, már abból érthetni, hogy kedvetlen hatást tesz a műértőre, ha látja, mikint csoportozatban — Gruppe —

nincs semmi összefüzése az alakoknak, zeneműben vagy dalban az alapérzelem hiányzik.

49. ÖSZHANGZÁS.

A münek egysége az öszhangzást követeli, minélfogva a részek mind egymás közt, mind az egészszel szoros összeköttetésben állanak. Ez öszhangzatban Sophocles szomorujátékai mindenek fölött jeleskednek. Az öszhangzás által a mű egy szépen összefüggő egészet képez hasonlólag az életmüves testhez, miben a legcsekélyebb részecske sem eredhet az egésznek alapos befolyása nélkül, és viszont minden rész egyszersmind az egészre befoly.

50. ARÁNY ÉS REND.

Az öszhangzáshoz az arány és rend járul, miszerint mindenik rész az egésznek megfelelő alkattal bir, és illő helyen áll. Bizony ha valamelly épületnek, szinmünek részei, az állati testnek tagjai illő arányt és rendet nem szemléltetnek, való kedvtelést nem nyujthatnak. A kellő arányra és rendre főleg a csoportozásban kell ügyelni. E nemben dicső példányok Raphael kárpitjai és Michel Angelo falképei Sixtus pápa kápolnájában.

51. TELJESSÉG ÉS SZABATOSSÁG.

A teljesség abban áll, hogy semmi sem hiányzik, mi az egészre szükséges; a szabatosság — Praecision — pedig minden fölöslegest kizár. E tulajdonságok az előbbiekből folynak. A mellkép teljes, noha az egész szoborra megkivántató részeket nélkülözi. A szobrokban és föstményekben az öltözet többnyire fölösleges, de Vesta szüzeinél elmellőzhetlen.

52. EGYSZERÜSÉG.

A szabatosságnak kisérő társa a szépmütani egyszerüség. Az egyszerü minden fölösleges díszt és ékes-

séget kizár, mi által könnyebben fölfoghatóvá válik. Ez egyszerüség a régiek müveit jellemzi, mellyek mai nap is nagy becsben állanak. — Az előadott tulajdonságok leginkább az alaki czélszerüségre vonatkoznak.

53. ÉLETHŰSÉG.

A következő tökélyek a szép münek jellemzetét és életteljes kifejezését tüntetik ki.

Az élethűség vagyis müvészeti igazság — Wahrheit — ama sajátságban áll, miszerint a mű a helynek, időnek, tárgynak és személynek körülményeihez van alkalmazva, és semmi belső ellenkezést, semmi képtelenséget nem foglal magában. Ezt az egyediségnek szigorun meghatározott jellemzete eszközli. Nem kell a müvészeti igazságot az ismeretivel fölcserélni, mert a mű a müvészet kellékeinek megfelelhet a nélkül, hogy valót és létezőt tárgyazna. (7-dik szám) A tündérregék is foglalnak magokban müvészeti igazságot, mert jóllehet a képzelem illy müveket játszva teremt, mégsem vázol jelentékenység nélkül. Az élethűség ellen vét a mű, ha olly vonásokkal bir, mellyek természetével és főjellemével semmiképen meg nem egyeznek, ha például a költő a gyermeknek olly tágas ismeretkört vagy erkölcsi lelkületet tulajdonitana, melly csak a koros férfiut illeti. — Az élethűséget meg nem sérti a művész, ha terményében nem csak saját egyéniségét, hanem nemzetének jellemét is kifejezi. (13-dik szám)

54. TERMÉSZETESSÉG.

A természetes a mesterkéltnek ellentette, melly utóbbi kedvetlenül hat a szemlélőre, minthogy nem csak a teremtő képzelemnek hiányát láttatja, hanem a szemlélőnek szabad képzelemjátékát is gátolja, figyelmeztetvén értelmét ama szabályokra, mellyek szerint a mű-

szerző dolgozott, sőt éreztetvén vele azon fáradságot és kínt, mi alatt a mű elkészült. Noha tehát a müvész a szabályokat teljesen el nem mellőzheti, mindazáltal azokat szabadon kell kezelnie, és ugy mint a természet életteljesen alakitania. Igy készitménye a természet művének szinét viselendi, melly sajátságot természetességnek nevezünk. E szép tulajdonság a görög müvészeknek szüleményeit kitünőleg bélyegzi.

55. ÉRTHETŐSÉG.

A mű érthető és világos, ha a szemlélő az abban kifejezett jellemet és életet könnyen fölfoghatja, vagyis ha ugyszólván a mű önmagát magyarázza. Ezt a részeknek helyes elrendezése, az ügyes árnyékolás vagyis a fénynek és homálynak illő fölváltása eszközli, miszerint a lényeges részek világosabban, a mellékesek homályosabban adatnak elő. Sok füg ez ügyben az eszközöktől, mellyekkel a müvész előadásában él. E tekintetben a festészet sokkal korlátoltabb a költészetnél.

56. A MÜNEK FÖLFOGÁSA ÉS KIVITELE.

A mű két uton jő létre, a fölfogás és kivitel utján, mellyek közől az első a münek tartalmára, a második alakjára vonatkozik.

A fölfogás avvagy tervezés az alapgondolatot, az egésznek eszméjét és a részleteknek életmüi fejlését állitja elő. Illy kigondolásra szellemi öncselekvőség kivántatik, mire senkit sem tanithatni. Csak olly mű bir való értékkel, melly a szabadon teremtő képzelemnek szüleménye; a gépszerü munkásság által létrehozott másolat puszta kézgyakorlatra vagy kézmüvességre mutat. — Szép müre nem kivántatik, hogy az alapeszme teljesen eredeti legyen; elég, ha annak fejlése vagyis a részletek-

nek elrendezése új. Tudjuk, hogy a legjelesb művészek is kölcsön vett tárgyat adtak elő, de ugy, hogy azt saját nézésmódjok szerint képezték. (13-dik szám)

A kivitel vagyis a fölfogott eszmének érzékitése a művészeti anyagtól és eszközöktől függ, mellyek mindegyik művészetben különnemüek. Erre nézve mindenek előtt az anyagnak és eszközöknek tökéletes ismerete kivántatik, hogy igy a művész előadandó tárgyát azokhoz alkalmazhassa. (12-dik szám) Ehhez járul a szabályosság — Correctheit —, melly az előadásjeleknek helyes kezelésében áll. E jelek különfélék, ugymint: szavak, zenehangok, rajzképek, tagjártatások. A költészet szabályosságát a gondolkodástan törvényei, a nyelvtan és szótagmérték szabályai alapitják. Jóllehet a szabályosság nem a teremtő képzelemnek, hanem az ügyességnek és kézgyakorlatnak sajátsága, mindazáltal el nem mellőzhető a művészetben, mert ama szabályok ellen elkövetett hiba a münek értékét csökkenti, és a finom izlésü kedélyre kedvetlenül hat. Valóban nevetséges önhittséget mutat az, ki az által igényli a lángésznek hirét, hogy minden technicai szabályosságon túl emelkedik. Azonban óvakodni kell, nehogy a szabályosság oskolai feszszé és mesterkéltséggé fajuljon, és a szép művet jeles tulajdonától, tudniillik a természetességtől foszsza meg.

57. ELŐADÁSMÓD ÉS MODOR.

A legjelesb művészek az előadásban némi sajátságot fejeznek ki, melly sajátságos előadásmódot művészeti stylnek neveznek. Mivelhogy a művészet több egyes nemre szakad, ennélfogva mindegyik neme külön előadásmóddal bir. Sőt azonegy művészetnek, például a költészetnek egyes ágai saját bánásmódot követelnek, mire nézve lantos, szinészeti előadásmódot különböztet-

nek. Nem csak a külön koroknak, hanem a dicsőbb művészeknek emlékei is jellemző előadásmóddal vannak bélyegezve. Igy a közép korban erkölcsi ártatlanság és vallási alázatosság uralkodott, melly a művészetnek minden nemeit áthatotta. Például szolgálnak Schöngauer Márton rézmetszetei és a hires „Niebelungen"dal.

A modor — Manier — a styltől abban különbözik, hogy a styl a szabad cselekvőségnek, az elfogulatlan gondolkozás és nézésmódnak eredménye, a modor pedig szokás által korlátolt bánásmódot jelent. Illy modorba esik, ki a már létező müveket öneszmélés nélkül használja, és minták — Modell — után dolgozik. Minthogy tudniillik minden személynek saját nézésmódja van, és egyik a másikét soha tökéletesen magáévá nem teheti: természetes, hogy a másolat az eredetinek csak fölszinét ölti magára a nélkül, hogy annak jellemét fölfogná. A dicső Rubens Veenius oskolájában modorozó volt, mit az angyali üdvözletet tárgyazó képe a császári belvederben tanusit, de utóbb saját stylt szerzett, és a nemzetiséget használta.

Ha az ó és új művészet közt párhuzamot vonni szándékozunk, mindenek előtt ama különbség ötlik szemünkbe, miszerint az ó művészet — antik — a természetnek, érzékinek, az új pedig a szellemnek, az érzékfölöttinek tulnyomólag hódol; amaz a tárgyilagos, ez az alanyi elemhez szít. Ez ellentét a pogány és keresztény vallás különbségén alapszik. A pogány vallás a természet erőit istenségekké emelte, homályban hagyván a véges és végtelen közti ellentétet. Igy származtak a görögöknél Olympus lakói, az eget és földet mennyköveivel rázó Zeus, kinek fejéből a fölfegyverzett Minerva, a hatalmas bölcseség jelképe, jött ki. A földre leszálló és emberekkel társalkodó istenek visszaléptek, mihelyt a

keresztény vallás világánál az egyes egy, láthatlan, végtelen Istennek, a menny és föld teremtőjének eszméje jött tisztába, ki sokkal fönségesb, hogysem tárgyul szolgálhatna a müvészetnek. A görög a földi életnek örült, és a müvész az életvidámságot, a természetességet, a nemes egyszerüséget fejezte ki. A keresztény ember elméjét az érzékfölöttihez emeli, és müveiben erkölcsi fönséget tüntet ki.

II. SZAKASZ.

A MÜVÉSZET NEMEI.

58.

Minthogy a különféle müvészetek külön érzéki jelekkel élnek az előadásban, ennélfogva a müvészetek elosztását és elrendezését czélszerüen az előadási eszközök avvagy érzékitő jelek szerint intézhetni. E jelek a szavak, zenehangok, rajzképek, tagjártatások, mellyek közől az előbbiek hallható, az utóbbiak látható tárgyak. A szavak és zenehangok vagyis a tagolt és tagolatlan hangok tisztán az idő viszonyain alapszanak, a rajzképek egyedül térbeli kiterjedést ábrázolnak, a tagjártatások részint időre, részint térre vonatkoznak, az előbbieket tehát közvetitik. Igy a müvészetnek három főnemét különböztethetni. Az első nemet a hangzó müvészetek — tönende, acusticae — teszik, minő a költészet, szónoklat, zenészet. A másodikhoz a képző müvészetek — bildende, plasticae — tartoznak, mellyek a rajzmüvészet, festészet, szobrászat s épitészet. A harmadik nemet a tagjártatási müvészet — mimische — képezi, melly a szinészetben kitünőleg jelenkezik. — Némellyek a kertészetet is a szép müvészetek közé számitják, azonban a kertész nagyrészt csak rendező, ki müvét a tájfestészetre alapitja.

I. FEJEZET.
KÖLTÉSZET.

59.

A költészet és szónoklat szóló müvészeteknek — rendende — neveztetnek, mert mindkettőnek érzékitő jelei a szavak, mikkel a legmagasztosb eszméket és legmélyebb érzelmeket világosan és határozottan jelölhetni meg. A szavak mesterséges jelei a gondolatoknak és érzelmeknek, miket az emberi ész önkényileg választ érzékitésre. E két müvészet tehát előadásban legnagyobb szabadsággal bir, és legközelebb áll a tudományokhoz, sőt ezekkel rokon. De mindkettőnek előadási köre is legnagyobb. Milly korlátoltak az épitészet és szobrászat! Előadásuk majd egyedül az egyszerü alakokra szoritkozik. Az épület és szobor el nem titkolhatja ama erőszakot, mit a müvész rajta tett. Sokkal tágasabb a festészet és zenészetnek tere: a szinek és hangok már mesterségesebb képzésre szolgálnak eszközül. Mindenek fölött a szóló müvészetek állanak, miknek tárgya a egész emberi élet és világtörténet.

60.

A költői és szónoki beszéd közt lényeges a különbség. A költői beszéd kedélyből fakad, mit a teremtő képzelem lelkesit: közvetlen czélja a képzelemnek és kedélynek élesztése, mit az eszméknek szabadabb füzése és képdus öltöztetése által eszközöl. A szónoki beszédnek kutforrása az értelem és kedély egyszersmind: ez szinte lelkesedést ébreszt, mindazáltal csak eszköz, mi által az akaratot czélszerü cselekvésre törekszik indítani. A szónok az értelemhez és akarathoz szól, de

azt olly ékes beszéddel viszi végbe, mintha egyedül a kedvtelést venné czélul. Ellenben a költész mulattató képzelemjátékot nyujt, noha mellesleg az értelmet is foglalatoskodtatja.

61.

A költészet szép müvészetnek véve egyáltalában a teremtő képzelemnek és lelkesült kedélynek szabad játéka minden meghatározott külső czél nélkül. E tágas értelemben minden müvészet valamelly ága a költészetnek, mert minden szép mű a teremtő képzelemnek szüleménye. A költészet tehát a müvészetek sorában méltán főhelyen áll. Szorosan a költészet mint szóló és a szónoklattól különböző müvészet, a bel és külvilág tárgyait szép alakban képdus beszéd által közli, minélfogva a képzelmet és kedélyt éleszti. — A költészet tárgya minden, a mi képdus beszéd által érzékithető, és mulattató képzelemjátékot ébreszt. De előadásra legméltóbb az ember, ennek polgári és erkölcsi élete, kit enyelegve nemesit és rendeltetéséhez közelebb vezet.

62.

Minden költeményben először tartalmát azaz belső szépségét, azután külső alakját vagyis az előadási beszédet kell tekintetbe venni. Tartalmára nézve mind azon tulajdonok kivántatnak, mellyek a szépnek lényegét alapitják. Ide tartoznak a szépnek sarktulajdonai, ugymint: az alaki czélszerüség, jellemzet és életteljes kifejezés, mikhez az alrendü tökélyek járulnak. (67 — 76. szám) A külső szépséget a költészeti ékesség, hangkellem és szótagmérték eszközlik.

63.

A költészeti ékesség a beszédnek élénkséget és nyomatékot ad. Ugyanis az élénk képzelem és fölhevült

kedély, melly a költeményt szüli, az eszmék füzésére és a kifejezésekre olly hatást tesz, hogy ez által a költői beszédet a közbeszéd fölé szembetünőleg emeli. A közbeszéd — Sprache der Prosa — közvetlenül az értelemből foly, fogalmakat fejez ki, és az igazat mezetlenül közli. A költő nem az értelemhez, hanem a kedélyhez szól, és nem annyira oktatni, mint inkább gyönyörködtetni szándékozik. E czélra a kifejezésben képekkel és fordulatokkal él, mit a költészeti szócsere és szóhelyzet által visz végbe. A szócsere — tropus — olly sajátlan kifejezés, melly az eszmetársulat szerinti rokon képzeteket fölcseréli, vagyis a sajátságos szó helyébe rokonképü szót tesz a végett, hogy az eszmetársasitást éleszsze. Ezen eszmetársulat által a szócsere kedvtelést szerez. A szócserének nemei az eszmetársulat szerint különfélék: a hasonlatosság törvénye a metaphorát és allegoriát, az együttlét, egymásután és okság törvénye a metonymiát, a kiegészitésé a synodochét, az ellentét az ironiát vagyis gúnybeszédet alapitja. Illy képes szavak ezek: a szél ordit (metaphora), az ártatlanság liliom, mellyet minden vétek beszennyez, (allegoria), a szomszéd ég (metonymia) stb.

64.

A szóhelyzet avvagy költői képlet — figura — a szócserétől abban különbözik, hogy a szóhelyzetben az alapképzet változatlanul marad, a szócserében pedig változik. Szóhelyzetben a szavaknak nagyjelentőségü fordulata és az eszméknek képes kifejezése által a közönséges szólásmódtól szándékosan térünk el. Ide tartoznak: az ismétlések — fig. repetitionis —, kérdezések — interrogationis —, fölkiáltások, ellentételek, fölszólitások — apostrophe —, összehasonlitások, példázatok, sze-

mélyesitések, igy Virgilius a hirt, Milton elveszett paradicsomában a bünt személyesíti.

65.

A hangkellem valamint a szónoklatnak ugy a kötetlen beszédü költészetnek nélkülözhetlen kelléke. Ezen hangkellemet — euphonia — a szavaknak gördülékeny folyása és szép öszhangzása létesíti. E beszéd-ének a szótagmértéket — rhythmus, metrum — vagyis a kötött beszédet alapitja. A szótagmérték azt eszközli, hogy a beszéd meghatározott lépéssel lejt hasonlólag a tánczhoz. A kötetlen beszéd nincsen szótagmérték által meghatározva. Hogy szép költemény kötetlen beszédü is — Prosa — lehet, már abból kiviláglik, miszerint dicső költészek voltak és vannak, kiknek elmei szüleményei nincsenek a szótagmértékhez szabva: például szolgálhatnak Jean Paul, Bulwer, Jósika Miklós. (A kötött beszédről a szótagmértéktan — ars metrica — értekezik)

66.

A költészet ama tekintetből, miszerint a bel és külvilág tárgyait vázolja, alanyi és tárgyilagos költészetre ágazik el. Az alanyi két nemü: lantos és tanköltészet — lyrica et didactica —. A lantos költemények közvetlenül a lelkesült kedélynek érzelmeit fejezik ki; a tanköltemény — Lehrgedicht — nagyjelentőségü nézeteket és igazságokat közöl, mellyek a költőt lelkesítik, és szép alakban jelenkeznek. — A tárgyilagos költészet is kétféle: regélő és szinészeti — epica et dramatica —. A regélő költészet a külvilágnak és emberi életnek eseményeit mint következéseit a külső helyzeteknek s körülményeknek a multnak képében rajzolja. A szinmüvek emberi cselekvést szemléltetnek, melly szabad akaratból inkább mintsem a külvilág rendéből foly, és jelenben,

a szülemlés alakjában jő létre. Erre nézve a költészetnek négy nemét különböztethetni : a lantost, tanitmányost, regélőt és szinészetit.

I. CZIKK.
LANTOS KÖLTÉSZET.

67.

A lantos költemény eredetileg éneklésre volt szánva, mi szokás szerint a lantos zenének kisérete mellett ment végbe. E nemü költészet a megindult kedélynek érzelmeit élénk beszédben némi szótagmérték szerint adja elő. Ámbár a lantos költemény közvetlenül szerzőjének saját lelkesedését tárja ki, s igy az egyéniség bélyegét viseli, mindazáltal az abban kifejezett meggyőződés és érzelem mint tiszta emberi egyetemileg érvényes, ugy hogy minden rokon szellem azt sajátjának elismeri.

A kedélyi megindulás a lantos költeményben élet-teljes mozgalmat és föllengő beszédet követel, mellyek közől az első tartalmát, a második külső alakját illeti. E költeményt általában a gondolatoknak élénk röpte és a képes beszédnek szabadabb használása jellemzi.

68.

A lantos költészetnek nemei: a dal, elegia, oda. A dal — Lied — szelid érzelmeket fejez ki, minő az öröm, vigasztalás, remény, háladat. E költeményt érthetőség és természetes egyszerüség bélyegzi. A dal már szent, már világi. A szent dal ama vallási érzelemnek ömledezése, mit az isteni tökélynek élénk képzete és azon viszonynak meggondolása, melly az Isten és ember közt áll, kedélyünkből fakaszt, s melly boldogító

megnyugtatást szerez. A világi dalnak tárgyai az élet örömei és viszontagságai, minő a szerelemdal, bordal, mennyegzői dal. Ha a világi dal részint tartalmának korszerüsége és egyetemes érdeke, részint előadásának legfőbb egyszerüsége által képes a népnek közbirtokává válni, népdalnak neveztetik, melly valamint a népnek legbensőbb életéből van meritve, ugy sajatságát kitünő vonásokkal jellemzi s megismerteti. Illyen Vörösmartynak közhirü „Fóti dal"a.

69.

Az elegianak jelleme örömből és búból elegyes érzelemnek nyilatkozása, melly illő korlátok közt marad. E költeményben vagy elmult boldogságot festünk, vagy jövendőt állítunk elménk elé. Tárgya különféle : szerelem, barátság, honi dicsőség. Mivel az elegiának szelid nemü elegyes érzelem szolgál alapul, előadására nézve terjedelmesebb lehet a dalnál, és körülményesen leirt képét adhatja tárgyának, sőt érzelmének tárgyáróli elmélkedést is szőhet be. — A mérsékelt érzelem és eszmélkedés, melly e nemü költeménynek alapja, a képzelemnek röptét fékezi, minek eredménye a csendes és szabályos gondolatfüzés, továbbá a mesterkétlen és természethű előadás, melly a beszédnek elmésséggel, képekkel és ékességekkel terhelését gondosan elmellőzi. Minthogy e költemény tárgya már magában érzékeny, nem kell ezen érzelmességét mesterséges eszközökkel emelni, sőt óvakodni, nehogy érzelgéssé fajuljon el.

70.

Az oda fönséges költeményke, miben a legnagyobb élénkség és lelkesedés nyilatkozik. E lelkesedést az embernek legfőbb czéljai, ugymint az igazság, erény, szabadság, boldogság ébresztik. Ez állapotban a kép-

zelem a szellemi világba, az eszmék országába emelkedik, és ezeknek dicső fényét láttatja. E költeménynek főkellékei: tartalomra nézve az eszméknek fönsége, a gondolatoknak szabadabb röpte, az egésznek szoros egysége; beszédre nézve a rövid, de erőteljes és élénk kifejezés, melly minden képdus előadása mellett nemes egyszerüséget tüntet ki. Például szolgálnak Pindarus és Horatius odái. — Az odát többnyire hősire és tanitmányosra osztják, mikhez az ujabbkori érzelmes járul — heroica, didactica, sentimentalis —. A hősi oda a hazát, ennek önállóságát, a honfiaknak vitéz tetteit, a hazaszeretetet, a nemes föláldozást dicsőiti, minő Vörösmartynak remeklő „Szózat"a. A tanitmányos oda nagyszerü, a kedélyt lelkesítő igazságokat s egyéb életkérdéseket tárgyaz a nélkül, hogy az oktatás szinét viselné. Irányára nézve kétféle: bölcselő, melly általános, minden korra illő igazságokat magasztal, és gúnyos, melly a jelen korhoz komoly beszédet intéz. Igy rója Horatius elfajzott kortársait. Az érzelmes oda szerelmi viszonyokat vázol a nemes érzelem képében, millyeket Klopstock és Berzsenyi közlöttek.

71.

A lantos költészetnek előadott főnemein kivül némi módosított alaku költeménykék jelenkeznek, ugymint: hymnus, cantate, heroide, rhapsodia.

A hymnus nevü költeménynek tárgya az isteni, mit oda alakjában dicsőit, ennélfogva előadása fönséges és lelkesítő. A vallási különbség a hymnus szellemére és alakjára szembeszökőleg hat. A régi görögöknek hymnusai az istenek tetteit, a hitregéket közlik; a zsidókéi Jehovának hatalmas kormányát magasztalják; a keresztényekéit ama szent lelkesedés hatja át, minélfogva az

ember a láthatlan fölényhez törekszik közelíteni, — A hymnushoz az ugynevezett dithyrambe tartozik, melly nem egyéb mint Bachust a boristent tárgyazó hymnus.

A cantate nagyszerü dal, melly a zenekar kisérete mellett éneklésre van alkalmazva, és szavalmányra, magándalra, kettős, hármas és kardalra oszlik — Recitativ, Aria, Duett, Tercett, Chor —.

Az elegiának különös neme a heroide azon különbséggel, miszerint a költő valamelly elhunyt személynek érzelmeit levél alakjában közli. Közönségesen Ovidiust tartják e költemény szerzőjének, ki illy levelező személyeket a hőskorból léptetett föl, noha már ő előtte Propertius irt ez alakban. Ujabb korban is némelylyek illynemü lantos leveleket irtak, például Pope angol e czim alatt „Heloise Abaelardhoz.“

Az odához a rhapsodia közelit, miben a gondolatjáték a heves érzelem miatt bevégzetlenül áll. — Az olasz canzone nevü dal regényes szerelmet énekel érzelmesen, miért is az érzelmes odához társul. — A sonett, madrigal, rondeau, triolett külső szerkezetre vagyis alakra nézve különböznek.

Koszorus lantos költők: Homerus, Pindarus, Anacreon, Horatius, Ovidius, Petrarca, Hagedorn, Gleim, Klopstock, Schiller, Göthe, Byron. Jelesebb lantosaink: Faludi, Dayka, Ányos, Virág, Csokonai, Kazinczy, Berzsenyi, Kölcsey, mind a két Kisfaludy, Simay, Bajza, Vörösmarty, Czuczor, Császár Ferencz, Garay, Erdélyi, Szenvey, stb.

II. CZIKK.

TANKÖLTÉSZET.

72.

A tanköltész nem oktatni, hanem igazságokat szép öltözetben szándékozik kiemelni. Tárgyául csak olly eszméket választ, mellyek képesek szép alakban jelenkezni és lelkesedést szülni. Az észnek fönséges eszméi, minők a szabadság, erény, boldogság, halhatatlanság, isteni kormány jelentőségök által élesztőleg hatnak a kedélyre és teremtő képzelemre. Illynemü költemény a bölcsészeti értekezéstől abban különbözik, hogy egyediből indul ki, mellyen át az általános igazságot láttatja, s hogy tárgyát ki nem meríti. Továbbá e költeményben a gondolat csak látszik uralkodni az érzelmen, de valóban nem uralkodik. Azonban e költeménynek előadása nem olly élénk, mint a lantos müvé. Példák erre Virgilius, Racine, Schiller tanköltményei. — A tanköltemény unalmassá válik, ha szerfölött terjedelmes. Nem kell tehát egész bölcsészeti rendszert vázolni, mikint Lucretius az atomisticai rendszerrel bánt, hanem elég egyes tanitmányokat napfényre hozni, mint például Ovidius (ars amandi), Haller (Ursprung des Übels), Young (élet, halál, halhatatlanság) tettek.

73.

A tanköltemény osztályában helyet foglalnak: a költői levél, satyra, parodia, epigramma.

A költői levél egyes egy személyhez van intézve, de ennek közvetitésével az egész emberi nemzethez szól, kit a közlött igazságok érdekelnek. A levél alakja egyszerüséget és könnyü előadást követel. E nemben

remek példányokat közlöttek: Horatius, Racine, Pope, Nicolay, Kazinczy, Kis János, Döbrentei, Vitkovics.

A satyra vagyis gúnyköltemény szép alakban értelmi tévedéseket és erkölcsi fogyatkozásokat rajzol. (58-dik szám) A költész valamelly magasabb szempontból, a tiszta ész állásából az emberi romlottságot tekinti, és a fölötti neheztelését vagy éles tréfával, vagy komolysággal nyilatkoztatja. Illyenek: Juvenalis, Swift, Wieland (Abderiten), Rousseau, Jean Paul, Kazinczy (tövisek és virágok).

A parodia nem egyéb mint gúnyos átöltöztetése valamelly komoly münek, melly az olvasó közönség előtt jól ismeretes. Illy tréfát üző utánzásban néha a komoly tárgyat nevetségessel cseréli föl a költő, megtartván az eredeti munkának komoly előadását, melly esetben parodiának neveztetik szoros értelemben. De megtörténik, hogy a tárgynak eredeti komolysága megmarad, hanem csak tréfás alakot ölt magára, és akkor a külön nevü átöltöztetésnek — Travestirung — van helye. Illy költeménynyel Blumauer lépett föl, ki Virgilius Aeneisét átöltöztette.

Az epigramma eredetileg valamelly emléknek éles elméü fölirata volt. E költeményke egyes tárgyról hozzáillő, rövid és elmés gondolatot fejez ki, minőket irtak: Martialis, Lessing, Schiller, Göthe, Vörösmarty és egyéb iróink az „Athenaeum“ czimü folyóiratban.

III. CZIKK.

REGÉLŐ KÖLTÉSZET.

74.

A regélő költészetnek tárgya jelentőségü esemény, mit a multnak képében élénken és szemlélhetőleg rajzol. A regélő a történetirótól abban különbözik, hogy ez a történeteket hiven közli, a regélő pedig azokat eszméi szerint átváltoztatja, sőt eseményeket költ. — E költészet nemei: a hősköltemény, a költői elbeszélés, regény, beszély, ballada, legenda, idyllion, rege és mese.

75.

A hősköltemény tárgyát a hőskorból veszi, mellyben a hősök viszontagságai nagyszerü eseményekkel voltak összekötve. Erre tehát mindenek előtt nagyszerü esemény kell: igy Virgilius Aeneisében a római birodalomnak alapitása, Klopstock Mesiásában az emberi nemzetnek megváltása, Horváth Endre Árpádjában nemzetünknek e honbani letelepedése tárgyaltatik. A világhirü eseménybe továbbá erőteljes hős van szőve, ki azonban csak eszköze valamelly fölsőbb világkormánynak, mellynek hatalma alatt áll. — E költemény csak ugy felel meg a müvészet követeléseinek, ha tartalma szoros egységet és öszhangzást foglal magában, s ha az eseménynek fejlődése szünteleni, de nem minden nyakra főre hajtás nélkül. Az egészet egyes egy eszmének kell áthatnia, melly az okokat és eredményeket összefüző lánczként jelenkezik. Ezen egység követeli, hogy valamint a hősnek, ugy a többi föllépő személyeknek jelleme az egész müven át hiven legyen festve. A főtárgytól eltérő mellék részek — episodae — csak ugy állanak helye-

sen, ha a főeseménynek illően alá vannak rendezve és arra nyomatékosan hatnak. — A külső előadást illetőleg a tárgy nagyszerüsége nemes beszédet igényel, miből méltóság, de egyszersmind kedves egyszerüség fénylik.

A hősköltemény már komoly, már vig. Ezen kivül történetirati és regényes hőskölteményt emlitnek: az előbbi a csodálatost kizárja és élethü elbeszélést foglal magában, az utóbbi kalandos hősöket, büvészeket, óriásokat, kisérteteket és egyéb rendkivüli jeleneteket hoz föl. Van hősköltemény, minek tartalma idyll-jellemü.

A költészet csarnoka számos nagybecsü hőskölteményeket tár föl, Homerus Iliása és Odysseája, Orpheus és Apollonius Rhodius Argonautái, Virgilius Aeneise, Lucanus Pharsaliája, Dante divina Comoediája, Tasso a megszabaditott Jerusalem, Ariosto Orlando furioso, Camoens Lusiade, Milton az elveszett paradicsom, Voltaire Henriade, Klopstock Mesiása, Wieland Cyrus, Oberon, stb, Zrinyi a költőnek Zrinyiásza, Horváth Endre Arpádja, Czuczor aradi gyülése, Vörösmarty Zalán futása. Idyllioni: Göthének Hermann és Dorotheája, Vig: Voltaire Pucelléje.

76.

A költői elbeszélés sajátsága az eseménynek egyszerüsége, melly minden történeti adatot nélkülözhet. Tárgyát a hitregéből, a tündér országából, de a való életből is veheti. Ezen elbeszélés már vig, már komoly; főtulajdonsága a könnyü előadás. Illyenek: Ovidius metamorphosisa, Gvadányi peleskei notáriusa, Fazekas Ludas Matyija, Fáy András Béltekyháza, Kovács Pál számos elbeszélései. — A költői elbeszéléssel rokon a költői leirás, melly a természet jeleneteit élénken rajzolja, millyen Vajda költeménye: A napszakaszai.

77.

A regény nem egyes eseményt, hanem élettörténetet rajzol, mi által a költői elbeszéléstől különbözik. Tárgya valamelly egyénnek élete, kit többnyire szerelem lelkesit, annak érdekes viszontagságai, jó és bal sorsa. A regényhősnek jellemzete lényeges különbséget tesz a hősköltemény és regény között. Hősköltményben a föllépő személynek jellemét a költő csak mellékesen jegyzi föl, regényben pedig az egyénnek belsejéből fejti ki és egész életébe szövi be. A regényhős lelkületét a költő testi és lelki hajlamaiból fejti ki, mire nézve lélektani elmélkedésbe ereszkedik és észrevételeket tesz, mellyek ama lelkületnek rejtélyeit megoldják. Óvakodjék a regélő az igen terjedelmes bölcseléstől; olly nézeteket közöljen, mellyek önként mint a fölkelő napnak sugarai hasadnak. — A regény tartalma szorosan összefüggő egészet képez, mellynek minden részei a regényhősben öszpontosulnak. Nem kell az egyénnek gyermekkorából kiindulni és egész életét vázolni: elég az érdekes és szövevényes életjeleneteket és fordulatokat rajzolni, továbbá olly jellemeket kiemelni, mellyek a regényhősnek korát és nemzetét mintegy tükörben láttatják. Noha a regényben erkölcsi irányt követelünk, azt mindazáltal nem ugy értjük, mintha a költeményben csak az erényes életnek volna helye: a gonosz is erkölcsi tanulságot nyujt, ha őt a bal sorsnak vas keze sujtja. — A regény külsejét a világos, eszmedus és életteljes előadás teszi széppé. Egyedül kötetlen beszédben jelenkezik.

A regény ugy mint a hősköltemény már komoly, már vig. A vig regény az életnek nevetséges oldalait tárja föl, minő Cervantes Don Quixotteja. A regények továbbá különféle nevezetüek, a mint tárgyuk a lova-

gok, pásztorok, a család és történetirat körébe vág. — Jeles regényirók: Cervantes, Le Sage, Voltaire, Wieland, Lafontaine, Walter Scott, Bulwer, Dûgonics, Jósika, Gaal, Eötvös.

78.

A beszély — Novelle — nem egyéb mint kisebb regény, melly az eseménynek újsága által érdekes és váratlan kimenetelével meglep. Illyeneket irtak: Boccaccio, Cervantes, Tieck, Gaal, Nagy Ignácz, Kuthy Lajos, stb.

79.

A romancza spanyol, a ballada angol és skót eredetü, egyébiránt ugyanazon nemü költemény. A ballada regényes eseményt ad elő dal alakjában. Minél jobban közelit a népdalhoz, annál hivebb eredeti rendeltetéséhez. Minthogy regélő költemény, ennélfogva a lantos költeménynek magasabb röptével föl nem ér. Kutforrása a regék kora, a hőskor, a családi és zárdai élet. — Illynemü költeményeket honfiaink közől irtak: Kisfaludy Sándor és Károly, Kölcsey, Bajza, Czuczor, Vörösmarty.

80.

A legenda csodálatos vagy legalább szokatlan eseménynek előadása, mellynek kutfeje az egyházi történet. Illynemü költeménynyel többnyire a németek léptek föl, komolylyal Herder, viggal Langbein. Honfiaink: Edvi Illés Pál (Péter), b. Mednyánszky Alajos.

81.

Idyllion alatt olly költeményt értünk, melly az életnek természetes egyszerüségét rajzolja ellentétben a polgárosodás romlottságával. Jelleme tehát az őszinte

(59-dik szám) E természetélet az emberiség aranykora, miben az emberek a természetünktől elválhatlan fogyatkozásoknak és bajoknak alá vannak ugyan vetve, de mentek a fényüzés, nagyravágyás és csalárdság büneitől, mellyek a finomabb polgári müveltségnek szülemények. — E költemény előadása egyszerü, de nem aljas; nemes, de nem czikornyás. Ide számithatók: Virgilius és Faludi eclogái, Zrinyi, Gessner, Czuczor (a vértesi vadász iljak) természetéletü költeményei.

82.

A költői elbeszéléssel és balladával igen rokon a rege — Märchen, Sage —, minek kutforrása a népnek csodálatos hagyományai. E költemény nemzeti tárgyu és jellemü; előadása élénk mint az álomkép, de egyszerü. Illyenek az „ezer és egy éj" czimü aráb regék. Honunk regéit összeszedte gr. Majláth és Gaal. Ide tartoznak: Kisfaludy Sándor regéi a magyar előidőből, Balla Károly, Fáy András (Sio tündérrege), Vörösmarty (Csongor és Tünde).

83.

A mese — fabula Aesopica — az emberek jellemét s életét az oktatlan állatoknak és élettelen lényeknek képében mintegy tükörben láttatja (mutato nomine fabula de te narratur). E költemény tartalma érzéki képet és eszmét vagyis igazságot, eseményt és tanulságot foglal magában. A kép és képmás közt szembetünő hasonlatosságnak kell állani, különben az igazságra rá nem ismerünk. Legalkalmasb képeket az oktalan állatok országa szolgáltat, minthogy természeti ösztönük által az emberhez közelitnek, és emberi tulajdonságokat ugymint ravaszságot, irigységet, haragot, boszut, gyávaságot, félelmet szemléltetnek. Noha illy köl-

tött eseményben az állatok emberi módon beszélnek és cselekednek, még is természetöknek jellemével megegyezőleg lépnek föl. Mi a tanulságot illeti: nem elméleti, hanem gyakorlati, sőt erkölcsi igazságot közöl. Erre nézve a mese világos, egyszerü, de nemes előadást követel. — Az ó korban Aesopus volt a legjelesebb meseköltő, miért is némellyek őt nevezik e költemény szerzőjének, de helytelenül, mert jóval előbb már Hesiodus közlött meséket. A római Phaedrus nagyrészt Aesopust utánozta. Eredeti meséket adtak: Lokman (arab iró), Lafontaine, Gellert, Fáy András, Czuczor, Szent-Miklóssy Alajos.

A mesétől a példabeszéd — parabola — abban különbözik, hogy ez utóbbi egyedül az emberi életből van meritve, millyenek az evangeliumi példabeszédek.

IV. CZIKK.

SZINÉSZETI KÖLTÉSZET.

84.

A szinmű a regélő költeményektől nem csak alakra, de tartalomra nézve is különbözik. (86. szám) Közvetlen tárgya az emberi cselekvés, melly az egyénnek szabad akaratjából foly, vagyis az emberi lelkület. A lelkület szóban és tettben nyilatkozik: erre nézve szinműben beszélő és cselekvő személyek jelenkeznek. A költő majd egészen a háttérbe vonul s maga helyett a szinműi személyeket lépteti föl, mellyek a cselekvést a jelenlétnek, tehát a szülemlésnek és való kivitelnek képében szemléltetik.

A szinmünek tartalmát a cselekvés és beszélgetés képezi. Főtulajdonsága a jellemzet, melly a szinműi sze-

mélyeknek lelkületét határozott vonásokkal jelöli ki. (13-dik szám) A lelkületet a meggyőződések, szándékok, vágyak, szenvedélyek, szokások alapitják. A jellemnek egyéninek és élethűnek vagyis igaznak kell lenni, miszerint a föllépő személynek sajátságát képezi és ugy illik reá, hogy ama személy jelen helyzetében más alakot nem ölthet. Erre nézve a költőnek tiszte a jellemet okokkal támogatni — motiviren —, mellyek inkább belsők mintsem külsők, vagyis nem annyira a külvilág eseményein mint a személynek belsején, elméjén és akaratján alapulnak. Illy következetes jellemeknek remek példáit lelhetni Shakespeare szinmüveiben. A jellemzet a beszédben és cselekvésben tükrödzik. A cselekvésnek elmellőzhetlen kelléke az egység és öszhangzás, minélfogva a szinmű szorosan összefüggő egészet képez. Minden jelenetnek és fordulatnak nem csak a főszemélyre, hanem egy főeszmére is kell vonatkoznia; s a külvilág eseményei vagyis a viszontagságok csak ugy állanak illő helyen, ha jelentékenyek, ha t. i. a személynek szellemi életével közelebbi viszonyban vannak, és már azok hatnak a lelkületre, már ez foly be azokra. Minthogy e költemény szinpadra van szánva, kivántatik, hogy olly eseményeket és külső cselekvéseket láttasson, mellyek képesek szini hatást eszközölni és a nézőket kedvesen meglepni. — Minthogy a cselekvés kivitele gyors léptekkel halad, a beszélgetés folyását is sietteti. E beszélgetésnek jellemzetesnek kell lenni, mert minden kornak, életnemnek, lelki hangulatnak szózata különböző. A közlekedő személyek párbeszéddel élnek, melly annál nagyobb hatásu, minél határozottabb és élénkebb. A magánbeszédnek csak akkor van helye, midőn a cselekvést támogató — motivirende — szándékot és hathatós indulatot fejezi ki. Általában a szinműi nyelv a társalgás hangjához van szabva.

85.

Szinműben bevezetést, bebonyolitást és megoldást különböztetnek. A bevezetés a föllépő személyeknek helyzetét, szándékait, vágyait és reményeit ismerteti meg, és azok iránt részvétet gerjeszt. Erre nézve a költők különféle állásból szoktak kiindulni. Shakespeare kezdetben többnyire személycsoportot léptet föl, kik nevezetes eseményt, tettet, vállalatot környeznek; Göthe pedig mellékszemélyeket vezet be, kik a főszemélynek jellemét kezdik megismertetni. — A figyelmet a bonyolódás éleszti, melly az érdekek, vágyak és törekvések elleni akadályokból keletkezik. Ezen akadályok némi belső és külső szükségességgel támadnak, s már a személy természetéből, már a külvilág alkatjából folynak. — A megoldás az egésznek eszméjét fejti meg, minek elemeit a szinmünek előadott részletei foglalták magokban, s mit előre látni ugyan nem, de sejdíteni lehetett. E megfejtésnek érdeke nő, ha világos, rövid és teljes.

A szinművet szini előadása végett fölvonásokra és jelenésekre osztják. Nagyobb müvet helyesen három fölvonásban adhatni a bevezetés, bonyolódás és megoldás szerint, azonban az öt fölvonás már nagyon lábra kapott.

86.

Az emberi életnek szomoru és vig oldala szerint a szinmünek két főnemét különböztetik, t. i. a szomoru és vigjátékot — tragoedia et comoedia —. Ezekhez a sokágu vegyes szinjáték és a dalmű — Oper — járul, mellyek a két főnemet közvetítik.

87.

A szomorujáték az embernek bal sorsát és szellemi küzdését láttatja. E látmányt nem a szenvedés, ha-

nem a magasabb szellemi erő, az ész és vallás ereje, mit a küzdő nyilatkoztat, teszi érdekessé. (32-dik szám) A szellemi erőt az erényes ember érzéki jólétének, sőt életének föláldozása által, a bünös pedig vétkének elismerése és a szenvedésnek férfias türése által tanusitja. Az erény és sors közti aránytalanságot a gonosztevőnek lelkismereti furdalása és halála, az ártatlanul szenvedőnek lelki nyugalma és magasabb jutalomnak reménye egyenlíti ki. — E költeménynek fönségéhez a beszédnek nemes öltözete illik. Koszorus költők: Aeschylus, Sophocles, Euripides görögök, Seneca római, Alfieri olasz, Lope de Vega spanyol, Corneille, Racine, Voltaire francziák, Shakespeare angol, Schiller, Göthe németek, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Horváth Cyrill, Szigligeti, Nagy Ignácz magyarok.

88.

Vigjátékban a költő az emberi életnek nevetséges oldalait nemesebb alakban adja elő. (37-dik szám) Czélja a nemes fölvidítás, mit az életnek furcsa helyzetei, váratlan meglepetések, vig jellemzetek utján ér el. Kitünőbb vigjátékokat irtak: Aristophanes, Plautus, Terentius, Calderon, Moliere, Voltaire, Lessing, Kotzebue, Kisfaludy Károly, Fáy, Vörösmarty, Gaal, Jakab István, Nagy Ignácz, Szigligeti, Vachot Imre, Scribe franczia.

89.

A szinjátéknak vegyes nemei szövevényes eseményeket a közéletből, alrendü tréfát (37-dik szám), regényes kalandokat, tündér regéket terjesztenek elő. Ide tartozik a szoros értelmü szinjáték vagyis drama, a bohózat, lovagjáték, tündérjáték. Jeles drámákat irtak: Kotzebue, Raupach, Dumas Sándor, Hugo Victor, Kis-

faludy Károly, Nagy Ignácz; bohózatokat Nestroy, Gaal; lovagjátékot Göthe, Raupach; tündér regéket Raimund.

90.

Dalműben a költészettel a zenészet közremunkál. A daljáték már vig, már komoly. Illyeneket irtak: Scribe, Romani, Egressy Benjamin.

II. FEJEZET.

SZÓNOKLAT.

91.

A szónoklat müvészileg szerkezett beszéddel lelkesíteni és buzdítani törekszik. Az ékesszólás czélja nem a puszta elhitetés, különben a hideg álokoskodó is a szónok dicső nevét viselné. Lelkesedés a vallás, haza, önállóság, szabadság, kötelesség, minden jó és nemes iránt, szóval a nemes buzgalom lelke a szónoki beszédnek, melly a hallgatók kedélyében rokon szellemet költ, és az akaratot nagyszerü elszánásra inditja.

Némellyek a szónoklatot a szép müvészet köréből kizárják azon okból, mert külső czélt tüz ki, a gyakorlati életnek ügyeit veszi tekintetbe, hathatós és életteljes előadással az akaratra hatni törekszik. Igaz, hogy a szónoki beszéd nagyrészt az értelemnek müve; de nem ered-e szintugy mint egyéb szép mű magasabb lelkesedésből? nem üzi-e abban játékát a teremtő képzelem? nem felel-e meg a müvészet követeléseinek? Midőn Demosthenes ékes beszéddel honfiait a macedonoknak hóditásvágyára és cseleire figyelmezteti, egyszermind pedig nemzeti függetlenségre buzditja, szintolly lelkesedéssel szól, és a hazafiság eszméjét szép alakban szemlélteti, valamint Homerus, midőn Iliásában nemzetének dicső tet-

teit énekli. Hogy a szónok az akaratra hat, avval művének becsét nem csökkenti, mert a fönséges dal — oda — is az olvasóban lelkesedést éleszt.

92.

Minthogy a szónok nemes czélját nem csak képdus szavak, hanem az ország ügyeit és az élet viszonyait fölfogó ismeretteljes beszéd által éri el: ennélfogva kivántatik, hogy elméje gazdag gyakorlati ismeretekkel legyen ellátva, minélfogva bölcs és üdvös tanácsot legyen képes adni. Ismerje továbbá hallgató közönségének állását, hogy igy ennek nézeteit, vágyait, igényeit, reményeit vehesse tekintetbe. Mivel a szónok meggyőződést és lelkesedést vesz czélul, erre nézve nélkülözhetlen kelléke a rendszeres értelem, melly az eszméket illő rendbe hozza, azokat kellően értelmezi és alapitja, s ekkép meggyőződést eszközöl a hallgatókban, továbbá a gazdag képzelem, melly látható képeivel életet önt a beszédbe, s hatályát hangkellemmel és meglepő fordulatokkal emeli. E szóhatály tekintetéből a szónok a nyelvnek teljes birtokában legyen, miszerint kincseivel tetszése szerint intézkedhessék. Meggyőződést pedig csak ugy szerezhet, ha akaratját nemes szándék vezérli, és böcsületessége el van ismerve. Végül minthogy a beszéd szavalásra van szánva, erre nem csak erős és hajlékony hang, hanem hiv emlékezés, lélekéberség, bátor kedély és czélszerü tagjártatás is szükséges.

93.

Azon tekintetből, miszerint a beszéd szóbeli előadásra van szerkesztve, belső és külső ékesszólást különböztetnek. Igy először a beszéd szerkesztéséről, azután elmondásáról értekezendünk.

94.

A szónoki beszédnek szerkesztésében ismét belsőre és külsőre figyelmezhetünk: a belsőt a gondolatok szerkesztése, a külsőt azoknak szóbeli öltöztetése teszi.

A gondolatok szerkesztése az előadandó tárgytól — thema — függ, minek helyes választása a szónoknak finom tapintatát és ügyességét tanusitja. Olly tárgyat vegyen föl a szónok, melly nagyjelentőségü, s miről mély belátással, teljes meggyőződéssel és élénk lelkesedéssel szólhat. Ha a tárgy adva van, vegye azon tekintetéből, melly központját teszi, miből legtöbb oldalról fejtegetheti, s mi által érdekét legjobban emelheti. — Az egésznek elrendezésében vezérfonalat nyujt a gondolkodástan, jelesen a szerkesztő módszer, miszerint a határozás, osztás és bizonyítás utján az előadandó tárgy kellő fénybe állittatik, sokoldalusága kitüntetik, alapossága szembeszökővé tétetik.

A beszédnek főrészei e következők. 1. A bevezetés, melly az előadandó tárgy iránt figyelmet és részvétet gerjeszt, ahhoz utat készit, fejtegetvén azt, mi értelmes fölfogására szükséges. Azon esetben is, midőn hosszas bevezetésnek nincs helye, a szónok olly állást vesz, miszerint tárgyával meglepőleg lép föl, például váratlanul köti azt időhöz, helyhez, a hallgatósághoz, vagy más eseményhez. A bevezetés helyes: ha rövid és ugy van szabva az egészhez, mint az ember feje testéhez, ha a többi részekkel életmüves összefüggésben áll, az egésznek eszméjéből támad és nem jelenkezik mint idegen rész, ha alkatja szorgalmas kidolgozásra mutat. Ha a szónok a bevezetésben hanyag, unalmat szül és czélt veszt. 2. Az alaptétel — propositio oratoria — és a hol szükséges, az elosztás. Ama

tétel, melly által a fölvett tárgyat világosan és röviden közli, néha el is maradhat, midőn tudniillik a nélkül is tisztán kiviláglik a beszédből, vagy midőn a körülményekre nézve tanácsosb azt elrejteni, mivel például a közszavazat ellen van. Nyiltan ki kell fejezni akkor, midőn a szempontot, az irányt jelöli ki, melly szerint a hallgatóság a beszédet méltányolja. — Az elosztás a tárgynak taglalandó főoldalait számitja föl. Minthogy a tárgyat több szempontból tekinthetni és eloszthatni, ama nézeteket válaszsza a szónok, mellyek a beszéd czéljának, helynek, időnek és a hallgató személyeknek legjobban megfelelnek. Szabályosságra nézve annál tökélyesebb az elosztás, minél jobban közelit a gondolkodástanihoz. 3. Fölvilágositás, a régieknél elbeszélés — narnatio —, mivel azoknak beszédei eseményeket tárgyaltak. E helyen a szónok ama adatokat közli, mellyek a tárgynak tisztába hozására szükségesek, és annak olly kedvező szint adnak, minélfogva a szónak czélját könnyen elérheti. Példa erre Cicero beszéde pro Milone. 4. Bebizonyítás vagyis a bizonyító okoknak azon elrendezése és taglalása, mellynek eredménye a meggyőződés és akarati elhatározás. A bizonyító okok nemei: a) az ész-okok, mellyek általános elvekből és eszmékből egyes eseteket hoznak ki, b) a tapasztalati adatok, mikből egyetemes szabályokat képezünk, c) a tanubizonyítások, mellyek az állitást támogatják, d) példák, mellyek az igazságot fölvilágitják. A bizonyító okokat mindenkor helyhez, időhez, személyekhez kell alkalmazni. E helyen a szónok az ellennézeteket is tekintetbe veszi. — Minekutána a szónok elegendő okokat hozott föl meggyőződésre s mintegy oktatással az értelmet foglalkodtatta, a hallgatók kedélyéhez szól és azt meginditni ügyekszik. Illy lelkesítésre mély lélektani ismeret szükséges,

minélfogva képes legyen az indulatokkal ugy bánni, mint a hajós a vitorlákkal. 5. Befejezés, miben a szónok a főindító okokat röviden, de háthatósan ismétli a végett, hogy az akaratot végelhatározásra inditsa.

95.

A beszédnek szóbeli öltöztetése — elocutio — a hangkellemre, körbeszédre, a képdus és élénk kifejezésekre, röviden a szónoki ékességre vonatkozik, melly a beszédnek méltóságot, szemlélhetőséget és elevenséget ad, szóval lelkesit. A hangkellemet a szavaknak és mondatoknak gördülékeny folyása és szép öszhangzása létesíti. Ellentette e hangkellemnek a szegletesség és keménység, mellyet az egyhanguság, a mássalhangzók halmaza, az egytagu szavaknak egymás utáni következése okoz. — A körbeszéd a hangkellemet emeli, és a szónoki mértéket — numerus oratorius — alapitja. E beszéd az egyszerü és összetett mondatokat olly összeillő egészbe füzi, melly nem csak helyes arányt, hanem bevégzett gondolatot is tüntet ki. — A képes és élénk beszéd a szócserének és szóhelyzetnek czélszerü használását követeli, miről a költészetnél volt szó.

96.

A külső ékesszólás a szavalást és tagjártatást foglalja magában — declamatio et actio —. A szavalásnak alapja a szavaknak a gondolatokhoz és érzelmekhez alkalmazott kiejtése. Erre ép beszédműszer, erős, hajlékony, tiszta és kellemes hang kivántatik. A kiejtésnek értelmesnek és természetesnek kell lennie, mitől távol legyen minden erőtetés, mesterkéltség, tulzás. A szavalásnak főtulajdonsága a jellemzet, miszerint a szónok szavát előadandó tárgyához alkalmazza. Igy például a

körbeszédnek előzményét emelkedő, következményét pedig leszálló hanggal kell előadni. Szintugy a kérdést az emelkedő, a feleletet a leszálló hang jelöli. De nem csak a gondolatokhoz, hanem az érzelmekhez is kell a hangot szabni. A szelidség és részvét gyengéd, a harag kemény és heves, az öröm gyors, a bú lassu előadást követel. Sőt a hangnak a beszéd czéljával is meg kell egyeznie. Van alaphang, melly az egész beszéden át leng. Igy például Cicerónak egyik beszédében ünnepélyes komolyság, másikban indulatosság uralkodik. Különösen a beszéd részeit illetőleg: a bevezetés általában a nyugodt kedélynek szózata, kivéve ha a szónok megtámadólag lép föl, mikint Cicero Catilina ellen. Az alaptételnek ugy mint a részeknek kijelölését emelkedő és erős hang, de lassu előadás jellemzi. A fölvilágitást vagy elbeszélést a kedélynek vidám hangulata élénkíti. A bebizonyitásnak nyomatékosságát a szónok hathatós szóval nyilatkoztatja. Befejezésben a beszéd legmagasabb, legerősebb hangu, és leggyorsabb előadásu, kivéve ha az egyházi beszéd imával végződik, minek elmondása ünnepélyes. — A tagjártatásról a szinészetnél értekezendünk. (A szavalásról jelesen irtak legujabban: Heinsius „Theoretisch-praktisches Lehrbuch der Lese und Vortragskunst, Leipz. 1833," melly magyarra fordittatott e czim alatt: Szavalástan, Heinsius nyomán, Nagy-Szombatban 1840," továbbá Ramershoffer Val. győri tanitó illyczimü pályamunkában: Szavalattudomány.)

97.

A szónoki beszéd tartalomra és jellemre nézve két nemü: polgári és egyházi. A polgári ismét tárgyra nézve különféle, ugymint: országügyü, törvényszéki, tanintézeti — academica —, üdvözlő, dicsőitő — pane-

gyrica —. Jeles szónokok: Isocrates, Demosthenes, Cicero, sz. Ágoston, Pitt, Fox, Canning, O Connell, Honfiaink: Pázmán Péter, Nagy Pál, Kölcsey, Albach, Lonovics püspök, Deák Ferencz, Bezerédy, Klauzál.

III. FEJEZET.

ZENÉSZET.

98.

A zenészet lényege az, hogy érzelmeket tagolatlan hagokban müvészetileg ad elő. Minden kedélyi hangulatnak vagyis érzelemnek sajátságos hangja van: a teremtő képzelem az érzelmeknek hangjait szép egészszé füzi össze azaz zenemüvet készit. Minthogy e hangok játéka a kedélyből és képzelemből fakad: a zenészet méltán foglal helyet a szép müvészetek között. — A zenemü közvetlenül az érzelem szava, mi által nagyon rokon a lantos költeménynyel. Mind a kettő közvetlenül a kedélyből ered, de a lantos költemény tagolt hangokban azaz szavakban, a zene tagolatlanokban árasztja ki érzelmeit. A zene ugy mint a költemény a képzelem röptét emeli, az életnek vig és szomoru állapotjait visszaidézi, és ekkint már örömre inditja a kedélyt, már búba meríti. — Minthogy a zene érzelmeinknek viszhangja, ennélfogva nem puszta utánozáson, hanem természeti alkatunkon alapszik, minélfogva az embernek megindult kedélye hangokra fakad, miért is a zene egykoru az emberi nemzettel.

99.

Mivel a zenészet föladata az érzelmeket hangokban és pedig müvészileg szerkezett egészben előadni, könnyen érthetni, hogy a zenemüvésznek nélkülözhet-

len kelléke az érzékeny kedély és gazdag meg élénk képzelem, mik által képes eredeti müvet előállítani. Ezeken kivül a zenemű szerzőjének a zenészetnek egyetemes szabályait — Generalbass, Grammatik der Musik — jól kell tudnia, mert a münek külső szépsége vagyis szabályossága ama szabályok használatától függ.

100.

A zenemünek elemei: a zenedal, öszhangzat, hangmérték — melodia, harmonia, rhythmus —. A zenedal a magas és mély hangoknak szépen összeillő folyása vagyis a hangok lejtése, melly a zenének lelkét teszi. Ezen dal a zenésznek kedélyi hangulatától és szabad képzelemjátékától függ. Hogy a zene egy szép egészet képezzen, arra alaphang — Grundton — kivántatik, melly az uralkodó érzelemnek vagyis főhangulatnak viszhangja. Minél sajátságosabb ezen hangulat, annál ujabb és eredetibb a zenemű. — Minden érzelemnek, minden indulatnak sajátságos alaphang felel meg, mit a zenésznek figyelembe kell vennie. Mély hangok mindenkor komolyságot, bút, magasab derültséget, örömet fejeznek ki. Sőt a különféle hangnemek — Tonarten — is saját jellemmel birnak: igy a kemények — dur — általában élénk és vidám érzelmeket, a lágy hangnemek — moll — szelidséget, bút jellemzenek. C dur jelleme a természetes egyszerüség, őszinteség, bizakodás, erős elhatározás; D dur a diadalhangja; E dur a vigadásé stb. — Mindegyik hangnemnek rokon hangnemei vannak, mikkel egyesülhet, igy például G durhoz C és D dur járul, mik között a zenedal lejt a nélkül, hegy egységét zavarná.

101.

Az öszhangzat több hangnak egy időbeni egyezését szép alakban terjeszti elő, mi által a zenemű válto-

zatosságot, erőt és teljet nyer. Hucbaldus (Ubaldus) sz. benedeki szerzetes első volt, ki az egyidejü hangösszeköttetésről irt. Értekezéseit a tudós Gerbert Márton adta ki, és Hucbaldról azt irja, hogy 930-dikban halt meg. A régiek hihetőleg csak a tágasabb értelmü öszhangzatot ismerték, minélfogva az egymást fölváltó hangok szép egészszé avvagy zenedallá egyesülnek. A szoros öszhangzat a hangegyent — Accord — alapitja.

102.

A hangmérték a zenedalt időszakocskákra osztja, mi által a zene némi szabályosságot ölt magára. E hangmérték az érzelmeknek gyors, vagy lassu folyását jelöli, miből érthetni, hogy nem önkénytől, hanem a kedélyi hangulattól függ. Az egyhangu dob egyedül azon hangmérték által vezeti a hadsereg lépését. — A hangmértékhez a hangidő — Takt — és hangmozdulat tartozik. A hangidő a hosszu és rövid hangoknak változatlanul megújuló időmértéke, melly hangmértéknél az, mi szótagmértéknél a láb, táncznál a lépet — Schritt —. E hangidőnek nemei különfélék, és ugy mint a hangnemek kedélyi hangulatot jellemzenek. A kétnegyed hangidő legcsekélyebb jellemzettel bir, mindazáltal részeinek helyes aránya nyugodt kedélyre mutat. A háromnegyed mint egyenetlen hangidő alkalmas a ki nem elégített vágyódásnak nyilatkozására. A négynegyed férfias komolyságot, erőt, bátorságot, fönséget jelöl. A kétnyolczad heves akarati elhatározást, daczot, megvető gúnyt, a háromnyolczad kellemet, bájt fejez ki. — A hangmozdulat — Tempo — a gyorsaság fokát adja elő. Ennek öt neme van: az igen lassu, a mérsékelt lassu, a lassu és gyors közti középső, az élénk, a gyors — Largo, Adagio, Andante, Allegro seu Vivace, Presto —.

A hangmértéket némi jelek ismertetik meg. A mai kóták vagyis zenejegyek rendszerének kidolgozását Franconak (sz. Kölnben 1050. meghalt mint a lüttichi székesegyháznak scholasticusa 1090) tulajdonitják.

103.

A zene kétféle : hangszeres és éneklő — Istrumental- und Vocal-Musik —. Van fuvó és húros hangszer : amaz jobban közelit az emberi hanghoz, ez alkalmasabb az éneknek kiséretére. A fuvó hangszereknek sajátsága a hangoknak egyszerüsége, ereje és telje, a húrosaké a szabadabb hangjáték és müvészi gazdagság. A hangszerek rendében a nádsíp és lant — lyra — mintegy közép helyet foglalnak, minek jobb oldalán a férfias hangu sivító (Klarinette), hegedü, trombita, gyászsíp (Posaune), búgó (Fagott), kis és nagy bőgő (Violoncelle, Violon), bal oldalán pedig a szelid hangu, női érzelmességü fuvola, hárfa, guitarre, nagy hegedü (Viole), fönkürt (Oboe), az angolkürt és vadászkürt állanak. Az orgona és zongora kis zenekart képeznek. Mindegyik hangszernek külön érzelem felel meg, mellynek kifejezésére kiváltkép alkalmas. Igy a sivító ugy mint a hegedü kedélyi derültséget, magas örömet fejez ki. A fuvola, hárfa, guitarre szerelmi vágyódást, a nagy hegedü és vadászkürt szelid busongást, a trombita daliás örömriadást nyilatkoztat. A búgó és gordon a zenedalt férfias méltósággal kiséri és az öszhangzat fölött őrködik.

Az ének — Gesang — egyedül az emberi hangra vonatkozik, melly ősalakja minden zenészeti előadásnak, mert minél jobban közelit hozzá valamelly hangszer, annál hathatósban inditja a kedélyt, az attól távolabb álló hangszer többnyire segéde és kisérő társa

a zenedalnak. Egy hangszer sem képes ugy mint az ember szava minden érzelmet tisztán érthetőleg és életteljesen vázolni. Müvészi énekre mindenek előtt tiszta, erőteljes, hajlékony és nagy fokozatu hang kivántatik, mikhez járuljon a zenejegyek ismerete, a hangidőnek szoros megtartása, a szavaknak érzelemteljes kiejtése.

104.

A zenének nemei: az egyházi, szinházi, tánczzene. A zenemüvek ágai: 1) a concert, melly utánzása a magándalnak, de teljes kisérettel, 2) a sonáta, miben mintegy párbeszéd érthető, 3) a serenáda, melly a zenészetnek idyllionja, 4) a symphonia, melly több főtételt ad elő, s minden hangszert majd egyaránt foglalkodtat. — Jeles zeneköltők: Cherubini, Rossini, Bellini, Donizetti olaszok, Händel, Gluck, Mozart, Haydn, Beethoven, Weber, Strauss, Lanner németek, Mehul, Auber, Musard francziák, Bihari, Bartay, Erkel, Egressy Benjamin, Thern magyarok. Liszt hazánkfia mint zenehős ismeretes.

IV. FEJEZET.

SZINÉSZET.

105.

A szinészet azon neme a müvészetnek, melly a szinmüvet a szavalás és tagjáték eszközlésével előadja. E szerint a szinészet részint a hangzó, részint a képző müvészetekhez tartozik avvagy azokat közvetíti.

Minthogy a szinész más személyt képvisel, és játékával emberi jellemet meg cselekvést szép alakban szemléltet: ennélfogva tiszte a szinműi személyt élethiven ábrázolni, mire nézve a szinésznek ugy mint a köl-

tőnek lelkesedéssel kell birnia, különben nem lesz képes a költeménynek szellemét jól fölfogni és életteljesen előadni. E hivatás a színészben élénk képzelmet, érzékeny kedélyt, éber figyelmet, mély emberismeretet, tisztán érthető beszédet, könnyü és ügyes testmozgást követel. — A szellemi és testi tulajdonokkal ellátott színésztől továbbá kivántatik, hogy előadandó szerepét jól ismerje, tudniillik ismerje azon személynek, kit képvisel, jellemét, erkölcseit, szólás és cselekvésmódját. Annyi az emberi jellem és cselekvés, a hány a vérmérsék, kor, életnem, müveltségi fok. A színésznek szerepe már urat, már rabszolgát, most gyávát, majd hőst, egykor vig embert, máskor búskomort tárgyaz. Minden szinmünek neme saját jellemmel bir. A szomorujátékot nemes komolyság, a vigjátékot tréfa, szeszély, elmésség bélyegzi. — De a színésznek arra is kell ügyelnie, hogy nem csak saját játéka szép öszhangzó egészet képezzen, hanem mint része a szinmünek az egészszel is azaz a többi személyek szerepével szépen egyesüljön. Végre óvakodjék a színész a tulzástól, és akkor is mérsékelje magát, midőn legnagyobb indulatot fejez ki, nehogy hangja erőtetés által rikácsolóvá, mozgása a hevességben nemtelenné, szóval nehogy játéka torzképpé fajuljon.

106.

A színészeti előadást a szavalás és tagjáték eszközli — Declamation und Mimik —. Minden érzelemnek és indulatnak megfelelő hangja és mozgalma van, mit a színésznek helyesen ki kell fejeznie, ha jellemzetes játékot szándékozik adni. Szavalásra a színésznek hiv emlékezéssel kell birnia, hogy szavalandó szerepét minden akadály nélkül elmondhassa. Ezen kivül szava hangos és kiejtése tiszta legyen, általában az előadan-

dó tárgyhoz alkalmazva, tehát már gyors; már lassu, hol erős, hol gyengéd, mindenkor pedig kedélyből fakadjon. — A tagjártatás a természetes néma beszéd, melly az élőszónak nyomatékot és élénkséget ad. A természeti jeleken kivül a müvészi tagjáték mesterséges jelekkel is él, miket a müveltebb társalgás alapított, minő a tisztelkedésnek, az esküvésnek jele. Minthogy a tagjáték a gondolatokat, érzelmeket és vágyakat szemlélhetőkké teszi, ennélfogva főszabály: hogy a tagjártatás érthető, jellemzetes, élénk legyen. Azonfölül a tagjátékban könnyüség, melly távol legyen minden erőtetéstől, továbbá nemes illedelem, melly minden aljast és tulságost elmellőz, s végre öszhangzat kivántatik, miszerint az egyes jelek és mozgalmak, valamint zenemüben a hangok, az egészszel szép összeköttetésben álljanak. A szemnek nem szabad könyeznie, midőn a száj mosolygásra nyilik, sem a kéznek boszúsan fenyegetnie, midőn az arcz szelidséget fejez ki.

A szinészeti tagjáték szabadabban és nagyobb körben mozog, mint a szónoki. A szónok akár szószéken, akár a gyülekezetnek közepén áll, helyzetét nem változtatja, egyedül kezeit és fejét mozgatja, tagjátéka pusztán a szavalást és abban is csak a nyomatékos szavakat kiséri. A szinész szabad állással bir, és nem csak szavalás közben, hanem azon kivül is játszik.

107.

A tagjátéki müvészethez közönségesen a némajátékot és a müvészeti tánczot számitják. A tagjátéknak kelléke a tiszta érthetőség, a határozott jellemzet és hív előadás; de ha a tagjártatást a szavalás, az élő szó nem támogatja, nem csak némi érthetlenséget, hanem fölösleges mesterkéltséget is mutat.

V. FEJEZET.
RAJZMÜVÉSZET ÉS FÖSTÉSZET.

108.

A rajzmüvészet alapja a képző müvészeteknek, mellyek t. i. látható képeket terjesztenek elő. Mind ezek az anyagtól sokkal jobban függnek, mint a hangzó müvészetek, miért is a képző müvésznek nem csak anyagát jól kell ismernie, hanem egyszersmind a czélszerüségnek, jellemnek és életnek előadásában magát anyagához alkalmaznia.

A föstészetnek nélkülözhetlen segéde a rajzmüvészet, melly a képeket egyszerü vázolattal jellemzi. E két müvészet alakjait nem pusztán térben mint a szobrászat, hanem a területtel együtt állitja elő; azonban a szobrászat való testeket, a rajzmüvészet és föstészet pedig csak látszatókat nyujt. Azonfölül e két müvészet a távlátszat — Perspective — segedelmével a távolt és közelt láttatja. A rajzkép csak némi szempontból és egyoldalu nézetben szemlélteti tárgyát; már pedig a tárgynak látszató képe a változó helyzet és távolság szerint maga is változik, és pedig olly módon, hogy a távolabb tárgyak kisebb és határozatlanabb vázolatban s igy homályosabban jelenkeznek. E távlátszatra a természetnek figyelmes észrevevése leghivebben oktathatja a müvészt.

A rajzolás nemei : 1) a körrajz — Contour —, melly a tárgyat határvonásaiban vagyis legegyszerübb vázolatban szemlélteti, 2) az egyszinü rajzolás, melly az árnyéklatot jelöli ki, és eszközeire nézve sokféle, ugymint: tollrajz, irónrajz vörös, vagy fekete ir-ónnal, tusrajz fekete föstékkel.

109.

A föstészet a rajzoláshoz a szinezetet adja, mi által mintegy életet önt a rajzképbe. A szinezés szabályait a müvész a természetnek kémlelése, a jeles müveknek tanulmánya és sokoldalu gyakorlata által szerezheti meg. Azon legyen a müvész, hogy a rajzolat és szinezet, e föstménynek e két eleme, öszhangzó egésszé egyesüljön, nehogy egyiknek kitüntetésével a másiknak rövidséget okozzon. Ha a rajzolat főszerepet játszik, a bánásmód keménynek, ha pedig a szinezet tulnyomólag hat, lágynak neveztetik.

110.

Minden szép münek s igy a rajzképnek értéke is müvészi fölfogásától és előadásától függ. A fölfogás avvagy tervezés — Composition — a müvésznek teremtő szellemét tünteti ki, minélfogva a mű nem puszta másolat, hanem eredeti új kép. Eredeti fölfogásra senkit sem oktathatni, de igen elrendezésre — technische Composition — adhatni utmutatást. Ezen elrendezés a részleteknek kidolgozására és a csoportozásra vonatkozik — Gruppirung —. Minél határozottabban és jellemzetesben fogta föl a müvész az egésznek eszméjét, annál inkább sükerülend neki a részeknek illő arányt és öszhangzatot adni, mi végett főleg azt, mi lényeges, vegye tekintetbe, és ne terhelje a rajzot mellékességgel. Csoportozásra mintául némellyek a szőlő fürtöt, mások a gúlát ajánlják. A főalak mindenkor a legkitünőbb helyre állittatik, melly többnyire a közép; ha két alak van, azok a térnek két oldalán egymással szemközt állanak; három alaknál pedig a gúla idomát használhatni. — Az előadás nagyjelentőségü, mivel a kivitel a münek jellemét és a müvésznek bánásmódját, ennélfogva a tárgyi-

lagos és alanyi jellemet szemlélteti. Főtulajdonsága az érthetőség és élénkség, mit föstészetben a kivilágítás — Beleuchtung — és árnyékolás — Schattirung — eszközöl, minélfogva a lényeges részek világosabban, a mellékesek homályosabban tüntetnek ki. Például szolgál Correggio éje.

111.

A föstészet tárgyra nézve különféle nevezetü. Van először tájföstészet, melly mintegy lantos költeménye a föstészetnek, s jótékonyan hat az életerőre. A tartománynak különféle helyzetei és tárgyai, a róna vidék, az óriási hegyek, a tengernek határtalan tükrözése, a mezőn legelő nyáj, s ezekhez hasonló jelenetek a kedélynek érzelmeit hathatósan élesztik. Illy föstménynek értékét a jellemzet, természetesség és kellem alapitják. Második helyen az állatföstészetet emlithetni, melly a tájföstészetnél határozottabb egyediséget vagyis jellemzetet és nagyobb elevenséget követel. Magasabb helyen áll az ember és története, ki szellemi természeténél fogva a földi lények körében főpolczon áll, és ama sajátsággal bir, miszerint nem csak az uralkodó indulatok és szenvedélyek, hanem az elmei tökélyek és gyöngeségek például éles elme és ostobaság, továbbá erkölcsi tulajdonok ugymint őszinteség, ravaszság magokat az arczban, a homlokon és szemben látható jelek által nyilatkoztatják. Ezt a föstészet jótékonyan használhatja, miből a jellemrajzok — Characterbild — keletkeznek. E nemben jeleskedtek: Raphael, Michel Angelo, Rubens, Holbein. Zenobia Angelonak müve asszonyi fönséget ábrázol. Az emberrajzhoz az arczkép és történetrajz tartoznak, mellyek akkor birnak müvészeti értékkel, ha jellemzetesek. Raphael X. Leo és II. Julius arczképeiben jeles példát adott arra, mikint kell illy rajzokat jellem-

zeni. A történetrajz emberi cselekvést tárgyaz, minek főkelléke a szembetünő érthetőség, miszerint a mű önnönmagát értelmezi. Ezt az alakoknak jelentékeny állása, látszató mozgása és tagjártatása eszközli. Raphaelnek kárpitjai e nemben kitünő példányokat szolgáltatnak, minők: Christus föltámadása, Ananias halála, Pál térítése. A történetrajz tárgyai: bibliai történetek, minőket Raphael a vaticanumi boltozaton rajzolt, a világ teremtésétől Christusig ötvenkét képben; közéleti jelenetek, például vásár; ütközetek, millyen Constantinus ütközete Raphaeltől; hitregei történetek, például az óriások ütközete az istenekkel; végre allegoriák és jelképek, mellyek mint jellemrajzok tetszenek, például Guido Reni szerencse asszonya. A legszebb vallási tárgyaknak egyike a szent szüzet jellemző madonna, mi Raphaelnek leginkább Piacenzában szent Sixtus templomában sükerült. — Említést érdemelnek a torzképek, minőket Hogarth remek ecsete vázolt, és a kisded-festmények — Miniatur —.

112.

A festészet különféle anyagot használ, mire nézve nemei: 1) a vízfestés — Wassermalerei —, melly vízben olvasztott és enyvvel vegyített festékekkel él. Illy festékek gyöngéd szint adnak, és a tárgyak fényét csalódásig utánozzák, miért is a szini díszitményekre czélszerüleg alkalmaztatnak, 2) Az olajfestés, melly az olajos festéktől veszi nevezetét, s mit van Eyk a 15-dik században nagy tökélyre vitt. E festékek valamivel homályosabb, de elevenebb, kellemesebb szinezetet szolgáltatnak. Illy festékek azonban csak hamar szinöket vesztik, és könnyen elporosodnak. 3) Az üvegfestészet, minek nyomára a 10. és 11-dik században akadunk, melly korban divattá vált a templomokban festett üve-

geket használni. E föstésnek főkelléke a szinek egyszerüsége és ragyogó tüze, melly czélnak a terjedelmes ablakok inkább mintsem a szükek felelnek meg. 4) A mosaikföstés, mit sokszinü kis üveg és márvány-czövekek, vagy drága gyöngyök eszközölnek, s miben az ügyes szerkezet vagyis kézgyakorlat főszerepet játszik. Bécs óriási mosaik müvet bir, melly az úr vacsoráját ábrázolja, s minek szerzője Raffaeli. 5) Frescoföstés, miben szinte vízfösték használtatik, de homokból és mészből újdon készült nedves vakolatra alkalmaztatik. Illy fal-diszitésnél a föstékek eleinte homályosak, de ha megszáradnak, világosakká lesznek. Angelo és Raphael frescoképei a sixtina kápolnában és vaticanumban dicső müvek. Vannak egyéb nemek is: alla tempera-föstés száraz alapzaton érczföstékkel; pastell-föstés száraz kréta nemü föstékkel; viaszföstés — Enkaustik — beégett viaszszal; zománczolás — Email — beégetett üvegnemü föstékkel vagy üvegmázzal.

Remeklők a föstészetben: Polygnotus, Zeuxis, Parrhasius, Apelles görögök. A keresztények oskolákra oszlanak. 1) Az olasz oskola, melly ismét több ágazatra szakad, ugymint: florenczira (Cimabue 1280, Michel Angelo), rómaira (Perugino, Raphael), pármaira (Correggio), velenczeire (Titian), milanóira (Leonardo da Vinci), bolognaira (Caracci, Guido Reni). 2) A német oskola (Schöngauer Márton, Dürer Albrecht, a Behamok, Holbein). 3) A németalföldi és pedig a hollandi (Leyden Lukács, Rembrandt), a belgiumi (Rubens, van Dyk). — Barabás, Markó föstészeink.

VI. FEJEZET.

SZOBRÁSZAT.

113.

A szobrászat nem csak látszató, hanem való testeket állit elő szép alakokban, azonban az anyag szilárdsága által sokkal szükebb határok közé szorul, mint a föstészet. A szobrász ugy mint a föstész képes nem csak a czélszerüt és jellemzetest, hanem az elevent is előadni.

Alakra nézve a képek vagy minden oldalról láthatók és pedig már teljes testüek azaz szobrok, már testrészüek azaz mellképek — Büsten —, vagy egyoldalulag széles alapzaton szemlélhetők — Relief —.

114.

A szobrászat állati és emberi alakokat már egyenkint, már csoportozatban állit elő. Illy alakoknak főkelléke a szorosan meghatározott jellemzet és nemes egyszerüség. Ezen határozottságot és egyszerüséget homályba boritja a szinezet és mesterkélt dísz, mit a szobrász okszerüen elmellőz. Ha a müvész szobraira szinezetet alkalmaz, a maga köréből kilép. Az öltözetnek — Draperie — csak akkor van helye, midőn azt a tárgynak eszméje és illendősége követeli. Igy a vestai szüzet a finom izlésü görög öltönybe burkolta. A szobrász nem csak a szinezettől, hanem a külső területtől is független, miért is alakjait óriási nagyságra emelheti, mit a föstészet meg nem tehet, mert illy alak meg nem felelne a föstmény elő és háttérének. Ellenvetésül azt hozhatná föl valaki, hogy a szobornak is külső térben kell állania, s igy helyzetének megfelelnie. S valóban némi

avatatlanok Phidiásnak azt vetették szemére, hogy ha Zeusa fölállana, a templomban el nem férne, melly okból müvét szörnynek gúnyolták. De a szobor önálló becscsel bir, és a külső tértől fényt nem kölcsönöz, minek következtében a terület szoborra nézve csak mellékes dolog. — A csoportozatban a szobrászat sokkal jobban van korlátozva mint a festészet, mert ez utóbbi alakjait a terület által is összefüzheti. Azonban a szobrászatnak hatalmában áll alakjainak olly állást és kifejezést, olly látszó tagjártatást adni, mi által némi cselekvést és közremunkálást ábrázolnak.

115.

A müvész nem csak szobrokat és mellképeket, hanem dombormüveket — Relief — is készithet, melly széles alapból — Grund — emelkednek. Illy dombormünek három nemét különböztetik meg: a magas dombormű, a mély és középmagasságu — hautrelief, basrelief, mezzorilievo —. E mű az alakot már egy oldalról és pedig vagy balról, vagy jobbról láttatja — en Profil —, vagy teljes és egyenes ábrázatban, ugy hogy a bal és jobb oldal egyenlően látható — en Face —. Mausolus királynak siremléke remek dombormüveknek kincstára volt. A dombormüveket diszitményül használhatni.

116.

Az idézett müvészethez számithatók: 1) A szoros értelmü szábrászat — Bildhauerei —, melly márványból vagy más kemény kőből már teljes termetü szobrokat, már mellképeket vés ki. Erről már részletesen értekeztünk. 2) A képöntés — Giesskunst —, melly fölolvasztott érczből minta szerint szép alakokat készit. 3) A képfaragás — Schnitzkunst —, melly fát, elefant-

csontot és más lágyabb anyagot használ: illyenek Dürer Albrecht faképei. 4) A drága kövésés — Gravure, Bildgraberei —, melly drága kövekbe már domboru — Cameo —, már homoru — Intaglio — képeket vés. Illyen ama „gemma Augusta“ Bécsben a császári gyüjteményben. 5) A bélyegmetszés — Stempelschneidekunst —, melly kemény érczbe homoru képeket és betűket vés, miket lenyomatokon tisztán láthatni. Illy bélyegeket pénzverésre is használnak.

117.

Vannak képző müvészetek, mellyek a föstészetet és szobrászatot közvetitik. Ide számithatók: 1) A fametszés, igen régi müvészet, miszerint fa-lapon domboru képet farag ki, arra sürü föstéket ken, és azt közönségesen papirra nyomja. Illy fa-lappal nyolcz ezer lenyomatot készithetni. Dürer Albrecht e müvészet nemében dicsőleg munkálkodott. 2) A rézmetszés, melly újkori müvészet és a 15-dik századnak második felében keletkezett. Ágai: a) az árrvésüveli metszés, melly biztos kezet követel, minővel Dürer birt, kitől az első olasz rézmetsző Raimondi (Marc Antonio) nem átallott tanulni, b) a rézbe szivatás, miszerint a müvész a rézlapra viasznemü anyag-réteget von, arra választó vizet önt, melly a már fölkarczolt rézlapot föleteti. Jeles rézbe szivatók: Dürer e műnek föltalálója, Mazzuoli (Parmeggiano), Carracci, Salvator Rosa, Rembrandt, Hogarth. Némellyek mind a két nemet egybe kötik. 3) A pontmodor — Punktirmanier —, miszerint a rajzolatot nem a vonalok, hanem a pontok eszközlik. E modorban először az olasz Campagnola közlött rajzokat, később Lutma Amsterdamban (1681) jeles arczképeket adott ki; nagyobb tökélyre e modort Angolhonban Bartalozzi emel-

te, ki a pontokhoz vonalokat is használt, ezeket mindazáltal csak ugy, hogy a pontok főszerepet játszottak. Illy képek gyöngédséget tüntetnek ki ugyan, de egyszersmind e lágysággal határozatlanság és az alakoknak bágyadtsága van összekötve. 4) A fekete modor — maniere noire, schwarze Kunst, geschabte Manier —, mit Siegen a 17-dik században talált föl; itt vakaró kést használnak. E bánásmódnak sajátsága az, hogy a durva alap az árnyéklatot, a vakart helyek a világosságot láttatják. 5) Az aczélmetszés, újabbkori angol találmány. Az anyag szilárdsága e nemü lapokat tartósakká teszi olly annyira, hogy egy lap tiz ezer lenyomatokat szolgáltat, miknek utólsója majd olly tiszta alaku, mint az első. 6) A kőnyomás — Steindruck —, minek föltalálója Sennefelder Prágából, ki e tárgyról jeles munkát irt. (Lehrbuch der Lithographie 1819) E szerint a rajzolatok és iratok sajtó által könnyü módon nyomatnak, de a vázolat tisztátlan és bágyadt, s illy kőlap legfőlebb három száz lenyomatot ad.

Nagyhirü szobrászok: Perillus készitője ama öntött rézbikának, miben később maga a müvész megégetett; Phidias, ki az athenei Minervát és az olympi Zeust készitette, melly utóbbi 40 lábnyi magasságu volt; Socrates, ki a kegyistennőket öltönybe burkolta; Praxitelles, ki Venust meztelen képben első adta; Lysippus, ki arczképü szobrokat állitott föl, jelesen Nagy Sándor szobrát készitette; Chares a rhodusi colossus szerzője; Polydorus, kitől Laokoon csoportozata származott. Mind ezek görögök voltak. Keresztények: Michel Angelo Buonarotti, Canova, Thorwaldsen, Schadow, David, Ferenczy.

VII. FEJEZET.

ÉPITÉSZET.

118.

A szép épitészet a közéletitől abban különbözik, hogy ez utóbbi egyedül a használhatóságra céloz, amaz a haszonnal egyszersmind szépmütani kedvtelést köt össze, szóval szép müveket alkot, mellyek belső czélszerüséget és jellemzetet fejeznek ki. Az épitészet a képző müvészetek között legjobban van a szabályosság által korlátozva; azonban a nagyszerü aegyptomiak, a finom izlésü görögök és a komoly vallásu keresztények azon voltak, hogy a szabályok álal meghatározott idomok közé ollyakat is vegyithessenek, mellyek a szabadon teremtő képzelemnek szüleményei. E müvészet tehát teremtő képzelmet követel annál inkább, mivel a természet neki alakokat nem nyujt ugy mint a festészetnek és szobrászatnak, hanem képeit egyedül az elméből kénytelen meríteni.

119.

A szép épület ugy mint egyéb mű belső és külső elemből áll: amazt az alakoknak czélszerüsége és jellemzete, ezt mértani szabályossága teszi. Minden szép alak mint a teremtő képzelemnek müve czélszerü és jellemzetes, ennélfogva a szép épületnek is határozott eszmét vagyis jellemet kell czélszerü alakban kifejeznie, mi által a való müvek körébe tartozik. Igy a mulató háznak jelleme a kellem, a diadalkapué az ünnepély és fényteljes méltóság, a szinházé a vidámság, a sírboltéé a komolyság, a templomé a nagyszerüség és fönség. A pogányoknak és kereszténveknek templomai a különböző vallásnak jellemét világosan tüntetik ki. Az istenek

sokasága, azoknak saját jelleme és élete sokféle alaku templomokat igényelt. A templom belseje nem népgyülekezetre, hanem a bálványnak lakhelyére volt szánva. Az egésznek alakján és díszitményein életvidámság ömlött el. A keresztények templomai egyszabásuak, ugymint egy Istennek tiszteletére rendelvék: belsejök nagyszerü boltozatu, melly az egész gyülekezet fölött mint az ég boltozata a föld fölött terjeszkedik. A vallásnak szelleme szerint ünnepélyes komolyságra int.

120.

Az épitészet szabályossága a mértani alkatot, a méregyent — symmetria — és illő arányt foglalja magában. Valamint a költészetnek szabályossága a gondolkodástani, nyelvtani és szótagmértéki szabályoktól függ, ugy az épitészeté a mennyiségtani elveknek eredménye, mi nélkül az épület külső rendben és tartósságban szükölködik. A méregyen kétféle, központi és kétoldalu — central und bilateral —: amaz köralaku, minek központjából minden irányban egyaránt nézhetni, ez az egészet két egyenlő félre osztja. Az arány az egész és részek közti öszhangzásban áll, miből az illő fölosztás a hosznak, magasnak és szélesnek mértéke szerint foly. — A díszitményekre nézve arra kell ügyelni, nehogy az egésznek hatását gátolják.

121.

Az épitésmód külön nemzeteknél különféle, és a tartománynak, égalnak, a vallásnak és nemzetiségnek sajátságaitól függ. Nevezetes épitésmódok — stylus architectonicus —: 1) az indiai, mire a pagodák szolgálnak például, 2) az aegyptomi, mellynek példányai a gúlák, 3) a görög a doriai, joniai és corinthusi oszloprendszerrel, 4) a római, 5) az aráb, mire a me-

csetek mutatnak, 6) a goth avvagy ó német, melly módon a kölni, strassburgi, bécsi, erfurti és milanói templom épült, 7) az olasz, minek dicső hagyománya szent Péter temploma Rómában.

BEFEJEZÉS.

E TANNAK RÖVID TÖRTÉNETE.

122.

Noha a görög előtti népektől a müvészeti szellemet meg nem tagadhatjuk, minek nyilatkózását az épitészetnek és szobrászatnak dicső emlékei, az aegyptomi gúlák elegendően tanusitják: mindazáltal a görög nép az első volt, melly szépműtani elmélkedéseket közlött az utókorral, ámbár azok csak tudományi töredékek és többnyire a müvészetnek egyes ágaira s emlékeire vonatkoznak. Platon a szépet és müvészetit az észvéd szempontjából tekintette; nézete szerint a szép valamelly isteni eszmének megjelenése, és a legfőbb szépség az Istenben foglaltatik. A müvészet valami isteni és a müvész az isteneknek kegyencze. (Phaedrus, Philebus, Hippias Major, Respublica) Ellenben Aristoteles módszerével egyezőleg az adottakból indult ki, és a szépnek eszméjéhez értelmi elvonás által emelkedett. Hogy Aristoteles a müvészetet a természetből származtatta, azon állitásából érthetni, miszerint a költészet és ennek minden alakjai a természetnek utánzásai. De abból nem következtethetni, hogy a természetnek puszta utánzását főelvül vette, mert a költészetnek és történetiratnak összehasonlitásában nyiltan kimondja, mikint a szép mü-

vészet fönségesebb a történetiratnál, melly az eseményeket ugy közli, a mint történtek, a költészet pedig a lényeket és eseményeket az észnek képeihez méri. Irataiból a poetica és rhetorica maradt fen; a szépről irata elveszett. — Platonnak a szépről eszméjét Plotinus értelmezte (I. Enn. libr. 6. et V. En. l. 3.)

123.

A kereszténységnek jutott ama dicsőség nem csak a művészetnek minden ágait kifejleszteni, hanem a szépműtant is tudományos alakban előállítani. Ez érdem Baumgartent a német bölcsészt illeti, noha előtte már az angolok a szépet lélektani úton értelmezték. Locke szerint a szépműtani itélet, miszerint a tárgyat szépnek állitjuk, és az abból eredő kedvtelés az eszmetársulaton alapszik, mit a szép tárgynak szemlélése ébreszt. Shaftesbury, Hutcheson, Home és mások velünk született aestheticai érzelemre hivatkoztak. Említést érdemelnek Blair Hugo aestheticai leczkéi (miket Kis János magyarra fordított). A francziák is jeles értekezéseket irtak a szépről. Crousaz a szépet a különféleségben, egységben, szabályosságban, rendben és arányban helyezte. Batteux a művészetnek főelvéül a szép természetnek utánzását vette.

Baumgarten Sándor, Wolfnak hive, aesthetica alatt a szépnek tudományát értette, és azt a tökélyesség fogalmára alapitotta. Állitása szerint a szép az érzékileg megismert tökélyesség, vagyis a tökélyes érzéki ismeret. A szépműtani szabályok tehát a tökélyesség fogalmából keletkeznek, és az érzéki ismeretre vonatkoznak. Igy származik a szépnek tudománya, melly ugy mint a gondolkodástan része az elméleti bölcsészetnek azon különbséggel, sőt ellentéttel, hogy a szépműtan az alsó, a gondolkodástan a fölső ismerő tehetségnek törvényeit

fejtegeti. (Aesthetica, Frankfurt an der Oder 1750—58) E szépről fogalmat Mendelsohn, Sulzer, Eberhard, Garve, Platner, Feder, Lichtenberg szorosabban határozták meg

124.

A szépműtannak mélyebb alapitását és magasabb kiképzését kedvező körülmények segitették elő, mikhez a szép müveknek mély tudományu birálatait, jelesen Lessing, Winkelman iratait, továbbá a bölcsészetnek haladását számitjuk. Kantnak az itélő tehetség birálatát foglaló munkája a szépműtan történetében új időszakot képez. E bölcsész a szépet alanyi szempontból fogta föl, és azt tartotta szépnek, mi egyedül alakjáért tetszik minden érdek nélkül; tetszik pedig az, mi alakja által képzelmünket és értelmünket szabad, de öszhangzó munkásságba hozza. Azonban az aesthetica Kant szerint nem tiszta észleges tudomány, mit az észnek elveire lehetne alapitani, hanem izléstan, mert a szépet nem ésszel ismerjük meg, hanem izlés által érezzük, azonfölül a szépnek szabályai tapasztalatiak, minthogy előlegesen meg nem határozhatni, mi legyen szép. Erre mások azon észrevételt tették, hogy az izléstani itéleteknek is a léleknek eredeti föltételeitől kell függniök. Kant a szépnek a fönségest teszi ellenébe, e kettőt az izlési kedvteléssel köti össze, mellyet izléstanban kiinduló pontnak vesz. Ez alanyi szempontból fejtegették a szépműtant: Bendavid (Versuch einer Gaschmackslehre, Berlin 1799), Krug (Geschmackslehre oder Aesthetik, Kön. 1810), Snell (Handbuch der Philosophie, 2. Theil Aesthetik, Giessen 1819), Fries (Handbuch der Religionsphilosophie und philosophischen Aesthetik, Heid. 1832.)

Kantnak száraz alakvéde — Formalismus — ki nem elégithette Herdert, ki életteljes műszellemmel, sem Schellinget, ki a természetnek eleven fölfogásával birt. Schelling szeme előtt tartván az általánosnak eszméjét, az eszme és lét azonságát, azt a szépben is fölfödözte. Az aesthetica a szépnek tudománya, avvagy a szépnek előadása a müvészetben. A müvészet az alanyit, az eszmét tárgyilagossá teszi azaz valósitja. (System des transcendentalen Idealismus, Über Wissenschaft und Kunst, Tüb. 1800. Rede über das Verhältniss der Natur zur bildenden Kunst, 1807) Ezen eszméknek nyomán indultak: Ast (System der Kunstlehre, Leipzig 1805), Nüsslein (Lehrbuch der Kunstwissenschaft, Landshut 1819), Schedius (Principia Philocaliae, Pestini 1828).

A szépműtant új nézetekkel gazdagitották: Görres (Aphorismen über die Kunst, Koblenz 1804), Pölitz (Aesthetik für gebildete Leser, Leipz. 1807), Solger (Erwin, vier Gespräche über das Schöne und die Kunst, Berlin 1815), Bouterwek (Aesthetik, 2. Aufl. Gött. 1815), Eschenmayer (Psychologie, Stuttg. und Tüb. 1817), Weisse (System der Aesthetik als Wissenschaft von der Idee der Schönheit, Leipz. 1830), Hegel (Vorlesungen über die Aesthetik, herausg. von Hotho, 3. Abth. Berlin 1835), Ficker (Aesthetik, 2. Aufl. Wien 1840).

E KÖNYVNEK TARTALMA.

Bevezetés	1 *Lap.*
Első rész. A szépnek elmélete	4 —
I. Szakasz. A szépnek eszméje	4 —
II. Szakasz. A szépnek rokon eszméi	13 —
Második rész. A müvészetinek elmélete	38 —
I. Szakasz. A müvészetinek eszméje	38 —
II. Szakasz. A müvészet nemei	53 —
I. Fejezet. Költészet	54 —
II. Fejezet. Szónoklat	73 —
III. Fejezet. Zenészet	79 —
IV. Fejezet. Szinészet	83 —
V. Fejezet. Rajzmüvészet és festészet	86 —
VI. Fejezet. Szobrászat	91 —
VII. Fejezet. Épitészet	95 —
Befejezés. E tannak rövid története	97 —

Tetemesb nyomda hibák

lap	*sor*	*hibás kitétel*	*kijavítva*
10	3	Ez alak a	Ez alak és
10	6	tünteti	tünteti ki
14	4	pillanatát	pillantatát
16	32	tárgyak	tárgynak
41	28	föstész	föstészet
76	18	szónak	szónok
80	19	magasab	magasak
92	13	melly	mellyek
96	21	hosznak	hosszunak

DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR
Lelt. 15.7-73/1955

HATODIK KÖNYV.

A
BÖLCSÉSZET TÖRTÉNETÉNEK
V Á Z L A T A.

ELŐSZÓ.

Ki a történetek könyvében egyebet nem lát az emberi sorsnak változásainál, a jó és bal események halmazánál: arról bizvást mondhatni, hogy abba csak fölszinűleg pillantott, mi okulására nem igen szolgálhat. Nem a történetek elősorolása, hanem azoknak az okok és eredmények lánczolata általi értelmezése tanulságos. Igy vagyunk a bölcsészet történetével is. Ha magasztosb hivatása nem volna, mint a bölcsészeknek névsorát koronkint füzni, irataikat följegyezni, állitásaikat zagyvalékosan idézni: nem csak a bölcsészetet kellő fénybe nem helyezné, sőt homályba borítaná, s minden böcsét a tudós közönség előtt lerontaná. A bölcsészet története egyszersmind az emberi ész fejlését tárgyazza, s menetében vele egyenlő lépést tart. Mind azon világtörténeti események, mellyek a szellemi művelődésre gyámolító, vagy gátoló befolyást eszközöltek,

a bölcsészet haladását is már jótékonyan segitették, már veszélyesen akadályoztatták. A mint a bölcsészet a gondolkodásnak irányt ad és a szellemi törekvést vezérli, ugy viszont azon népnek elmei müveltségétől, mellynek kebelében tisztelőket nyert, továbbá a tapasztalati tudományok terjedésétől, a nemzetek polgári és erkölcsi állásától függ. Ki e kölcsönös függésre figyel, meg nem ütközik azon történeti adatakon, mellyek arról tudósítanak, mikint a bölcsészet kezdetében a hitregék burka alatt lappangott, azután jóllehet a gondolkodó görög szellem által önállásra emeltetett és tudományos alakba öltöztetett, mégis tisztelői között egymással szemközt álló felekezetekrei elszakadást, magát a tudományt alapjaiban megrenditő kétkedést, vagy pedig szemlélődési tulzást, észábrándot szült; s noha ezeken újabb időben nagyrészt tul adott és helyes utján ismét haladott, minden törekvése mellett mind eddig czélt nem érhetett. Az igaznak országa határtalan: az emberi ész képes ugyan részenkinti birtokába jutni, de egészen meghódítani hatalmában nem áll. Igy az igaznak megismerése és a bölcsészetnek bevégzése annyiban, a mennyiben az emberi észtől kitelik, nem néhány századnak, hanem az emberiség egész életének munkája.

Váczon, junius 15-kén 1843.

PURGSTALLER KAL. JÓZSEF.

BEVEZETÉS.

1.

Azon mód, miszerint az emberi ész a bölcsészet föladatát kezdettől fogva maig megfejtette, a bölcsészet története. A bölcsészet föladata az igaz, szép és jó eszméinek észszerü fejtegetése. E történetnek közlése a történetirat.

A bölcsészet történetének tárgyát mind azon megkisértett út teszi, mellyen az emberi ész a bölcsészet eszmejéhez iparkodott közelíteni. Miből e történetiratra vonatkozó vezérfogalmakat érthetni. Először a bölcsészet története az emberi ész történetével kezdődik. Másodszor föladata hiven közleni a bölcsészek tanitmányait szóval a bölcseleteket — philosophemata —, főleg azokat, mellyek eredetiséget tüntetnek ki. Harmadszor tiszte a bölcseleteket nem csak közleni, hanem meg is birálni, vagyis azoknak a bölcsészet föladatára vonatkozó érvényességét megitélni. Erre nézve mind azon alkalmi okokat és körülményeket figyelembe kell venni, mellyek a bölcseleteknek létrehozását eszközölték. Továbbá a bölcseleteknek egymás közti összefüggését és a bölcsészeknek koronkinti fejlését kell napfényre hozni, hogy igy az emberi észnek fejlése szembetünjék.

E történetirat különbözik: 1) a bölcsészeti rendszerek történetétől, melly egyedül azon alapelveket közli, mikből a bölcsészek kiindultak s mellyekre bölcseletöket épitették; 2) a bölcsészet irodalmától, melly a bölcsészeti munkákra szoritkozik; 3) a tudományok történetétől, melly tágasabb körü a bölcsészeténél és minden tudományra terjed, 4) a bölcsészeti történetirattól, melly nem egyéb, mint az emberi nemnek története, szóval a világtörténet, de bölcsészetileg megbirálva.

A bölcsészeti rendszerek történetét irta Szontagh Gusztáv e czim alatt: Propylaeumok a magyar philosophiához, Budán 1839.

2.

A bölcsészet történetének böcsét mindnyájan méltányolják, kik a bölcsészetnek mai álláspontjával megismerkedni és e tudomány czéljához vezető utak felől, miket a bölcsészek több század lefolyta alatt megkisértettek, eligazodni érdeköknek tartják. Ide járul, hogy a bölcseleteknek birálata a szemlélődő észt tulzástól és kártékony önhittségtől óvja, sőt vele bölcsen elismerteti, mikint számtalan sok tévedésnek van alávetve, és czéljához tudniillik az igaznak, szépnek és jónak ismeretéhez közelithet ugyan, minthogy arra az emberi ész szüntelen minden időben törekedett, azonban elérése nem egy férfiunak és századnak, hanem az emberi nöm egész életének föladata.

3.

Hogy e történetiratnak rendszeres alakot kell ölteni, azon egyszerü okból érthetni, miszerint tiszte a bölcsészetnek és evvel együtt az emberi észnek fokonkinti fejlését közleni és arra könnyü áttekintést nyujtani. Ebből elrendezésének és elosztásának módja foly, mit e

következő pontok eszközölnek: 1) az egésznek korszerinti szerkesztése, 2) egyes időszakokrai elosztása, 3) az időszakoknak rendszerekre vagy felekezetekrei föltagolása.

A bölcsészet történetét két főrészre osztjuk. Ugyanis a tudományok hanyatlása a bölcsészetre kártékony hatást vont annyira, hogy ideigleni sirba szállott: e korszakot a világtörténetben a népek vándorlása (500 Kr. után) jelöli. Mind a két főrész, tudniillik az ó és új kor egyes időszakokra ágazik el.

Az ó kornak időszakai: 1) a bölcsészet kezdetétől a görögök rendszeres bölcsészeteig, nevezetesen Thalesig (600 Kr. e.), 2) Thalestől Socratesig (600 — 400 Kr. e.), 3) Socratestől Görögország hanyatlásáig (400 — 146 Kr. e.), 4) Görögország hanyatlásától a tudományok hanyatlásáig (146 — 500 Kr. után).

Az új kornak időszakai: 1) a tudományok hanyatlásától a bölcsészet önállásaig, vagyis az ugynevezett közép kor (500 — 1600), 2) a bölcsészet önállásától Kantig (1600 — 1790), 3) Kanttól jelen időig.

4.

E történetiratnak eredeti kutforrásai a bölcsészek munkái, miket illő helyen följegyezendünk. Ezeken kivül olly iratokkal birunk, mellyek a bölcsészek életiratát és tanitmányait terjesztik elő. Említésre méltók az ó korból: Cicero, Plutarchus, Sextus Empiricus, Diogenes Laërtius munkái.

A bölcsészet történetirata csak újabb korban szerkesztetett. E nemben első, tökéletes, az egész történetre vonatkozó munkát irt Brucker (historia critica Philosophiae, Lipsiae 1742 — 44)

Utmutatását jelesen követték; Buhle (Lehrbuch der Geschichte der Philosophie, Götting. 1797. Geschichte der neueren Philosophie, Götting. 1800 — 1805); Tenneman (Geschichte der Philosophie, Leipz. 1798 — 1819); Hillebrand (Geschichte und Methodologie der Philosophie, Heidelb. 1819); Reinhold Ernest (Handbuch der allgemeinen Geschichte der Philosophie, Gotha 1827 — 30. Lehrbuch der Geschichte der Philos. 1. Aufl. Jena 1836. 2. Aufl. Jena 1839); Lichtenfels (Auszug des Wissenswürdigsten aus der Geschichte der Philosophie, Wien 1836); Stanke (Compendium Historiae Philosophiae, Jaurini 1841).

Ide tartoznak: Krug (Geschichte der Philos. alter Zeit, Leipz. 1815); Ritter (Geschichte der Philosophie, Hamb. 1829 — 34); Hegel (Vorlesungen über die Geschichte der Philos. Herausgegeben von Michelet 1833 — 36). Ruszek rövid historiát irt e czim alatt: A philosophiára előljáró értekezések, Veszprém 1812.

ELSŐ RÉSZ.
Az ó kornak bölcsészete.

I. IDŐSZAK.
A BÖLCSÉSZET KEZDETÉTŐL THALESIG.

5.

A bölcsészet története, mint már említettük, az emberi észnek történetével kezdődik. Ennélfogva e történetiratból a görögök előtti kelet népeit ki nem zárhatni, mivel a szellemi müveltségnek első magvait ők hintették szét. Igaz, hogy bölcseleteik a hagyományos vallásnak színét viselik, de az első görög bölcsekéi szinte ollyanok voltak.

Ez egész időszak folytában a bölcsészet nem volt egyéb a hitregénél — mythus —, minek lélektani okát abban leljük, hogy az emberi elménck fejlésében a képzelem előbb az észnél nyilatkozik: nem csoda tehát, ha az emberi nemnek gyermekkorában a hitrege főszerepet játszik.

A szellemi müveltségnek bölcsőjét homály födi elannyira, hogy a tudósok a felől, melly nemzetnél induljon ki a bölcsészet története, különböző véleményekre szakadtak. A legújabb fölfedezések (Nepal, Kaschmir könyvtárai, a sanscrit nyelv) hihetővé teszik, hogy az indus nép vetette a müvelődésnek alapját. Történetünk fonalát tehát e néphez kötjük.

6. INDUS NÉP.

Az indus népnél nem különben, mint a többi ősnépeknél, a bölcsészet a hagyományos vallástanba arany szálként volt szőve. Ez igen megegyez az emberi nemnek zsenge korával és olly idővel, miben az elemezésben még járatlan értelem az ismeret nemeit, a tudatot a hittől, szigoruan meg nem különböztette. — A hindu vallás kutforrásai: a Vedatan és Menu törvénykönyve. (Buddha vallás)

E nép bölcselete e következő pontokra szoritkozik. 1. Van érzékfölötti, önálló, öröklétü főlény, minden létnek és ismeretnek kutfeje, minek neve Parabrama. 2. E főlénytől minden létező kiömlés — emanatio — által származott. Az Isten t. i. a világ előtt önmaga szemlélésével foglalkodott: e szemlélésben elhatározta a világ létét. Ez időtől fogva mint teremtő, fentartó és rontó jelenkezett (Brama, Vishnu, Siva, az indiai Trimurti azaz háromság). 3. A világ boldogtalan, mivel az Istentől elszakadt. 4. Brama az emberi lelkeket büntetésül testekbe zárta: élctök szünteleni küzdés az érzékiséggel. A ki életében az érzékiség elnyomása által törekszik az Istenhez visszatérni, annak lelke halála után az Istennel egyesül: a meg nem térő lelkek az oktalan állatok testébe költöznek, melly lélekvándorlás — metempsychosis — mind addig tart, mig teljesen megtisztulnak. 5. Az erkölcsiség az elmének Istenhezi fölemelésében és az érzékiségnek elnyomásában áll. Ebből a braminok sanyaru életét könnyen értelmezhetni.

7. BIRÁLATA.

A világnak Istenbőli kiömlése és elszakadása olly föltevés, mit az ész soha kellően nem igazolhat. Az ésszel tovább ellenkezik, hogy a világi lények azért nyo-

morogjanak és bünhődjenek, mivel az Istentől elszakadtak, holott a világ eredetét, tehát elszakadását is az Isten határozta el.

8. PERSA NÉP.

A persáknál szintugy, mint az indusoknál, a vallás kutforrásai egyszersmind a bölcsészetei voltak. A persa vallásnak újitója Zoroaster, ki születésére nézve medus volt. Tana Zend-Avesta nevü könyvében foglaltatik (ezt eredeti nyelvén Anquetil du Perron mult század közepén hozta napfényre). Részletei e következők. 1. Van őslény, minden létnek végső oka, minek neve Mithras (a meglelkesült tűz) és jelképe a végtelen idő (Zaruam). 2. E lény öröktől fogva Ormuzdot és Ahrimant szülte. Ormuzd az elsőszülött minden jónak kutforrása: külső szine a világosság. Ő teremtő szava által a világot létesitette, és azt az élet tüzével fen is tartja. Ahriman a másodszülött eredetileg hasonlóan jó és világosság volt; de irigységre gerjedvén testvére ellen, roszszá és sötétséggé vált, minden rosznak kutfejévé. 3. Ormuzd és Ahriman közti ellenségeskedés a világ jelen állapotját intézte el, melly nem egyéb, mint a jó és rosznak vegyülete. Ormuzd gondolatja által a jó szellemeket (Fervers) teremtette, mellyek rangsorban állanak. Ahriman a gonosz szellemeket (Dews) szülte, mellyek szinte külön fokozatuak. 4. Az emberi lelkek jó szellemek, miket a másodrangu jó szellemek őriznek (Izeds). Ha életök folytában a testben, mibe zárattak, Ormuzd mellett harczolnak, halál után a boldogok honába költöznek. Ha pedig Ahrimannak szolgálnak, a sötétség fenekére, a pokolba szállanak alá. 5. A főlény Ormuzd és Ahriman közti háborunak tizenkét ezer évet szabott, melly időre Ahriman meg fog győzetni, és testvérével

kibékülni. Ekkor a rosz szellemek ismét jókká fognak válni, az emberek föltámadandnak, és örök világosság fog fényleni.

9. BIRÁLATA.

E bölcseletnek helyes oldala abban áll, hogy nem isteni kiömlést', hanem való teremtést állit; továbbá a jó és rosz közti ellentétnek határozott időt szab, és azt egyedül e földi életre szoritja; végre az emberi akaratnak szabad választást tulajdonit, s igy az erkölcsiségnek és érdemnek illő helyet enged. Azonban e tannak alaptalanságát és gyenge oldalát eléggé mutatja azon állitás, hogy Ahriman, ki eredetileg jó szellem volt, annyira elfajult és gonoszszá vált; mire nézve a jó és rosznak előadott eredete puszta föltevéssé alacsonyul.

10. AEGYPTUS NÉPE.

Hogy Aegyptus népe igen korán nagy szellemi müveltségre jutott, a történet tagadhatlan adatokkal bizonyitja. E népet mind eddig annyira magasztalták, hogy egyetemes véleménynyé vált, miszerint a tudományokat mind, a bölcsészetet, a vallást és polgárosodást a föld többi népeivel közlötte. De az újabb fölfedezések után (6-dik szám) e szerfölötti tisztelés már hülni kezd.

Bölcseletének kutforrásai: Moses., Herodotus és Diodorus Siculus. A nép hite a bölcseknek titkos tanától különbözött. A köznép aljas sokistenségnek hódolt: a beavatottak tana nem volt egyéb természet-istenitésnél, mit azon fölirat igazol, melly Isis temploma homlokán volt olvasható: „Én vagyok mind az, a mi volt, van és lesz, és az én fátyolomat soha egy halandó sem lebbentette föl.“ Vallásuk a csillagászaton alapult.

Tanitmányuk e következő. 1. Az őslény, minek neve Eiktou (szellemi világosság), az örökkévaló termé-

szet. 2. E lény két nagy félre, ugymint égi és földi természetre szakadt (Osiris és Isis, nap és hold). Ezekből fejlődtek a többi létezők ugy, hogy a lények osztályait szoros rend fűzi össze és egyetemes életerő lelkesíti. (Innét származott a csillagok és állatok iránti isteni tisztelet és a bálványozás, Sabaeismus, Fetischismus). 3. A lelkek halhatatlanok; de egyik állati testből a másikba vándorolnak, melly vándorlást az állatoknak egész körén át három ezer év alatt végzenek. 4. Erkölcstanuk az emberölést, hivtelenséget, házasságtörést szigoruan tiltotta.

11. BIRÁLATA.

Vannak, kik azt hiszik, hogy az aegyptomiak istenei puszta jelképei voltak a csillagoknak és természeti erőknek. (Volney). A titkos tan hihetőleg a bálványimádással magasztosb eszméket kötött össze. Azonban a természetistenítés nem csak az észnek követeléseit ki nem elégíti, hanem az erkölcsiséget is ingó lábra állitja.

Az előadott három bölcseletnek egybevetéséből kiviláglik, hogy az indus vallás a mindenistenségnek, az aegyptomiaké a természetvédnek szinét viselte: a persa nép a tiszta istenhithez közelített — pantheismus, naturalismus, theismus —.

12. ZSIDÓ NÉP.

A zsidó népet az ó kornak kitünőbb nemzetei közé méltán számitják. Polgári viszontagságaira, vallására és ennek nagyszerü következéseire nézve a világtörténetben jeles helyet foglal. A bölcsészet történetében fényes kitüntetést érdemel tiszta istenhite miatt, noha ez szent könyveinek tanusága szerint nem az emberi észből, hanem a közvetlen isteni kijelentésből eredt. Vallástana érdekes azon okból is, hogy azt hazai, legrégibb és hiteles iratok közlik.

Hitágazatai ezek: 1. Csak egy Isten van, ki a mennynek és földnek teremtője s főura. 2. Az ember az Isten képére teremtetett, ki szabad akaratjával visszaélvén vétkezett, miért is méltán bűnhődik lelkileg és testileg. 3. Hogy az ember el ne veszszen, a kegyelmes Isten üdvözítőt rendelt. 4. Az ember igaz hit és az isteni parancsoknak hív teljesitése által üdvözülhet.

Hogy e vallás a bölcsészet eszméivel szépen megegyez, minden elfogulatlan itélő könnyen elismeri.

13. KELETNEK EGYÉB NÉPEI.

Az előadott bölcseletektől keletnek egyéb népei nem nagyon tértek el. Igy: 1) a chaldaeusok tana az aegyptomiakéhoz közelít. Berosus irata szerint kezdetben Bel isten, Hamoroca istennő és több más isten volt. Bel Hamorocát ketté szegte, miből menny és föld alakult. Elvágván továbbá önmaga fejét, véréből az emberi nemet képezte. Oannes a halember a vad népeket polgárosodásra oktatta. 2) Tibet lakóinak vallása (Lama vallás) rokon az indusok és zsidókéval. Van őslény, melly mint háromságos Isten több izben megtestesült. Az Isten szavára hathatós szél a földet hozta létre. 3) A chinaiak vallása többszöri újitást szenvedett. Fo titkos tanitmánya szerint a tökélyes főlény a semmi, melly semmit sem gondol, sőt örök nyugalomban áll. Minden létező semmiből keletkezett és semmivé lesz. Az erkölcsi tökélyesülést a főlényhezi közelítés, tehát az elmei és kedélyi nyugalom, sőt munkátlanság képezi. Az erkölcstant Konfutse javitotta (450 Kr. előtt). 4) A phoenicziaiak bölcseletét Sanchuniaton töredékeiből ismerjük. Minden létezőnek létokai — principia — az őséj (chaos) és a szellemi lehelet, mellyek egyesüléséből az ősiszap (Mott) kelt, magában foglalván minden termésnek magvait, mik-

ből ismét a többi létezők, a nap, hold, tűz, bércz, villám, az oktalan állatok és ezekből az emberek származtak. Ezeken alapult a csillagimádás és emberáldozat.

Mind ezen bölcseleteket hitrege és jelképes sokistenség jellemzi. A kelet népein egyáltalában észrevehetni, hogy azoknál nem az értelem és ész, hanem a költő képzelem, nem a tudat, hanem a hit uralkodott. Az észnek igáját a hathatós görög szellem törte meg, noha ez is eleinte a kelet hitregéitől elfogulva ábrándozásban sinlődött.

A hunok a kelő és leáldozó napot imádták: a mennynek, földnek s megholt őseiknek többnyire lovakat áldoztak. Közvélemény, hogy a hadur (Mars) kardjának isteni tiszteletet adtak.

14.

Europa ősnépei (Celtae, Scandinavi) a persa valláshoz közeledtek. Az őslény (Odin, Wodan) hatalma alatt két főlény áll: egyik a jónak, a másik a rosznak szerzője (Alfadur és Loke). Vannak más jó és gonosz szellemek és sorsistennők (Nornen). A megholt emberek lelkei érdemök szerint vagy a mennybe, vagy a pokolba jutnak (Gimle és Nastrond). A jó végre a gonosz fölött győzend.

15. GÖRÖG NÉP.

Hogy a görögök az ásiaiak és aegyptomiaktól tanultak, kétséget nem szenved. Innét érthetni, miért hasonlit kezdő bölcsészetök olly annyira a keleti hitregéhez. Ez időszak bölcsészete költői volt: mi szépen megegyez az emberi szellemnek fejlődésével, miszerint a képzelem az ész előtt nyilatkozik, és az elme ifju korában költészetre forditja erejét. Kutforrásai a szent és világi dalok, miknek főszerzői: Orpheus, Homerus, Hesiodus.

Orpheus (1250 Kr. e.) tanában minden létnek kezdete a víz (Oceanus et Thetis): ezen zürzavaros ősvízből az elemek és természeterők fejlődtek, melly fejlést a zürzavarban foglalt végtelen életerő eszközölt. Mindent az életerő mozgat, alakit, lelkesit: neve Jupiter és jelképe a nyíl.

Homerus (1000 vagy 900 Kr. e.) szerint mindennek kezdete és létoka az idő (Chronos), melly az őselemeket a levegőt, tüzet, vizet és földet (Zeus, Pluto, Poseidon, Hera) szülte. Ezekből a mennynek és földnek többi lényei származtak. (Nymphae, Heroes). Az istenek emberi módon gongolkodnak és cselekednek.

Hesiodus (900 vagy 800 Kr. e.) az isteneknek és világnak származását — theogonia et cosmogonia — egybe kötötte. Képzete szerint mindennek kezdete a zürzavar — chaos —, mellyből a széles világ és a szeretet — Eros — fejlett. A szeretet mint képző erő a rokon anyagot összeszedvén, a létezőket alakitotta. Igy az Erebus az éjjel együtt származott, melly az aethert és vele együtt a nappalt szülte. (Titanes, Cyclopes).

E három görög bölcselet nem más, mint természetistenités. Kitünő azon törekvés, miszerint a testi és szellemi lényekre külön létokot, t. i. anyagot és képző erőt — principium materiale et formale — nyomoztak. Még a szellem az anyag burka alatt lappangott, és önállóság nélkül szükölködött. Nézetök szerint mindent a világ lelke alakított. Homerus istenei mintaképei az embernek.

16. A GÖRÖGÖK ERKÖLCSTANA.

Ez időben jeles törvényhozók és bölcsek támadtak, kik jótékony törvényeket és erkölcsi mondatokat állapitván, halhatatlan nevet szereztek. A görög szellemnek jutott azon dicső hivatás a bölcsészetet a társadalmi élet-

re irányozni, és az elméletet a gyakorlattal, a tudományt az élettel egyesíteni, mi által a bölcsészet teljes hatáskörében jelenkezett. Azonban e hatáskör csak lassankint határoztatott meg. A görög bölcsészetnek ez első időszakában az erkölcstan mezeje nagyrészt parlagon hevert: többnyire csak erkölcsi mondatok termettek, mik által az ugynevezett hét bölcs, Solon, Thales, Pittacus, Bias, Chilon, Cleobulus, Periander, tapasztalása gyümölcseit közlötte. Érdekesb azon társadalmi szellem, a polgári szabadság és emberi méltóság szelleme, melly a görögöknek bölcs törvényhozásából dicsőleg kisugárzik. Említésre méltók: Lycurg és Solon jeles törvényhozók.

II. IDŐSZAK.
THALESTŐL SOCRATESIG.

17. RENDSZERES BÖLCSÉSZET.

Ez időszakban a bölcsészet rendszeres alakot öltött. Azonban hiányoztak e korban azon alapos elvek, mikből a bölcsészetnek mint szoros nevü tudománynak kell kiindulnia, noha nem tagadhatni, hogy a szemlélődő ész kitünő álláspontra vergődött és a hitregét a háttérbe tolta. Ez időszakot más hiány is bélyegzi. A bölcselkedők egyedül a külvilágot nyomozván, minden ismeretnek alapitóját az emberi szellemet vizsgálásuk köréből csak nem egészen kizárták. E ténynek lélektani alapja az, hogy az érzéki élet a szelleminél előbb fejlődvén, a külvilág is előbb vonja magára a figyelmet, mintsem a szellem.

A bölcsészet részei közől mindenek előtt a világtan vagyis bölcsészeti természettan fejlődött. Ezt némi társulatok müvelték, miket bölcsészeti felekezeteknek —

sectae, scholae — neveztek, ugymint: a jóniai, pythagorási, eleai felekezet, mikhez az ugynevezett atomisticai felekezet járult. Noha ezeknek köztárgya a külvilág volt; de minthogy azt külön szempontból fogták föl, különböző, sőt ellenkező rendszereket alkottak. Már e korban világosan tünt ki a tapasztalás és észvéd, a lét és eszmevéd közti ellentét — empirismus et rationalismus, realismus et idealismus.

I. A JÓNIAI FELEKEZET.

18.

Jónia népe, görög gyarmat Kis-Ásiában, műipar és kereskedés által igen korán kitünő értelmi müveltségre jutott. E népnél kezdett a bölcsészet a hitregétől megtisztulni és tudományos alakban jelenkezni. Bölcsei főleg a világ eredetéről vitatkoztak, és azon eredményre jutottak, hogy a világ mint különféleséget és egységet foglaló egész valóban létezik, és némi ősanyagból fejlődött. Munkáik többnyire elvesztek; csak némelyeknek töredékei maradtak fen. Bölcseletök kutforrásai a későbbi irók.

19. THALES.

A jóniai felekezet alapitója Thales (sz. Jónia Milet nevü városában **640**. vagyis mások szerint **629**. Kr. e., Solon kortársa, nevezetes aegyptomi utazásáról, első, ki napsötétedést jövendölt, föltalálója azon mértani módnak, miszerint a helyek magasságát meghatározhatni) első volt, ki természettani ismeretekkel ellátva, ezeknek segedelmével a világnak eredetét megfejteni törekedett. Kiindulván azon elvből, hogy „semmiből semmi sem ered“, azon véleményre jött, hogy öröklétü őslénynek kell lenni, melly a különnemü egyedeknek őseleme, és a világi

rendnek meg változásnak szülő oka. Nézete szerint a víz az őselem és az abban létező erő a végső ható ok — principium materiale et formale —. Vízből a megsürűdés és higítás ellenkező utjain a többi három elem, ezekből pedig a vizzel egyesülve minden nemnek és fajnak egyedei létesülnek. Hogy Thales őselemnek a vizet választotta, okát azon tapasztalásában lelte, miszerint mind a mag, mind a tápszer nedves. — A mi az erkölcstant illeti: csak néhány erkölcsi mondatokat közlött.

20. BIRÁLATA.

Thales bölcseletében az Isten nem egyéb, mint a világ lelke, vagyis a végtelen képző és életerő, melly minden létezőt lelkesit. Innét azon mondása: „minden istenséggel teljes“ — Jovis omnia plena —. Hogy e bölcselet alaptételeire nézve Orpheus tanával rokon, könnyen érthetni.

Pherecydes (Syros szigetből, 600 körül Kr. e.) anyagi létoknak az aethert és földet, alakinak az időt állitotta.

21. ANAXIMANDER.

Thalesnek közvetlen utódja a jóniai felekezetben Anaximander volt, (szül. 611-ben, a napóra mutatójának és a földképeknek föltalálója) az előbbinek földije és barátja. Oktatójánál tovább haladott abban, hogy némi általánosra azaz eszmére emelkedett. Állitása szerint a végső létok mennyiségre nézve határtalan és minőségre határozatlan. E végtelen lény az elemeket és ezeknek ellentéteit csak erőnyileg — dynamice — foglalja, miket örök mozgása által elkülönöz, s igy való létre hoz. E végtelen lény az Isten.

BIRÁLAT.

Anaximander Istene egyedül a külvilágra szoritkozik, tehát merő természetok — Naturursache —.

22. ANAXIMENES.

Anaximander földije, tanitványa és barátja Anaximenes, (sz. 557. Kr. e.) szorosban meghatározván ama végtelen lényt, légnek nevezte, mi alatt a levegőnek eredeti, nem szemlélhető állapotját értette. E lég — aether — az Isten, ki a világot szintugy, mint a lélekzés az embert élteti.

Thales azt vélte, hogy földünk a vizben uszik; Anaximander véleménye szerint a föld a világ közepén nyugszik, mivel iránya egyenlő mindenfelé, tehát egy részre sem hajol tulnyomólag; Anaximenes szerint a széles földet a levegő ellensulya tartja nyugvásban.

23. HERACLITUS.

A jóniai természettudósokhoz legközelebb állott Heraclitus, (sz. Ephesus városában 500 körül Kr. e.) ki előadása miatt homályosnak neveztetett. Tanitmánya ezekre szoritkozik. 1. Az őslény az önmagát mozgató és öntudatu aether avvagy az eredeti tűz, melly mindent létesit és képez. 2. E képző erő két uton müködik, elő és visszamenő uton. Előmenőleg megsürűdés által aetherből a levegőt, levegőből a vizet, ebből a földet alakitja. Visszamenő uton higitás által müködik. 3. Az őslénynek müködése változatlan kénytelenségnek van alá vetve. 4. Az Isten a világ lelke avvagy ama tiszta tűz, minek részei az állatok lelkei. Innét azon mondása: „a legszárazabb lélek a legbölcsebb“, mivel az Istenhez közelit. 5. A lélek érző műszerei által a világ lelkével közösülésben áll, minek következtében való ismeretre te-

het szert. Alváskor e közlekedés megszünik: miért is az álomképeknek semmi való tárgy nem felel meg.

E bölcselettel rokon Empedocles tana, (élt 444 körül Kr. e.) tudniillik: van eredeti egység, melly a többségnek (elemeknek) lehetségét foglalja. A létezőknek alakitását két eredeti erő, barátság és ellenségeskedés eszközli. Az élet a világ lelkéből származik; a világon kénytelenség uralkodik. Nevezetes azon állitása, hogy „egyenlő csak egyenlőt ismerhet meg.“

24. ANAXAGORAS.

A idézett bölcsészeket, kik mindnyájan félszeg anyagvédnek — materialismus — hódoltak, jóval fölül multa Anaxagoras, (sz. Jónia Clazomena nevü helységében 500 Kr. e.) ki a világnak létrehozását nem egyedül az anyagi létoknak, hanem az anyagon kivül létező önálló észnek tulajdonitotta. Mindenek előtt alaptalannak itélte azon véleményt, miszerint a testi elemek és tulajdonságok többsége eredeti egységből származott legyen. Sőt szigoruabban alkalmazván azon elvet „semmiből semmi sem ered“, azt következtette, hogy a testek alkatrészei öröktől fogva léteztek, és enyészhetlenek. De e részek nem léteztek elkülönözve a mostani alakjokban, hanem zürzavarban és örök nyugalomban. A világnak jelen alkatját az öröklétü ész hozta létre, melly a tunya és holt tömeget mozgásba hozta, és pedig először körmozgásba, melly a mozgás többi nemeinek alapul szolgál. Illy mozgás által az egynemü azaz hasonló alkatrészek — homoimeriae — egymástól elváltak, s ekkép a testek nemei alakultak. Az elemek szüntelen törekszenek ősállapotjokba visszatérni: és ezen törekvés minden mulandóság és rosznak kutfeje. Minthogy az eszes lény a világot folyvást élteti és igazgatja, a világ lel-

két képezi. Az élő lények lelkei a világ lelkéből ugyszólván kiömlenek, evvel tehát rokon természetüek s igy enyészhetlenek. Különbségök az egyedi lényeknek különféle alkatján alapszik. Az emberi lélek gondoló tehetséggel bir, mi által az igazat megismerheti, noha az érzékek csalnak.

25. BIRÁLATA.

Anaxagoras bölcselete a többiek fölött kitünő érdemmel bir az által: hogy első volt, ki az anyagon kivül önálló szellemet védett, s igy az egyoldalu anyagvédnek ellenében a szellem és anyag közti különbséget napfényre hozta. Azonban nagy hiány mutatkozik abban, hogy a dualismust t. i. az anyag-szellemvédet nem csak a világi lényekre, hanem a végső létokra is alkalmazza, és igy az örökkévaló ész mellé öröklétü anyagot állit. Az ész nem igazolhat olly bölcseletet, melly a létezőknek ellentéteit nem képes némi általános és eredeti egység által kiegyenlíteni. E kiegyenlítést mi avval eszközöljük, hogy az Istent való teremtőnek állitjuk, kitől mind az anyag, mind a véges szellem eredetét vette.

Anaxagoras tanitványai, ugymint az apolloniai Diogenes és athenei Archelaus, Anaximenes tanához pártoltak el. — Hermotimus Anaxagoras földije és kortársa már ez előtt szellemi létokot említett, de olly alaposan mint Anaxagoras nem fejtegette. — Anaxagoras Athenében tanított, hol oktatását a legjelesb férfiak, Pericles, Thucydides, Euripides használták.

II. PYTHAGORAS FELEKEZETE.

26. PYTHAGORAS.

E felekezet nevezetét Pythagorastól vette, ki (Samos szigetében született. Ciceró tudósitása szerint mint

meglett férfiu 62-dik olympiasban Italiának Croton nevü városába költözvén, ama nevéről hires szövetséget kötötte, minek polgári, vallási és erkölcsi czél volt kitüzve) gazdag természet és mennyiségtani ismeretekkel meg lángészszel ékesítve olly bölcsészeti rendszert állitott föl, melly eredetiségeért nagy hirre kapott. Felekezete az „olasz iskola“ neve alatt ismeretes.

Pythagorás tanáról nem különben, mint életéről, csak utóbbkori tudósitások értesítenek. Igen hihető, hogy e bölcsész irott munkát nem adott ki. Sőt bizonytalan az is, valljon közvetlen tanitványai irtak-e, vagy nem. Philolaus, Socrates kortársa, első volt, ki felekezetének titkos tanitmányait irott munkában tárta ki, de ennek is csak töredékei maradtak fen. E hiányt Platon és Aristoteles tudósitásai egészitik ki némikép.

27. BÖLCSELETE.

Az eredeti kutforrások hiánya okozza, hogy e bölcsésznek saját nézeteivel teljesen meg nem ismerkedhetünk. Bizonyos az, hogy e felekezet bölcselésében a mennyiségtani fogalmakat segédül használta, és azokat a világtanra, sőt erkölcstanra is alkalmazta.

A jóniai felekezettel abban egyezett meg, hogy a világon jelenkező különféleségnek valóságát elismerte, és azt végső létokból származtatni ügyekezett. De ezen létokot magasabb szempontból fogta föl, mintsem azt a jóniaiak tették. Noha Anaxagoras a főészhez, mint a világ alkotójához, emelkedett, de szellemi cselekvőségéről mitsem tanított. Pythagoras felekezete ezen föladatot a mennyiségtani fogalmak segedelmével törekedett megoldani.

Tanitmányait e következő pontok terjesztik elő. 1. Kiindulván azon elvből, miszerint „az ismerő alany a

megismerés tárgyával rokon természetü", azt állitotta, hogy a számok és hangok viszonyai, mellyek alanyilag az emberi elmében foglaltatnak, a természetben is tárgyilagosan léteznek. Ebből azt következtette: hogy a létezőknek lényege a számok és hangok viszonyaiban áll, és az alkotó észnek müködése nem egyéb, mint a világnak szám szerinti meghatározása és öszhangzó rendezése. 2. A számok a létezőknek elemei mind anyagra, mind alakra nézve. A számnak kezdpontja az egység, minek ellentette a határozatlan többség — monas et dyas —. A határozatlan többség az anyag; az egység által meghatározott többség az egyed. Igy az egység és többségből a létezőknek különfélesége és öszhangzása származik. Minden létezőben e két elem eredetileg és belsőkép foglaltatik; minden létező tehát való szám. A legtökélyesb szám a tizes — decas —, melly az öszhangzásnak és rendnek minden tulajdonaival bir $(1+2+3+4=10)$. A legtökélyesb idom a gömb — sphaera —, mivel a többi idomot mind foglalja. 3. A világ a számoló ész szerint rendezett egész (kosmos), melly nyilván főészre azaz Istenre mutat. A számoknak örök és változatlan viszonyai a világnak változatlan rendét alapitják: e változatlanságra nézve az Isten az örökkévaló végzet — fatum —. Az Isten a világnak örök alkotója. A mi a világnak alakját illeti: ez egészben véve gömbölyü, és tiz nagy testből áll, mellyek a központi tűz (Jupiter őre) körül öszhangzólag forognak. Ezen öszhangzó mozgás az égi zenét képezi. 4. A lelkek az Istennel rokon természetüek, az égi tüznek, a világ lelkének szikrái, és evvel együtt halhatatlanok. Az emberi lélek az állatétól nem lényegre, hanem hatásfokra nézve különbözik. A lélek főtehetségei az ész és kedély — nous, thymos —: az első kevésbe függ az

anyagtól, mintsem a második. 5. Az erkölcsiség hasonlóan a számok viszonyain alapszik. Az öszhangzás minden bölcseségnek és jónak alapja. Ezen erkölcsi jó főleg az igazságban — justitia — mutatkozik, melly mindenkép egyenlő és egyenes számot képez. Az ember hivatása az Istenhez közelíteni, melly rendeltetést önuralkodás által ér el. (A lélekvándorlásról és állatok iránti tiszteletről szóló adatok hiányosak és ki nem elégítők)

28. BIRÁLATA.

E bölcseletnek hiánya az, hogy az ismeretnek egyedül alanyi elemét t. i. alakját vagyis gondolkodásunk módját, és ezt sem teljesen, hanem egyoldalulag a mennyiséget illetőleg veszi tekintetbe, miért is a gondolkodást puszta számolásra vagyis a többségnek egység általi meghatározására szoritja, és a létezőknek minőségét egyedül a mennyiségre alapitja. — Az erkölcstanban kitünő érdemet szerzett az által, hogy a gyakorlati életet a szemlélődéssel szorosabban összekötni törekedett. — Noha tisztán nem tudjuk, mikép fogta föl a lélekvándorlást: annyi mindazáltal bizonyos, hogy e tanitmány is az emberi méltóságnak s lelki halhatatlanságnak kiemelésére czélozott.

29.

Pythagoras hivei közől kiemelendők: Aristaeus (Croton városából) közvetlen utódja és főnöke e felekezetnek; Ocellus, kinek több munkát tulajdonitanak; Alcmaeon, ki a categoriák jegyzékének első szerkesztője; Archytas Tarentinus, jeles mennyiségtanár.

III. AZ ELEAI FELEKEZET.

30.

Az eleai felekezet majd egykoru Pythagoras társulatával, mellyel szintugy, mint a jóniai felekezettel homlokegyenest ellenkezik. A jóniai bölcsészek ellenében a tapasztalás elmellőztével egyedül a szemlélődő észnek hódol, minek következtében a létezőknek létrehozását és való eredetét tagadja. Pythagoras tanával az által jön ellentétbe, hogy a létezőknek való többségét, miről az érzékek tanusítanak, merő látszatnak állitja. Jelleme tehát az egyoldalu észvéd és eszmevéd, mihez a mindenistenség járul.

Az igaznak megismerésére az eleai felekezet mindenek előtt az észt az érzéstől szorosan megkülönböztette: azután az ész és érzék közti ellentéthez más ellentétet kötött, mellyet a való lét és látszat közt állitott föl. E két ellentétből azt következtette: hogy a való és igaz egyedül a szemlélődő észnek tárgya; az érzéki tanuság merő általtás. A való és igaz az egységben áll, melly az észnek eszméje; a többség, mit az érzék közöl, puszta látszat. — Az igaznak e meghatározására az istentant alapitotta. Kiindulván azon ismert elvből, miszerint „semmiből semmi sem ered", azt védte: hogy semmi sem eredhet valóban; hogy minden létező örökkévaló, változatlan, egy és ugyanaz, tudniillik lét azaz Isten.

E felekezet szűk körű és rövid életü volt: a történetirat csak négy férfiunak nevét jegyezte föl, kik e társulathoz tartoznak. E négy férfiu: Xenophanes az alapitó, Parmenides, Zenon, Melissus. — Bölcseletöket eredeti kutfőből merithetni; mert noha munkáik is nagyrészt elvesztek, mégis némi bőcses töredékek fenmaradtak.

31. XENOPHANES.

Az előadott bölcseletnek szerzője Xenophanes, (sz. Jónia Colophon nevü városában, honnét ifjukorában elüzetvén Italiába jött, s itt az ugynevezett Nagy-Görögországnak Elea nevezetü városában letelepedvén, az idézett felekezetet alapitotta, emlékül hagyván egy bölcsészeti munkát, mit korának szokása szerint kötött beszédbe foglalt) Anaximander és Pythagoras kortársa, ki a létrehozásnak fogalmát helytelennek állitotta. Okoskodása ímez! Semmiből semmi sem ered; de létezőből sem származhatik más létező, mert avval vagy egyenlő, vagy nemegyenlő volna: az első esetben nincs köztök különbség, s igy az előbbi nem lehet az utóbbinak való létoka; ha pedig a második eset szerint egyenlőből nemegyenlő származhatik, ugy az is áll, hogy létezőből nemlétező és viszont nemlétezőből azaz semmiből létező eredhet. — A létező az Isten, ki mindent foglal, legtökélyesb, mindentudó és teljesen egy. Ezen tökélyes egység, mit az ész ismer el, és az érzék előtt jelenkező többség közt megfejthetlen ellentét áll. Xenophanest ez utóbbi állitása miatt a régiek a kétkedőkhez számitották.

32. PARMENIDES.

Xenophanes tanát hivei csak bővebben fejtegették és mélyebben alapitották. Parmenides (Eleából, hihetőleg Xenophanes közvetlen utódja, szerzője némelly bölcsészeti munkának,) határozottan állitotta, hogy az érzéki ismeret bizonytalan; ellenben az észbeli igaz és bizonyos. Továbbá csak a lét való; a nemlét azaz semmi üres képzet, minek nincs érvényessége. Nincs tehát üres tér; mert ez való semmi volna. A lét valami tökélyes; miért is gondolkozással bir, minthogy ez való tulajdonság.

33. ZENON.

Parmenides tanitványa és barátja Zenon (Eleából) a vitatkozástannak — dialectica — olly irányt adott, miszerint tiszte a álismeretet az ész világánál napfényre hozni, és szétoszlatni. E tan segedelmével azt törekedett bebizonyítani, hogy nincs való többség, nincs tér, nincs mozgás. 1. Nincs való többség, mert ez végtelenül kicsiny és nagy volna egyszersmind: végtelenül kicsiny, minthogy részetlen egységekből volna összetéve, mellyekből való nagyság nem keletkezhetik; végtelenül nagy, minthogy valóban kiterjedett, tehát végtelen részekre elosztható volna. 2. Nincs való tér; mivel ennek szinte térben kellene léteznie. 3. Nincs való mozgás; mert a mozgó testnek véges időben végtelen részekre elosztható térpályát kellene megfutnia.

34. MELISSUS.

Az eleai vitatkozástant Melissus is (kinek szülő földje Samos volt,) elfogadta és „alethiologia“ czimü munkájában ezen alaptétel bebizonyitásából indult ki, hogy „a lét örökkévaló.“ Az öröklétből a létnek végtelenségét, ebből egyedűliségét, azonosságát, részetlenségét és anyagtalanságát következtette.

35. BIRÁLATA.

Az eleai észvéd elégtelen lévén az észt és érzéket megegyeztetni, az érzéknek tanuságát áltatássá változtatta, mi által önmagát czáfolta meg. Állitása szerint a többség és változás, miről az érzék tudósit, merő látszat és áltatás. De honnét ismeri ezen többséget és változást? nemde az érzéki észrevevésből? Ha tehát az érzéki észrevevés csalatkozás, ugy az áltatást áltatásból ismeri meg. Továbbá az érzék szintugy ága az ismerő

tehetségnek, mint az értelem és ész; az érzéknek tanusága tehát épugy, mint az észé, a maga körében érvényes. Mi a létnek egységét és a mindenistenséget illeti: az arra vonatkozó okoskodás első példája azon visszaélésnek, miszerint a puszta gondolati a valóval fölcseréltetik.

IV. AZ ATOMISTÁK FELEKEZETE.

36.

Az eleai bölcselet ellen kikelt Leucippus és Democritus, kik olly rendszert törekedtek fölállítani, melly mind a tapasztalásnak, mind a szemlélődő észnek megfelel; de munkájok nem sükerülvén, tulságos anyagvédbe estek. Az eleaiak ellenében az üres térnek és létező többségnek valóságát védték, noha azokkal egyezőleg a létnek öröklétét és végtelenségét elismerték. Pythagoras tanával egyetértőleg a létezőknek különféleségét nem a minőségnek, hanem a mennyiségnek sajátságára alapitották; azonban a világnak létrehozását kizárólag az anyagi erőknek, nem pedig a végtelen észnek tulajdonitották.

37. LEUCIPPUS.

E bölcselet szerzője Leucippus, (ismeretlen hazából, élt 500 Kr. e.) végtelen üres tért állitott, miben öröktől fogva számtalan sok eloszthatlan, mindenféle idomu parányi elem — atomus — létezett. E parányok öröktől fogva mozgó erővel birtak (principium materiale et formale), mellynek hatása által különfélekép egyesültek, s igy a látható testek alakultak. E testeknek alakulása minden eszes lénynek segedelme nélkül örök kénytelenség szerint történik. A lelket a legfinomabb és legmozgékonyabb parányok, tudniillik a tüznek gömbölyü

elemei képezik: e sajátnemü mezgékonyság az életnek, érzésnek és gondolkodásnak alapja.

38. DEMOCRITUS.

E rendszert mélyebben alapitotta Democritus, (Abdera városából, Socrates kortársa, kinek számos és kitünő munkai némi töredékeket kivéve elvesztek) kit az utókornak legtudósabb férfiai közé számitnak. Rendszerének részletei e következők. 1. A térnek, anyagnak és mozgásnak öröklétét, mit Leucippus csak önkényileg állított, az időnek végtelenségéből hozta ki. 2. A parányi elemek létét abból bizonyitotta be, hogy lehetetlen a testeknek részekrei osztását végtelenig folytatni. 3. A parányi elemek nagyságukhoz mért sulylyal birnak. 4. Annyi a parányok idoma, a hány csak lehető és gondolható, mivel nincs ok, miért némi idomokat nélkülöznének. 5. A testeknek minősége tárgyilagosan a parányok idomaiból és összetételéből származik, alanyilag pedig érzékünk alkatjától függ. 6. Az érzéki észrevevést a testektől elváló párák avvagy némi képek — idola — eszközlik. — Democritusnak erkölcsi mondatai egykedvüségre vagyis a kedélynek háborithatlan nyugalmára, mit fő jónak tartott, vonatkoznak. E tan vig kedélyével szépen megfért.

Az eleai rendszer tulságos anyag és természetvéd — materialismus et naturalismus —, melly az észnek magasabb igényeit ki nem elégíti. (Erről az ismerettanban, Különösen a rendszereknél).

V. BEFEJEZÉSE EZ IDŐSZAKNAK.

39. ÁLOKOSKODÓK.

Ez időszak végével Görögországban számos férfiu lépett föl, kik a tudományt iparágnak használták, és

pénzkeresetre forditották. Nevök igen tisztes, tudniillik „sophista“ azaz bölcseségtudós; de ők tulajdonképen álokoskodók és tulságos vitatkozók voltak. A bölcsészek osztályában helyet nem érdemelnek. Semmi bölcsészeti felekezethez nem szegődtek; sőt tanulmányuk egyedül a szónoklatra és evvel járó vitatkozástanra szoritkozott. Lemondván e vitatkozó sereg az igaznak ismeretéről, a szónoki tehetséget arra forditotta: hogy minden egyetemes állitásnak ellene és mellette szóló okait előszedje, s igy minden ügyet tetszése szerint vagy megerősitsen, vagy megczáfoljon. Leghiresebb köztök Protagoras (Abderitából) volt, kihez még Gorgias (Leontiumból) számitható. Az előbbinek tanitmánya szerint nincs való ismeret, mivel nincs állandó lét. Az észrevevés csak a változó létet terjeszti elő, és az ismerő alanynak természetétől függ. Minden egyén önmaga ismeretének mértéke és szabálya.

40. BIRÁLAT.

Az emberi észnek e visszaélését a bölcsészetnek és Görögországnak akkori állásából fejthetni meg. A bölcsészeti természettan, mit e kornak felekezetei alapitani törekedtek, kielégitő eredményt nem szült. Innét származott a kétkedés, melly a sophistáknak jellemvonása. Ide járul, hogy a eleaiak a vitatkozástant fényes polczra emelték, de avval vissza is éltek. E tan kedvező fegyverül szolgált a kétkedő vitatkozóknak, kik az igazat lerontani törekedtek. — Továbbá Görögország különösen Athene Pericles alatt fénypontjához közelített. A nép kegye a kitünő férfiaknak méltóságot és gazdagságot osztott. Nem csoda tehát, hogy tisztelet és pénz után vagyó tudósok a szónoklatot és vitatkozástant használták, mi által kitünhettek, és a nép kegyébe jöttek.

Igy a jeles tudomány gyalázatos pénzkeresetre aljasult. — Hogy a sophisticának jótékony hatása volt legyen a bölcsészetnek előmozditására, tagadjuk. Igaz, hogy illy vitatkozás által az elme élesedett és a bölcsészeti nyelv is müvelődött; de mind azon előmenetel, mit a vitatkozástan és evvel együtt a bölcsészet a közelgő időszakban tett, az álokoskodók előtti bölcsészeknek törekvéséből folyt.

III. IDŐSZAK.

SOCRATESTŐL GÖRÖGORSZÁG HANYATLÁSÁIG.

41.

Ez időszakban a görögök bölcsészete tökélyének ama polczára jutott, melly néki az ó korban szánva volt. Figyelemre méltó, hogy ugyanazon időben a szellemi müveltség fénypontját érte el. A tudományok világa legfényesebben sugározott; a szép müvészetek virága teljes felődésben nyilt; a polgári szabadság dicső tettekre buzditván kitünő had és kormányfiakat szült. Mind ezen jelességek majd egy helyen pontosultak összve. Athene ez időszakban a bölcseségnek lakhelye volt: itt a bölcsészet épülete is teljes fényben emelkedett.

A athenei bölcsészet az előbbi időszak felekezeteitől az által különbözik, hogy a gyakorlati részt, mit a bölcsészek e korig majd egészen elhanyagoltak, az elméletivel szép összhangzásba hozta. Ez érdem Socratest illeti, ki e tudomány történetében új korszakot képez.

42. SOCRATES.

Az előbbi időszakban a bölcsészek majd egyedül a külvilágot vizsgálták, a szellemet pedig, melly minden

bölcseségnek kutfeje, csekély figyelemre méltatták. A bölcsészetnek e hiányát észrevette Socrates (sz. Athenében **469.** Kr. e., atyja szobrász volt, kinek életmódját az ifju követvén, a szobrászatot dicsőleg müvelte, hazájának is mint vitéz hadfi, igazságos biró szolgált, végre méltatlan halálra, méregivásra itéltetett **400** Kr. e.) a való bölcs, kinek dicső érdemeit e következőkből érthetni. Mindenek előtt a sophistáknak álokoskodásait tárta ki, és a szemlélődő észnek tulzását roszalta. A bölcseségnek alaptárgyává az emberi ismeretet tette, és főleg az erkölcsi életet emelte ki. Állitása szerint az erkölcsi igazságok a legérdekesbek, részint mivel azoknak elismerése nélkülözhetlen kelléke a bölcs és boldog életnek, részint mivel azoknak ismeretére kiki eszénél fogva elmélkedés által könnyen juthat. Továbbá azon szoros összefüggésre, mellyben a tudomány, müvészet és élet állanak, figyelmeztetett. Végre a bölcsészetet helyes módszerrel gazdagitotta meg: tudniillik a fogalmak meghatározásában a behozást — inductio — használta, s illetőleg az erkölcsi életet egyes eseteket hozott föl, mikből az erkölcsiség fogalmait és szabályait következtette. Oktatásban pedig ügyes módon a beszélgetés utján — methodus socratica — eszméket ébresztett, tévedéseket czáfolt, ellennézeteket igazitott.

Tanitmánya e következőkben öszpontosul. **1.** A világon jelenkező czélszerűség és rend mindentudó és mindenható észre azaz Istenre mutat, ki a természet és emberi ügyek fölött uralkodik. **2.** Az ember mint eszes lény arra van hivatva, hogy bölcseséggel és erkölcsi élettel az Istenhez közelítsen. **3.** Az eszes lélek halhatatlan, miért is az ember halála következtében a testnek békóitól megszabadul. **4** Az erkölcsi kötelesség az Istennek akaratjából foly, tehát változatlan. A bölcse-

ség, mint az erényeknek s minden szépnek meg jónak összesége, az embernek fő java, miben a boldoglét, mint az erénynek szükséges eredménye, már foglaltatik. A főerények pedig: az Isten félelme, a mértékletesség, lelki bátorság és igazság.

43. BIRÁLAT.

Socratesben azt gáncsolják sokan, hogy a szemlélődést megvetette. Azonban igazolásául szolgálhat azon visszaélés, miszerint a szemlélődés nem csak tulságos kétkedőséggé fajult, hanem az erkölcsiség vizsgálását ugyszólván a háttérbe szoritotta. — Az erkölcsi fogalmakat szorosan meg nem határozván Socrates, sőt az erkölcsi jót a hasznossal azonositván, alkalmat adott vitára, minek következtében tanitványai ellenkező felekezetekre szakadtak.

Socrates emberfölötti tiszteletet nyert feddhetlen élete és nemtője — genius Socratis — által, kiben hitt. Tudatlanságának vallomása által a sophistákat akarta megszégyeníteni. — Semmi munkát nem irt: a hét levél és Apollóhozi hymnus dolgozatainak el nem ismertetnek.

Socrates életét és tanitását leghivebben közlötte Xenophon, a hires történetiró. Tanához szorosan ragaszkodtak: az idézett Xenophon; Alcibiades jeles hadvezér; Aeschines, kitől Aschines, Demosthenes kortársa különbözik; Cebes, Criton. (Socrates egyéb tanitványairól a következő számok alatt)

44. ÚJ FELEKEZETEK.

Noha Socrates bölcselete a mély szemlélődést és szoros rendszert nélkülözte: mégis képes volt öngondolkozásra hatalmasan inditani, és gazdag csirát foglalt új rendszerek termésére. Socrates tanitmányából származó felekezetek két nemüek: némellyek közvetlenül, mások közvetve támadtak.

I. SZAKASZ.

Socratesre közvetlenül vonatkozó felekezetek.

I. EGYOLDALU FELEKEZETEK.

45. EUCLIDES FELEKEZETE.

Socrates tanitványai közől némellyek egyoldalulag müvelték a bölcsészetet, már az elméleti, már a gyakorlati részre tulnyomólag hajolván. Egyedül Platon fogta föl teljes körében e tudományt.

Euclides (Megarából), Socrates közvetlen tanitványa, (ki bölcs oktatóját szülő városából naponkint női öltözetben látogatta meg, minthogy a megaraiaknak halálos büntetés alatt tiltva volt Athenébe jöni) az eleai bölcselethez szítván, azt állitotta: hogy a jó csak egy, változatlan és magával örökké egyenlő. Csak ez bir valósággal; ezen kivül nincs valóság. Ama jót már észnek, már Istennek nevezte. Minthogy Zenonnak dialecticáját fegyverül használta, vitatkozónak neveztetett. — Ezen előadott bölcselet egyoldalu észvéd, mit semmi vitatkozástani fegyver nem képes igazolni.

Hivei voltak: Eubulides, ki hét álokoskodást, a kopasz fejről, a szarvakról, a buzarakásról stb, állitott föl; Diodorus Chronus, ki a mozgásnak lehetsége ellen okokat hozott föl; végre a megarai Stilpon, ki az elemező itéleteken kivül minden más itéletnek érvényességét és a nemek fogalmainak valóságát tagadta, az erkölcstanban pedig a fő jót az indulatlanságban helyezte.

46. ANTISTHENES FELEKEZETE.

Socrates két tanitványa, Antisthenes és Aristippus, az ismeretek alapitásával keveset gondolván, minden bölcselést az erkölcstanra irányoztak, miért is erkölcstanároknak neveztettek. Alapkérdésök az volt, melly Socratesnek minden tanitványaival közös tudniillik: miben áll az embernek fő java? De e kérdést különböző, sőt ellenkező szempontból oldották meg.

Antisthenes (Athenéből, Gorgias tanitványa, utóbb ő maga is tanított, mielőtt Socratessel megismerkedett volna, kihez tanitványaival segédött) bölcsészeti oktatását Cynosarges nevü gymnasiumban adta elő: az atheneiektől cynicusnak (a görög „kynos" szó kutyát tesz) neveztetett gunyképen, részint czélzásból azon gyülhelyre, részint aljas életmódjáról, mit főleg öltözetében mutatott. — A fő jónak vizsgálásából indulván ki, azon erkölcstani eredményre jött: hogy való boldogságra erény kell, melly ismét erős lelkületet kiván, minő Socratesé volt. Az erény tehát az emberi törekvésnek fő czélja: egyedül az erkölcsiség a való jó, és a bűn az igazi rosz; a mi az erény és bűn között foglal helyet, az mind közönyös dolog. Ebből következik, hogy a bölcs méltán megvetheti a gazdagságot, külső tiszteletet és a születés nemességét, sőt életmódjában mind azt, mi nélkülözhető. A bölcs életszükségeit megszoritja és kevéssel megelégszik, mire a természet ad utmutatást. Végre a bölcs függetlenségre törekszik, és nem az ország, hanem az erkölcsiség törvényei szerint él. — Ez erkölcstani elveken kivül Antisthenes nyiltan kimondotta, hogy sok ugyan a népisten, de a természetisten csak egy. Említésre méltó még azon vitatkozástani állitása: hogy a létezőknek tulajdonságait megkülönböztetjük

ugyan, de nem tudjuk, mi a létezőknek való lényege. — Antisthenes tana a műipart és polgárosodást elnyomja. Az embernek czélja nem egyedül a jó, hanem a szép is; az erkölcsiséggel tehát a külső illedelem megfér.

E felekezet igen kevés tagból állott. Antisthenes közvetlen tanitványa Diogenes (Sinopéból) ez életmódot tulságig üzte. Ennek tanitványa Crates (Thebaniából) a cittiumi Zenonnak oktatója volt. — E bölcselet eredeti iratai elvesztek.

47. ARISTIPPUS FELEKEZETE.

Az erkölcsiséget ellenkező és félszeg szempontból vette Aristippus, (Afrikának Cyrene nevü városából és gazdag szüléktől származott, ifju-korában Görögországba jött, hogy a világ szerte hires Socratesnek társaságában részt vehessen, de élvezetre hajlott, miért is oktatójától megkorholtatott, sőt némellyek szerint el is utasittatott) ki hazájában a cyrenei felekezetet alapitotta. Elmellőzvén egészen a szemlélődést, a gyakorlati életet vizsgálta, és nem bölcseségre, hanem életeszélyre — prudentia vitae — oktatott. Nézete szerint az érzet minden igaznak és jónak alapja. Az érzet a kedélynek mozgása, melly ha gyengéd, ugy kedves; ha zord, kedvetlen. A kedves érzet fő törekvése az embernek: ez az egyedüli való jó; a fájdalom a tulajdoni rosz. Az érzéki élvezet kedvesebb a szelleminél, és a testi fájdalom nagyobb a lelkinél. Az élvezet csak a jelenre szoritkozik; a mult nincs többé, a jövendő pedig bizonytalan. A boldoglét az élvezetek összeségében áll. A testi és lelki tehetségek, a tudomány, a külső vagyon, az életeszély, a barátság csak eszközei az élvezetnek.

Hogy ez élvezettan a való erkölcsiséggel meg nem fér, és hiányos lélektani adatokon alapszik, az erkölcstanból érthetni.

Hegesias szerint feleinkben csak minmagunkat kell szeretni. Az istentagadó Theodorus állitása szerint bolond az, ki magát a hazáért föláldozza. E felekezethez Anniceris tartozott.

II. PLATON RENDSZERE ÉS FELEKEZETE.

48.

Socratesnek barátja és legjelesb tanitványa Platon (Athenében született 429. Kr. e., előkelő nemzetségnek ivadéka, eredeti nevéről Aristocles. Húsz éves ifju Socrates társaságába lépett és e szövetségben oktatója haláláig maradt. Utóbb Italiába utazott, és Pythagoras tanával megismerkedett. Haza térvén 50-dik évében az ugynevezett Academiában lépett föl, az academiai felekezetnek alapitója) arra volt hivatva, hogy kijelölje azon álláspontot, mire a bölcsészetnek kell vergődnie. Lángészszel ellátva, a költészet által az eszmék országába emelkedve, azokat belátó értelmével a létezőkre alkalmazva, lelkesülve az igaznak szeretetével, és a mennyiségtan által alapos gondolkodásra oktatva, képes volt az emberi ismeretnek végső alapjait nyomozni, és a szellemi életet egész körében vizsgálni. Rendszerét a részeknek szoros megegyezése és illő öszhangzása kitünőleg jellemzi.

Platon a bölcsészetnek egész körét ölelte át, noha részeit világosan ki nem emelte. Munkáiból kiviláglik, hogy bölcselkedését három külön tárgyra irányozta, ugymint: a tudomány alapitására, a természetre és erkölcsi életre. E tárgyakat tanitványai Xenocrates és Aristoteles határozottan megkülönböztették, és a bölcsészetet három főrészre osztották, tudniillik: logica, physica és ethicára.

Bölcseletét különbözőleg értelmezig, mire alkalmat nyujt előadási modora, melly párbeszédes, sőt költészeti és a szinműhez közelitő. Némellyek azt vélik, hogy Platonnak azon munkái, miket avatottjainak szánt — esoterica — elvesztek, és csak népszerü iratai — exoterica — maradtak fen; mivel Aristoteles némelly állitásaira hivatkozik, mellyek párbeszédeiben nem foglaltatnak. De hogy e párbeszédek egyedül népszerü tant közölnek, tagadjuk. Aristoteles idézeteket hoz föl, mellyek ezen iratokban szóról szóra megvannak. Hihető az, hogy a melly idézetek nincsenek meg, azokat Aristoteles Platonnak szóbeli előadásából meritette.

49. DIALECTICA.

Platon bölcselkedésében a tudománynak és ez által a bölcsészetnek alapitásából indult ki. Mindenek előtt azon ellentétet fejtegette, melly az érzéki észrevevés és a tiszta észbeli ismeret között áll. Nézete szerint az érzéki észrevevés nem állandó létet, hanem szüntelen változót terjeszt elő és a testi műszerektől függ. Ez állitásra őt Cratylus, a heraclitusi felekezetnek tagja s Platonnak első oktatója vezette. Az érzéki észrevevésből, melly saját körében érvényes, értelmünk elvonás által fogalmakat képez: e müködés itélés, melly a beszédet föltételezi. Ebben áll az értelmi ismeret, mit Platon véleménynek nevez, mellyel a köznép megelégszik. — Az érzéki ismereten avvagy tapasztaláson kivül van tulajdoni ismeret, szoros nevü tudat, minek kutforrása a tiszta ész. E lelki tehetség, melly elmélkedésben a testnek közvetlen befolyásától független, magasabb eszmélkedés azaz szemlélődés által mintegy belsejéből a tiszta eszméket — ideae — fejti ki, mellyek az érzékfölöttit, örökkévalót, az igazi létet terjesztik elő. Ezen eszmék az

érzéki tárgyaknak mintaképei — prototypon —, miknek képmásai a létező egyedeknek és tulajdonságoknak nemei. Az érzéki ismeret egyedül a tapasztalható nemekre és fajokra, mikre értelmünk elvonás által emelkedik, terjed: az önálló ősképek avvagy eszmék a tiszta észnek saját tárgya, mellyekre ugyszólván visszaemlékezik. Az emberi ész t. i. már előbb létezett, és a tiszta eszméknek birtokába jött: midőn e jelen életben a külvilágot szemléljük, az öröklött eszmék — ideae innatae —, mikhez a létező nemek hasonlók, jőnek eszünkbe. Az eszmék a való ismeretet, az igazat képezik, mellynek fejtegetése az észnek és bölcsészetnek föladata.

50. PHYSICA.

Az előadott eszmetanhoz szorosan van füzve a természettan. E tan föladata a létezőknek lényege, avvagy azon kérdés: mi a lény valóban? Platon állitása szerint a létezőknek lényege a változatlan és egy. E lényeget az érzékek nem közlik; a változatlan tehát érzékfölötti, tiszta észbeli tárgy. Ez az eszmék sajátja, mellyek a létezőknek lényegét, a valóságot foglalják magokban. A szemlélhető tárgyak csak úgy birnak valósággal, ha az eszmékre vonatkoznak és azokban némi részt vesznek. Minden eszme mennyiségre nézve végtelen, minőségre pedig különnemü, sőt egyedüli, tehát való egység — monas —.

Az eszmék elismerése a végtelen észhez, melly azoknak öröklétü kutfeje, az Istenhez vezet. Ugyanis a tiszta eszme világon kivül öröktől fogva némi anyag létezett, mellyből az eszmék eszközlése által a világ alakult. Azon anyag határozatlan azaz lényegtelen és alaktalan, de mégis a tulajdonságokra fogékony volt. Ezen anyag a többség és különféleségnek szintugy, mint az

elemeknek alapját tette (principium materiale). Az anyag végtelen és kiterjedt, tehát nem volt egyéb, mint a tiszta tér. A világ létrehozását az Isten jósága határozta el. Távol minden irigységtől, önmagához hasonló lényt akart létrehozni; miért is a zürzavaros anyagot örök eszméi szerint alakitotta és rendezte. Igy a testi világ az eszmevilágnak árnyképe, és minden létezőben az egység (eszme) és többség (anyag) foglaltatik. Az isteni eszmék a tökélynek kutforrásai, miért is a világ a tökélynek látható képe. Azonban Istentől egyedül a világ alakja veszi eredetét; az anyag mint ellenkezője az Istennek már öröktől fogva létezett, minek eredeti zürzavara minden fogyatkozásnak és rosznak oka.

Hogy az Isten a világot a lehető legnagyobb tökélyre emelje, azt eszes lélekkel éltette, gömbidommal diszesitette, és körmozgásba helyezte. Minden csillagnak külön lelket adott; azonfölül számtalan sok lelket teremtett, mellyek a csillagokban boldogul élnek. Az eszes lélek halhatatlan, mit Platón többek közt abból bizonyított, mivel a lélek az életnek kutfeje és az Istennek képmása; továbbá mivel már ez élet előtt létezett, mit abból hozott ki, mivel az eszmék megismerése igazi viszszaemlékezés. Az eszes lelken kivül az emberben oktalan lélek is lakik, az indulatoknak és szenvedélyeknek kutfeje, melly két irányban müködik: mint bátor kedély — thymos —, melly az ész — logos — és anyag közt közép helyet foglal, és mint érzéki vágy — epithymia —, melly a szilaj anyaghoz szít. A csillagokba helyeztetett lelkeknek eredeti száma sem nem fogy, sem nem gyarapodik. Az emberi lelkek vándorolnak — metempsychosis —.

51. ETHICA.

E rész szinte, mint az előbbi, az eszmetanon alapszik és abban öszpontosul. Az ember Istenhezi közelitésre hivatott, melly abban áll, hogy mint eszes lény az igaznak, szépnek és jónak eszméit nem csak megismerje, hanem szabad akaratu cselekvése által létesitse is. E hivatás a lelki erőknek öszhangzó müködését teszi föl. Az ész természeténél fogva uralkodik, minthogy az ismeri meg, mi jó, szép és nemes. Az észnek eszközül szolgál a bátor kedély, mellynek segedelmével az érzéki vágyat fékezi annyira, hogy az érzékiség az észnek hódolni kénytelen. Ez öszhangzó cselekvőség a lélek épségét, a való erényt képezi, minek eredménye a boldogság. Innét e következő erények származnak, tudniillik: a bölcseség, melly az észt illeti, a lelki bátorság, melly a kedélyre, és a mértékletesség, melly az érzéki vágyra vonatkozik; mind ezekből pedig az igazság azaz jogosság keletkezik, melly illő rendet alapit. Minthogy az emberi ész cselekvésének szabályául az isteni eszméket tüzte ki, ennélfogva az isteni akarat az erkölcsi törvénynek eredeti kutfeje.

Az emberi életnek tökélyesülése a szépnek létesitését igényli: e müködésben is az isteni eszmék szabályul szolgálnak. A szép eszméinek létesitése a nemes müvészetet szüli, melly az egésznek arányt és kedves rendet ad.

Platon erkölcstana a jogtudományra vagy inkább országtanra is terjedett, mit azon okból cselekedett, mivel hite szerint az országnak hivatása az, hogy az embert rendeltetéséhez, mit egyedül a társadalomban érhet el, biztosan vezesse, és az erkölcsi elveket az emberi társulatban létesitse. Az erkölcsi tökélyesülés tehát a pol-

gári társadalmat föltételezi. Az ország alkatrészeit három kar és rend képezi: a legalsóbb a földmüvelők osztálya, mellynek foglalatossága az érzéki vágyéhoz hasonlit; a fölsőbb rendet a katonaság teszi, melly a bátor kedélyt képviseli; a legfelsőbb osztályt az igazgatók rende, a törvényhatóság tünteti ki, melly a törvényhozó és igazgató észnek felel meg. Ha mindegyik rend hivatását kellően betölti, a bölcseség, bátorság, mértékletesség és ezekből folyó igazság az országban létesül. E szerint az ország erkölcsi személyt képez. Tökélyes az országlás, ha a legbölcsebbek uralkodnak: illy országban a kormány vagyis főhatalom már egy, már több személynek kezében állhat — monarchia et aristocratia —. Az országnak tiszte az ifjuság nevelésére ügyelni.

52. BIRÁLAT.

Hogy Platon bölcseletét szoros egyezés és szép összhangzás tünteti ki, már fönebb dicsőleg emlitettük. Eszmetana, melly központját képezi, Pythagoras számtanával sokban rokon, noha attól némi részletekben különbözik. Ugyanis Platon az eszméktől a mennyiségtani fogalmakat az által különböztette, hogy mindegyik eszme eredetileg csak egyszer létezik, mindenik tehát egyedüli és különnemü. Az eszmét és anyagot a mennyiségtani fogalmak előttünk megfoghatatlan mód szerint egyeztetik. E fogalmak középső helyet foglalnak az eszmék és anyag közt: az eszmékkel abban rokonok, hogy örökkévalók és változatlanok; de azoktól abban különbözők, hogy minden mennyiségtani fogalom, például a vonal, kör, számtalanszor létezik. Mindegyik eszme tehát illy fogalmak által számtalan sokszor tétetik. — Némellyek Platont a kétkedőkhez számitják, sőt felekezetének utóbbkori tagja Arcesilaus nyiltan állitotta: hogy Platon a tár-

gyilagos igaznak elérhetetlenségét elismerte. E vitának kiegyenlitésére szolgálhat azon észrevétel: hogy Platon nem annyira megállapított igazságokat, mintsem különféle bölcsészeti föladatokat szándokozott közleni, melly fejtemények közől némellyeket meg is oldott, másokat az utókorra bizott. E szándékát előadási modora igazolja, miszerint bölcseletét párbeszédbe öltöztette, és többnyire Socratest beszélteti, valóban igen eszélyesen, nehogy a népvallást és uralkodó véleményt lerontani látszassék; azonfölül e modor alkalmas eszközül szolgált az olvasókat öngondolkozásra indítani.

Platon bölcselésében az egyoldalu eszme és létvéd kiegyenlitését tüzte ki, azonban törekvése nem mindenben sükerült. Az eleai felekezettel egyezőleg az észuralkodást védi, de eláll ama tantól abban, hogy a létező többségnek valóságát és az érzéki ismeretnek korlátozott érvényességét elismeri. De ki nem elégíti a biráló észnek e követeléseit, tudniillik: mikép igazul az ész előtt az anyagnak örökléte? melly okon alapszik azon állitás, hogy egyedül az eszme bir valósággal? mi módon hóditotta meg Isten a tőle független anyagot? mikép fér meg a lélekvándorlás az emberi méltósággal? — Noha Platon rendszerének is árnypontjai vannak, mindazáltal egészben véve olly jeles, hogy szerzőjét a bölcsészek fejedelmének tisztelik. (Meghalt 81-dik évében 348. Kr. e.)

53. FELEKEZETE.

Platon tanához hivek maradtak: Speusippus, unokája és közvetlen utódja, ezt követte Xenocrates, utóbb Polemon, azután az athenei Crates, végre Crantor. Mind ezek az ugynevezett ó Academiát képezik. — Az új Academiát Arcesilaus alapitotta, (sz. 316. Kr. e. ki nagy

ellene levén az elvvédü — dogmatica — bölcseleteknek, a kétkedőséghez szegődött, azt állitván, hogy nincs a tárgyilagos igaznak ismertető jele, szóval ismerve — criterium —. Ennélfogva óvakodást ajánlott minden határozott itélettől, mire nézve Socratesre és Platonra, kik szintezen modorban bölcselkedtek, hivatkozott. De ezen kétkedést kelletinél tovább üzte, azt állitván: hogy „az ember semmit sem tud, még azt sem, hogy semmit sem tud.“ Erkölcsi életre elegendőnek tartotta a valószinűséget — probabilismus —, tudniillik: „mind azon tett erkölcsi, minek végbevitelére van észszerü, nem ugyan tárgyilagos ismeretből keletkező, de alanyi meggyőződésünket eszközlő inditó ok.“ — Carneades (sz. 214. Kr. e.) Arcesilaus hive a kétkedőséget okokkal törekedett támogatni. Gondolatink, ugy mond, kettős viszonyban állanak, tudniillik: tárgyukhoz és az ismerő alanyhoz. Minden gondolat tárgyára nézve vagy igaz, vagy nem igaz: igaz, ha tárgyával megegyez; nem igaz, ha meg nem egyez. A második viszonyban t. i. az ismerő alanyra nézve minden képzetünk csak látszik igaznak, vagy nemigaznak lenni. Nincs az igaznak biztos ismerve. Az értelem illy ismervet nem nyujthat, mivel a képzetnek tartalmát egyedül taglalja. A képzet önmagáról nem biztosithat minket: ugyanis mindegyik képzet nem biztosit, mivel álképzetek is vannak; tehát egyedül az igaz képzet volna biztos, de erre nincs tárgyilagosan érvényes ok. — Emlitésre méltó Philon, ki Rómában a szónoklatot és bölcsészetet tanitotta és Cicerót oktatta; végre Antiochus, Cicero barátja, ki az Academiát a Stóával kiengesztelte és egyesitette.

A kétkedőségnek alaptalanságát az ismerettan, különösen a rendszerek birálata mutatja meg.

II. SZAKASZ.

Socratesre közvetve vonatkozó felekezetek.

I. ARISTOTELES FELEKEZETE.

54. RENDSZERE.

Platon tanitványai között egyes egy volt, kit nagy oktatójának tekintélye el nem ijesztett attól, hogy új bölcsészeti pályát nyisson és saját ösvényén haladjon. E jeles férfiu Aristoteles, (sz. Stagirában 384. Kr. e. Atyja Nicomachus orvos volt és Amyntasnak a macedonia királynak barátja. Mint tizenhét éves ifju Aristoteles Athenébe jött, hol Platon társaságában húsz évet töltött. Utóbb Nagy Sándor nevelőjévé lett, és ennek országlásra jutása után Athenébe visszatérvén, Lyceum nevü gymnasiumban bölcsészeti felekezetet alakitott, melly mivel járva tanított, peripaticai iskolának neveztetett. Előadása két nemü volt: tudományos, a reggeli órákban és népszerü, alkonyatkor — acroamatica et exoterica —. A bölcsészeten kivül a mennyiségtant, történetiratot és szónoklatot tanitotta. Tizenhárom évi tanitása után ráfogott vallástalansága miatt Athenéből elűzve Chalcis nevü városba költözött, s itt nem sokára meghalt 322. Kr. e.) kit bölcsészeti érdeme Platonnal egyenlő rangra emel. Platon bölcseletét szoros öszhangzása és magasztos szemlélődése dicsőiti; Aristotelesét tudományos alakja és szoros rendszere minden előbbi bölcseletek fölé emeli. A bölcsészet mezején e korig az eszmék és nézetek bőségben termettek, de nem támadt olly rendező elme, melly képes lett volna azokat kellő szakokra osztani. E munkára Aristoteles volt hivatva. Éles elmével diszesitve,

már ifjukorától fogva mindennemü ismeretekkel gazdagitva, tudományos tapasztalása által a természet vizsgálásához szokva, elegendő tehetséggel birt a bölcszészet részeit kellően elkülönözni és rendszeres alakba öltöztetni. — A mi rendszerét illeti: némellyek a tulzó tapasztalásvédhez számitják, mivel Platonnak eszmetanától eltért. Igaz, hogy Aristoteles az öröklött eszméket tagadja, de az észbeli ismereteket s igy az eszméknek valóságát elismeri. Aristoteles szintugy, mint Platon, az észvéd szempontjából indult ki, csak hogy az eszméket más uton mintsem oktatója alapitotta, ettől tehát csak a módszerben vált el. Platon az eszméket észbeli észrevevés, Aristoteles szoros következtetés által ügyekezett alapitani: amaz elömenőleg az érzékfölöttiről az érzékire ugyszólván alászállott, ez visszamenőleg az érzékitől az érzékfölöttihez emelkedett.

55.

Kár, hogy e bölcsésznek böcses munkái nagyrészt elvesztek, és többnyire csak töredékek maradtak fen. Már a régiek iratainak száma, elrendezése és czimei fölött vitatkoztak. Az újabb történetirók közönségesen azt állitják, hogy Aristoteles iratait kettős tanmódjához t. i. tudományos és népszerü előadásához képest szerkesztette és rendezte, s hogy a népszerü iratok, a párbeszédek elvesztek, mik pedig fenmaradtak, azok tudományos iratok, de ezek is csonkitást szenvedtek, miről Strabo és Plutarchus tudósitanak. Bizonyos az, hogy ezen iratok elrendezése és czimezése utóbbkoru. Ez főleg azon iratról áll, mit metaphysicának czimeztek. Diogenes Laertius tudósitása szerint Aristoteles a bölcsészetet elméleti és gyakorlati részre osztotta. Cicero pedig arról értesit, hogy e felekezet a bölcsészetnek három részeit különböztette: a logicát, physicát és ethicát.

56. LOGICA.

Aristoteles a bölcsészetet szoros nevü tudománynak tartotta, minek tárgya a tudat. Az észtan avvagy logica közvetlenül az ismeretnek igazságát alapitja, közvetve a tudománynak szerkesztését eszközli. A bölcsészetnek e részét e következő pontok terjesztik elő. 1. Mindenek előtt az érzéki és észbeli ismeretet különböztette meg. Minden érzéknek közös és saját, közvetlen és közvetett észrevevése van. A közös észrevevéshez a mozgás, nyugvás, idom, nagyság és szám tartozik. Mit az egyik érzék sajátsága szerint közvetlenül vesz észre, azt a másik közvetve fogja föl, például a szem az izletes ételt. A közvetlen észrevevésben nincs általtás. Az észrevevő elméhez a képzelem járul, melly az észrevett tárgyakat változatlanul, vagy változva visszaidézi. E visszaidézés emlékezés, ha az észrevett tárgyra ráismer. 2. Az értelem avvagy ész tágasan véve a fogalmak tehetsége. A fogalmak a lényeknek gondolati alakjai. Ezek az érzéki képzetektől különböznek, noha azokkal szorosan összefügnek. A gondolati alakok az érzéki tárgyakban foglaltatnak: a lélek nem képes érzéki képzet nélkül gondolkodni, s kiben minden érzéki észrevevés hiányzanék, az semmi ismerettel nem birna. Az értelem müködése előtt nem egyéb, mint hajlam avvagy tehetség, hasonló az üres laphoz, mire irni lehet: nem bir semmi fogalommal, hanem csak azokra fogékony. A fogalmakhoz ugy jut, hogy az öröklétü, szüntelen müködő isteni értelem, melly a lényeknek eszméit tökéletesen foglalja magában, a fogékony és szenvedő emberi értelemre hat és azt fölvilágitja. 3. Az emberi ész szoros tudatra tesz szert. E müködése abban áll, hogy a létezőkön az egyetemest és szükségest a mellékes és ese-

tékestől megkülönbözteti és az események okait fürkészi. A tudomány szerkesztését a következtetés eszközli, melly kétféle: a behozás, miszerint különöstől általánoshoz emelkedünk, lehozás, mellyel általánosról különösre szállunk alá. A behozás (tapasztalás) valószinűséget szül; a lehozás, melly közvetlenül bizonyos elvekből indul ki, a szoros tudatot és evvel együtt a tudományt alapitja. 4. A következtetés módjai az itéletek módjait teszik föl; az itéletek pedig fogalmakból állanak. Az értelem a fogalmak képzésében, az itélésben és következtetésben szabályokhoz van kötve: főszabályul az ellenkezés és középső kizárásának elvei szolgálnak — principium repugnantiae, et exclusi medii —.

Az észtanhoz az elméleti bölcsészetnek azon része járul, melly a lényekről általában és különösen az Istenről értekezik. E rész a természettantól el nem válnék, ha a testi állományon kivül más állomány nem léteznék. De minthogy a természet fölött olly változatlan állomány áll, melly minden változásnak végső létoka: a természettant általános lénytan előzi meg. E tant Aristoteles előbölcsészetnek, máskép istentannak — πρώτη φιλοσοφια, θεολογική — a természettant pedig utóbölcsészetnek — δευτερα φιλοσοφία — nevezte. (Az előbölcsészetnek hirszerint Andronicus Rhodius Sulla idejében e czimet adta: τὰ μετὰ τὰ φυσικὰ, miből utóbb a metaphysica neve keletkezett.) Részletes tanitmányai ezek: 1. Minden létező s igy az ismeret is főfogalmakra — categoriae — vonatkozik, mellyek e következők: állomány, mennyiség, minőség, viszony, tér, idő, helyzet, birtok, hatás, szenvedés. 2. Kétnemü állomány létezik: érzéki és érzékfölötti, amaz változó, emez változatlan. 3. A változásnak négy neme áll: az az állományra vonatkozó változás az eredet és enyészet,

mennyiségre nézve a szaporodás és fogyás, minőségre nézve az átalakulás, helyre nézve a mozgás. 4. Minden változásra, mit a természet és müvészet eszközöl, létok kell; az okságnak nemei pedig: az anyag, alak, ható ok és czél. 5. A természet müveit szintugy, mint a müvészetéit a czél igazgatja. A való véletlennek nincs helye. 6. Minden létező csak létezőből eredhet. Az eredetet a változás eszközli, melly abban áll, hogy a tulajdonságok egymást fölváltják, igy az ifju férfiuvá válik. A változást ismét a megfosztás — στερησις — eszközli, melly az anyagnak és alaknak egyesülését alapitja. 7. Az anyag öröklétü, mert létrehozására alap kivántatnék, miből eredne, de az már anyag volna. A ható ok is örökkévaló, mert minden változásra kell valóban létező ható ok; a változásnak pedig sem eleje, sem vége sincs. 8. Van végső avvagy ősok, melly minden változásnak kutfeje. Ugyanis az alárendelt okok sorában mindegyik ok az előbbitől függ; ha tehát ezen sornak nem volna eleje, és első azaz végső létok nem léteznék, ugy merő közokok állanának azaz eszközök, és igazi ható ok nem léteznék. Az ész tehát azon elismerésre vezet, hogy valóban olly ősok létezik, melly minden változásnak s igy a világ alkotásának szülő oka. Ezen őslénytől azaz Istentől az ég és egész természet függ. Az Isten a változatlan, öröklétü, érzékfölötti állomány, a szünteleni cselekvés és ismerés, a tökélyes örök élet.

Aristoteles organonját ezen iratok teszik; 1) a categoriák irata, 2) a hermeneutica, 3) az analytica priora, 4) az analytica posteriora, 5) a topica, 6) a sophistici elenchi.

57. PHYSICA.

E tan a testekről, ezeknek nagyságáról, minőségéről és eredetéről értekezik. Részletei e következők. 1. A természet müve a müvészetétől különbözik: amaz változásának okát magában, ez rajta kivül foglalja. A változást az okságnak nemei eszközlik (56. szám). 2. Minden test korlátozott kiterjedésü lény, mit már fogalmából érthetni, mivel határai a fölületek. De ezen korlátozást az elemeknek többsége is nyilvánitja, mellyek közől egyik sem határtalan, minthogy a többieket kizárná. 3. A természetben valami határtalannak azaz végtelennek kell léteznie, különben az időnek kezdete és vége volna, a térbeli kiterjedés nem volna folytonosan elosztható, a szám nem nőhetne végtelenül. A természetbeli végtelen nem abban áll, hogy rajta kivül semmi sem létezik, hanem hogy mennyiségre nézve vég nélkül szaporodható. E végtelent az idő, szám és elosztható tér képezi. 4. A tér a mozdulatlan határ, melly a külön álló testeket környezi és leginkább a mozgó testeknél mutatkozik. Ha a test egy másikban foglaltatik, de attól el nem vált, az illy test nem térben, hanem csak egészben áll. Azon test létezik térben, mit más különlétü test környez. Ennélfogva az ég mint valamelly egész nem létezik térben, hanem a térben létezőket környezi. Az égnek végső határai az általános tért képezik. 5. Az idő a változásnak mértéke, melly valamelly előbbire és utóbbira vonatkozik. Az időmértéknek alapja a jelen percz, melly a multnak végét és a jövőnek kezdetét érinti s foglalja. Az idő tehát folytonos és eloszthatő. Minthogy a változás az időre vonatkozik, amaz szintugy mint ez folytonos. 6. A folytonos változás nem egyéb a mozgásnál: a mozgásnak

nemei közől legfolytonosabb a körmozgás. Ennélfogva a tökélyes gömbidomu ég körmozgásu. Minthogy az ég folytonos körben forog a nélkül, hogy az egész helyét változtatná: az egésznek központja mozdulatlanul áll. Ebből következik, hogy a mozdulatlan föld a világ központja. 7. Az egyenes vonalu mozgás vagy fölemelkedő, vagy alászálló: a fölemelkedő test könnyü; az alászálló nehéz. A föld-elem részei alászálló mozgásuak; a föld tehát nehéz. A nehéz és könnyü közti ellentét a föld-elemen kivül könnyü testet tesz föl: e könnyü test a tűz. Ezen ellentéten kivül még más ellentétnek is kell állania, melly ama két szélső elemet egyezteti, mivel a testnek három térbeli viszonya azaz mérője van, ugymint hossza, szélessége és magassága: ez ellentétet a víz és levegő eszközli, amaz a föld nehézségéhez, ez a tűz könnyüségéhez közelit. Ekkép négy elem áll, melylyekből a testek alakulnak: föld, tűz, víz, levegő. Az elemek egyszerü mozgásuak; az ezekből álló testek vegyes mozgással birnak. 8. Minthogy az égi testeknek tulajdona a tökélyes körmozgás, azok az eredetnek és enyészetnek nincsenek alá vetve. Nem is állanak az idézett elemekből, hanem változatlan anyagból, mit aethernek neveznek. Ezen égi lények eszes lelkekkel vannak ellátva, és közvetlenül az ősoktól hozatnak mozgásba. 9. A világi testek vagy élettelenek, vagy életmüvesek. A lélek, mint az életnek kutfeje, az életmüves testnek lényege és alaki létoka — causa formalis —. Aristoteles a lélek lényegének meghatározására e szót „entelechia“ használja, mi alatt olly tehetséget ért, minek müködési czélja és eredménye a lét, tehát való létrehozási tehetséget. E tehetség nézete szerint nem csak az állatoknak, hanem a növényeknek is tulajdona, de külön fokon: a növények tápláló, az oktalan állatok érző

és vágyó, az emberek értelmi ismerő tehetséggel birnak. Az embereknek gondolkodó és ismerő lelkében szenvedő és cselekvő értelmet kell megkülönböztetni: amaz a testtől függ és vele együtt az enyészetnek van alávetve; ez pedig isteni természetü és halhatatlan. A lélek az égi testekkel rokon anyaggal bir és ettől némi részben elválhatlan. A test és lélek közösülését a kölcsönös behatás eszközli — influxus physicus — .

58. ETHICA.

Aristotelesnek elméleti és gyakorlati bölcsészete közt azon szoros összefüggés hiányzik, melly Platon bölcseletében olly kitünő. Erkölcstanának alaptárgya a fő jónak meghatározása, mit a boldogságban — evdemonia — helyez, de ennek fogalmát helyesebben, mintsem elődjei, fejtegeti. Állitása szerint az embernek mint eszes lénynek főtiszte sem az életmüves, sem az állati életben nem allhat, hanem fő rendeltetését az észszerü cselekvőség, a szellemi élet képezi: e cselekvőséggel való jólét van összekötve, mi az embernek legfölsőbb javát alapitja. Igaz, hogy a külső vagyon a jólétnek kiegészitő része, de a birtok egyedül a boldogság lényegét nem teszi, mivel az erős lelkületü bölcs képes az inséget is lelki nyugalommal türni és nemesen cselekedni. Ha tehát a való boldogság észszerü cselekvésben áll: e cselekvésrei készség az emberi erényt képezi. Minthogy pedig a lelki cselekvőség kétféle: elméleti és gyakorlati, ennélfogva az erény is mind az értelemre, mind az akaratra vonatkozik. Mind a kétnemü erény nevelést és gyakorlást mulhatlanul tesz föl. Az erkölcsi erény a középszernek tartásában — observantia medii inter duo vitiosa extrema — vagyis azon készségben áll, miszerint szándékos cselekvésben közép utat tartunk a kelletinél több és kevesebb között. Ezen erény

a szándékos cselekvést szükséges kellékül kívánja. Az erkölcsi cselekedetek tehát szándékosak vagyis szabadakaratuak.

Az ember természeténél fogva társas életre rendeltetett: e rendeltetését a polgári társulatban éri el. A polgári társadalom fogalmánál fogva magasabb polczon áll, mint egyes ember, vagy magán társulat. Legegyszerübb és legtermészetesb a családi élet, mellynek elemeit a házas társak egymás közt meg a szülők és magzatok közti viszony képezi. A szolgaság nem csak tényleges — positiv — törvényeken, hanem természeti okon is alapszik. Már a természet tesz különbséget az emberek közt: némellyek tulnyomó értelmet, mások nagyobb testi erőt kapnak a természettől; amazok tehát uraságra, ezek szolgaságra születnek. — Az országos főhatalom törvényhozásra, tisztviselésre és birói hatalomra szakad. Az országlás vagy egynek, vagy többnek, vagy az egész nemzet kezében áll (monarchia, aristocratia, politia sensu stricto). Mellyik országlás a legjobbik, általán meg nem határozhatni, mivel a népek gondolkozásra, erkölcsi jellemre és foglalatosságra nézve egymástól igen különböznek. Az ország főügyeihez a polgároknak czélszerü nevelése tartozik.

59. BIRÁLAT.

Aristoteles rendszere, bármint tetszik is az értelemnek, az észnek magasabb követeléseit ki nem elégíti. Öröklétü anyagot, sőt kezdetnélküli világot állit a nélkül, hogy az anyagot az ősokra, mit elismer, észszerüleg alapitaná. Az ész előtt csak azon rendszer igazulhat, melly való egységből indul ki, és abból a létezőt mind kellően származtatja. Helyesebb azon módja, miszerint a tapasztalás és észvédet egyezteti. Azonban Ari-

stoteles halhatatlan érdemet szerzett az által, hogy első volt, ki a gondolkodástant vagyis a szoros nevü logicát tudományos alakba öntöntte. Vallomása szerint e tan szerkesztését a nélkül kezdette meg, hogy alapos logicai iratot maga előtt talált volna. A logicát illetőleg Platon fölött elsőbbséggel bir. De dicső oktatójánál sokkal alantabb áll az erkölcstanra nézve, mit az elméleti részszel szorosan összefüzni elhanyagolt.

60. FELEKEZETE.

Aristoteles bölcselete a görögöktől kellő méltánylást nem nyert, és felekezete, melly alapitója idejében igen terjedelmes volt, tekintélyét csak hamar elvesztette annyira, hogy Cicero korában Aristoteles iratait már nagyon kevesen olvasták. Utódjai e bölcseletet semmivel sem bővitették: némi homályos helyeit némellyek helyesen értelmezték. Aristoteles utódjának és könyvtára örökösének Theophrastust rendelte, ki igen számos munkát irt, mellyek többnyire elvesztek. Ennek tanitványa és utódja Straton (Lampsacusból) volt. Említésre méltók e felekezetből: Demetrius Phalereus, Critolaus és Andronicus Rhodius, Aristoteles iratainak rendezője és értelmezője.

II. STOA FELEKEZETE.

61. ZENON.

Sem Platonnak, sem Aristotelesnek rendszere ki nem elégitette az öngondolkozásu görög szellemet; miért is, mig e nemzet önálló léttel birt, csak hamar új rendszer létesült, melly általános egység kedvéért az Istent és természetet azonositotta (pantheismus). E rendszer alapitója Zenon volt, (Cyprus szigetének Cittium nevü

helységéből, először Crates Thebanus tanitványa, kit odahagyván, a megaraiakhoz, nevezetesen Diodorus Chronus és Stilponhoz szegődött, végre az academicusokat, jelesen Xenocratest és Polemont oktatókul nyerte) ki Athenében Stoa nevü oszlopcsarnokban tanított, melly helyről felekezete Stoa nevét viselte.

Tanitmányát egyszerü és értelmes beszédben közlötte. Iratai mind elvesztek; hasonló sors érte Cleanthes és Chrisippus Zenon tanitványainak iratait is, kik oktatójok bölcseleti tervét kiegészitették.

62. LOGICA.

A stoicusok szerint a bölcsészet bölcseségtan: e bölcseség az összes embernek lehető legnagyobb tökélyesülésében áll, melly a tökélyes bölcs eszményében személyesül. Az embert három szempontból tekinthetni: mint gondolkodó, ismerő és cselekvő lényt. Ebből a bölcsészetnek három része, a logica, physica és ethica foly.

A logica, mit legfőképen Chrysippus müvelt ki, a gondolkodástannal együtt a nyelvtant és szónoklatot foglalja. Mi a gondolkodástant illeti: ennek föladata az igaznak meghatározása. Aristotelessel egyezőleg a stoicusok az öröklött eszméket tagadták, és az elmét érzéki észrevevés előtt üres laphoz hasonlitották. Az érzéki észrevevés szenvedő állapot, miért is az azokból származó képzetek önkénytelenek; azonban a gondolkodás szabad akaratu müködést nyilvánit. Az érzéki képzeteket, mik az emlékezés segedelmével tapasztalássá gyülnek, az emberi elme átalakitja és átdolgozza. Ezen átdolgozás módját a hasonlitás, helyettesités, összetétel, ellentevés és tagadás teszi. Az érzéki észrevevésből közvetlenül származó ismerettel szemközt áll az észbeli ismeret, mit a gondoló tehetség a bizonyitás utján hoz létre. A gondolkodás a beszéd segedelmére szorul.

Igaz azon képzet, melly való tárgyból származik, annak pontosan megfelel és olly alkatu, minő nem lehetne, ha tárgya nem volna létező. Illy képzetnek ismertető jele a világosság és határozottság, mi által az üres képzelődéstől különbözik. E képzetek a tárgyilagos igaznak ismervei, minek következtében igaz olly itélet, mellynek tartalma illy képzeteket foglal és olly okoskodás, melly azokon alapszik. Ha valamelly ismeretet elegendő ok támogat, meggyőződést és tudományos belátást szül.

A stoicusok csak négy categoriát azaz fogalomosztályt állitottak föl: az első önálló lényeket, a második a változatlan sajátságokat, a harmadik a változó tulajdonságokat, a negyedik a viszonyokat foglalja.

63. PHYSICA.

E felekezetnek természettana nem csak a bölcsészeti világtanra, hanem az orvos és mennyiségtanra is terjed. Világtani állitásai e következők. 1. Minden létező anyagból áll, minek következtében tiszta szellemi állomány nincsen. 2. Őslény azaz Isten szenvedő és cselekvő létből áll: szenvedő léte nem egyéb, mint a határozatlan ősanyag, az eredeti állomány; cselekvő léte az észszel biró őserő, melly eredetileg az ősanyagban létezik. 3. Minthogy a világi lények szüntelen változnak, erednek és enyésznek, ennélfogva a világnak kezdete van és alkotója az őslény. Az Isten tudniillik állományából az elemeket hozta létre, de ugy hogy ezen fejlésnek alapját a tiszta tűz avvagy aether teszi, melly az isteni észnek közvetlen műszere. Az aetherből a többi elemek fejlettek, mellyek a testeknek eredeti tulajdonságait foglalják, tudniillik: a tűz meleget, a levegő a hideget, a víz a nedvességet, a föld a szárazságot foglalja. Minden nemnek egyedei ezen elemekből állanak,

és az enyészetnek vannak alá vetve. A világ is el fog valaha veszni, de égés által; azonban a szüntelen működő isteni állományból ismét új világrendszer fog fejlődni. 4. Az égi testek ama tiszta tűzből állanak és észszel birnak: ezek az őslényhez leginkább hasonlitnak. Az emberi lélek hasonlóan aetherből áll, és a többi élő lényektől abban különbözik, hogy észszel van ellátva. Ezen eszes lelkek a testőli elválásuk azaz a testi halál után is fönállandanak, de csak a világnak elégéseig. 5. Az Isten a világot bölcs esze szerint kormányozza. De minthogy az ész változatlan törvények szerint működik, az Isten az okok és okozatoknak változatlan rendét alapitotta, miszerint a természet folyamatja állandó, sőt változhatatlan. Minden, mi történik, örök végzetből foly — fatum —. 6. Noha a világon kérlelhetetlen kénytelenség, örök végzet uralkodik: mindazáltal az emberi akarat szabadsága sérthetlenül megáll. Ugyanis az emberi cselekvésben fő és mellék okokat kell különböztetni. Képzeteink, miket a külvilág szolgáltat, az okság rendének megfelelnek; de ezek csak mellék azaz segéd okok cselekvésére; a cselekvést magát az akarat eszmélve és választva az inditó okok közől határozza el és viszi végbe.

64. ETHICA.

A stoicusok erkölcstana a természettan elvein alapszik. Az ember fő javát ugy éri el, ha a természetnek állapitott törvényeihez hiven él. E természet szerinti élet nem áll az érzéki gyönyörnek élvezésében; ugyanis az érző lényeknek főösztöne nem kéjre, hanem önfentartásra czéloz. A mi létünk és akaratunk fentartását eszközli, azt kedveljük és kivánjuk; ellenben mind attól irtózunk, mi vesztünket fenyegeti. Ezen ösztönnel együtt az emberben mint eszes lényben más vágy is jár, tud-

niillik az ismeretnek vágya, melly arra indit, hogy természetünk sajátságát és a külvilág létét vizsgáljuk. Eredménye azon elismerés, hogy az emberi észnek rendeltetése az, miszerint az isteni észnek uralkodását megismerje és ahhoz magát szabja, következőleg a természet állapított törvényeivel öszhangzásban éljen, és mind azt kerülje, mi a főtörvényhozó észszel, az Isten akaratjával ellenkezik. Az emberi cselekvésnek az isteni akarattali megegyezése, vagyis a természethezi hű élet a való boldogságot alapitja. Illy élet önmagávali állandó cselekvést tesz föl.

Itéléssel a jót vagyis a dolgoknak böcsét határozzuk meg. Illy itélésből a vágy származik: melly akaratnak neveztetik, ha itéletünk a dolgoknak való értékével megegyez; szenvedély pedig a vágy, ha helytelen itéletnek következtében az áljót valónak tartjuk. A stoicusoknak hite szerint a bölcs szenvedélytelen — apathia —. Az erény általában véve tökélyt jelent: az erkölcsi erény azon tökélye az embernek, miszerint szándéka és akaratja egész életén át öszhangzó azaz állandó. Nyilatkozásai: az okosság, bátorság, mértékletesség és igazság, mellyekkel szemközt állanak az oktalanság, gyávaság, mértékletlenség és igazságtalanság. Az erény szintugy, mint a bűn, magában véve egy.

A való boldogság egyedül az erényes életben áll épen ugy, mint a való rosz a bűnben. Minden egyéb dolog közönyös, mivel értéke helyes használatától függ. Az erény önmagában böcsös, miért is azt önmagáért kell követni. — A mint az erény, ugy a jog is az emberi természeten alapszik. Az emberi nemzet közös országot képez, mellynek fejedelme az Isten.

65. BIRÁLAT.

E bölcseletnek elméleti része Heraclitus bölcseletén, gyakorlati fele Antisthenes erkölcstanán alapszik, és egyedül abban eredeti, hogy e két részt kellő összhangzásba hozta. A stoicismus az eleai mindenistenségtől abban különbözik, miszerint a világi lényeknek való többségét elismeri, és a véges lényektől a végtelen őslényt, az Istent, megkülönbözteti. Azonban az anyagnak és erőnek egysége az Istenben olly föltevés, mit az ész semmikép nem igazolhat. — Nincs továbbá kielégítőleg megalapitva az emberi akarat szabadsága és az erényes életnek boldogsága: ugyanis a szabadság az örök kénytelenséggel meg nem fér; az erény egyedül minden emberi jót és érdeket nem foglalhat, ha áll azon elv: „hogy a természethez hiven kell élnünk", mivel érzéki természetünk is van.

E felekezethez szegődtek: Zenon (Tarsusból), Diogenes (Babyloniának Seleucus nevü városából), Panaetius (Rhodusból) és Posidonius Cicerónak bőcsös ismerőse.

III. EPICURUS FELEKEZETE.

66. EPICURUS

(Sz. Athenében 342. Kr. e., hol 306-ban Pythagoras társulatához hasonló felekezetet alapitott. Számos munkát irt, mellyek némi töredékeket kivéve elvesztek. Tanitmányait főképen Diogenes Laertius irataiból meritjük, ki Epicurusnak jó hirét lelkesen védi) Zenon rendszerével homlokegyenest ellenkező rendszert alkotott, noha vele egyetért abban, hogy létre nézve minden egy és ugyanaz — monismus —. Bölcselete nem egyéb, mint istentagadó boldogléttan — atheisticus evdemonismus —.

67. LOGICA.

E bölcselet elméleti része Democritus tanán alapszik. Noha az embernek főjava a boldog lét, mindazáltal törekednie kell a világnak és emberi elménck helyes ismeretére. E szerint a bölcsészet három részre osztható: logica, physica és ethicára.

A logica az igaznak meghatározását adja elő. Szabályai — canon — e következők. 1. Minden igaznak alapja és ismerve az érzéki szembetünés. Az érzék a jelenlévőt ugy veszi észre, a mint jelenkezik. Ez észrevevés nem csalhat, mivel az érzékek nem itélnek, és az érzéki képzetek időre nézve a gondolkodást megelőzik. Az érzéki képzetek ekkép származnak, tudniillik: a létező tárgyaktól finom részek elválnak és érzékünkre hatnak. Igy a hangokat épen ugy, mint a szagokat parányi részek eszközlik. Látásnál igen kis képek jelenkeznek, mellyek az érző műszeren át a lélekre hatnak és azt szüntelen környezik. Ezeket a lélek csak ugy hozza öntudatára, ha azokra figyel. Ezen kisded képek álmainkat és agyrémeinket is létesitik. 2. Az emlékezés ismételt képzetekből áll, miket szavakhoz kötünk. 3. Az itélést az emlékezésnek szavakhoz kötött képzetei eszközlik. Az itélet igazsága az érzékek tanubizonyságán nyugszik: igaz az itélet, ha azt az érzéki észrevevés megerősíti és meg nem czáfolja; nemigaz, ha az érzéki észrevevés megczáfolja és meg nem erősíti.

68. PHYSICA.

Epicurus természettanában azon érzéki tanubizonyságból indul ki, hogy a testek valóban léteznek. Az üres térnek létét, miben a testek tartózkodnak, oldallagosan — indirecte — mutatja meg, abból tudniillik, miszerint annak létét az érzéki észrevevés meg nem czáfolja. A

testek Epicurus nézete szerint parányi elemekből — atomi — állanak, mellyek különféle idomuak, de eloszthatlanok, változatlanok és öröklétüek. Mind a térnek kiterjedése, mind a parányoknak száma határtalan. A parányoknak eredeti mozgása, tudniillik a függélyes esés, minden változásnak végső oka — principium formale —. E függélyes mozgástól az atomok csekély részben eltértek, melly eltérés a testek alakulásának és a világ eredetének szülő oka. Igy a világon a kénytelenség mellett véletlen uralkodik. Üres térben a testek egyenlő sebességgel esnek.

A lélek is atomokból áll, de ezek legfinomabbak, igen gömbölyüek és a tűznek atomaitól különbözők. Oktalan része az egész testen terjed; eszes része a mellben lakik, mit az érzetek vagyis indulatok tanusítanak. Mihelyt a test eloszlik, a léleknek atomai is szétbomlanak. — Az istenekről képzeteknek kutforrásai a rendkivüli jelenetek és álomképek. Nincs isteni gondviselés, mivel a világ tökéletlen és ennek igazgatása az istenek boldogságát háborgatná.

69. ETHICA.

Az erkölcstan az embernek fő javát és ahhoz vezető utját nyomozza. Valamint az érzéki képzetek az igaznak, ugy az érzetek a jónak ismervei. A vágyak érzetekre vonatkoznak: a kedves érzetet természetünknél fogva kivánjuk, a kedvetlent utáljuk. Noha minden kedves érzet jó, és minden kedvetlen érzet rosz: mindazáltal a bölcs néha lemond olly kéjről, minek következése a fájdalom, és elvállal olly bajt, miből tulnyomó gyönyör foly. Továbbá a lelki fájdalmak sulyosabbak a testieknél, mivel ezek csak a jelenre, amazok a multra és jövőre terjednek. Ez okból a lelki gyönyör is nagyobb a testi-

nél. A bölcs azonfölül helyes különböztetést tesz a természeti és mesterséges, a szükséges és mellékes örömök közt: a természeti és szükséges élvezetet elejébe teszi a mesterséges és mellékes gyönyörnek. — A boldogság nem annyira az élvezetben, mint inkább a testi fájdalmaktóli mentségben és lelki nyugalomban vagyis megelégedésben áll. E boldoglétnek segéd eszköze az erény, melly nem egyéb, mint a boldogságrai észszerü törekvés. Főerény az okosság avvagy eszély, mihez a mértékletesség, igazság és barátság járul. — A természetjognak alapja az önhaszon.

70. BIRÁLAT.

Epicurus bölcselete ingó lábon áll és igen fölületes ismeretet nyilvánit, minek hiányát az önkényü föltevések ki nem töltik. Egyáltalában: az érzésvéd és tulzó anyagvéd nem képes nyujtani olly tant, melly az emberiségnek magasabb igényeit kielégitné.

E felekezetnek hivei semmi kitünőt sem hoztak napvilágra. Metrodorus Lampsacenus, Timocrates, Polyaenus, Hermachus. Némellyek fajtalan életre vetemültek. E felekezethez Leontium nevü tudós asszony tartozott.

IV. PYRRHON FELEKEZETE

71.

A bölcsészeti kétkedőség az álokoskodókkal kezdődött. Sacrates is használta a kétkedést, de a szemlélődő természettanárok megnémitására. Az elvkét — scepticismus — azonban mind eddig rendszeres alakban nem jelenkezett. Pyrrhon (Elisből, ki Nagy Sándor táborozásaiban részt vett, utóbb szülő városában fő-papi hivatalt nyert és késő korig élt) első volt, ki a tárgyilagos igaznak elérhetését általán és határozottan tagadta,

állitván, hogy az ember soha semmi föltét alatt bizonyos ismeretre nem juthat. Elmellőzvén igy a szemlélődést, a tudatot illetőleg óvakodást a határozott itélettől, életre nézve pedig egykedvüséget — ataraxia — ajánlott. — Tana, mit egyedül élő szóval közlött, több hivet csődített, kik azt mélyebben alapitották.

Pyrrhon közvetlen tanitványainak legjelesbike Timon (Phliusból, az ugynevezett syllographus), ki számos, de többnyire költészeti irataiban a kétkedőséget védi, kikelvén gunyolólag az elvvédüek ellen. Nézete szerint a boldoglét elérése e három kérdésnek szerencsés megoldásától függ: minők az észrevevés és gondolkodás tárgyai? mit tegyünk azokra vonatkozólag? s mit nyerünk ez által? Az első kérdést vizsgálva Timon azon eredményre jött, hogy a tárgyak természetöknél fogva sem igazak, sem igaztalanok, sem jók, sem roszak. Ebből foly a második kérdésnek megoldása: tudniillik: hogy óvakodjunk a dolgok bőcse fölött határozott itéletet hozni. Mind ezeknek nyeresége a dolgok iránti egykedvűség, és ez a harmadik kérdést oldja meg. (A scepticismusnak többi hivei a negyedik időszakhoz tartoznak.)

IV. IDŐSZAK.

GÖRÖGORSZÁG HANYATLÁSÁTÓL A TUDOMÁNYOK HANYATLÁSÁIG.

72.

Az előbbi időszak történetéből érthetni, milly erőteljes és önálló törekvéssel müvelte a görög szellem a bölcsészet mezejét, és milly gazdag gyümölcsöt szedett. Görögország önállását elvesztette, és vele együtt az ön-

állólag bölcselkedő görög ész szerepét befejezte. A görög tudomány Aegyptomnak Alexandria nevü városába vándorolt, de a görög szellem ez új lakhelyén nem honosulhatott meg. Tudományos társulatok, könyvtárak keletkeztek; a bölcsészetnek nyilvános tanoda nyilt, de az ebben előadott tan csak töredékes utóhangja volt a hajdani bölcsészetnek. Ez időszakbani görög bölcsészetnek képvonása és jelleme az elvgyüjtés, a válogatóság — eclecticismus —, miszerint e kori bölcselkedők az elődiek munkáiból elegyesleg kiszemelték mind azt, mit nézetök szerint igaznak és jónak ítéltek. E nemü bölcseletekben hiányzott az eredetiség és mélyebb nyomozás.

A rómaiak ez időszakban nyilt karokkal fogadták a görög bölcsészetet, de szemlélődő elmében szükölködtek. A szelid tudomány kénytelen volt a nyers hadi erőnek hódolni.

Kelet népei a görög bölcsészettel már Nagy Sándor korában ismerkedtek meg, kinek hadai keletet és nyugatot közelebbi érintkezésbe hozták. De keleten, a hitrege hazájában, a bölcsészet illő állásra nem vergődhetett. Népeinél a képzelem tulnyomó az ész fölött: bölcselkedésök nyiltan viseli az ábránd bélyegét.

A bölcsészetnek új irányt adott a keresztény hitvallás, melly a való egyistenségről tana által a görög és római sokistenséget dicsőleg elnyomta. A pogány bölcsészet sirba szállott, de erőteljesb életü volt, semhogy küzdés nélkül dőlt volna el.

Noha ez időszak bölcseletei különnemüek, nagyobb részt abban egyeznek, hogy némi titokteljes tanhoz és egyeztető módszerhez szítanak — mysticismus, syncretismus —. E jelenet okát a bölcsészetnek akkori állásából értelmezhetni. A fenálló bölcsészeti rendszerek az észt és kedélyt, mellyek az érzékfölöttihez ragaszkodnak,

ki nem elégitették. Nem csoda tehát, ha az ember a hitnek közvetlen meggyőződéseihez folyamodott és ezekkel a rendszerek tanitmányait megegyeztetni ügyekezett.

I. A RÓMAIAK.

73.

A görög bölcsészetnek hire csak akkor jutott Rómába, midőn Athenének három követe Carneades, Critolaus és a stoicus Diogenes 155-ben (Kr. e.) e városban lépett föl. Kilencz év mulva Görögország római tartományává lett. Ez időtől fogva a rómaiak hajlandóbbak lettek a görög irodalom és müvészet iránt, és a római ifjuság Athenébe sietett, hogy tudományszomját kielégitse. — Azonban e népnél semmi új bölcsészeti eszme nem jött napfényre és kevés kiváló munka jelenkezett. A rómaiak erkölcsi jellemöknél fogva leginkább a gyakorlati bölcsészetet kedvelték meg, és a legjelesb férfiak a stoicusoknak szigoru tanához szegődtek. Jeles bölczészeti dolgozatot adtak: Lucretius, ki Epicurus bölcseletét tankölteménybe öltöztette; Cicero, ki a görög felekezetek tanait népszerü modorban és ékes római nyelven közlötte, s noha a görög bölcsészetnek hőseit mind nagyon tisztelte, mégis az elméleti részben főleg az academicus Philont, a gyakorlatiban az Academiát és Stoát egyeztető Antiochust követte; Seneca, ki sok szép erkölcstani értekezést és bölcsészeti levelet irt. Plinius, az öregebb, Epicurust, Marcus Aurelius a stoicusokat követte.

II. A GÖRÖGÖK.

74. ECLECTICUSOK.

A görögök ez időszakban a régi rendszerekből elegyesleg szedegettek, noha Platon tanához előszeretettel

viseltettek, kinek bölcselete az észtitokra — mysticismus — hajlandó korszellemnek legjobban felelt meg. Különös említést érdemelnek: Plutarchus (sz. Chaeronában az első század közepe körül, m. Hadrian idejében) jeles bölcsészeti oktató és iró, ki a pogány vallás hitregéit Platon eszméivel egyeztetni iparkodott (demonologia); Galenus orvos (sz. Pergamusban **131.** Kr. után) rendkivüli tudományosságu férfi, kinek munkáiból a bölcsészetet illetőleg csak töredékek maradtak fen, mikben Platon és Aristoteles tanitmányait értelmezi, a kétkedőséget czáfolja, a vérmérséket fejtegeti, az emberben állati és lelki szellemet különböztetett; Maximus Tyrius (élt a második századnak utóbbi felében) nagy szónok és bölcsész főleg Platont kedvelte; Apulejus.

Pythagoras tanához szegődött a csudatevő Apollonius Tyaneus (az első századból), kinek iratai elvesztek. Életét utitársának mesés elbeszélése után irta Philostratus. — Aristoteles rendszerét pártolták: Sosigenes (Aegyptomból, Julius Caesar idejében a kalendáriumot javitotta), inkább mennyiségtudós, mintsem bölcselkedő; Alexander Aphrodisias (a második és harmadik századból) Aristotelesnek nagyhirü értelmezője. — Peregrinus Proteus cynicus különcz maga magát égette meg (második században). — Stoának hive Epictetus (az első és második századból) jeles erkölcstanár volt, kinek tanát Flavius Arrianus nagy tudós és iró „enchiridion" és „diatribae" czimü iratokban közlötte. — Epicurus tanához szitott: Diogenes Laërtius, (a második és harmadik századból) ki a bölcsészek életéről és tanitmányairól sokat irt.

75. SCEPTICUSOK.

Ez időszakban kétkedők támadtak, kik Pyrrhon és Timon ellenvetéseit terjedelmesben és mélyebben fejtegették. Leghiresebbek voltak köztök Aenesidemus, Agrippa és Sextus Empiricus.

Aenesidemus (Cicero kora után élt) az okság eszméjének érvényességét támadta meg. Néki tulajdonitják a kétkedőséget alapitó tiz pontot, mellyek e következők: 1) az élő lények, 2) az emberek, 3) az érző műszerek közti különbség, 4) a körülmények, 5) a helyzet és távolság különfélesége, 6) a változó anyagi vegyület és összetétel, 7) a testek változó mennyisége, 8) a különféle viszonyok, 9) a változó események, 10) az embereknek különféle életmódjai, szokásai, törvényei, hitregéi, hitágazatai.

Agrippa (ismeretlen hazából, kora Aenesidemus és Sextus Empiricusé közt foglal helyet) a kétkedőségnek tiz pontját e következő ötre szoritotta: 1) a vélemények ellenkezésére, 2) a bizonyitásnak végtelenbei menetére, 3) a képzeteknek viszonyosságára — relativitas —, 4) a föltevések nélkülözhetlenségére, 5) a tévkörös bizonyitásra — diallele —.

Sextus Empiricus orvos (ismeretlen származásu, élt a második és harmadik században) a kétkedőséget bevégezte, tiz könyvet adván ki, mellyekben a nyelvtant, szónoklatot, mennyiségtant, természettant, észtant, erkölcstant ellenvetésekkel támadta meg. A régi kétkedőknek ezen állitását „hogy természetileg semmi sem jó, sem rosz“, ezen okokkal támogatta. 1. Arra, hogy valami természetileg jó legyen, nyilvános szembetünése, vagy legalább érvényes bebizonyitása kivántatik; de a szembetünésnek ez ügyben nincs helye, mert

ez esetben a tudósok a jó fölött nem vitatkoznának, a bizonyitás pedig kétségtelen bizonyitó ok nélkül meg nem áll. 2. Az egyetemileg érvényes jó vagy kivűlünk, vagy mibennünk léteznék. De a külttárgy csak reánk vonatkozólag jó, ha t. i. minket érdekel. A belső vagy testi, vagy lelki volna: ha pusztán testi a jó, ugy lelkünk által föl nem fogható; ha pedig egyedül lelki tárgy, ugy e fölötti itéletünk pusztán alanyi érvényességü. — Ezen álokoskodás hiányos lélektani ismereten alapszik.

76. AZ ALEXANDRIAI NEOPLATONICUSOK.

Alexandriában olly bölcselkedők léptek föl, kik Platon eszmetanát Pythagoras és Aristoteles rendszerével megegyeztetni, sőt az indiai és persiai bölcselet által kiegészíteni ügyekeztek — neoplatonismus —. Ez új bölcselésmódnak szerzője fölől biztos történeti adatok hiányzanak; azonban közönségesen Ammonius Saccast tartják első alapitójának (tanított a harmadik század kezdetén). Némellyek Potamot említik, (Alexandriából, ismeretlen korból). Az alexandriai neoplatismusra utmutatást adott Numenius (Syriának Apamea nevü helységéből, a második századnak vége felé), kinek véleménye szerint az indiai, persa, zsidó és aegyptomi bölcseletek Platon tanával szépen megegyeznek, Platoné pedig Pythagoras bölcseletével rokon. Kétféle Istent különböztetett: eredetit, tudniillik az észt, az eszmék és létnek kutfejét, és származottat (Demiurgus), ki a világ alkotója, melly alkotást az eredeti Istennek eszméi szerint vitt végbe.

E felekezetnek legjelesb képviselője Plotin, (sz. Aegyptomnak Lycopolis nevü városában 205. Kr. után, Rómában tanított, bölcseletét könnyelműleg dolgozta ki, értekezéseit halála után tanitványa Porphyrius szedte

rendbe és kilencz könyvben adta ki) Ammonius Saccas tanitványa, önhite szerint Platonnak értelmezője, de valóban elferditője. Nézetei e következők: 1. Minden létezőnek alapja az öröklétü Isten. Ezen őslény, mint valóban tökélyes, semmi változást nem szenved, tehát nem eszmél, nem akar, nem törekszik, sőt minden gondolkodás és élet fölött áll. Ismeretére közvetlen észszemlélés által jutunk. 2. Az őslényből közvetlenül minden mozgás és akarat nélkül szükségkép ömlik az ész, melly az eszmevilágot, az örök életet és ismeretet foglalja. Ez az őslénynek képmása, miben a gondolat és lét azonos. Minthogy az eszmevilág mindennel bir, mi az érzékvilágon szemlélhető, ennélfogva az anyaggal is bir, csak hogy ez őbenne változatlan, élő és észszel biró, minek csak árnyképe a szemlélhető anyag. 3. Az öröklétü észből minden változás nélkül a világ lelke ömlik, melly a külvilágnak mozgásával együttvéve öröklétü alapja és szülő oka. A világ lelke az öröklétü észnek képe szintugy, mint embernél a szó a gondolatnak képviselője. Valamint az ész egyedül az őslényre irányozza magát, mitől függ: ugy a világ lelke az észre tekint és ez által az észbeli ismeretben részesül. De a gondolkodás, melly az észnek tulajdona, egyedül belső cselekvés; a világ lelke e belső cselekvésen kivül még kifelé is hat, és ezen hatás által létesíti mind azt, mit az észben megismert. Igy valósulnak az eszmék, és az anyagon érzékileg, látható alakban, mennyiségben és minőségben jelenkeznek. A világ lelke tehát az érzéki világnak alkotója. 4. A lelkek eredetileg az eszmevilágban honosulnak, honnét önkénytelen kiömlés által a testi világba alászállanak a nélkül, hogy az eszmevilágtól egészen elválnának. Tőlünk függ, mellyikre függeszszük elménket e két világ közől, s mellyik szerint éljünk. Hi-

vatásunk az, hogy elfordulván az érzéki világtól, gondolatinkat az Istenhez emeljük, és ez által boldoglétünket eszközöljük. Ezen mennyhezi emelésnek kezdete a polgári erény, a belátás, bátorság, mértékletesség és jogosság. E tan a lélekvándorlásról, ördögökről, bűvészetről is értekezik — demonologia et magia —.

Plotin ábrándos bölcselete terjedelmes czáfolatra nem igen méltó. — Felekezetének hivei: Porphyrius, Jamblichus és Proclus.

III. KELET NÉPEI.

77. A ZSIDÓK.

A zsidók már ez időszak előtt nem csak Asiának déli tartományaiban, hanem Aegyptomban és Görögországban is telepedtek le, s a görög nyelvvel együtt a görög irodalommal és bölcsészettel ismerkedtek meg. Köztök e korban nevezetes felekezetek támadtak, tudniillik: pharisaeusok, saducaeusok és essaeusok. A pharisaeusok a stoicusok erkölcstanát szóval, de nem életben követték, az erénynek külső szinével kérkedvén. A saducaeusok Epicurus seregével egyetértőleg pusztán érzéki javakat hajhásztak. Az essaeusok minden erkölcsiséget a sanyaru életben helyeztek.

Különös említést érdemel Philon, (Alexandriából, honnét vallásrokonaitól népe ügyében Rómába Caligula Caesarhoz követül küldetett) ki Platonnak eszmetanát vallása eszméivel megegyeztetni iparkodott. Isten és anyag vagyis a ható és szenvedő létok bölcseletének sarkalatja. A ható létok a legtökélyesb szellem, ment minden korlátozás és változástól. A szenvedő létok a lelketlen anyag, mit a szellem mozgásba hoz és alakit. Ez anyagból az Isten szavának erejénél — logos — vagyis

létrehozó gondolatjánál fogva a világot alkatta. Az Isten elhatározván a világnak eredetét, mindenek előtt az eszmevilágot, az eszméknek összeségét szülte, mellyek szerint aztán az anyagot alakitotta. Az eszméknek vagyis mintaképeknek lakhelye az isteni gondolat. A világ az isteni gondolatnak képmása szintugy, mint a gondolat képmása az Istennek.

Aristobulus Aristoteles felekezetéhez pártolt, de semmi kitünőt nem hozott létre. — Josephus Flavius (első századból) pharisaeus volt, ki történetiratába bölcsészeti eszméket szőtt be, hogy a görögöknek és rómaiaknak inyére legyen. — Új felekezet támadt a második században az ugynevezett kabbalistáké (kabbala hagyományt tesz), kik a keleti hitregét Platonnak eszmetanával és ezt vallási hagyományaikkal összeolvasztották. E tannak főtárgya a világ teremtése az ősvilágosságból kiömlés által. Ide járul az ősvilágosság fia, kit Adam Kadmonnak neveznek. A kabbala könyvei: Jezirah és Sohar, amannak szerzője Akibha, ennek Simon Ben Jochai az előbbinek tanitványa, mind a kettő a második századból. Ehhez tartozik a Talmud (Mischna és Gemarah) a hagyományok gyüjteménye.

78. A GNOSTICUSOK.

A második és harmadik században (Kr. után) keleten némellyek észtitokkal vagyis magasabb ismerettel kérkedtek a Isten lényegéről, a világ eredetéről, melly ismeretről gnosticusoknak (gnosis ismeretet jelent) neveztettek. E felekezetnek titkai ezek. 1. Alaptanául az ősvilágosság szolgált, mit a persáktól kölcsönöztek. E tant Platonnak eszmetana által módositották, miből az ugynevezett „aeon"ok származtak (a görög aeon annyit tesz, mint rendkivüli koru lény). 2. Az aeonok az őslénytől elszakadtak: egyik közölök a világot alkotta (De-

miurgus). 3. Minden rosznak magva az anyag. 4. Az embernek két lelke van: érzéki és eszes lelke. Az eszes lélek arra van hivatva, hogy az érzékiséget hóditsa meg. Ez ábrándos tannak hivei minden vallási felekezetből és nemzetből állottak. Leghiresebbek voltak: Cerinthus, Nicolaus, Saturninus, Basilides, Valentinus, Marcion, Manes.

IV. A KERESZTÉNYEK.

79.

A keresztény hitnek zászlaja alá igen korán olly férfiak esküdtek, kik a görög bölcsészettel már az előtt megismerkedvén, jónak látták ezt használni, részint hogy ez által az új hittudományt a tudósokkal megkedveltessék, részint hogy e hitök ellen intézett megtámadásokat az ellenségnek saját fegyverével verhessék vissza. Igy keletkezett a keresztény hitnek tudós hiveinél új bölcsészeti felekezet, mellynek tanát a kijelentett hit vallás módositotta. A keresztény bölcsészetet jellemzik: 1) az egy Istennek léte, ki tiszta szellem, mindentudó és mindenható, a világnak nem pusztán alkotója, hanem való teremtője, az emberi nemnek igazi atyja és nevelője; 2) az erkölcsiségnek a vallásossággali szoros összefüzése az által, hogy mind a kettőnek kutfeje azonegy, tudniillik az isteni akarat; 3) a lelkes isteni tisztelet és az egész szellemi országot átölelő szelid erkölcsiség, minek sarkalatja az Isten és ember iránti tettleges szeretet.

80.

A keresztény felekezet ez időszakban jeles görög és latin irókat ápolt kebelén, kik jóllehet semmi bölcsészeti felekezethez kizárólag nem szegődtek, a keresztény hittudományt bölcsészeti értekezés alakjában fejte-

gették és támogatták. A többiek fölött Platont kedvelték meg, mivel némi tanitmányait isteni hitágazatikkal legjobban megegyezőknek itélték. E bölcselkedők felekezetéhez számittatnak: Ignácz és Jusztin vértanuk, Athenagoras, Irenaeus, Origenes, Tertulianus, Lactantius és szent Ágoston, ki éles elmével, gazdag tudománynyal és latin ékesszólással birván, fődiszévé vált e felekezetnek.

81. A TUDOMÁNYOK HANYATLÁSA.

Ez időszak vége felé a tudomány és müvészet mind inkább sülyedett és hanyatlásnak indult. Főokát a népek vándorlása tette, miszerint egyik nép a másikat hullámként űzte lakhelyéből, minek következtében a polgárosult világot müveletlen népek boritották el. A bölcsészetnek bukását különösen némelly eretnekeknek e tudománynyali visszaélése siettette, minek gátlására az egyháznak főnökei a bölcsészetet illő határai közé szoritották.

MÁSODIK RÉSZ.
Az új kornak bölcsészete.

I. IDŐSZAK.
A TUDOMÁNYOK HANYATLÁSÁTÓL A BÖLCSÉSZETNEK ÖNÁLLÁSAIG.

82. A BÖLCSÉSZET ÁLLÁSA NYUGATON.

Ez időszak az átalakulásnak ideje és azon kor, miben a tudományok hanyatlása és újjászületése, az ó és új kori bölcsészet érintkeznek. Közönségesen közép kornak nevezik. Mindenek előtt a bölcsészet állását nyugaton és keleten egyáltalában, azután az arab bölcsészetnek, végre az ugynevezett iskolás bölcsészetnek — philosophia scholastica — történetét fogjuk közleni.

Nyugaton a tudományoknak vég-bukását egy ideig a császári iskolák halasztották; de összeomolván a rómaiak nyugati birodalma (776.) a szellemi müveltségnek e gyenge támaszai is ledőltek. A vad népek megvetvén az elfajzott rómaiakat, a tudományos intézetek és könyvtárak lerontásában örömüket lelték. A tudományoknak egyedüli menedéke maradt a székesegyházi és kolostori iskola, az új keresztény tudománynak bölcsője. Az akkori keresztény müveltségnek ezen intézetei a bölcsészetnek történetére nézve is érdekesek, mivel részint e tanodák alapitották az újabbkoru bölcsészetet, részint e szerzetes intézetek tartották fen az ókori iro-

dalomnak maradványait. E tekintetben nagy érdemet szerzett szent Benedek szerzete, melly a hatodik században támadt.

Ez időszak elején néhány jeles férfiu élt, kik igazán bölcsészeti elmét tüntettek ki. Nevök: Boëthius, (jeles tanácsnok Rómában Theodoricus király udvaránál, kitől méltatlan halálra itéltetett 526-ban) ki Platon és Aristoteles egyeztetésében sokat fáradozott, Aristoteles „organon"ját értelmezte és dicső értekezést irt e czim alatt „de consolatione philosophiae"; Cassiodorus, romai tanácsnok, az előbbinek kortársa, hires encyclopoediát irt e czim alatt „de septem disciplinis"; Beda, a tiszteletre méltó (7-dik században) keresztény hittudománya által — expositio accurata fidei orthodoxae — utmutatást adott az ugynevezett iskolás bölcsészetnek létrehozására. Mind a három férfiu keresztény volt.

83. KELETEN.

A tudománynak nagyobb böcse volt keleten, mintsem nyugaton, sőt a görög bölcsészet még némikép fenállott, és Konstantinápolyban, Alexandriában, Athenében bölcsészeti tanoda létezett. A görög bölcsészek Aristoteles rendszerét fogadták el, mire alkalmat adott első Justinianus császár, ki a neoplatonicusokat és velök együtt a pogány bölcsészeket Athenéből elűzte (529). A hetedik század a görög bölcsészetnek romlást hozott. A görög birodalmat második Koshru a hatalmas persa fejedelem pusztitotta, ki a tudományoknak nagy kárt okozott. Erre következtek az arábok dulásai, mik alatt a tudomány hajlékai Alexandriában, Antiochiában és Berytusban szétromboltattak. A bölcsészetből az egy észtan vagy inkább vitatkozástan maradt életben, melly gyenge fegyvert nyujtott az eretnekek legyőzésére.

Keleten szinte, mint nyugaton, e vésznapokban olly férfiak támadtak, kik szemlélődő észt és bölcsészeti tanulmányt nyilvánitottak. Említésre méltók: Stobaeus (keresztény volt-e, vagy pogány, bizonytalan), Dionysius Areopagita, Damascenus János, kik Aristotelest kedvelték meg, és ennek munkáit Damascenus syrus nyelvre forditotta.

84. AZ ARÁBOK BÖLCSELÉSE.

Az arábokat Mohammed egyistenségre téritette, ki vallását tüzzel vassal terjesztette. Ez ábrándos düh keleten az ó-kori müveltségnek emlékeit lerontotta. Az araboknak egyedül az „Alkorán" volt becses. De nem sokáig tartott ez ábránd: mihelyt Abbas nemzedéke lépett trónra, a tudomány világa az arábok közt fényre kapott. Jelesen kedvelték és ápolták a tudományokat Al-Mansur, Al-Raschid és Al-Mamum, kik a nyolczadik század közepétől kezdve a kilenczediknek közepeig uralkodtak. E fejedelmek tudományos intézeteket alapitottak, könyvtárakat állitottak föl, és tudósokat hittak meg, kik a görögöknek iratait, főleg Aristoteleséit előbb syrus nyelvre, azután arábra forditották. Hirre kaptak: Al-Kendi, ki a mennyiségtanon és gyógytanon kivül a bölcsészetet is nagy szorgalommal müvelte és Aristotelesnek logica és metaphysicaját értelmezte (a kilenczedik század elején); Al-Farabi (10-dik száz.); Avicenna (Ebn Sina 11-dik száz.) orvos; és Averroës (Ebn Roschel 12-dik száz.)

85. A SCHOLASTICA EREDETE.

Az ugynevezett iskolás bölcsészetnek kezdetét okszerűen a kilenczedik században, Nagy Károly korában, állapitjuk meg. E bölcsészeti felekezetnek munkássága

a történetiratban kellő figyelmet érdemel, mivel oda czélzott, hogy a bölcsészetet a hittudománynyal azonositsa, melly törekvés noha meghiusult, bölcsészeti tanulmányra mutat. Illy munka által az értelem élesedett és a vitatkozásban jártasságot nyert. Nem tagadhatni, hogy ez időszakban fényes elmék jelenkeztek, kik a tudomány egén hajnalcsillagként hirdették a fölvilágosodásnak közelgő napját. Azonban a vizsgáló történetirónak szemébe ötlik egyszersmind, miként ama tudomány éjjét rettentő villongások háboritották: értjük ez iskolás bölcselkedőknek elkeserítő czivakodását, haszontalan szőrszálhasogatását, üres fogalomjátékát és sok képtelen műszavait (quidditas, entitas, ubiquitas).

E bölcsészetnek történetét helyesen a folyó századok sorában adandjuk.

86. KILENCZEDIK SZÁZAD.

Nagy Károly mind a tudományok körül általában, mind különösen a bölcsészet körül nagy érdemet szerzett a több helyen fölállított iskolák által, melly munkában jótékony tanácsára szolgált Alcuin, angol tudós, ki e nagy fejedelmet a vitatkozástannal megismertette és azt a keresztény hittudományra is alkalmazta.

Leghiresebb e században Scotus Erigena volt, ki a görög és római nyelvet jól értvén, a bölcsészetet nagy szorgalommal müvelte, használván nem csak a latin szent atyákat és Boëthiust, hanem a görög bölcsészeket is, a mennyiben azoknak birtokába jutott, sőt Dionysius Areopagita munkáját latin nyelvre forditotta. Föltevén szent Ágostonnal, hogy az igazi bölcsészet és igazi hittudomány egy és ugyanaz, iratainak egyikében, minek czime „de divisione naturae“, azt állitotta, hogy az Isten minden létnek alapja és lényege, miből minden létező

fejlődik és mibe visszavonul. Erre a természetnek négy nemét különböztette meg: 1) az Istent vagyis azon természetet, melly teremt, de nem teremtetett, 2) az eszmevilágot, melly teremtetett, de maga is teremt egyszersmind, 3) az érzéki világot, melly teremtetett, de nem teremt, 4) az Istent a világnak visszavonulása után vagyis azon természetet, melly sem nem teremt, sem nem teremtetett. E tan a szent-egyház részéről helybenhagyást nem nyert. — Keleten nagy hirt szerzett Leo, a bölcs és Photius.

87. TIZEDIK SZÁZAD.

A tizedik századot mély tudatlanság lepte, minek oka a háborui villongás volt. Mind a mellett jelesen kitünt második Silvester (Gerbert), az arábok tanitványa, ki a nyugati keresztény népeket az aráb (aristotelesi) bölcsészettel ismertette meg, és mint római pápa meg nem szünt a tudományokat, jelesen a mennyiségtant, természettant és észtant a sötétségből fényre hozni és terjeszteni elannyira, hogy a vakhitü nép őt az ördöggel szövetségben lenni vélte.

88. TIZENEGYEDIK SZÁZAD.

A tudományok állása a tizenegyedik században nem igen emelkedett; azonban több egyes férfiu támadt, kik a történetben illő helyet foglalnak. Nevök: Damianus Péter, ki az isteni tulajdonságokról bölcselkedett és azokat az észtan használása által támogatta; Anselm, a canterbury érsek, ki önálló gondolkozást nyilvánitott, szerzője az ismeretes lénytani bizonyitásnak — argumentum ontologicum pro existentia Dei —; Roscelin, ki a nemek fogalmait puszta neveknek tartotta, holott Anselm azokat önálló valóságoknak itélte (nominalistae et realistae). Ebből élénk és tartós vita támadt.

89. TIZENKETTŐDIK SZÁZAD.

A tizenkettődik század az előbbinél nagyobb tudományosságot tüntetett ki. A keresztes hadak közelebb érintkezésbe hozták nyugatot kelettel; Párisban főiskola kelt; az új országok a római törvényt fogadták el és iskolákat nyitottak; a polgárok rende emelkedett, kik a műipart és kereskedést terjesztették: mind ezen kedvező körülmények jótékonyan hatottak a tudományok élesztésére. A tanitásnak főtárgyait képezték: a nyelvtan, számtan, mértan, zenészet, csillagászat, vitatkozástan, szónoklat — gramatica, arithmetica, geometria, (trivium), musica, astronomia, dialectica, rhetorica, (quadrivium) —. A vitatkozástant a nemek fogalmairóli vita tette érdekessé.

A tudósok sorát e században Abaelard vezeti, a párisi főiskolának nagyhirü tanitója, ki Roscelin állitásának ellenszegült, azonban a valóvédüek (realistae) véleményében sem osztozott egészen, hanem közép helyet foglalt, okszerüen védvén, hogy az egyetemes — universale — a valóságnak fogalma, melly elménktől függ. Az elméleti tanon kivül erkölcstant is irt, miben a cselekedetek jóságát a jó szándékra alapitotta. (E tannal sokan visszaéltek)

Abaelard legkitünőbb tanitványa Lombard Péter volt, ki hires hittant szerkesztett, miben a hitágazatokat a szent atyák munkáiból vett idézetekkel támogatta, az ellenvetéseket rövid mondatokban czáfolta, melly munka több századnak lefolyta alatt a tudósok kezében forgott (magister sententiarum).

90. TIZENHARMADIK SZÁZAD.

Az iskolás bölcselkedők e században Aristotelesnek minden fenmaradt munkáival megismerkedtek, miket

többnyire a tudós zsidók (Maimonides) arab nyelvből latin nyelvre forditottak. Ide járultak Avicenna és Averröes fejtegető iratai. E század a történetiratban kitünő helyet foglal az által, hogy Aristotetelesnek tekintélye legnagyobb fokra emelkedett, kinek észtana bölcsészeti törvénykönyvvé lett; hogy a valóvédüek a névvédüek fölött győztek, és e században a legjelesb iskolások éltek.

A bölcsészek főnökei voltak: Nagy Albert (Albertus Magnus, Bollstaedt nevü sváb nemzedékből, sz. domonkosi szerzetes, utóbb regensburgi püspök), ki mint párisi és kölni tanitó meg iró (munkái 20 kötetet tesznek nagy rétben) nagy hirt szerzett, természettani ismerettel is bőven ellátva; Bonaventura (olasz Fidanza nevü nemzedékből, sz. ferenczi szerzetes), ki a vallási érzelmet a tudat fölé emelte; Aquino Tamás (grófi nemzedékből, sz. domonkosi szerzetes, Nagy Albert tanitványa), ki Olaszországnak több városaiban dicsően tanitott (doctor universalis, angelicus); Duns (scót születésü, sz. ferenczi szerzetes), ki Aquino Tamással hevesen vitatkozott a fogalmak valósága, az isteni kegyelem és igazolás fölött (thomistae, scotistae); Lullus Raymund, ki az egyetemes fogalmaknak Aristotelestől eltérő jegyzékét irta (ars magna sive universalis); végre Baco Róger, angol szerzetes, ki a görög és zsidó nyelvet értette, mennyiségtani és természettani ismerete által százada férfiait mind fölülmulta, a tudományokban teljes újitást eszközölni ügyekezett, de olly hatalmas ellenszegülésre akadt, hogy majd életét koczkáztatta. (Opus majus ad Clementem IV.)

91. TIZENNEGYEDIK SZÁZAD.

A bölcsészet a tizennegyedik században nem igen haladott, csak hogy e tudósoknál a görög nyelvnek is-

merete szükséges kellékké vált, és Europának több városában főiskola emelkedett (Bécsben, Prágában, Heidelbergen.) A névvéd diadalmat vivott ki: főképviselője Occam Vilmos volt, Duns János tanitványa, kitől eltérvén, új felekezetet alapitott (occamistae). Tanitmánya az, hogy az egyetemes fogalmak egyedül mint a léleknek való képzetei birnak valósággal, ezeken kivül minden létet nélkülöznek. — Emlitésre méltó Gerson János, ki szemlélődő és érzelmi (mysticai) bölcsészetet különböztetett meg: amaz a külső tapasztaláson alapszik, fogalmak által fejeztetik ki, és csak a tudósok előtt áll tárva; ez pedig a belső tapasztalásból ered és akarat által valósul, mindeniktől fölfogható. — Ez időszakban Chrysoloras Olaszországban görögül tanított.

92. TIZENÖTÖDIK SZÁZAD.

E században a tudomány hajnala fényesen hasadt, mit kedvező körülmények jótékonyan mozditottak elő. A főiskolák fölállitása nyugatnak majd minden tartományában (Budán), a könyvsajtó föltalálása (Guttenberg **1436**), a görög birodalomnak földulása (**1445**), minek következtében a görög tudósok Olaszországba szöktek, magokkal hozván az ó kornak tudományos kincseit: mind ezen események a tudományokat új életre hozták. A görög és latin remek iratok olvasása önálló gondolkozásra és magasabb tudományvágyra buzdított. Illy körülmények közt a bölcsészet is mintegy álomkórból fölocsódott, és egyoldalu, szük, ingó helyzetét észrevevén, erősebb és szabadabb állásra törekedett. Az iskolás bölcsészet ellen majd egyetemes háboru tört ki. A bölcsészek a régiekhez folyamodtak: Aristoteles rendszerét eredeti irataiban olvasták, Platon munkáival is megismerkedtek, bölcseletét azonban az alexandriai böl-

csészeknek nézeteivel ferditették el. Kik Aristotelesnek bölcseletét értelmezőitől, nem pedig eredeti kutfőből meritették, egymás közt meghasonlottak: némellyek Averröest, mások a régibb értelmezőt, Alexander Aprodisiast követték.

Az iskolás bölcsészettel bátran szembe szállt Valla Lőrincz, a régi irodalomnak nagy kedvelője, ki az észtant az üres elmefuttatástól megtisztítani iparkodott. Rokon szellemmel birt Politianus, nagy tudós és jeles költő. — Platont pártolták: Gemisthus Pletho, görög szökevény, ki a törvényekről iratában „de legibus" Platont utánozta; Bessarion szinte görög; Marsilius Ficinus orvos, ki Platont és Plotint jelesen forditotta; Picus János mirandulai gróf, a mysticismusnak kedvelője.

93. TIZENHATODIK SZÁZAD.

E században a bölcsészet az iskolások békóit egészen le rázta, és önállásra emelkedett. A bölcsészek több felekezetre szakadtak. Némellyek Aristoteles rendszerét épségében és tisztaságában közlötték, ugymint: Pomponatius, Faber Jakab, Melanchton. Mások Aristoteles tekintélyét iparkodtak lerontani, de életök veszedelmével: illyen volt Ramus Péter, ki „dialecticae institutiones" czimü munkájában Aristotelesnek hibáit födözte föl (Bertalan véréjjén megöletett 1772.) — Voltak, kik az észtitok mellé állottak: Reuchlin; Agrippa (Nettesheim); Paracelsus (Philippus Aureolus Theophrastus Paracelsus Bombastus de Hohenheim) jeles orvos és alchymista; Böhm Jakab, (e két utóbbi való theosophus volt). — E században kétkedők is támadtak: Montaigne elmés franczia, ki a jó és rosz közti különb-

séget szokásból és nevelésből származtatta; Sanchez, portugallusi orvos. („De multum nobili scientia, quod nihil scitur." Tractatus phil. Rotterod. 1649.)

Önállásu gondolkozást tüntettek ki: Telesius és Bruno. Telesius olasz születésü, elállván Aristoteles természettanától, e tudománynak új alapitását kisértette meg. („De rerum natura juxta propria principia") Nézete szerint a világ egy szenvedő létokból azaz anyagból és két ható, de anyagtalan létokból, ugymint meleg és hidegből alakult. A melegnek hatása az anyagra az eget, a hidegé a földet létesitette. Az őstestek tehát ég és föld: amaz világos, meleg és mozgó; ez sötét, hideg és mozdulatlan. E két testnek egymásrai kölcsönös hatása a testeknek egyéb tulajdonságait szüli. Az őstestek érző tehetséggel birnak. Az emberi lélek mint eszes és halhatatlan lény közvetlenül az Istentől teremtetett.

Bruno (olasz, sz. domonkosi szerzetes, máglyára itéltetett 1600.) bölcselete e következőkben foglaltatik. 1. Minden létezőnek végső létoka az Isten, ki a léttel egy és ugyanaz. Ez általános létben a létoknak minden nemei egyesülnek: az anyag, erő, eszme és czél. Igy az Isten az eredeti anyag, melly érzékfölötti, tehát a mindenség állománya; a mindenható erő; az eszméknek avvagy alakoknak kutfeje, tehát az egyetemes értelem, a mindenségnek lelke. Főczélja önmaga nyilvánitása. 2. Az őslény a létező egyedek különféleségét önmagából fejti ki a nélkül, hogy ez által eredeti egységéből vetkőznék ki és végtelen tökélyében változást szenvedne. Az Isten eredetileg egy, igaz, jó; a világ pedig, noha mint az Isten müve határtalan és végtelen, csak árnyképe az egynek, igaznak és igaznak, miben a jó és rosz, világosság és sötétség, anyag és

alak közti ellentétek mutatkoznak. 3. Minden létező a szellemi állományban részesül és ennélfogva némi életcsirát foglal. 4. Az emberi lélek halhatatlanságra teremtetett, miért is vágyát e földön ki nem elégítheti. — E szemlélődéshez Bruno a természettant és csillagászatot fűzte, miben Copernik új rendszerét elfogadni bátorkodott. — Bruno világtana nem egyéb, mint mindenistenség, melly az eleaiak tanától abban tér el, hogy Bruno bölcseletét az anyagvéd szempontjából szerkesztette és az érzéknek tanubizonyságával illőbb öszhangzásba hozta. Igen közel áll a stoicusok tanához.

E századnak nevezetes bölcsészeihez Patricius (dalmata) és Campanella Tamás számittatik.

II. IDŐSZAK.

A BÖLCSÉSZET ÖNÁLLÁSÁTÓL KANTIG.

94.

A bölcsészet önállásának kezdetét a tapasztalásnak kellő használása eszközölte. A közép kor a természetnek és életnek való ismeretében szükölködvén, üres értelmi elvonással és haszontalan elmefuttatással foglalkodott. Mihelyt pedig a tudósok a régiségnek remek müveivel, a társadalmi élet viszonyaival és kellékeivel, a természet titkaival és eseményeivel közelebb ismerkedtek meg, nemes buzgalomra hevültek valamint a tudományoknak egyáltalában, ugy a bölcsészetnek újítását is, mit az előbbi századnak férfiai megkisértettek, dicsőleg kivivni. Tagadhatlan, hogy ez ügyet a természettannak nagyszerü fölfödözések általi meggazdagodása döntötte el. Copernik, Galilei, Kepler eredménydus kisérletei és nyomozásai a természet országában a szemlélődő észt utba igazitották.

95. BACON.

A bölcsészetnek igazi újitója Bacon, a verulami lord, (sz. Londonban 1560-ban és meghalt 1626.) ki új módszere és a tudományoknak új elrendezése által az iskolás bölcsészetet egészen tönkre tette és a bölcsészetnek új irányt adott. E végre mindenek előtt az emberi tudatnak egyes szakait kijelölte és elrendezte. (De dignitate et augmentis scientiarum libri novem.) Azután a bölcsészeti módszert javitotta illy czimü iratban: „Novum organon scientiarum, Londini 1620.“ Új bölcsészeti rendszert nem alapitott ugyan, de sükeres alapitására utat mutatott. Először az álbölcsészetnek tévedését tárta ki, melly abban a félszeg véleményben áll, miszerint való ismeretre egyetemesbőli következtetés által juthatni. Nézete szerint az egyetemes fogalmak elvontak, üresek, miket egyedül a tapasztalati adatok tölthetnek be. Ennélfogva a tapasztaláshoz kell folyamodni, és egyes tényekből behozás által egyetemes szabályokra emelkedni. A tapasztalás pedig főleg a természetre és eseményeire vonatkozik: a természet törvényeit tehát vizsgálni, kémlelni kell, miknek segedelmével az ész az ismeretnek főelveihez juthat. — A természetbuvár a kémleteken kivül kisérleteket is használjon, mik által a természet titkait kiveheti. A czélszerüség értelmezését — teleologia — bizza a metaphysicusra.

Bacon tanácsát a bölcsészek jótékonyan használták és utmutatása szerint új ösvényeket törtek. E tekintetből őt Socrateshez hasonlithatni.

I. DESCARTES RENDSZERE.

96.

Ez időszakban a bölcsészek legfőképen az ismeretnek származását vizsgálták, mire az iskolás bölcsel-

kedőknek a nemek fogalmairóli vitatkozása adott alkalmat. Ugyanis az iskolások közől némellyek az egyetemest puszta névnek tartották, minek való tárgy nem felel meg, okul azt adván, hogy tapasztalásunknál fogva merő egyes tárgyak vagyis egyedek léteznek; mások pedig az egyetemesnek önálló létet tulajdonitottak, arra hivatkozván, hogy a létezőknek nemei változatlanul állanak fen, holott a nemek egyedei szüntelen változnak és el is enyésznek. Igen okszerü volt e vitának kiegyenlitésére mindenek előtt ismereteink származását vizsgálni. E nyomozásban a bölcsészek különböző, sőt ellenkező eredményre jöttek: minek egyszerü oka az, hogy nem annyira lélektani adatokból, mikben e korig még nagyon szükölködtek, mint inkább elvekből, sőt önkényü föltevésekből indultak ki.

Ez időszaki bölcsészeknek sorát Descartes vezeti, ki (sz. Francziaország La Haye helységében **1596**-ban, és meghalt **1650**.) a mennyiség és természettudósok közt is igen tisztes helyet foglal. (Munkái: 1. Értekezés a módszerről, melly először francziául, azután latinul jött ki. 2. Meditationes de prima philosophia. 3. Principia philosophiae. 4. Értekezés az indulatokról francziául, azután latinul. 5. Ertekezés az emberről.)

97. ÉSZTAN.

Descartes mindenek előtt a gondolkodástani módszernek egyetemes szabályait közlötte, mellyek e következőkre szoritkoznak. 1. Semmit sem kell igaznak elismerni, ha csak nem kétségtelen és szembetünő. Miért is az itélésbeni hirtelenkedéstől kell óvakodni és csak kétségtelen előzményekből következtetni. 2. Szövevényes föladatot annyi részre kell taglalni, mennyit világos megfejtése kiván. 3. Egyszerü tárgyaktól összetettekhez kell

átmenni. 4. Az egyes részeknek összvegére kell figyelni, nehogy valamit fejtegetésünkből kihagyjunk.

Ezek után bölcselését a kétkedésnél — dubium Cartesianum — kezdette. Tegyük föl, ugy mond, hogy minden ismeretünk bizonytalan; kételkedjünk tehát előre mindenről. Ezen észszerü kétkedést javalja: az érzéki csalódás, az álmaknak látszó tárgyilagossága, és azon föltevés, hogy ugy vagyunk alkotva az Istentől, miszerint mindenben tévedünk. De a ki kételkedik, az egyszersmind gondolkodik, a ki pedig gondolkodik, ez valóban létezik: ebből foly a bölcsészetnek sarkigazsága: „én gondolkodom, tehát létezem" — cogito, ergo sum —. Igy az öntudat minden ismeretnek alapja; és a gondolkodó léleknek léte közvetlenül bizonyos. — Ha én mint gondolkodó lény valóban létezem, ugy gondolatim, eszméim is valók s létezők. Eszméim közől egyik igen kitünő, tudniillik az Isten eszméje, ki valóban létezik, mivel a legtökélyesb lény fogalmában a létnek tulajdonsága már foglaltatik, mivel a szükséglét jegyét egyedül amaz eszmében kell gondolnunk, végre mivel ezen eszmét, melly nagyobb tökélyt foglal, mintsem más létezőnek eszméje, csak maga a legtökélyesb lény azaz Isten közölhette velünk. — Az Isten eszméjéből minden tulajdonságait könnyen fejtegethetjük, tudniillik: az Isten öröklétü, mindentudó, mindenható, az igaznak és jónak kutfeje, szóval mind azon tulajdonsággal biró, melly végtelen tökélyt tisztán fejez ki. Tőle minden tökéletlenség és fogyatkozás ki van zárva, ugymint érzékiség, anyagiság, összetétel, stb.

Minthogy az Isten mindennek létoka, annak eszméjéből a teremtmények lényegét meghatározhatni. Az Isten végtelen; minden teremtmény tehát valóban csak véges lehet. Ő az igaznak kutfeje; a létezőkröli tiszta

eszmék tehát valók és igazak. A tévedés nem annyira az emberi értelemből, mintsem az akaratból származik, minek helye van, midőn olly dologról itélünk, mellyről tiszta és helyes fogalmunk nincsen. Minden ismeretnek igazsága az öröklött vagyis Istentől közlött eszméken alapszik.

Ismeretünk tárgyai vagy lények és ezeknek tulajdonságai, állapotjai, viszonyai, vagy örök igazságok, minők a szembetünő alaptételek, például: „lehetetlen, hogy ugyanaz legyen is, nem is“ — impossibile est idem simul esse, et non esse —. A lényeknek csak két neme létezhető: az egyik a szellemi, a másik az anyagi állományokat foglalja. Állomány vagyis önálló lény az, melly ugy létezik, hogy létezésre nézve másra nem szorul. A szellemi állomány részetlen és terjedetlen; az anyagi összetett és kiterjedett: amannak lényegét a gondolkodás, ezét a kiterjedés alapitja.

98. TERMÉSZETTAN.

Az érzéknek közbejárása által valami kiterjedettet tisztán gondolunk, mit anyagnak vagy testnek nevezünk. A testi világ tehát valóban létezik. Az anyag lényege nem a nehézségben, vagy szinezetben, melly tulajdonság nélkül is tisztán gondolhatni a testet, hanem egyedül a kiterjedésben áll. Az anyagnak sürüsedése és higgadása nem egyéb, mint alakjának változása. Azon test híg, minek részei közt sok más anyag áll; sürü pedig, minek részei egymáshoz közelebb állanak. A tér a kiterjedt állománytól nem különbözik, mert a hármas kiterjedés, ugymint a hosszaság, szélesség és magasság a tért szintugy, mint a testet alkatja. A különbség abban áll, hogy egyes testnél a kiterjedést különösen, térnél pedig általánosan veszszük. A hely vagyis határ-

rozott tér nem egyéb, mint a testek nagysága, alakja és helyzete más testek közt. Az üres tér lehetetlen, mivel valamint a hármas kiterjedésből azt következtetjük, hogy a testek valóban léteznek, ugy a térnek kiterjedéséből foly, hogy a kiterjedt állományt azaz anyagot foglalja. Ebből érthetni: 1) hogy nincsenek atomok, mivel minden kiterjedt lény szembetünőleg összetett, tehát részekre elosztható, 2) hogy a világ térre nézve határ nélkül áll, mert határai az üres tér volna, melly nem létezik, 3) hogy az anyag alapjában egyenlő, és igy csak egy világ áll. — A testnek egyéb tulajdonságai az eloszthatóságon és mozgékonyságon alapszanak. A mozgásnak egyetemes és eredeti oka az Isten.

A természet törvényeit az Isten változatlanságából érthetni. Első törvény: minden egyes lény állapotját mind addig megtartja, mig azt külső ok meg nem változtatja. Második: a testnek mindegyik része magában véve csak egyenes vonalban törekszik mozogni, noha több rész összeütközés által kénytelen attól eltérni, s noha a részek összesége körmozgást képez. Harmadik: ha a mozgó test másba ütközik és kevesebb erővel bir, hogy sem mozgását egyenes vonalban folytathassa, a vett iránytól eltér. Ha pedig ereje tulnyomó, ama testet magával együtt mozgatja, de mozgásából annyit veszt, mennyit avval közlött. E törvények szerint fejtegette a természet jeleneteit.

99. EMBERTAN.

Az emberi test életerővel bir, és azon müködéseket viszi végbe, mellyek az oktalan állatokkal közösök. Ezen állatok az embertől abban különböznek, hogy lélek nélkül szükölködnek, s nem egyebek, mint önmozgonyok — automata —. A lélek és test között olly

ellentét áll, miszerint egyedül az Istennek közbejárása által egyesülhetnek, ki az állományokat szüntelen minden perczben közvetlenül tartja fen (assistentia divina). A lélek az egész testtel össze van kötve, és nem lakik egy helyen kirekesztőleg. Müködéseinek főmühelye a tobozmirigy — glandula pinealis —. Lelkünk öröklött eszmékkel és tehetséggel bir azokat fölkölteni. Ezeken kivül képes egyéb képzeteket is szerezni, miket részint az érzéki benyomások eszközölnek, részint belső törvényszerü müködése képez. Az eszmetársasitás önkénytelen és gépileg megy végbe, mire az életlélnek — vitalis spiritus — agybai folyása eszközül szolgál. Az eszméken és érzeteken kivül, mellyek a léleknek szenvedő állapotjai, az ember való cselekvéssel is bir, melly a szabad akaratnak elhatározásában áll.

100. BIRÁLAT.

Descartes bölcselete méltánylást érdemel az által, hogy nem önkényileg fölvett elvekből, hanem az öntudat bizonyosságából indult ki, noha ezt csak az észvéd szempontjából fogta föl. Rendszere az észvéd félszegségét ki nem kerülte. Nézete szerint minden igaznak alapjai alanyilag véve az öröklött eszmék, tárgyilag az Isten, kitől ezen eszmék származnak. Az Isten létét eszméjéből következteti, holott az eszméknek igazságát az Istennek igazságosságára s igy közvetve létére alapitja. Minden igaznak ismerve továbbá a szembetünés; de abból, hogy valamelly tétel gondolatilag szembetünő, nem következik, hogy tárgyilagosan igaz és ismeretileg érvényes. Igy például abból, hogy a részetlen lényt részekre föl nem oszthatni, nem következtethetni, hogy valóban részetlen lény létezik. Descartes a gondolatit a valóval felcseréli. Végre elválasztván merően a testet a

lélektől, e két állomány közti közösülést puszta föltevésre alapitja, és önmagával jön ellenkezésbe; mert ha állitása szerint a lélek azaz szellem nem hathat a testre, ugy az Isten mint szellem sem képes a testi világra hatni.

101. ELLENEI ÉS HIVEI.

Descartes bölcselete már szerzője éltében magára vonta a tudósok figyelmét főleg Francziaországban és Németalföldön. Eredetisége és világos előadása sok tisztelőt csődített; de gyengéi elleneket is fegyverkeztettek föl. Leghatalmasb ellenei voltak: Gassendi és Hobbes. Gassendi, párisi mennyiségtanár, (sz. 1592. m. 1645.) Epicurusnak tanát módositva fogadta el, melly módositást mind a keresztény hittudomány, mind a természettan haladása követelt. (Syntagma philosophiae Epicuri cum refutationibus dogmatum, quae contra fidem christianam ab eo asserta sunt, Hag. Com. 1655.)

Hobbes angol tudós (sz. 1588. m. 1679.) a legtulzóbb tapasztalás vagy inkább érzésvédet iparkodott megállapitani. A bölcsészetnek tárgya minden test, minek tulajdonságait eredetéből és eredetét tulajdonságaiból fejtegeti. Köréből ki van zárva az Isten, ki eredetnélküli és megfoghatatlan. A testeknek nemei szerint a bölcsészet két ágra szakad: a természet és álladalom bölcsészetére. Amaz a mennyiségtant és szoros nevü természettant, ez az erkölcstant és országlástant foglalja. Az erkölcstanhoz az észtan és szónoklat tartozik. — Minden ismeret érzéki észrevevésből származik, melly nem egyéb, mint az érző műszereknek mozdulata, mit a kültárgyak hatása okoz. E belső mozdulatnak folytatása a képzelem müve és képzetnek neveztetik, melly a gondolatok tartalmát teszi. A képzetek jelölése vagyis

a beszéd az emlékezést támogatja és a gondolkodást eszközli. A következtetés nem más, mint számolás, miszerint a részeknek összetételéből az egészet szerkesztjük, vagy pedig kivonás által a maradékot keressük. Az akarat szabadsága azon cselekvés, minek nincs akadálya. — Az országtanban természeti állapotot védett, miben kiki egyenlő joggal mind azon eszközhez nyulhat, melly élete fentartására szükséges. De illy állapotnak szükséges eredménye a közösszeütközés és háboru (bellum omnium contra omnes), mi által mindegyik jogaiban gátoltatik és sértetik. E sérelem elháritására az emberek jónak látták társadalomba lépni, némi jogaikról lemondani vagyis azokra az ország főnökeit fölhatalmazni, kiknek tiszte a közjóra ügyelni. A jogosság szinte, mint az erkölcsiség az önszereteten és önhaszonon alapul. —

Hobbes bölcselete elméletileg félszeg anyagvéd, gyakorlatilag erénytrontó önzés, melly az észnek törvényszéke előtt igazolásra nem számolhat. — Descartes elleneihez Huet püspök, (sz. Normandiában **1630**, meghalt **1721**.) ki egyáltalában a bölcsészet ellen mint kétkedő lépett föl, számittatik.

Descartes hivei közől kitünők: Geulinx (sz. Antverp városában) és Malebranche. Geulinx az alkalmi okok föltevését — hypothesis causarum occasionalium — gondolta ki. Nézete szerint a testi és lelki közösülést az Isten ekkép eszközli, tudniillik: a testi állapotok alkalmával lelkieket és ezeknek alkalmával testieket hoz létre. — Malebranche (sz. Párisban **1638**-ban és m. **1715**.) hite szerint az ember az Istenneli közlekedésénél fogva mindent az Istenben lát. Az Isten a világ előtt létezett és azt eszméi szerint teremtette. Mindenüttléténél fogva az emberi lélekkel egyesülésben áll, sőt a szellemeknek mintegy lakhelye. Lelkünk tehát a világot

az Istenben szemléli: ez legegyszerűbb mód, mi által a világ ismeretére juthatunk; ez által legszorosban függünk Istentől; végre abból nem csak az egyesnek, hanem általánosnak azaz eszméknek ismerete is könnyen érthető. A testi és lelki közösülést Malebranche Geulinx szerint értelmezte.

II. SPINOZA.

102.

Spinoza (sz. Amsterdam városában 1632. m. 1677.) a zsidó bölcsész, először Descartes rendszerét fogadta el és azt szoros gondolkodástani módszernek segedelmével fejtegette; utóbb sajátnemü rendszert állitott föl, miben a mindenistenséget önkényü föltevésből kiindulva, de következetesen védte. E rendszerre őt Descartes állomány-határozása, Geulinx alkalmi okokróli véleménye és Malebranche észtitkos szemlélése vezette. Tanát e két munka „de intellectus emendatione" és „ethica" foglalja.

103.

A bölcsészet ingatlan állásra csak ugy emelkedhetik, ha szembetünőleg igaz elvekből indul ki és menynyiségtani következetességgel folytonosan halad. Igaz a fogalom, ha tárgyával megegyez, sőt vele azonos. Az igaznak ismerve a szembetünés. Ismeretre négy út vezet: 1) a közlés, mit a beszéd eszközöl, 2) az öntapasztalás, 3) a következtetés, miszerint vagy általánosból a különöst, vagy okozatból az okot ismerjük meg, 4) értelmi szemlélés, minélfogva a tárgyat lényegének, vagy pedig közvetlen okának értése által határozzuk meg. Ezen negyedik mód a legbiztosabb.

Mindenek előtt olly eszmét kell fölállítani, melly a többieket mind magában foglalja, s miben a rendszernek minden ágai öszpontosulnak. Ez a legtökélyesb lény eszméje vagyis az általános, miben minden lét és gondolat meg minden különféleség egyesül. Spinoza „ethica"jában először az Istenről, másodszor az emberi szellemről értekezik.

Istent illető tanitmánya e következő. 1. Minden létező vagy önmagában és önmaga által, vagy másban és más által létezik: az első a való állomány, a második a módositás, mód. Az állomány az, a mi magában és magából érthető, vagyis minek fogalma nem szorul más valaminek fogalmára, mellyből képeztetnék. (Per substantiam intelligo id, quod in se, et per se concipitur, hoc est id, cujus conceptus non indiget conceptu alterius rei, a quo formari debeat. Eth. P. I. p. 35.) 2. Csak egy állomány lehetséges. Tegyük föl, hogy két állomány létezik, miknek lényeges tulajdonságai — attributa — különbözők, akkor a köztulajdonságot s igy az állományt is nélkülözik. Ha pedig azonegy tulajdonságuak, csak egy állományt képeznek, mivel a lényeges tulajdonság alkatja az állományt. 3. Semmi állomány nem származhatik más állományból: e származás az állomány fogalmával ellenkezik, mihez a lét szükségkép tartozik. 4. Az állomány magában véve végtelen, mivel nem korlátoztatik, ha csak nem más ugyanazon tulajdonságu állománytól, de az illy állomány nem létezhetik. 5. A végtelen állomány végtelen sok tulajdonsággal bir, mellyeknek mind egyike annak lényegét képezi. 6. Az Isten mint végtelen állomány valóban létezik, mivel az állomány fogalma a létet szükségkép foglalja. — Ebből érthetni, hogy minden, mi léttel bir, az Istenben létezik. Az Isten tehát az egyetemes állo-

mány, az általános létok, az egyedüli szabad ok, mivel egyedül természete szerint minden egyébtől függetlenül működik; ő a világnak belső oka (causa immanens), mivel a világ nem más az isteni állománynak módositásánál; és minden, a mi létezik és történik, az Istennek természete szerint megy végbe. Ennélfogva a véletlennek nincs helye. A lényeknek csak két nemét ismerjük: a testeket, mint kiterjedt lényeket és a szellemeket, mint gondolkodó lényeket. Előttünk tehát az Istennek csak két tulajdonsága jelenkezik, tudniillik a kiterjedés és gondolkodás. Valamint a kiterjedésnek módositásai, ugymint a mozgás, alak, ugy az értelem és akarat is mint módositásai a gondolkodásnak nem az Istenre, hanem egyedül a világi véges lényekre illenek.

Az Isten ismeretén szellemünk ismerete épül. Minden gondolat az Istentől jő, mivel egyedül ő a gondolkodó állomány. Hasonlóan a testi lényeknek léte az isteni természetből ered, nem azért, mivel azt gondolja, hanem mivel kiterjedt állományából foly. A gondolatok rende a létezők rendének felel meg. Valamint a gondolkodó és kiterjedt állomány egy és ugyanaz, csak két oldalról jelenkező: ugy a gondolkodásnak és kiterjedésnek módositásai is azonegy lényt képezik. Innét foly: hogy az emberi lélek nem egyéb, mint a testnek eszméje, és a test a léleknek tárgya. Ennélfogva semmi sem történik testünkön, miről lelkünknek nincs ismerete. A külvilág tulajdonságait lelkünk testének tulajdonságai szerint határozza meg. Midőn lelkünk az érzéki észrevevés vagyis a külvilágnak hatása által a kültárgyakat szemléli, csak hiányos ismeretre tesz szert. Midőn pedig a létezőben azt, mi általános és szükséges, fogja föl, akkor a való tárgyaknak megfelelő és azokkal összeillő, tehát való és igaz fogalmakat szerez (con-

ceptus adaequati). — Az emberi akarat kénytelen, nem bir szabadsággal, mivel csak módositása az isteni gondolkodásnak. A cselekvés és szenvedés az egyedüli ellentét, melly életünket határozza és módositja. A cselekvés az összeillő fogalmaknak, a szenvedés a helytelenéknek szerzése. A gondolkodás és akarat tehát egy és ugyanaz. Az embernek főjava az Isten ismerete és főerénye az ezen ismeretrei törekvés. (Summum mentis bonum est Dei cognitio, et summa mentis virtus Deum cognoscere.) Az Isten ismeretének főpolcza azon elismerés, hogy az ember az öröklétü Istenben létezik. Ez ismeretből foly Isten iránti szeretetünk, melly fő boldogsága az embernek. Erény és boldogság tehát együtt állanak. Az isteni ismereten az ember halhatatlansága alapszik.

A jogtant illetőleg az ember természeti joggal bir mind azt tenni, mi élete fentartására szükséges. Ha az ember egyedül észszel volna ellátva, embertársával a természeti jog használásában össze nem ütköznék; de mivel indulatokra hevül (helytelen fogalmak), könnyen jogsértésre indittatik. A társadalom kedveért némi jogokról le kell mondani, hogy többi jogainkat biztositsuk.

104. BIRÁLAT.

Spinoza bölcselete eléggé tanusitja, milly hiányos természet és lélektani ismeretekkel birt szerzője. E hiányt nem pótolja ki a rendszerités és szoros következtetés, sőt a létezőknek való ismerete nélkül az egyedüli szerkesztő módszernek — methodus logica — használása nem egyebet, mint üres fogalomfüzést nyujt, mi által a gondolati a valóval fölcseréltetik. Világos továbbá, hogy e rendszer önkényü föltevésen alapszik. Az állománynak fogalma önkényileg van határozva, mert önállóságra nem

kivántatik, hogy a lény magától létezzék, hanem való különléttel birjon. Igazolásra szorul az is, hogy az általános, végtelen lény módosulásnak van alá vetve; hogy minden módosulást két lényeges tulajdonságra, kiterjedésre és gondolkodásra szorithatni; hogy az Isten ésszel és akarattal nem bir; hogy a gondolkodás és akarat egy és ugyanaz; hogy a világon meddő kénytelenség uralkodik.

III. LOCKE.

105.

Az észvédnek ama félszeg nézetéből indulván ki Descartes és Spinoza, miszerint „az emberi ész örökölött eszmékkel bir, mellyeknek tiszta fölfogása ismereteink igazságát biztositja", könnyen megoldották a legszövevényesb ismerettani fejtegetéseket, de a biráló észnek eleget nem tettek. A bölcselésnek illy viszás utját átlátván Locke (sz. 1632-ben, meghalt 1704.) az angol bölcsészek főnöke, jeles munkát irt „az emberi értelemről", miben ismereteink származását, valóságát és nemeit komolyan vizsgálja és értelmesen közli. (Locke angol nyelven irt)

Mindenek előtt azon véleményt czáfolja, miszerint az emberi észben némi eszmék és elvek eredetileg léteznek. Ha ez állana, ugy mindnyájan azoknak ismeretével birnánk. De vegyük föl először az elméleti elveket, például az ugyanazonság és ellenkezés elveit, ezekről a gyermekek és vad emberek mitsem tudnak. Továbbá az emberi elmében előbb fejlődnek más képzetek, mintsem az ugynevezett öröklött eszmék. Végre azon elveknek szembetünése mitsem bizonyit, mivel igy minden tiszta fogalom és abból keletkező világos itélet

velünk született volna. A gyakorlati elveket sem mondhatni öröklötteknek, mivel azok kevésbé szembetünők, mint az elméletiek, és nincs erkölcstani szabály, melly igazolásra nem szorul. Egyáltalában: az elvek nem lehetnek öröklöttek, ha a fogalmak, mellyekből állanak, nem ollyanok. De a fogalmakat mind csak idővel szerezzük meg.

Minden fogalom és képzet a tapasztalásból származik. A tapasztalás a külvilágra és lelki müködéseinkre vonatkozik és azért kétféle: külső tapasztalás, más szóval érzéki észrevevés és belső avvagy eszmélés — sensatio et reflexio —. Mind ezeknél a lélek szenvedőleg müködik. A képzetek kétfélék: egyszerüek és összetettek. Az egyszerüeket értelmünk nem képes fejtegetni és értelmezni: ezekből számtalan sok fogalom képeztetik. — A testi tulajdonságok kétnemüek: az eredeti és származott tulajdonságok. Az eredetiek azok, mellyek nélkül a testek el nem lehetnek, és e következők: tömörség, kiterjedés, nagyság, alak, szám, helyzet, mozgás, nyugvás. A származó tulajdonságok az eredetiek közbejárása által keletkeznek, és ismét kétfélék, érzéki érzetek és erők. Az érzéki érzeteket érző műszereink eszközlik, minők a szín, szag, stb. Az erők olly tehetségei a testeknek, mellyeknél fogva az eredeti tulajdonságok segedelmével egyik test a másikban változást okoz elannyira, hogy ez másképen hat érzékünkre, mintsem az előtt. A tulajdonságok képzeteit a testeknek érzékünkre hatása, tehát mozgása eszközli, melly mozgás az idegek segedelmével agyvelőnkkel közöltetik. A eredeti tulajdonságok a testek képmásai, miket a testektől elváló és érzékünkre ható parányi részek rajzolnak le. Az érzéki érzetek hasonlókép erednek.

Az ismerő tehetség az emberben nem csak szenvedő, hanem cselekvő is, minek ágai az értelem és akarat. Értelmünk az egyszerü képzetekből összehasonlitás, elvonás és összekötés által különféle fogalmakat szerkeszt. A fogalmakat szavakkal jelöljük, mellyek az itélést is eszközlik. Az ismerés nem egyéb, mint a képzetek közti egyezés és ellenkezésnek észrevevése. Ezen ismerés a képzeteknek azonságára és különbözésére, azoknak viszonyaira, együttlétére, összetételére, végre tárgyaiknak való létére vonatkozik. Az ismeret bizonyossága háromféle: a szemlélhető, bizonyitható és érezhető — intuitiva, demonstrativa, sensitiva —. A szemlélhető ismeret az, miben a képzeteknek egyezését és ellenkezését egyedül azoknak tartalmából tudjuk. Bizonyitható az ismeret igazsága, ha ama egyezést és ellenkezést más képzetek közbejöttével értjük. Azon ismeret érezhető, minek valóságáról kedves és kedvetlen érzetek tudósítanak.

Ismeretünk nem terjed minden létező tárgyra, sőt minden képzetünkre sem. Önlétünkről szemlélhető, az Isten létéről bizonyitható, a kültárgyak létéről érezhető ismerettel birunk. Az Isten létét a világ létéből bizonyithatni. — Ismerő tehetségünk a létezőt nem közvetlenül, hanem közvetve t. i. a képzetek közbejárása által fogja föl. Ismeretünk tehát igaz, ha képzeteink való tárgyaikkal megegyeznek. A mi az egyszerü képzeteket illeti: ezeket értelmünk nem teremtheti, ennélfogva a reánkható tárgyak szüleményei s igy a létezőknek való másolatai. Az összetett képzetek azaz fogalmak, az állományok fogalmait kivéve, értelmünk müvei; azok tehát nem képmások, hanem szerkesztett képzetek, minők a mathematicai fogalmak. E fogalmakból keletkező itéletek és következtetések bizonyosak, sőt

a létező tárgyakra nézve is érvényesek, mivel e tárgyakat csak annyiban tekintjük, mennyiben fogalmainknak megfelelnek. Ismereteink igazsága tulajdonképen az itéletekre vonatkozik, és olly itélet, melly a jelölt tárgyak viszonyainak megfelel, igaz. Minthogy a dolgok jelei a képzetek és szavak, e szerint az igazság is kétféle: a képzeteknek és szavaknak igazsága. Képzeteink igazak, ha viszonyai tárgyaik viszonyainak felelnek meg. A szavak igazak, ha állitásunk a képzetek viszonyainak megfelel. — Az emberi értelem nem csak elméleti, hanem gyakorlati használatra is adatott. E gyakorlatban nem mindenkor nyerünk bizonyos ismeretet: e hiányt a vélekedés tölti be.

106. BIRÁLAT.

Locke igen helyesen cselekedett, hogy minden szemlélődés előtt az ismerő tehetséget taglalta, mivel egyedül e mód képes a szemlélődő észt kellő határok közt tartani és kártékony tulzástól óvni. Mindazáltal Locke ismerettana igen hiányos, mi főképen akkor tünik föl, ha az ujabbkori ismerettannal egybevetjük. A fölső ismerő tehetséget egyedül az értelmi eszmélésben helyezte, nem sejtvén, hogy a szoros nevü értelem fölött olly tehetség áll, melly a való eszméket, az érzékfölöttit veszi észre. Ez az értelemnél magasabb tehetség a tiszta ész, minek tisztére a legujabb bölcsészek kezdettek illően figyelni. Igy ez angol bölcsész a tapasztalás körében maradt; noha a tapasztalásvéd félszegségét az által kerülte ki, hogy az Isten létét illetőleg való bizonyitásnak engedett helyett, tehát némi észbeli ismeretre vergődött. De ki nem elégitő azon tanitmánya, melly a külvilágróli képzeteknek valóságát tárgyazza, mit annyira ingó lábra állitott, hogy az utóbbi kétkedők és

tulságos eszmevédüek rohanása ellen majd meg nem állott. Végre a lénytani eszméket igen fölszinüen fejtegette.

IV. LEIBNITZ.

107.

Németországban a bölcsészeti mozgalmat Leibnitz inditotta meg. (sz. Lipcsében **1646**-ban, bárói méltósággal tiszteltetett meg, m. **1716**.), kinek lángesze nem csak a bölcsészetben meg természet és mennyiségtanban, hanem a történetiratban, jogtudományban, sőt nyelvészetben is fényesen ragyogott. Bölcselete eredeti és önálló, noha rendszeres alakban szükölködik, mivel csak töredékes értekezéseket irt. (Bölcsészeti munkái: istenvéd — theodicea —, az emberi értelemnek új vizsgálata Locke ellen, mind a kettő franczia nyelven, az ismeretről elmélkedés, a bölcsészet és természet elvei, s egyéb latin és franczia értekezések.) Rendszere az észvéd szompontján áll, azonban nem csak Locke, hanem Descartes és Spinoza nézeteitől is egészen eltér.

108.

Valamint Descartes és Spinoza, ugy Leibnitz is a bölcsészet föladatát az emberi ismeretnek csalatlan elvek általi alapitásában lelte. E végett a tapasztalati ismereteket az észlegesektől megkülönböztette: amazok esetékesek, ezek egyetemesek és szükségesek. Az egyetemes és szükséges ismeretek a szemlélődés tárgyát teszik, és következtetés által létesülnek. Illy következtetésre elvek kellenek, mellyek az igaznak ismervei és biztositékai. Az észleges ismereteket az észtani szabályoknak kellő használata biztositja, mellyek az ellenkezésnek és elegendő oknak elvein alapulnak: az előbbi

elv a mennyiségtani igazságokat, az utóbbi a természet és ismerettani tanitmányokat alapitja. Az észbeli ismeretek elemezése egyszerü eszmékhez és alaptételekhez vezet, mellyek szembetünők és egyetemileg érvényesek. Illy egyetemes és szükséges igazságok a tapasztalásból nem származhatnak, mivel a tapasztalás csak arról értesit, hogy ez, vagy amaz létezik és történik, arról pedig, hogy kell léteznie és történnie, mitsem tanit. Vannak tehát tiszta észleges igazságok, mellyek eszünkkel örökléttek, nem azon értelemben, mintha azok öntudatunkat megelőzőleg készen állanának, hanem mivel az ész képes azokat önmagából kifejteni és tiszta öntudatra hozni. Ezen igazságok végső kutfeje az Isten.

109.

Minden létezőnek sark és köztulajdona az erő. Minthogy a testek összetettek és eloszthatók, egyszerü és részetlen lényeket tesznek föl (monades), mellyek azoknak alkatrészei. E részetlen lények a való állományok, mellyek belső erővel birnak. A részetlen lények nem hatnak egymásra valóban (non datur influxus physicus); az állományok változása tehát belső erejökből foly. A különbözetlenség elve szerint teljesen egyenlő lények lehetetlenek — principium indiscernibilium —; ennélfogva a részetlen lények belsőkép különböznek. E különbséget az erőnek és ebből folyó müködésnek fokozatja képezi. A részetlen állományok belső müködése nem egyéb, mint észrevevés; az állományok tehát szellemi természetüek és élők. Igy a természetben minden él. Az életnek fokai: 1) az öntudat nélküli élet vagyis a homályos észrevevés, mellyel a testi állományok birnak, 2) az érzéki élet vagyis világos észrevevés, melly az oktalan állatok tulajdona, 3) a tiszta öntudatu eszes lényeknek avvagy embereknek élete, 4) a mindentudó és tökélyes ismerettel biró főlénynek azaz Istennek élete.

Minden test összetett állomány, miben több részetlen lény egy központi állomány körül egyesül — centralis monas —. Ezen összetétel nem való, hanem csak látszó; miért is a kiterjedés és tér csak érzéki látszat. E látszat nem csalódás, hanem való jelenet, mit a való részetlen lények együttléte és rende képez. A tér ezen renden tul nem terjed, valóban tehát csak véges.

A világ létének okát önmagában nem foglalhatja, mivel külső alkatja azaz lényeinek rende esetékes. A testek mozgása továbbá nem származhatott magoktól a lényektől, mivel ezek egymásra nem hatnak. Az elegendő oknak elve szerint tehát főlénynek azaz Istennek kell léteznie, ki minden véges lénynek s igy a világnak végső létoka. Mivel a részetlen lények csak teremtés által eredhetnek, ennélfogva az Isten való teremtő. Mint végső létoka a mindenségnek az Isten egy és legtökélyesb. Az Isten bölcseségéből érthetni, hogy a világ minden lehetők közől a legjobbik (optimismus). Minden rosz és baj egyedül a véges lények korlátozásából ered.

110.

Az emberi lélek részetlen állomány — monas — észszel ellátva és halhatatlan, tehát az Istennek való képmása. Tehetségei: az érzés, értelem, ész és akarat. Az ész az eszméknek vagyis örök igazságok tehetsége. Az emberi akarat szabadsággal bir, melly öncselekvésben és az inditó okok közöli választásban áll. Az isteni előrelátás a szabadságot nem akadályozza, mivel a szabad cselekedeteket csak mint lehetőket látja. — A lélek életmüves testtel van összekötve, de e két lény közti közösülés nem való, hanem látszó. A test a mozgás törvényei és ható okok szerint müködik; a lélek czéljai és saját törvényei szerint cselekszik. A léleknek szenvedő állapotjai nem származnak való külhatásból;

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

a szenvedés nem egyéb, mint olly homályos észrevevés, melly létének okát egy más lénynek tiszta észrevevésében foglalja. A cselekvés pedig tiszta észrevevés, minek szülő oka magában az észrevevő lényben foglaltatik. A test és lélek egyesülését szinte, mint a testi világ öszhangzását és rendét a bölcs Isten mindjárt teremtéskor állapitotta meg; van tehát eleve állapott öszhangzás — harmonia praestabilita —, miszerint minden részetlen állomány a világnak mintegy tüköre — microcusmus —.

Az erkölcsiség és jogosság kutfeje az ész vagyis bölcseség azaz ismerete azon eszközöknek, mellyek által az ember mind inkább tökélyesül és ennek következtében boldogul. E tökélyesülésre vagyis erkölcsi jórai törekvés az erény, melly által az ember magát az Istentől megállapitott öszhangzáshoz szabja, melly tehát az isteni akaratnak teljesitése.

111. BIRÁLAT.

Leibnitz a lét és eszmevédet megegyeztetni törekedvén, a való anyagot lerontotta. Bölcseletének némi részei a biráló észt ki nem elégitik, nevezetesen: fölcseréli a gondolatit a valóval, a gondolkodástani törvényeket az ismerettanéival; tagadja a külvilágnak lelkünkrei hatását, mi öntudatunkkal ellenkezik; a külvilág ismeretét egyedül a léleknek önmunkásságából származtatja, mi által a külvilág léte bizonytalanná lesz; az Isten létét tévkörileg bizonyitja be, mivel eszméinkre azaz örök igazságokra alapitja, holott ezeket közvetlenül az Istentől származtatja; ki nem elégitő végre az Istennek a részetlen lényekre vagy világrai hatása, a megállapitott öszhangzásnak és akarati szabadságnak megegyezése, a testeknek látszó kiterjedése, minden müködésnek az egy észrevevésrei szoritása.

112. WOLF.

Leibnitz bölcseletében hiányzott a rendszeres alak: abba Wolf öntötte (sz. **1679.** m. **1754.**), a jeles menynyiségtanár, ki a menyiségtani módszert a bölcsészetre igen szigoruan alkalmazta. A bölcsészetet elméletire és gyakorlatira osztotta. Az elméletinek részei: a logica és metaphysica; a gyakorlatinak az ethica és politica. A metaphysicának ágai: az ontologia, cosmologia, psychologia és theologia, mindegyik tan észleges. Az erkölcstantól a természetjogot elválasztotta. — Leibnitztől abban állott el, hogy nem minden részetlen állománynak, hanem csak a lelkeknek tulajdonított észrevevő tehetséget. Wolf bölcseletének főgyengéje az, hogy a gondolatit a valóval fölcserélvén, üres elmefuttatásba esett. (Nem csak latin, hanem német nyelven is irt.)

E két bölcsésznek ellenei voltak: Rüdiger, Crusius, Crousaz, Daries. Barátai közől nagy hirt szerzett Baumgarten (Berlinből **1714.** m. **1762.**), ki a szépműtant — aesthetica —, melly előtte csak töredékes szabályokból állott, rendszeresen adta elő és a tökéletesség elvére alapitotta. Reimarus (m. **1768**) Wolftól sokban elállott.

V. BERKELEY.

113.

Berkeley (irlandi püspök, sz. **1684.** m. **1753.**) minden kárhozatos vitatkozásnak és istentelenségnek okát a való testvilágróli fogalomban lelte. A külvilágnak valóságát tagadván és állitását okokkal támogatván, a tulajdoni de egyszersmind félszeg eszmevédnek szerzőjévé lett. E tudós férfiu igy bölcselkedett. Minden ismeretünk (Locke szerint) a képzetektől függ: képzeteink

vagy pusztán alanyiak, vagy igazán tárgyilagosak. Képzeteinknek való tárgy meg nem felelhet, mert először a kültárgyak szellemi tulajdonokkal birnának, mivel a képzetek tárgyaiktól el nem válhatnak, az illy elválás is képzet levén; másodszor ugyanazon tárgy különféle egyénekre különfélekép hat, mi való léténél fogva lehetetlen. A térbeni világ tehát puszta látszat; egyedül képzeteink birnak valósággal. Minthogy ezen képzeteket mimagunk nem hozzuk létre, más egyéb lénynek kell léteznie, mitől eredetöket veszik. E lénynek szelleminek kell lenni, mivel a szellemen kivül nincs való létező. A képzetek különféleségéből és rendéből érthetni, hogy ezen szellem legtökélyesb lény azaz Isten.

Berkeley kielégitőleg be nem bizonyitja, hogy a külvilág nem hathat elménkre: ezen behatást a lélektani tények kétségtelenné teszik. Továbbá az Isten léte csak alaptalan föltevés, ha képzeteink pusztán alanyiak, mert igy az Istenről képzetnek sem felel meg tárgy valóban.

VI. HUME.

114.

Hume (sz. Edinburgban 1711. m. 1776.), jeles történetiró, „az emberi értelemnek vizsgálata“ czimü munkájában (mit angolul irt) a kétkedőséget új uton törekedett alapitani. Kiindulván Locke ama állitásából, hogy „az emberi ismeret az érzéki észrevevésből ered“, a képzeteket az érzéki benyomásokra vezette vissza, melyeknek másolatjai s ennélfogva gyengébbek és homályosbak az eredeti képeknél. A képzetek füzését a társasítás törvényei eszközlik, tudniillik: 1) a hasonlatosság, 2) a tér és idő viszonyai vagyis az együttlét

és egymásután, 3) az okság viszonyai. Itéletünk az ismeret tárgyairól a fönebbi törvénykhez van kötve. Ismeretünk tárgyai kétnemüek: képzeteink közti viszonyok, minők a mennyiségtani tételek, és való tények.

Ezen előzményekből Hume minden tárgyilagos ismeretnek bizonytalanságát s igy a szemlélődő bölcsészetnek lehetetlenségét hozta ki. Hogy a kültárgyak valóságát és lényegét sem a hasonlatosság, sem a tér és időbeli viszony meg nem ismerteti, tagadhatlan. Hátra van az oksági viszony, de ez sem képes a való létet biztosítani. Ha az okság eredetét vizsgáljuk, azon eredményre jutunk, hogy kutforrása az eszmetársasítás vagyis azon szokás, minélfogva olly tárgyak közt, mellyek létre nézve összeköttetésben állanak, oksági viszonyt gondolunk. Ha az okság eszméje valóban tárgyilagos volna, ugy az okozat az okban foglaltatnék, s igy az ok fogalmából az okozatot megismerhetnők. A kültárgyak létéről meggyőződésünk tehát az érzékek müködésén, a szokásnak hatalmán, melly az eszmetársulatra is hat, végre némi ösztönszerü hiten alapszik. A mennyiségtan önálló bizonyossággal bir, de csak azért, mivel nem való tényekkel, hanem egyedül képzeteink viszonyaival foglalkodik. A tárgyilagos bizonytalanság az erkölcs és vallástanra is terjed. Az erkölcstan elvei egyedül tapasztalásból származnak és az ugynevezett erkölcsi érzelemben gyökereznek. Az Isten létét be nem bizonyithatni, mivel e bizonyitást az okság elve eszközölné, de ez pusztán tapasztalati, nem észleges elv.

Hume bölcselete kutforrásra nézve Locke szerinti tapasztalásvéd, jellemére pedig academiai, nem pyrrhoni kétkedőség. Ismerő tehetségünk birálata kétségtelenné teszi, hogy az okság eszméje szintugy, mint a többi lénytani eszme, személységünkön alapszik, tehát való és tárgyilagos.

VII. A BÖLCSÉSZET ÁLLÁSA KANT ELŐTT.

115. A SCÓT BÖLCSÉSZET.

Berkeley eszmevédét és Hume kétkedőségét Reid (glasgowi erkölcstanár, sz. 1704. m. 1796.) lélektani uton törekedett lerontani, hivatkozván a közérzés — sensus communis — elveire vagyis az emberi nemzetnek egyetemes meggyőződéseire. Hite szerint ezen elvek alapitásra nem szorulnak, sőt azoknak birálata szükségkép elvkétre vezet. — Reid lélektani módszerét követték: Beattie (bölcsészeti tanitó, sz. 1735. m. 1803.); Oswald Tamás lelkész, az előbbinek kortársa; Stewart Dugald, (sz. 1753. m. 1828.) a szemlélődésnek nagy ellene.

116. A FRANCZIA BÖLCSÉSZET.

Descartes szemlélődése a francziák inyének nem izlett, kik Locke bölcseletében nagyob élvezetet leltek. Condillac (sz. 1715. m. 1780.) még Locke bölcseletét is némikép tulságosnak tartván, az eszmélés fogalmait tagadta, és a gondolkodást egyedül az érzésre szoritotta (sensualismus). Állitása szerint az érzéki érzés figyelemmé és vágygyá alakul: az emlékezés, összehasonlitás, elvonás, következtetés a figyelemnek, a szeretet és gyülölség, remény és félelem a vágynak módositásai. — Lockehoz hivebb volt Bonnet (sz. 1720. m. 1793.) ki noha a képzeteket mind az érzéki észrevevésből származtatta, mégis az eszmélést az eszméknek közvetett kutfejének itélte, és a lelket a testtől különböző lénynek elismerte.

Condillac érzésvédjéből a legvastagabb anyagvéd keletkezett. Szószólói voltak: La Mettrie (m. 1757.), Helvetius (m. 1771), a „Systeme de la nature“ czi-

mü iratnak szerzője (hihetőleg Holbach, vagy inkább házi nevelője La Grange), Voltaire. Bayle (m. 1706) elvkétü volt.

117. NÉMET ECLECTICUSOK.

A tizennyolczadik század vége felé Németországban számos férfi támadt, kik semmi bölcsészeti rendszernek kizárólag nem hódoltak, hanem szemügyre vevén a közértelmüséget, helyes választással egyedül azt közlötték népszerüleg, mi az emberiségnek értelmi kimüvelésére szolgál (népszerü bölcselkedők). Különös figyelmet a lélektanra forditottak. E népszerü és elvgyüjtő bölcselkedők osztályához szegődtek: Basedow (m. 1790), Garve (m. 1798), Tetens (m. 1805), Platner (m. 1818), Feder (m. 1821).

118. MAGYAR BÖLCSÉSZEK.

Ez időszakban a bölcsészeti mozgalom a magyarokra is hatott, sőt anyanyelvökön előbb mintsem a németek közlötték dolgozataikat, noha eredeti bölcselettel föl nem léptek. Első helyet foglal Apáczai Csere János, ki Descartes rendszerét követvén, magyar nyelven irt encyclopaediát 1653-ban és logicát 1656-ban.

Wolf felekezetéhez szegődött Sartori Bernárd, kiadván illy czimü iratot „Magyar nyelven philosophia. Azaz: a bölcseség szeretetének tudományából némelly jelesebb kérdések stb, Egerben 1772.“ (Csernátoni, Reviczky Descartes hivei.)

119. ANGOL ERKÖLCSTANÁROK.

Némelly angol tudósok keveset gondolván az elméleti bölcselettel, annál nagyobb szorgalommal a gyakorlatit müvelték. Jelesebb erkölcstanárok: Cumberland (m. 1719.), ki Hobbes önzéstanának megczáfolására a

jóságosság érzetét tette az erkölcsiség alapjául. Ezt követte Shaftesbury (m. 1713.) gróf, ki a jót a széppel azonositván, mind a kettőt nem az észből, hanem természetünkben gyökerező aestheticai érzelemből származtatta, melly önzés-nélküli érzelem az erkölcsiséget is önzéstelenné teszi. Clarke (m. 1729.) az erkölcsiséget a lények természetéhez és viszonyaihozi alkalmazásában helyezte (principium aptitudinis). Hutcheson (m. 1747.) az önzéstelen erényt erkölcsi érzelemre alapitotta. Smith (m. 1790.) Adám alapelvül a rokonszenvet használta.

120. JOGTUDÓSOK.

Befejezésül a jogtudományt illető dolgozatokat emeljük ki. Hugo Grotius (sz. Németalföldön 1582. m. 1645.) igen tudós férfiu, a természeti jogot velünk született társadalmi vágyból származtatta (de jure belli et pacis). — A természetjog tudományos előadásának kezdője Pufendorf Samu (sz. 1632. m. 1694). Állitása szerint a jognak alapja a társadalmi inger és önszeretet az észnek vezérlete alatt. (De jure naturae et gentium, 1672). — Thomasius (sz. Lipcsében 1655. m. 1728., első főiskolai tanitó, ki német nyelven oktatott), a jogosságot az erkölcsiségtől elkülönitvén, szerzőjévé lett a tiszta természetjognak. (Fundamenta juris naturae et gentium ex sensu communi deducta, Hal. 1705. Grundlehre des Natur und Völkerrechtes, Halle 1709.) — Ezeken kivül említést érdemelnek: Montesquieu franczia és Filangieri olasz.

III. IDŐSZAK.

KANTTÓL JELEN IDŐIG.

I. KANT.

121.

Hume kétkedősége nem csak az ismerettant, hanem az erkölcs és vallástant is alapjaiban renditette meg. Az igaznak ismeretéről le nem mondván Kant (sz. Königsbergen 1724. m. 1804.), az ismerő tehetséget szigoru birálat alá vette, minek eredményeit főleg e munkái terjesztik elő. A tiszta észnek birálata, mit értelmez e következő munkája: a metaphysicának mint lehető tudománynak előismeretei; továbbá a gyakorlati ész meg az itélő tehetség birálata. (Kritik der reinen Vernunft, Riga 1781. Prolegomena zur einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können, Riga 1783. Kritik der praktischen Vernunft, Riga 1788. Kritik der Urtheilskraft, Berlin und Libau 1790.) Ide tartoznak egyéb munkái, miket tankönyvekül irt. Bölcselete, mit birálatinak neveznek — critica philosophia —, új korszakot jegyzett.

122. A TISZTA ÉSZ BIRÁLATA.

A tiszta észnek birálata föladatául e kérdést tüzte ki: mit tudhat az emberi ész? minek sükeres megoldásától az ismerettannak megállapodása, vagy bukása, továbbá az ellenkező rendszereknek, ugymint tapasztalás és észvédnek, lét és eszmevédnek megegyeztetése függ. Mindenek előtt föl kell hagyni ama régi nézettel, miszerint ismereteink minőségét a tárgyak határozzák meg, sőt az ellenkezőt kell megmutatni, tudniillik: hogy

a tárgyak ismerő tehetségünk természetéhez szabva jelenkeznek. Kant e dologban Copernikot utánozta, ki a naprendszert az akkor uralkodó nézettel ellenkezőleg fogta föl. — Minden ismeret tapasztalással kezdődik, mert az érzékre ható tárgyak ismerő tehetségünket működésre inditják, miszerint az a fölvett anyagot földolgozza, elemezi, összeköti, szóval tapasztalati ismeretre tesz szert. Időre nézve tehát a tapasztalást semmi ismeret nem előzi meg. Noha minden ismeret a tapasztalással egykoru, de abból minden ismeretünk nem származik, hanem van tiszta, előleges ismeret is — a priori —, melly a tapasztalástól avvagy érzéki észrevevéstől független. Ugyanis a tapasztalati ismeret esetékes és csak némileg, behozás következtében egyetemes — comparativ allgemein —; ha tehát általánosan egyetemes és szükséges ismeret áll, ugy közvetlenül a tapasztalásból nem eredhet. Hogy pedig valóban általános és szükséges ismeretek állanak, arról meggyőződünk, ha a tiszta mennyiségtant, sőt ha a közértelmet méltatjuk figyelemre, például a közértelemnek ezen elvét: „minden változásnak szülő okának kell lenni.“ Ide járul, hogy illy egyetemes elvek szükséges föltétei a tapasztalás lehetségének; mert valljon mi által alapithatni a tapasztalást, ha nincsenek egyetemileg érvényes elvek? Ennélfogva kétféle ismeretet kell különböztetnünk: tapasztalati és tiszta észleges, előleges ismeretet. A tiszta ész birálata e kérdést törekszik megfejteni: mikép lehetséges a való előleges ismeret? (Kant e szavakkal él: mikép lehetségesek az előleges összekötő itéletek — synthetische Urtheile a priori —. Kritik der rein. Vern. Seite 1—10.)

Ismerő tehetségünk alsó és felső: amaz az érzék, ez az értelem és ész. Olly tan, melly ismeretünknek

előleges elemeit vizsgálja, tapasztalásfölötti. (Transcendentale Aesthetik, und Logik.)

123. TAPASZTALÁSFÖLÖTTI ÉRZÉKTAN.

Kant az érzéket az értelemtől szorosan megkülönböztette. Az érzék és értelem ágai ismerő tehetségünknek, mellyek talán közgyökből szakadnak: amaz szenvedő, fogékony; ez cselekvő, önkintes tehetség — Receptivitaet és Spontaneitaet —. Érzékiség által, melly egyedül közöl szemléleteket, a tárgyak adatnak; értetelem által, melly fogalmakat képez, azok meghatároztatnak. A szemlélet és fogalom ismeretünk alkatrészei, mik nélkül nincs való ismeret: a szemlélet fogalom nélkül vak, a fogalom szemlélet nélkül üres. Az érzék kétféle: külső és belső. Külsővel a tárgyakat kivűlünk és egymás mellett, belsővel minmagunk állapotjait egymás után szemléljük.

Az érzéki jelenetben tartalmat (anyagot) és alakot különböztetünk: a tartalom az, mi az érzésnek felel meg — Empfindung —; az alak pedig az, mi által a tartalom némi viszonyokba lép — Form —. Azon mód, miszerint érzékiségünk a benyomásokat fölveszi, nem függhet a tárgyaktól, hanem alanyi alkatunktól van meghatározva; érzékiségünk tehát eredeti, előleges alkattal bir. (Krit. d. r. V. S. 34.) Érzékiségünk eredeti szemlélésmódjai — Anschauungsformen — a tér és idő. A tér nem tapasztalati fogalom azaz ollyan, mellyet az érzéki tárgyakból elvonás által képezünk, mivel minden kültárgynak szemlélése a térnek képzetét már föltétezi. Továbbá előleges és szükséges képzet; mivel noha gondolhatni, hogy a tért semmi tárgy nem foglalja el, de annak nemléte nem gondolható. A tér sem nem szerkesztett fogalom — discursiver Begriff —, hanem való

szemlélet; ugyanis minden fogalom különféleséget foglal, a tér pedig valami egység, minek nincsenek külön részei, hanem csak korlátozásai; mihez járul, hogy a tér határtalan nagyság, már pedig nincs fogalom, minek tartalma végtelen számu részekből állana. Mind ezekből foly azon eredmény: hogy a tér egyedül érzékiségünk szemlélésmodja, miszerint a tárgyak kivülünk és egymás mellett jelenkeznek. — Ugyanaz áll az időről is, melly minden együttlevőnek és egymástkövetőnek szükséges alapja, tehát előleges képzet, nem elvont fogalom; végre folytonos egység és végtelen nagyság. Az idő közvetlenül a belső érzéknek, közvetve pedig a külsőnek szemlélésmódja, és egyáltalában állithatni: hogy minden érzéki jelenetnek időben kell létezni. Hogy ezen tér és időről nézetek helyesek, igazolja a mennyiségtan és mozgástan egyetemes érvényessége, melly csak ugy lehetséges, ha a tér és idő előleges és összekötő szemléletek — synthetische Anschauungen a priori — (Krit. d. r. V. S. 40.) Minthogy a tér és idő egyedül érzékiségünk tulajdona, ennélfogva a tárgyakat alanyi alkatunkhoz képest szemléljük, és nem tudjuk, minő a lény önmagában — noumenon, das Ding an sich —. Ha képesek volnánk érzékiségünkből kivetközni, a tér és időről szemléletünk eltünnék (transcendentale Idealitaet). Azonban érzéki észrevevésünk nem puszta látszat vagyis csalódás, mert valóban léteznek kivülünk tárgyak, de azokat nem ugy szemléljük, mikép elválva a tér és időtől állanak (empirische Realitaet).

Az eszmevéd tulságát már itt láthatni; világosban fog az föltünni az értelemtanban.

124. TAPASZTALÁSFÖLÖTTI ÉRTELEMTAN.

Az érzéki tárgyakat értelmünk tiszta fogalmai szerint határozza meg. A szemléletek az érzéki benyomáson, a fogalmak pedig értelmünk müködésén alapszanak. Az értelem müködései puszta itélésmódok: a tősfogalmakat tehát az itéletek nemeiből származtathatni. Az itéletek nemeit egyedül alakilag veszszük. Ime osztályozásuk! Az itélet: 1) mennyiségre nézve egyes, részletes, egyetemes, 2) minőségre igenlő, tagadó, korlátozó, 3) viszonyra föltétlen, föltétes, szétválasztó, 4) módosulásra lehetséges, való, szükséges. Ezen itélésmódoknak alapjai a tiszta fogalmak: 1) mennyiségre nézve az egység, többség, mindenség, 2) minőségre a valóság, fogyatkozás, korlátozás, 3) viszonyra az önállóság, okság, közösülés, 4) módosulásra a lehetség, lét, szükségesség. Ezeket Aristoteles felekezete szerint categoriáknak nevezhetjük. Minden osztály három tősfogalomból áll: a harmadik a két előbbinek egyesüléséből keletkezik. Ezen tősfogalmakból más tiszta fogalmakat, ugymint erőt, hatást, szenvedést, származtathatni.

Az előleges fogalmaknak tárgyilagos érvényessége abban áll, hogy azok a tapasztalás lehetségének szükséges föltételei. Ezt Kant tapasztalásfölötti lehozással — transcendentale Deduction — törekszik bebizonyitani. Értelmünk több fogalommal bir, mellyek a tapasztalástól függetlenek s mégis a tapasztalás tárgyaira vitetnek. Miképen lehetséges az s milly joggal teszi azt értelmünk, tisztába kell hozni. 1. Csak két út áll, miszerint képzeteink szükségképen vonatkoznak tárgyaikra és azokkal megegyeznek, tudniillik: ha vagy a tárgyak létesítik képzeteinket, vagy képzeteink, minthogy tárgyaikat nem

teremthetik, a tárgyilagos ismeretnek lehetségét alapitják és eszközlik. Az első mód szerint képzeteink eredete és vonatkozása merő tapasztalati, a második szerint tapasztalásfölötti és előleges. Locke az első utat vizsgálta; Leibnitz a másodikat pusztán föltette; Kant azt meg is kisértette. — 2. Képzeteink csak összekötés által alakulnak ismeretté, mivel egyes és szakadékos képzetek igazi ismeretet nem eszközölnek. Az összekötés — synthesis — való cselekvés, nem szenvedés, ennélfogva nem az érzéknek, hanem az értelemnek munkája — Akt der Spontaneitaet —. 3. A való ismeret kellékei: a) némi különféleség (az ismeretnek tartalma, anyaga), b) annak összekötése, c) az egységnek fogalma (az ismeretnek alakja). Ezen egységnek képzete fölsőbb valami a különféleségnek összekötésénél, mivel az összekötés a képzeteket egyedül fűzi. Az egység fogalma időre nézve az összekötést megelőzi és azt lehetővé teszi. E szóban álló egység az egység categoriajától különbözik, mivel ez utóbbi itélésmódból származik, az itélés pedig már föltételezi az összekötést. Ezen összekötés minőségi egység — synthetische Einheit —, mit az ismerő alanyban kell keresnünk. 4. Az öntudat minden képzeteinket kiséri, különben nem mondhatnók képzeteinknek. Öntudatunk, mit e tény „én gondolkodom“ fejez ki, mindenkor egy és ugyanaz, vagyis azonegy gondolkodó alanyt tárgyazza: és ez a tiszta öntudat — Apperception —, mitől különbözik a tapasztalati öntudat vagyis egyes képzeteinknek és állapotinknak tudata, melly szüntelen változó. A tiszta öntudat az önkintesség, öncselekvőség nyilatkozása. Öntudatunkra tehát öncselekvés kivántatik, melly e tényt „én gondolkodom“ lehetővé teszi. Ezen cselekvés abban áll, hogy a különféle képzeteket egybe kötjük és e működésre

figyelmezünk, eszmélünk. 5. Minthogy a tiszta öntudat (az „én“) merő egyszerü képzet és semmi különféleséget nem foglal, ennélfogva a különféleséget szereznünk kell. Már pedig gondolkozásunkat időre nézve egyedül az érzéki képzet előzi meg; a különféleséget tehát a szemlélet nyujtja, és minden szemlélet öntudatunkra vonatkozik. 6. Az ismeret az adott képzeteknek valamelly tárgyrai határozott vonatkozásában áll. Értelmünk azon müködése, mi által az adott képzeteket valamelly tárgyra vonjuk, a való tárgyilagos itélés, mit e szó „van“ fejez ki. Ha már az ismeretet az itélés eszközli, ugy az itélésmódok az ismeretnek szükséges föltételei. Az itélésmódok a tiszta fogalmakat azaz categoriákat nyujtják; minden ismeretet tehát a categoriáknak használása létesit. Sőt minden képzet, minthogy különféleséget köt össze, a categoriákhoz képest alakul. Minthogy a tapasztalás több észrevevésnek összekötéséből keletkező ismeret, ennélfogva a categoriák a tapasztalás lehetségének föltételei, miért is tárgyilagosan érvényesek, azaz a tapasztalás minden tárgyára szükségkép és előlegesen vonatkoznak.

A tiszta fogalmaknak használása egyedül tapasztalati tárgyakra szoritkozik. Ugyanis az ismeretet meg kell különböztetni a tiszta gondolkodástól (a képzetek összekötésétől). Ismeretre kivántatik: először fogalom (categoria), másodszor szemlélet, mire a fogalmat alkalmazzuk s mi nélkül ez üres gondolkodásmód (Denkform), puszta alaknak képzete. Már pedig minden emberi szemlélet egyedül érzéki, ennélfogva ismeretünk egyedül érzéki tárgyra terjed. — A tiszta fogalmaknak érzéki tárgyakrai alkalmazását az időnek tiszta szemlélete eszközli, melly minden érzéki (belső és külső) észrevevésre terjed. Az időnek tiszta szemlélete egyfelől a tiszta fo-

galmakkal rokon, mivel ugy mint ezek egyetemes és előleges ismerésmód, másfelől az érzéki észrevevéssel egynemü, mivel ennek egyetemes és eredeti alakja. Illy alkalmazásból e következő tiszta képek származnak — schemata —. A mennyiségnek tiszta képe a szám, a minőségé a fokozat, az önállóságé az állandóság, az okságé az egymásután, a közösülésé az együttlét, a lehetségesé a határozatlan idő, a lété a határozott idő, a szükségességé a mindenkori idő. Ez alkalmazásból tiszta összekötő itéletek azaz elvek keletkeznek: 1. A mennyiség elve: minden szemlélet terjedékeny nagyságot foglal. 2. A minőség elve: minden jelenet érzetre nézve erőnyi nagysággal bir — intensive Grösse —. 3. A viszony elvei. Az önállóság elve: minden változás mellett állandó az állomány és mennyisége sem nem szaporodik, sem nem fogy. Az okság elve: minden változás az ok és okozat közti összeköttetésnek törvénye szerint megy végbe. A közösülésé: az állományok mind, a mennyiben együtt léteznek, teljes közösülésben állanak. 4. A módosulás elvei. A lehetség elve: a mi a tapasztalásnak alaki (gondolati) föltételeivel megegyez, az lehetséges (az jelenkezhetik). A lété: mi a tapasztalásnak anyagi (való) föltételeivel megegyez, valóban létezik. A szükségességé: mi a valóval egyetemes föltétek (törvények) szerint van összekötve, az szükséges (annak szükségkép kell jelenkeznie).

E szabályok csak olly értelmet illetnek, minő az emberé: használásuk csak tapasztalati, azaz értelmünk az előleges fogalmak használatával a tapasztalás köréből ki nem léphet. Nem ismerjük tehát a lényeket, a mint elménken kivül valóban léteznek, hanem csak mikép ismerő tehetségünk előtt jelenkeznek; s értelmünknek tiszte nem egyéb, mint az érzéki jeleneteket előleges törvé-

nyei szerint alakítani és rendezni. Igy értelmünk a természetnek törvényeket szab, és az ismerettárgy értelmünkhez, nem pedig értelmünk a tárgyakhoz van szabva.

125. TAPASZTALÁSFÖLÖTTI ÉSZTAN.

Valamint a szoros értelem (mit eddig fejtegettünk) az érzéki szemléleteket a fogalom egységébe köti össze: ugy a szoros ész is (az elvek tehetsége) a fogalmak különféleségét eszmébe foglalja össze. Ezen elméleti ész elvei szerint érzékitől érzékfölöttihez, föltétestől általánoshoz törekszik emelkedni: és a mint az értelemnek vezérfonala az itélésmód, ugy az észé a következtetésmód. Már pedig a következtetés nemei: a föltétlen, föltétes és szétválasztó következtetés. A föltétlen következtetés által az ész az önállóság fogalma szerint olly alanyt állit, melly semmi más alanynak mondománya; a föltétes által az okság szerint a jeleneteknek föltétlen összeségét képezi; végre a szétválasztó által a közösülés szerint olly lényhez emelkedik, melly minden gondolhatónak és létezőnek lehetségét foglalja. Igy az ész három tiszta eszmére tesz szert: az első a lélek vagy a gondolkodó alanynak általános egysége, melly a lélektannak tárgya; a második a világ, a föltétes jeleneteknek általános összesége, melly a világtan tárgya; a harmadik az Isten vagyis minden gondolhatónak végső alapja, melly a vallástannak tárgya (psychologische, cosmologische und theologische Idee).

Ezen eszméknek használatát e következőkből érthetni. 1. Nincs tárgy a tapasztalás körében, melly az előadott eszméknek felelne meg; ezen eszmék tehát tapasztalásfölöttiek. 2. Az ész közvetlenül az értelemre, nem pedig az érzékre vonatkozik. Értelmünknek pedig azon törvényt szabja, hogy alsóbb föltételről fölsőbbre

emelkedjék. Mind ezekből következik: hogy az idézett eszmék csak szabályozók, nem alapitók, alkotók — regulativ, nicht constitutiv —, azaz semmi új ismeretet nem szereznek, hanem csak értelmünk fogalmait egységre és ismereteinket rendszeres tökélyre hozzák. Nincs tehát az érzékfölöttiről való ismeretünk, és a szoros értelmü metaphysica vagyis az észleges világ, lélek és istentan lehetetlen. Kant ez állitásának igazolására álbizonyitásokra hivatkozik — Paralogismen —, mik által az elméleti ész az érzékfölötti lényeknek való ismeretére törekszik. 1. Az észleges lélektanban az ész az öntudat egységéből a léleknek önállóságát, részetlenségét, anyagtalanságát és halhatatlanságát következteti. E csalódás abból ered, hogy a mi egyedül a gondolkodó „én"re illik, azt az „én"ről egészben véve állitja és viszont. 2. Az észbeli világtanban az ész négy ellenmondásba esik — Antinomien —. a) Tétel: a világ tér és időre nézve véges. Ellentétel: a világ tér és időre nézve végtelen. b) Tétel: a világnak minden összetett állománya egyszerü részekből áll. Ellentétel: nem léteznek valóban egyszerü részek (részetlen elemek). c) Tétel: a természeti szükségességen (kénytelenség) kivül a világon szabad okság létezik — Causalitaet der Freiheit —. Ellentétel: a világon egyedül természetszerinti okság — Causalitaet der Natur — azaz kénytelenség áll. d) Tétel: a világhoz szükséglétü lény vagy mint rész, vagy mint ok tartozik. Ellentétel: nem létezik szükséglétü lény sem a világon kivül, sem azon belül. Mindegyik tétel és ellentételre Kant bizonyitást hoz föl. De mivel az ész önmagával nem ellenkezhetik: következésképen az ellentett bizonyitásoknak ellentett nézeten kell alapulniok. S valóban mindegyik tétel a lényt önmagában — noumenon —, az ellentétel a lényt mint jelenetet tárgyazza.

A csalódásnak alapja az, hogy az ész az általánost, melly puszta eszme, valóban létező és jelenkező lénynek veszi. 3. Az istentanban az ész a legtökélyesb lénynek eszméjét valósítani és állományositni — hypostasiren — törekszik. Minthogy pedig a puszta lehetség még nem létel, és jelenetről az önmagábani lényre nem vonhatni helyes következtetést: ennélfogva az Isten létét illető bizonyitások, ugymint a lénytani, világtani és természettani bizonyitás, — argumentum ontologicum, cosmologicum, physico-theologicum — alaptalanok.

126. A GYAKORLATI ÉSZ BIRÁLATA.

A gyakorlati ész önkényünket az erkölcsiség és jogosság törvényei által korlátozza, és azt meghatározza: mit tartozik az ember cselekedni? — A gyakorlati elv anyagi szabály, ha pusztán tárgyat nyujt akaratunknak, mire ez czélozzon: s minthogy az illy tárgyat egyedül a tapasztalás közli, ennélfogva az anyagi elv egyéni szabály — Maxime —. Illy szabálynak nincs egyéb czél az egyéni jólétnél azaz boldogságnál tüzve, miért is az önkényt illően nem fékezheti és szoros erkölcsi törvényt nem képezhet. A való erkölcsi törvénynek nem tapasztalati, egyéni, hanem előleges, észbeli, általánosan érvényes, alaki — formal — elvnek kell lenni, melly egyedül az akarati elhatározásnak módját szabja. E törvényt igy fejezhetni ki: „ugy cselekedjél, hogy akaratodnak egyéni szabálya mindenkor egyetemes törvényhozásnak elvéül szolgáljon“ (általános érvényességü elvvé legyen). E törvény valóban általános parancs — imperativus categoricus —, mit az ész önszántából szab az akaratnak, s mi által igazán öntörvényhozónak tisztében — autonomonia — lép föl. Az ész öntörvényhozása vagyis az erkölcsi törvény az aka-

ratnak szabadságát teszi föl. Ugyanis ha az akarat tartozik magát az ész törvényéhez szabni, ugy tehetséggel bir függetlenül az érzékiség kénytelenségétől elhatározását intézni és a cselekvésnek sorát önállólag megkezdeni. Noha tehát az elméleti ész az akaratnak tapasztalásfölötti szabadságát nem igazolhatja, azt még is mint az erkölcsiségnek szükséges föltétét gyakorlatilag követeli. — Az erkölcsiség lényege abban áll, hogy akaratunk önelhatározását az ész törvényéhez föltétlenül szabja. Akaratunknak föltétlen inditó oka tárgyilagosan az ész törvénye, alanyilag a törvénynek tisztelete, mi által cselekvése erkölcsi érdemet nyer. A törvénynek e tisztelete a való erkölcsi érzelem, melly az erkölcsi erényt alapitja. Az erény olly törekvése az akaratnak, minélfogva az erkölcsi törvényhez magát e törvénynek tiszteletéből szabja. Illy törekvésre érzékiséggeli állandó küzdés kell.

Az ember fő javát az erkölcsiséghez mért boldogság teszi. E fő jónak valósitását az ész általánosan parancsolja. Ez az emberiséghez szóló parancs csak azon föltét alatt kivihető, ha az ember személysége vagyis a lélek halhatatlan, továbbá ha olly mindentudó és mindenható lény létezik, melly ugy intézi a világot, hogy az erkölcsiség és boldogság közti öszhangzás létesülhet azaz ha az Isten valóban létezik. Az emberi léleknek halhatatlanságát és az Istennek létét a gyakorlati ész szükségképen követeli. — Postulate der praktischen Vernunft —. Igy a vallásosság az erkölcsiségen alapszik.

127. AZ ITÉLŐ TEHETSÉG BIRÁLATA.

Ismerő tehetségünk fogalmai két körre terjednek: a természet és szabadság körére. E tehetség mind a két körre nézve előleges törvényeket szab, és két ágra

szakad: elméleti tehetségre azaz értelemre, mellynek törvényhozását a természet fogalmai intézik, és gyakorlatira azaz észre, melly a szabadság fogalma szerint hoz törvényeket. Az értelmet és észt az itélő tehetség közvetíti, melly a különöst az általános alá rendezi. Működésére nézve kétféle: fölvevő — subsumens —, ha az általános már adva van, mi alá valami különöst rendez, eszmélő — reflectens —, ha az adott különöshez az általánost, az elvet vagyis szabályt keresi.

A természetnek általános törvényei értelmünk természetében azaz eredeti alkatjában foglaltatnak. A különös szabályokat, miket a tapasztalás közöl, szükségeseknek, tehát való törvényeknek kell elismernünk, jóllehet azt át nem látjuk, vagyis belátásunk ez ügyben hiányzik. Hogy pedig azon szabályokat szükségeseknek elismerjük, oka az, mivel e szükségesség a természetnek állandó rendét alapitja. Az eszmélő tehetség tehát ezen törvényeket magasabb szempontból tekinti, tudniillik: „hogy valamelly fölsőbb rendü értelem azokat értelmünk javára, tapasztalásunk rendszerithetése végett szabta.“ Ezen elvnél fogva a megállapított öszhangzás gondolható, tudniillik azon öszhangzás, melly a természet alakjának törvényszerüsége és szabad cselekvőségünk czélszerüsége, szóval elméleti és gyakorlati ismeretünk közt lehetséges. A tárgynak azon fogalma, melly egyszersmind valóságának alapja, a czél; a lénynek czélszerinti alkatja a czélszerüség. Az eszmélő elme a természet alkatját czélszerünek veszi, és ezen czélszerüség elve szerint a lények alkatja fölött itél. Azonban a czélszerüség fogalma csak szabályozó, nem alkotó, mivel csak itélő tehetségünknek szüleménye, tehát alanyi származásu.

A czélszerüség kétféle: szépműtani és észtani. E szerint a létezőkről itéletünk is szépműtani és észtani:

amaz az alaki czélszerüséget a kedves érzelem szerint, ez a tartalmit, a valót az értelem és ész fogalma szerint határozza meg. Azon tehetség, melly a szépet megitéli, az izlés. A szép a kedvestől és jótól különbözik: a szép tárgy minden érdek nélkül egyedül alakjáért tetszik. A szépet, noha czélt előre nem gondolunk, czélszerünek veszszük észre. Ugyanaz áll a fönségesről is, mitől a szép abban különbözik, hogy annak alakja az észrevevő tehetséghez levén mérve a képzelmet és értelmet öszhangzó munkásságba hozza; a fönségesnek tömege pedig nincsen az észrevevő tehetséghez mérve, miért is érzékfölötti tehetségre fiegyelmeztet, s igy mellékesen indit bennünk kedves érzelmet.

Az észtani czélszerűség külső és belső. Külsőkép czélszerű a lény, ha alkatja által más lénynek hasznára szolgál. Belsőkép czélszerű pedig, ha ugy van alkatva, hogy mindegyik része ok és okozat, czél és eszköz egyszersmind, szóval ha életmüves. Ezen életmüség eszes lényre mutat. E szerint az Istent nem csak a természet törvényhozójának, hanem czélok szerinti bölcs igazgatójának is tekintjük. Valamint az ember a szépmütani szempontból véve a szépségnek eszménye, ugy az erkölcstan szempontjából a természet végczélja.

128. JOGTUDOMÁNY.

A jogtudomány szabályai a jog eszméjén alapszanak. A jognak meghatározása ezen kérdésnek megoldásától függ: mikép egyezhet meg általános törvények szerint egyik személynek külső cselekvése a másikéval? Ebből foly a jognak fogalma: hogy a jog azon föltételeknek foglalatja, mellyek alatt a szabadságnak általános törvényei szerint egyiknek önkénye a másikéval megférhet. A jog kétféle: természetjog, melly egyedül előleges elveken alapul, és tényleges jog, melly valamelly törvényhozónak önkényétől veszi eredetét.

129. A TERMÉSZETTANNAK METAPHYSICAI ALAPISMERETEI.

A szemlélő természettan mindenek előtt az anyagnak fogalmát hozza tisztába. Mi legyen az anyag önmagában, nem tudjuk, mivel a kültárgyakróli ismeretünk csak alanyi természetü, azaz csak ugy ismerjük a létezőt, a mint előttünk ismerő tehetségünk alkatjánál fogva jelenkezik. E szerint minden észrevevésünk a tér és idő szemléleteihez van kötve. Az anyag mint kültárgy az által jelenkezik, hogy külérzékünkre hat: e hatás csak mozgás által eszközölhető. Az anyagnak sarktulajdonsága a mozgás. Valamint a lényeket egyáltalában, ugy a mozgást is a categoriák szerint kell meghatároznunk. E szerint a mozgást négy szempontból a mennyiség, minőség, viszony és módosulás tekintetéből kell vizsgálnunk. Az első (Phoronomie) a mozgást tiszta mennyinek veszi, nem tekintve a mozgónak minőségét; a második (Dynamik) szerint a mozgás az anyagnak minősége, mellynek tulajdona a mozgó erő; a harmadik (Mechanik) azon viszonyt veszi tekintetbe, mellyben a mozgás a mozgó erőhez áll; a negyedik (Phoenomenologie) a mozgást külérzéki jelenetnek, tehát észrevevő tehetségünkre vonatkozólag tekinti.

Kant az anyagnak sarktulajdonait ekkép határozza meg. 1. Az anyag olly mozgó lény, melly tért foglal. Tért foglalni annyit tesz, mint ellenállani minden egyéb mozgónak, melly az elfoglalt helyre jutni törekszik. Minthogy pedig a mozgónak csak mozgás áll ellene, ennélfogva az anyag a tért nem pusztán léte, hanem mozgó ereje által tölti be. 2. A mozgó erő, a mennyiben más mozgónak ellenáll, üző erő, a mennyiben pedig tért foglal, terjedő erő — vis repulsiva et expan-

siva —. A terjedő erő már nagyobb, már kisebb térre szoritkozhatik, s igy hatékonysága — Intension — már fogyhat, már nőhet. Hatékonysága annál nagyobb, minél kisebb tért foglal el, és annál kisebb, minél nagyobb térben terjed. A kiterjedés és hatékonyság megfordított arányban állanak. 3. A terjedő erő természeténél fogva mind inkább nagyobb tért törekszik elfoglalni: ha tehát határok közé nem szorittatnék, végtelenül fogyna, s igy semmi telt tért, semmi anyagot nem képezne. A terjedő erő önmagát nem korlátozhatja; de a tér sem szabhat neki határt, mivel a tér csak az anyag kiterjedése által valósul: ennélfogva az anyagnak lehetségére az üző erőn kivül más ellenkező erő kell, tudniillik a vonzó erő, melly az üző erőt összeszoritja. E vonzó erő egyedül az anyagnak lényegét nem alkathatja, mivel ezen erőnél fogva egyes egy mennyiségtani pontba folyhatna össze, minek következtében semmi térbeli kiterjedést, semmi való anyagot nem eszközölne. Az anyag tehát két ellenkező erőnek szüleménye.

130. LÉLEKTAN.

A gondolkodás mint tapasztalati tény kétségtelenné teszi, hogy olly létok létezik, melly e jelenetnek alapját képezi, s mit léleknek nevezünk. De ezen lényt az ész egyedül jelenetnek tekintheti; mi legyen az önmagában, a szemlélődő észre nézve megfoghatatlan. — A mi a test és lélek közösülését illeti: e rejtélyt azon belátás képes megoldani, miszerint a tér és idő, külső és belső csak az érzéki jelenetekre vonatkoznak, s ennélfogva a belső érzéknek tárgya, a lélek tudniillik, és a külső érzéknek tárgya a test egyedül mint érzéki jelenetek olly különnemüek. Minthogy a tér és idő nem magokat a lényeket, hanem csak jelenetöket illetik, en-

nélfogva nem tekintve az érzékiség szemlélésmódjait az állományok közt rokonság fér meg. (Krit. d. r. V. Beschluss der Auflösung der psych. Paralogismen.)

131. BIRÁLAT.

Kant bölcseletének terjedelmes birálatát a hely szűke meg nem engedi; miért is némi észrevételekre szoritkozunk. Ámbár e bölcselet a bölcsészet országában jótékony mozgalmat hozott létre, és az elméket elfogulatlan gondolkozásra, mély elmélkedésre inditotta, sőt egyfelől az egyoldalu, minden magasb eszmét lerontó anyagvédet, másfelől a nemesebb emberi érdekeket megvető élvezettant megtörhetlen békóba verte: mindazáltal a tiszta észnek birálata, melly főrészét teszi, hiányos és ki nem elégitő alapokon nyugszik. Föladata Hume kétkedőségét legyőzni, továbbá Locke egyoldalu tapasztalásvédét és Leibnitz-Wolf észvédét kiegészíteni és egyeztetni. Hume és Locke ellen azt állitja, hogy vannak egyetemileg érvényes, előleges ismeretek, mellyek ismerő tehetségünk eredeti alkatjából származnak. Az észvéd tulságait azzal törekszik korlátozni, hogy a való ismeretet egyedül a tapasztalás körére szoritja. Azonban Kant újnemü tulságba esett. Állitása szerint a létező tárgyak, mellyek ismerő tehetségünkre hatnak, előttünk ismeretlenek: mi egyedül ismerő tehetségünk törvényeit, vagy mint ő nevezi, formáit ismerjük, ezek képezik előleges fogalmainkat, mellyek által a reánk ható tárgyakat meghatározzuk. Minden ismeretünk tehát csak alanyi természetü: ismeretünket nem a tárgyak minősége, henem eredeti ismerésmódunk határozza meg. E tapasztalásfölötti eszmevéd (Kant maga rendszerét transcendentalis idealismusnak nevezi) önmagával ellenkezik. Ugyanis egyfelől azt hirdeti, hogy a lényeket ugy, mint valóban

léteznek — noumena — nem ismerjük, hogy azok elvonva ismeretmódjainktól nem léteznek tér és időben, hogy nem birnak az állomány, ok és egyéb előleges fogalmak tulajdonaival. Másfelől határozottan azt állitja, hogy a kültárgyak valóban léteznek, hogy reánk hatnak, mi nyilván erőre, tehát okságra mutat, hogy idomnélküliek — formlos —. De lássuk e rendszert részleteiben. 1. Hogy a tér és idő előleges szemléletek, kielégitőleg be nem bizonyitja. Abból, hogy azok szükséges föltétei minden tapasztalati szemléletnek, csak az következik, hogy sarktulajdonságok, nem pedig, hogy előlegesek; különben az anyag is, minthogy minden érzéki szemléletnek föltéte, előlegesen léteznék annál inkább, mivel minden szemlélet, tehát a tér szemlélete is, a kültárgyaknak érzékünkrei hatásától s igy az anyagtól függ. Továbbá a tér és időnek előleges sajátságát nem bizonyitja az, hogy azoknak nemléte nem gondolható; mert míg létezünk, öntudatunkban szükségkép megmarad önlétünk, helyzetünk képzete, tehát a tér és időé is. De e létnek s evvel együtt a tér és időnek szükségessége csak föltétes; máskép a tér és idő a szükséglétü lény azaz Isten volna, mit Kant helyben nem hagy. Végre abból, hogy a tér és idő egyes, folytonos és végtelen, nem következik, hogy szemlélet, sőt inkább, hogy tiszta eszme; mivel nincs szemlélet, melly végtelen tárgyra vonatkoznék. 2. Kant az előleges fogalmakat az itéletek nemeiből származtatja, holott minden gondolkodást a categoriákra vezet vissza. Helyesebb lett volna azokat személységünkre alapitani; mert tagadhatlan az, hogy az ember a földi lények sorában fő helyet foglalván, a létezőknek sarktulajdonságait mind személyében foglalja. De azt sem mutatja meg, hogy az itélésmódok egyedül azok, miket idéz. 3. A tapasz-

talásfölötti lehozásban Kant azt állitja: hogy minden összekötés az értelem müve; az érzék merő szenvedő tehetség, melly az idomtalan anyagnak hatását befogadja; minden érzéki képzetet tehát egyedül az értelem alakit. Kérdjük már: kielégitő-e a képzetnek e szerkesztése? Erre mi nemmel felelünk. Ugyanis idomnélküli különféleség nem egyéb, mint anyag alak nélkül, a mi puszta gondolati elvonás. Noha az érzék egyedül szenvedő tehetség, mégis a különféleséget, föltéve hogy alakja van, saját alakjával fogadhatja be, épen azért, mivel befogadó tehetség. Az érzéki képzet tehát az értelemnek közbejárása nélkül is alakulhat. A képzeteknek egyetemes és szükséges összeköttetése pedig abból értelmezhető, hogy a létező tárgyak egyetemes és szükséges viszonyok szerint vannak rendezve, és illyképen jelenkeznek. Mindazáltal értelmünk müködése nincs elmellőzve, mert ez fejtegeti és rendezi az észrevett tárgyakat; az ész pedig az általánoshoz, az érzékfölöttihez emelkedik. 4. Kant az előleges fogalmak használását egyedül a tapasztalás tárgyaira szoritja azon be nem bizonyitott állitásból, hogy ismeretre csak az érzéki szemlélet nyujthat anyagot. Kár, hogy Kant az észt mint az érzékfölöttinek, a tiszta eszméknek tehetségét balul fogta föl. 5. Kant a tiszta észt az értelemmel cseréli föl, mivel azt egyedül következtető tehetségnek tartja, holott a következtetésnek müködése lényegileg ugyanaz, melly az itélésé, tudniillik a különösnek fölvevése általános alá. E fölcserélés eredménye az: hogy az eszméknek valóságát elméletileg tagadja, noha azok ugy, mint az értelem fogalmai, föltételei a tapasztalás egységének. Igy nincs szemlélődésének való végpontja. De kezdpontja sincs; mivel azon értelmi müködés (a 124. szám alatt), melly az öntudatot időre nézve megelőzi, sőt ezt

lehetővé teszi, valamelly ismeretlen lénynek (=x) érzékünkrei hatásától függ. Ha már ismeretünknek eredetét két tényező eszközli, mellyek közől a tárgyilagos (a való) ismeretlen, az alanyi függő és föltétes, az általános azaz föltétlen lény pedig pusztán szabályozó eszme: ugy nincs ismeretünknek igazi kezdpontja, nincs az igaznak való támasza. E hiány betöltésére Kant a gyakorlati észhez és erkölcsi hithez folyamodott, sőt az észt való gyakorlati tehetségnek hirdette és neki az elméleti fölött elsőséget — Primat der praktischen Vernunft — tulajdonított. Ha a dolgot elfogulatlanul tekintjük, azt kell ítélnünk: hogy vagy az elméleti eszmék szintugy mint a gyakorlatiak birnak valósággal, vagy a gyakorlati eszmék is pusztán szabályozó fogalmak. Kant eszélyesen a gyakorlati észhez folyamodott, mert igy rendszerének némi álláspontja maradt, tudniillik az észnek öntörvényhozása és szabadsága. — E bölcseletet bővebben birálta Schulze e czimü iratában: Kritik der theoretischen Philosophie, Hamburg 1801.

132. REINHOLD KÁROLY.

Az észnek birálata eredetisége és élessége által számos tisztelőt hóditott, kik hivatást éreztek nyomdokain járni és a bölcsészetet új vizsgálatokkal meggazdagítani. Hívei nagy hiányt láttak alapjában: miért is némi főelvet kutattak, mi e rendszernek mélyebb alapot vessen. Reinhold Károly (sz. Bécsben 1758., nagyhirü tanitó Jenában, m. 1823.) a bölcsészetet egy főelvre ügyekezett alapitani, és abból minden tanitmányait szoros következetességgel lehozni. Nézete szerint minden ismeret az észrevevésen központosul: ennek helyes fogalmát öntudatunkból kell meríteni. Öntudatunk működését e következő tétel fejezi ki: „öntudatban az ész-

revevő alany észrevevését mind az alanytól, mind a tárgytól megkülönbözteti, és mind a kettőre vonja." E főelv közvetlen szembetünést és bizonyosságot foglal, s minden bölcsészeti elemezésnek kezdpontját képezi. Abból az észrevevő alanynak, észrevett tárgynak és az észrevevésnek fogalmait fejtegethetni. (Versuch einer Theorie des menschlichen Vorstellungvermögens, Prag und Jena 1789.)

133. SCHULZE GOTLOBB.

Reinhold éles elméü munkáját halomra döntötte Schulze (sz. 1761. göttingi tanitó, m. 1833.), megtámadván azt „Aenesidemus" czimü iratában (1792.) a kétkedőség fegyvereivel, mi ellen képes nem volt megállani. Noha Schulze eleintén mint kétkedő lépett föl minden elméleti bölcsészet ellen (Kritik der theoret. Philos. 2. Th. Hamb. 1801.), mégis az igaznak lehetségét nem tagadta, sőt utóbb annak védőjévé lett és némi természeti szempontot vett föl. (Munkái: Encyclopaedie der phil. Wissenschaften, Gött. 1814. Uiber die menschliche Enkenntniss, Gött. 1832.)

134. JACOBI.

Valamint Schulze, ugy Jacobi (sz. 1743. m. 1819.) is először minden bölcsészeti rendszert támadott meg, sőt ez annál tovább lépett, és a bölcsészetnek mint tudománynak lehetségét is tagadta; azután pedig fölhagyván e tulzással, ismét az észhez folyamodott. Nézeteit e következő tételek jellemzik. Minden ismeretnek kutfeje az érzéki és szellemi érzet — Empfindung und Gefühl —. Ezen ismeretforrások egymással szemközt állanak elannyira, hogy azokat egymásból nem származtathatni. Mind a kettő az értelemhez vagyis a fogalmak, ítéletek és következtetés tehetségéhez egyaránt áll, melly-

nek mindegyik ismeret-anyagot nyujt. Szellemi érzetben az igaz, szép és jó közvetlenül minden megelőző fogalom nélkül jő tudtunkra: ezen ész-szemlélés alapja a vallási hitnek. Az érzékfölötti tehát öntudatunk kijelentése, mit velünk született ájtatosságnál fogva hiszünk. Az ész kijelentését a szemlélődés megerősitheti ugyan. de meg nem alapithatja. — Jacobi érdeme abban áll, hogy az érzékfölöttit az értelem és szemlélődés törvényszéke alól megszabaditotta. Azonban nem helyeselhetni: hogy az eszméket nem közvetlenül az észre, hanem az érzelemre alapitotta, holott a szellemi érzet az eszméken nyugszik. Igy bölcselete érzelemtanná aljasult. Jacobi Kanttal abban rokon, hogy mind a kettő a hitet a tudat fölé emeli; de eltérnek egymástól igen sokban. Kant az észt önmagával, Jacobi az értelemmel hozza ellenkezésbe; amannak rendszere aristotelesi alakvéd — formalismus —, ezé plátoni észtitok. Jacobi rendszerét Köppen követte.

Kant elleneihez tartoztak: Mendelsohn, Feder, Eberhard, Herder, Tiedeman, Platner, Garve, Schwab, Maimon, Karpe, Rozgonyi, Horváth János. Tisztelői voltak: Beck, Heidenreich, Jacob, Kiesewetter, Maas, Tieftrunk, Pölitz, Snell, Niemeyer, Carlovszky, Fuchs Samu. Beck Kant rendszerét az által törekedett kiegészíteni, miszerint minden emberi ismeretet az alanyi észrevevésre alapított.

II. FICHTE.

135.

Kantnak fél eszmevédét kiegészítette Fichte János (sz. 1762. m. 1814), az ismerő alanyból nem csak az ismeret alakját, hanem tartalmát is származtatván.

Tudománytanát (Über den Begriff der Wissenschaftlehre, Weimar 1794. Grundlage des gesammten Wissenschaftlehre, 1794) csak fővonásaiban rajzoljuk, minthogy attól utóbb a szerző maga is elállott.

A bölcsészet, minthogy a tudományokat alapitja, méltán neveztetik tudománynak, mellynek a szoros rendszer végett fő elvből kell kiindulnia. Ha az „én"től mindent elvonunk, miben ez más által korlátoztatik, ugy nem marad egyebe, mint korlátlan cselekvősége. E tiszta munkásság az általános, miben a lét és gondolat ugyanaz, mit e tétel fejez ki: én vagyok én, vagyis A = A. Az „én"nek e tiszta cselekvősége azaz szabadsága az eredeti, mi által önmagát teszi és mindent létesit. A külvilág képzete igy származik. Az „én" végtelen öncselekvőségénél fogva hatni akar, de czélját el nem éri, mivel tiszta alany, merő cselekvőség. Igy tehát korlátra akad, mi által önmagába visszatér, önmagára eszmél és önmagának nem-ént (Nicht-Ich) állit ellen. E nem-én a külvilág, melly az „én" cselekvőségének szüleménye, mivel az „én' szabadon tesz önhatásával szemközt álló ellenhatást. A külvilág csak annyiban bir valósággal, a mennyiben az „én" szenved azaz ellenhatást vesz föl. Az „én" tehát önmagának alany és tárgy, mi által a lét és eszmevéd meg van egyeztetve. Ez a tudománytan elméleti alapja. — Az elméletivel a gyakorlati rész szoros összefüggésben áll. Az „én" alany és tárgy egyszersmind: ezek egymást kölcsönösen határozzák. A tárgynak alany általi határozása a szabadság; az alanynak tárgy általi határozása a szükségesség vagyis törvényesség. Szabadság és törvényesség szorosan egybe vannak füzve. Az erkölcsiség a független önelhatározásban áll. Főelvét az emberi észnek azon szükséges eszméje képezi, miszerint öncselekvőségénél fogva tar-

tozik szabadságát mindenkor kivétel nélkül határozni. — A természetjog is az „én"nek szabad cselekvőségéből származik. A véges eszes lény szabad munkásságot ez érzéki világon nem tulajdonithat magának a nélkül, hogy más illy eszes lényeket el ne ismerjen. Ugyanis a véges lénynek önelhatározására inditás, fölszólitás kell: e fölszólitást más hozzá hasonló személyek eszközlik. Az ember csak emberek közt lesz emberré. A szabad cselekvőségrei fölszólitás a nevelés. Abból, hogy minden véges személy magán kivül más személyeket is elismerni kénytelen, az emberek közti jogviszony foly. Kiki köteles szabadságát védeni, de egyszersmind más személyek szabadságát elismerni és tettel igazolni. A mire mindegyik mások iránt köteles, azt viszont tőlök követelheti. Kiki tehát szabadságát ugy korlátozza, hogy mások szabadsága is álljon meg. — A vallástant illetőleg az „én" a kötelesség tudata által korlátozva erkölcsi rendet állit föl. E világrend az Isten, mihez az ember az erkölcsi jónak önzéstelen valósitása által közelíteni törekszik.

136. BIRÁLAT.

Fichte tudománytana önkényü föltevésen alapszik, és nem egyéb, mint üres gondolatfüzés. Puszta föltevés az: hogy az „én", jóllehet végtelen cselekvőségü, nem képes létokká lenni, akadályt lel és önmagának határt szab. Következetlenség pedig: hogy noha az „én"en kivül más egyéb nem létezik, mégis kénytelen más eszes lényeket elismerni és cselekvőségét más gondolkodó alanyoknak cselekvősége által korlátoztatni. — Fichte élete végével az „én" helyébe a tárgyilagos végtelent, az Istent tette. Fichte hivei: Niethhammer, Schad, Mehmel, Sipos.

III. SCHELLING.

137.

Schelling (sz. 1775. nagyhirü tanitó Münchenben, jelenleg Berlinben), bölcsészeti pályáján három álláspontot vett föl, mellyek nem szemközt, hanem egy huzamban állanak. Először a tapasztalásfölötti eszmevéd mellé, mit Kant alapitott és Fichte kiegészitett, állott, meggyőződvén arról, miszerint a bölcsészetnek egy főelven kell alapulnia. Átlátván utóbb ez alanyi szempontnak félszegségét, minthogy egyenlő joggal a tárgyból azaz létből ugy mint az alanyból indulhatni ki: az eszmetan ellenébe természettant állitott, miben ellenkező módszerrel a természettől a szellemhez („én"hez) ment át. E tan fejtegetésekor új szempontra akadt, tudniillik a különbözetlenség vagyis azonság eszméjére — Indifferenz, Identitaet —, minélfogva az általános lényben az alany és tárgy, gondolat és lét, szellem és természet különbözetlenek. Ez utóbbi tan a két előbbit mint ellensarkokat közvetiti. (Munkái: Von Ich als Princip der Philosophie, Tüb. 1795. Ideen zu einer Philosophie der Natur, Leipz. 1797. Von der Weltseele, Hamb. 1798. Erster Entwurf eines Systemes der Naturphilosophie, Jena u. Leipz. 1799. System des transcendentalen Idealismus, Tüb. 1800. Zeitschrift für die speculative Physik, Jena u. Leipz. 1800—1801. Kritisches Journal der Phil. von Schelling und Hegel, Tüb. 1802, und 1803. Bruno oder über das göttliche und natürliche Princip der Dinge, Berlin 1802. Philosophie und Religion, Tüb. 1804. Uiber das Verhältniss des Realen und Idealen, 1809. Philosophische Schriften, Landshut 1809.)

138.

Schelling azonság rendszerét e következő pontokra szoritjuk. 1. A bölcsészet a tudományok tudománya, miért is szoros tudatot foglal. E tudat csak ugy lehetséges, ha a gondolat és tárgy lényegileg egy és ugyanaz. E való (nem gondolati) azonságot az általánosnak eszméje tárgyazza, miben a lét és eszme azonos Az általánosnak eszméje az alaptudat, miből ki kell indulni s mire minden egyéb ismeretnek kell vonatkoznia, hogy igazat foglaljon. Illy tudathoz csak észszemlélés által juthatni. 2. Az általános azaz Isten az egyedüli való lét, mit nem pusztán gondolunk, hanem valóban szemlélünk, s melly a lényeknek egész körét foglalja. Az általános lét, mit az emberi elme közvetlen értelmi szemléléssel fog föl, az egységnek és ellentétnek élő azonsága. Az ellentét szükséges, mivel életnek kell lenni; az ellentét pedig az egységbeni élet és mozgás. A bölcsészet az ellentétek közől főleg kettővel foglalkodott mindenkor: az első az ismeret és lét, a második a végtelen és véges között áll. Az ismeret és lét között nincs való ellentét: mind a kettő minden fölsőbb kötelék nélkül egy és ugyanaz. Az általános lénynél a lét az önmegismerés és kijelentés; viszont az önismeret a lét. Az önkijelentés az egység és többség közti ellentétet szükségkép foglalja, mivel olly lény, mellynek tulajdona az egység minden többség nélkül, semmivel sem birna, min és mi által magát kijelentené, következésképen való lét nélkül szükölködnék, minthogy ez az önkijelentésben áll. Az általános lény csak ugy jelentheti ki magát, ha magában mint egyben mást valamit foglal, miben ismét önmaga foglaltatik. Kijelentésére tehát kivántatik, hogy önmagának és más valaminek élő köteléke legyen. Kö-

vetkezésképen a természet az Istenben foglaltatik és az Isten magát a természetben nyilvánitja. 3. Az általános végtelen különféleséget szemléltet : e végtelen kinyilatkoztatás a világ. Az általános lénynek egyetemes alakja az alanyiság és tárgyilagosság (szellem és természet), mellyek benne különbözetlenek. Az egyes és véges lényekben a különbözetlenség magát elkülönözi sarkaira, s igy a szellem és természet, alany és tárgy közti ellentét alakul. A délej — magnes — a sarkulatnak természeti képviselője. Az ellensarkok mint tényezői a véges lénynek minőségre nézve azonosak, de mennyiségre különbözők, tehát hatányok — Potenzen —. Azon lény, miben az alanyi hatány tulnyomó, szellemnek, miben pedig a tárgyilagos hatány nagyobb mennyiségü, anyagnak neveztetik. A testi világnak hatányai: 1) a suly és tömeg, 2) a világosság és mozgás, 3) az élet és életműség. A szellemi világnak hatányai: 1) az igaz és tudomány, 2) a jóság és vallás, 3) a szépség és művészet. Az életerő képzésének főeredménye az ember, ki mintegy kisvilág — microcosmus — és a mindenségnek képmása. 4. Schelling az emberi szabadságróli értekezésében a szellemi világot fejtegeti. Mindenek előtt fejletlen és fejlett Istent különböztet és azt állitja, hogy az egyetemes értelmiség — Intelligenz — valamelly természetalapból — Naturgrund —, a létnek zürzavaros állapotjából fejlődött. Valamint a világosság születése a természet birodalmát, ugy a szellemé a történet országát alapitja. A történet országában időszakokat különböztetünk. 5. A jó és rosz közti ellentét nem az általános lényt, hanem a véges embert illeti. A természet alapjából az önzés fejlik, melly az emberben egyéni akarattá válik és az egyetemes akarattal szembe száll. Az egyéni és egyetemes akarat közti ellentét a rosznak ere-

dete; az önzési akaratnak az egyetemes akarat alá rendezése az erkölcsiségnek alapja. E jó és rosznak tehetsége az emberi szabadság. A szabadság és kénytelenség a főellentétet képezi. 6. E szemlélődéssel szép öszhangzásban áll a müvészet és álladalom tana. A müvészet az eszményit tárgyilagossá teszi vagyis az eszméket megtestesíti. Ebből érthetni a müvészetnek viszonyát a bölcsészethez, melly a tárgyilagost alanyivá változtatja. A polgári társulat hivatása az igazat, szépet és jót szoros öszhangzásban valósítani.

139. BIRÁLAT.

Schelling rendszere méltánylást érdemel azon tekintetből, miszerint a tudományt, müvészetet és életet kellő öszhangzásba hozta. Ez ügyben őt Platonhoz hasonlithatni. Árnypontjait a nézetek tulsága, a természettani ábránd, némi észtitok és alaptalan föltevés képezik. E tan sokban rokon a keletiek, az alexandriai bölcselkedők, különösen pedig Bruno és Spinoza tanaival. Az eleaiaktól abban különbözik, hogy a többséget az egység nyilatkozatjának állitja. Spinozától abban tér el, hogy ez az Istennek meddő létet, Schelling pedig való eredetet, fejlődést és életet tulajdonit.

Schelling hivei: Baader, Steffens, Oken, Eschenmayer, Wagner (mind a kettő utóbb elpártolt), Krause, Blasche, Schleiermacher, Thanner, Troxler, Klein, Aranka, Rácz.

IV. BOUTERWEK ÉS BARDILI.

140.

Bouterwek (sz. 1766. göttingi tanitó, m. 1828.) bölcselete sokban Jacobi tanával egyez meg. Elmellőzvén korábbi nézeteit, miktől a szerző önmaga állott el

(Idee einer allgemeinen Apodiktik, Götting. 1799.), bölcseletének alaprajzát utóbbi kidolgozása szerint (Lehrbuch der philos. Wissenschaften, Götting. 1813.) adjuk. Tanát némi észbit jellemzi. Az ész azon magasabb tehetség, melly az emberi tudatot alapitja; müködése tehát a logicai gondolkodásnál fölebb áll. E tehetség az érzékkel eredetileg össze van kötve, minélfogva a külvilágnak való létét közvetlenül ismeri meg. A küllét és minmagunk léte szorosan fonódnak egymásba ugy, hogy a kültárgyak létéről nem kételkedhetünk a nélkül, hogy minmagunk létét ne hozzuk kétségbe. A létnek valóságában nem bizni annyi, mint nem bizni az észben; ez pedig annyit tesz, mint az észről lemondani. Hiszünk az észnek, mivel hiszszük az ismeret igazságát és viszont. A külső észrevevés életmüségünk alkatjától függ; az ismeretnek belső alakja pedig gondolkodásunknak saját törvényeihez van szabva. — A lények korlátozottsága és végessége örökkévaló és szükséglétü azaz általános lényt tesz föl, mellyet az ész közvetlenül vesz észre szintugy, mint érzékekkel a kültárgyakat közvetlenül szemléljük. Ezen általános lénynek valótlansága minden létet semmivé tesz.

141.

Bardili (sz. 1761. m. 1808.) Reinhold társaságában új rendszerrel lépett föl, mit észszerü létvédnek — rationalis realismus — nevezett (Grundriss der ersten Logik, Stuttg. 1800). Kant ellenében a gondolkodást valóban tárgyilagosnak állitotta. Nézete szerint az általános gondolkodás az Istennek élő cselekvősége, minek jelleme az azonság, miszerint ugyanazon egy számtalanszor és vég nélkül ismételtetik. Igy a gondolkodás tulajdonképen számolás.

A két idézett bölcsésznek rendszere az emberi ismeretnek tárgyilagos voltát tünteti elő, és e miatt kellő figyelmet érdemel. Különösen pedig Bouterwek bölcselete sok szép igazságot közöl. E férfiunak a szépműtan körül szerzett érdemeit mindenki illő tisztelettel ismeri el.

V. KRUG ÉS FRIES.

142. KRUG.

Kant rendszerének mélyebbi alapitása, miben Reinhold Károlynak törekvése meghiusult, jobban sükerült Krugnak és Friesnek.

Krug (sz. 1770. lipcsei tanitó m. 1842.) az ismeretet és evvel a bölcsészetet öntudatunk adataira alapitotta. Főelve: „én cselekszem", melly minden öntudati ténynek köztulajdonsága. Az öntudat a létnek és tudatnak összekötése az „én"ben: ezen összekötés eredeti és tapasztalásfölötti, melly minden ismeretnek végháta-ra — transcendentalis synthetismus —. A létnek és tudatnak eredeti összeköttetésénél fogva e tétel „én ismerek" egy értékü e következőkkel: van való és tárgyilagos lény, mellyel képzeteink megegyeznek, s mit képzeteink által megismerünk. Minden ismeretben tehát a valóságot előre fölteszszük, s igy a valóság az előleges fogalmaknak legelsője — Urkategorie —. — A többiben Kanttal kezet fog, csak hogy eszméit világosban fejtegeti. (Munkái: Fundamental philosophie, Züllichau und Freystadt 1803. System der theoretischen Philosophie. 1. Theil. Denklehre oder Logik. Königsberg 1806. 2. Theil. Erkenntnisslehre oder Metaphysik, Königsb. 1808. 3. Theil. Geschmackslehre oder Aesthetik, Königsb. 1810. System der praktischen Philosophie. 1. Theil. Rechtslehre, Königsb. 1817. 2. Theil. Tugendlehre, Königsb. 1818.

3. Theil. Religionslehre, Königsb. 1819. Ezeken kivül sok jeles munkát adott ki. Krug némelly munkáit Márton latin nyelvre forditotta.)

143. FRIES.

A lélektani módszert, mire Kant észbirálatában utmutatást adott, helyesen használván Fries (sz. 1773. előbb heidelbergi, 1817-diktől fogva jénai bölcsészettanitó), az észnek közvetlen igazságait az értelem bilincseitől megszabaditotta. Állitása szerint az emberi ész eredeti ismeretekkel bir, noha azokat csak az eszmélés használásával hozhatja tisztába. Ez eredeti ismereteknek tehetségét tehát különböztetni kell az eszméléstől vagyis értelmi figyelemtől, mi által azokat öntudatunk elé állitjuk és azok szerint itélünk. Az itélésnek, hogy igaz legyen, közvetlen ismeretre kell vonatkoznia. E közvetlen ismeret kétnemü, és erre nézve az itéletnek igazolása kétféle. Némelly közvetlen ismeret ollyan, hogy az közvetlenül jó tudtunkra: ez a szemlélet, és az itéletnek szemlélet általi alapitása a megmutatás. Illy alapitással a tapasztalati tudományokban és a mennyiségtanban élünk, mikben valamit állitunk vagy azért, mivel azt észrevettük, vagy mivel azt tiszta szemléletben előadhatjuk. E nemü itéletek értelmi eszmélésre nem szorulnak. De vannak közvetlen ismeretek, mellyek az itélő értelemre szorulnak, minthogy ennek segedelmével azokat ismerő tehetségünkből származtatjuk. Ezek a bölcsészeti ismeretek, mellyek a természetnek és szabad akaratnak örök törvényeit tárgyazzák. Az ezen törvényeket kifejező itéletek igazolást követelnek, melly abban áll, miszerint tisztába hozzuk, hogy azon itéletek olly közvetlen észismeretet terjesztenek elő, melly az ismerő észnek természetén alapszik. A bölcsészeti ismereteknek

ezen alapitása a lehozás — deductio —, mit a következtetés utján szerkesztett bizonyitástól különböztetni kell. Ebből érthetni, hogy a bölcsészeti elvek való alapitást nélkülöznek és csak lehozásra szorulnak, mivel az ismerő észnek természetében feneklenek. A lélektannak tiszte az észnek e természetét fejtegetni. Erre nézve a bölcsészet hivatkozik ugyan belső tapasztalásra, lélektani adatra, de nem a végett, hogy elveit bebizonyitsa, mert igy puszta tapasztalati tudománynyá válnék, hanem hogy kétségtelenné tegye, miszerint elvei ismerő tehetségünkben eredetileg léteznek. Igy a bölcsész alanyisága határain tul nem lép, s nem mondja: „az akarat szabad, az Isten létezik," hanem „minden véges ész hiszi az akarat szabadságát, és a természetnek szép alkatjából sejti az Isten létét." — A bölcsészeti elvek, miket az eszmélő értelem mindannyi összekötő itéletekben ad tudtunkra, az ismerettan tartalmát képezik. Ezen elvek kétfélék: némellyek tapasztalásunk lehetségét alapitják és azt szükséges egységgé alakitják; mások a tapasztalás határain tul kelnek. Már olly képzet, minek tapasztalati tárgy felel meg, a szoros fogalom, értelemfogalom; minek nincs tapasztalati tárgya, az eszme, észkép. Az értelem fogalmai az alsóbb ismerettant, az észnek eszméi a fölsőbbet képezik. E fölsőbb ismerettannak tárgya a természet és szabadság, véges és végtelen lény közti ellentét, vagyis a világ, lélek és Isten eszméi. — A többi tanitmányokban Fries Kanttól nem igen tért el.

Friesnek sükerült Kant némelly tévedéseit utba igazitani. Kant a tapasztalásfölötti ismereteket fonák szempontból, az itélő értelem müködéséből vagyis az itéletek alakjaiból származtatta, holott azok belső tapasztalás azaz önvizsgálás által jőnek tudtunkra. Továbbá a

fogalmak és vallási eszmék érvényességét abból következtette, hogy amazok a tapasztalásnak szükséges föltételei, ezek pedig a gyakorlati észnek követelmei: mind ezeket Fries az észnek közvetlen meggyőződéseiből származtatta és lélektani uton fejtegette. Kár, hogy Fries az alanyiság egyoldalu szempontjánál maradt, és nem sejtette azon igazságot, hogy annak, mi az emberi ismeretben egyetemileg érvényes, a létezők körében egyetemes és szükséges tulajdonságok felelnek meg, miről ismerő tehetségünk rendeltetése értesit. (Munkái: Neue Kritik der Vernunft, Heid. 1807. System der Logik, Heid. 1811. Handbuch praktischen Philosophie, 1. Th. Ethik, Heid. 1818. 2. Theil. Religionsphilosophie, Heidelb. 1832. Handbuch der psychischen Anthropologie, Jena 1820—21. Mathematische Naturphilosophie, Heid. 1822. System der Metaphysik, Heidelb. 1824.)

E két férfiunak nyomát Gerlach, a hállai bölcsészettanitó követte, ki mindazáltal a félszeg alanyiság határain tul lépett, öntudatunk adataiból megmutatván, hogy a tapasztalásfölötti ismeretek valóban tárgyilagosak. (Munkái: Grundriss der Fundamentalphilosophie, Halle 1816. Grundriss der Logik, Halle 1817. Grundriss der Metaphysik, Halle 1817.) — Krughoz különösen szitanak: Venczel, Likavetz.

VI. HEGEL.

144.

Hegel (sz. 1770. először jénai, utóbb heidelbergi, végre 1818-tól fogva berlini bölcsészettanitó, meghalt epemirigyben 1831.) a mindenistenséget fejtegetésének főpolczára emelte. Kiindulván Schellingnek általános azonosságából, a bölcsészeti fogalmakat nem a Schel-

lingféle értelmi szemlélésnek, hanem a módszeres gondolkodásnak utján szerkesztette. (Munkái: System der Wissenschaft. Erster Theil. Phoenomenologie des Geistes Bamburg. und Würtzb. 1807. Wissenschaft der Logik, 2. Bände. 1812—16. Encyclopaedie der philosophischen Wissenschaften, Heid. 1817. Grundlinien der Philosophie des Rechtes, Berl. 1821. Halála után hivei által kiadott munkái között a vallástan, a bölcsészet története, a történet bölcsészete és a szüpműtan foglal helyet.)

145.

A bölcsészet Hegel szerint nem a tudatnak szeretete, hanem a való tudat, alakja pedig a tudományos rendszer. A bölcsészet az észnek tudománya: tárgya az eszme, melly az észszel azonos. Ezen eszme az általános létnek egysége, miben minden ellentét egyesül. A bölcsészet képes ezen eszmét fölfogni és alanyi meg tárgyilagos oldaláról fejtegetni.

Az általános vagyis az ellentétek egyesülése nem valamelly meddőleg nyugvó egység (mint Spinozának állománya), hanem kezdet és végnélküli folyamat — Process, Verlauf — örökké haladó mozgás, mellynek eszközlésével az állományos, de személytelen, egyedül saját törvényei szerint müködő gondolkodás eszményi tartalmát, tudniillik a fogalomnak tiszta határozmányait való tartalomban vagyis a küllét alakjában nyilatkoztatja, mi által ama gondolkodó ész önmagát fogja föl azaz öntudatára jő. Ezt az eszme létének három álláspontja, szóval mozzanatja — Moment — által eszközli: az első a magábani lét, a tiszta észtani eszme, a gondolkodásnak elvont eleme; a második a máskép-lét avvagy a külsőség, a természet; a harmadik a máskép-létből visz-

szafordulás a magábani létbe, és ezen visszafordult eszme a szellem. A bölcsészet részei az előadottakkal egyezőleg e következők: az észtan — logica —, a bölcsészeti természettan, a szellemtan.

146. ÉSZTAN.

Hegel észtana a tiszta szemlélődő tudomány, melly a tapasztalásfölötti lénytant és gondolkodástant foglalja magában — objective und subjective Logik —. E tan a félszeg elvont gondolkodást utba igazitja, megmutatván azt, hogy az eszme a valóban egymást tagadó és egymásba átmenő határozmányok egysége, melly ezeknek mint magában foglalt föltételeknek eredménye. Erre nézve a gondolkodásnak e három mozzanatját kell különböztetni: először az értelmi gondolkodást, melly elvonás által a határozmányokat megkülönbözteti és e megkülönböztetéssel megelégszik; másodszor a vitatkozási — dialecticai — gondolkodást, minélfogva a megkülönböztetett határozmány önmagát tagadja és ellenkezőjébe átmegy; harmadszor a szemlélődő vagyis tényleges-észbeli (positiv-vernünftig) gondolkodást, melly az egymásba átmenő ellentetteknek egységét vagyis azon valóságot fogja föl, melly a kölcsönös tagadásból és egymásbai átmenetből keletkezik. Az általános fogalomnak jelleme abban áll: „hogy az általános magát önmagától megkülönbözteti, önmagának mást ellenállit, de ezen másképlétében önmagával egyenlő marad.“ A fogalomnak előadott alakja az általánosnak minden határozmányait illeti. Ennek megmutatására Hegel az összekötő módszert — synthetische Method — használja.

A kezdetet az elvont lét képezi — Seyn —, mellyet értelmi gondolkodásunk az elvont semmivel ellentétbe tesz, de ezen ellentét igazán meg nem állhat,

mivel sem tiszta lét, sem tiszta semmi, hanem csak önmagát meghatározó lét és önmagát meghatározó semmi létezik valóban. E vitatkozás azon szemlélődő gondolkodásnak eredményére juttat: hogy a létnek és semminek igaza — Wahrheit — mindkettőnek egysége, tudniillik a létesülés — Werden — vagyis az eredet és enyészet, a szüntelen máskép-létébe átmenő határozott és véges lét. E szünteleni folyamatban az önmagát meghatározó és fejlesztő lét magával örökké egyenlő: a létnek e magávali egyenlősége máskép-létében, a változóbani változatlansága, a végesbeni végtelensége, a tagadás tagadásábani ténylegessége a való és igazi végtelenség, melly a bölcsészetnek sarkfogalma. E végtelenség az általános fogalomnak előadott jellemét nyiltan viseli. Valamint a végtelen csak a végesben az, a mi: ugy az egyetemes is a különös és egyesben bir valósággal, és viszont az egyes és különös nem más, mint az egyetemesnek nyilatkozata. Ugyanaz áll az önmagábani lény és jelenet, a belső és külső, az egész és rész, az állomány és járulék, az erő és nyilatkozata, az ok és okozat, a lehetség és lét meg szükségesség, az eszme és való, az alany és tárgy viszonyairól. Az általános fogalomnak valósága és igazsága tehát az alanyiság és tárgyilagosság egysége, szóval az eszme, melly folyamatot képez.

A fönemlített lénytani fogalmakat Hegel részletesen fejtegeti, és mindegyiknél az általános fogalomnak alakját tünteti elő. Mi csak egynéhányra szoritkozunk. A szükséges nem más, mint az önmaga által föltétlenül fönálló és önmaga által meghatározott egyetemes. Ugyanez oknál fogva a szükségesség föltétlen hatalommal és függetlenséggel azaz szabadsággal bir (Spinoza értelmében): mire nézve a szabadság a szükségességnek igaza.

Minden egyes szükséges, mivel azon föltétek következtében létezik, mellyek másban foglaltatnak. — Az egyetemes állománynak sajátsága abban áll, hogy az egymást kölcsönösen föltétező és egymást állitó lények többségét teszi a nélkül, hogy rajta kivül más egyéb állana, vagy más által határoztatnék. Már pedig az állomány egyedül önközvetitése — Selbsvermittelung — által az, a mi: ezen közvetitést ugy eszközli, hogy ellentettében, tudniillik az egymást kölcsönösen föltétező és állitó lényeknek többségében magát örökké valósitja. Következésképen az állománynak igaza az általános fogalom, a személytelen gondolkodásnak teljesen egyetemes jelleme. Az általános fogalomnak igaza az alanyiság és tárgyilagosság egysége, az eszme, a magábani és maga általi igaz.

147. TERMÉSZETTAN.

A természet és szellemtan az alkalmazott tanok. A természet nem egyéb, mint az eszme de máskép-létében azaz küllétében, mit az eszme önmagának tesz ellenébe. Ez alakban a fogalomnak tiszta határozmányai mint esetékesek és elkülönözöttek jelenkeznek: ezen esetékes és elkülönözött lét által a fogalom mint valami belső a természettel mint külsővel szembe áll. Erre nézve a természet nem való szabadságot, hanem meddő kénytelenséget és esetékességet — Zufälligkeit — nyilatkoztat.

A természet eszméjénél fogva valamelly élő egész, mivel a közvetlen eszme az élet, mire egység és többség azaz egész kell. Minthogy az eszme az élet: ennélfogva a közvetlen eszme a küllét alakjában fokonkint fejlődik. Az alsó fokot az anyag léte képezi, melly egyes tömegekben azaz testekben a tér és idő alakjában, az üzés, vonzás, nehézség és mozgás tulajdonságaival el-

látva jelenkezik. A második fok a módosított anyagnak léte, melly az égi testeknek, a négy physicai elemnek, a sulynak, hangnak, melegnek, a délejségnek — magnetismus —, villanyosságnak és vegytani folyamatnak sajátságát teszi. A harmadik az életműség, az élet egyáltalában. Az élet, mint emlitők, a közvetlen eszme, melly fogalmát mint lelket valamelly tárgyban mint testben valósitva adja elő. Az élet fokozata: a földtani életműség, a növények és állatok természete. Az élő lény önmagát alakitja és egyediségét egyetemességgé változtatja: ama müködés, miszerint a lény önmagát alakitja, az egyediségnek, az egyediségnek egyetemességgé változtatása a nemnek folyamatja. A nemben mint az élő lénynek egyetemességében az eszme a küllét alakjában főpolczát éri, minek következtében az eszme önmagába visszahajlik, öntudatára jő és mint szellem avvagy öntudatu fogalom mutatkozik.

148. SZELLEMTAN.

A szellem önmagát fokonkint fejleszti: e folyamatban minden alsóbb fok a fölsőbbnek alárendelt állapotja azaz mozzanatja. Fokai e következők: az első az egyénnek alanyi szelleme, melly gondolkodik és akar; a második a tárgyilagos szellem, melly a jogi és erkölcsi intézetekben mutatkozik; a harmadik az általános szellem, melly alanyi és tárgyilagos oldalának egységében leli igazát s valóságát.

Az alanyi szellem a lélek, melly önalkotta testében mint egyes alany lép föl. A test a léleknek külseje és képviselője; azonban a lélek valóban a belsőnek és külsőnek azonossága. Müködési fokai: az érzés, mit testével nyilatkoztat; a gondolkodás, mi által a szellem öntudatára jő azaz magát mint gondolkodó alanyt

ismerettárgyától megkülönbözteti és mind a kettőt egymásra vonja; az egyetemes öntudat, minélfogva mindegyik gondolkodó a többieket magához hasonló alanyoknak elismeri és tudja, hogy azoktól is ollyannak elismertetik. E kölcsönös elismerésben az alanyi fogalomnak és tárgyának egyszerü azonossága mutatkozik, melly azonság az ész, és mint ollyan az általános állomány, az öntudatu igazság, az eszes szellem. A véges alanyi szellem továbbá mint ismerő és akaró azaz elméleti és gyakorlati szellem müködik. Az ismerő szellem a tárgyilagost öntudatára hozza és tudatának tartalmává teszi; az akaró pedig magát czélszerü cselekvésre elhatározva az alanyi czélokat a tárgyilagos világban létesíti. A mennyiben az akarat vágyai közől választ, önkénynek neveztetik: az önkény az egyéni akaratot képezi. Az akaratnak igaza nem az önkény, hanem a szabadság, az önmagát elhatározó egyetemesség, az egyetemes akarat.

A tárgyilagos szellemnek alanyi oldala azon tudat, hogy az egyénekben szabadsággal bir; tárgyilagos oldala pedig abban áll, hogy a fogalom, a szabadság, a külvilágban igazán létesült. E külvilágban a szabagság mint szükségesség jelenkezik, melly a közelismerésen alapul. E közelismerésnél fogva az észszerü akarat mint tényleges törvény állapodik meg. Az észszerü akaratnak valósága egyénre nézve a jog; az egyéni akaratnak észszerü és megállapított inditó oka a kötelesség. A jog fokán minden egyén ismervén szabadságát személyt képez: külső szabadságkörét a dolgok birtoka teszi. A jognál magasabb fokot az erkölcsiség foglal, miben a jo t. i. az észszerü szabadság mint kötelesség avvagy parancs az egyéni alanynyal áll szemközt. Az alany köteles maga elé a jót czélul tüzni és e szándékát cse-

lekvése által létesíteni. Az egyetemes erkölcsiség a nép szellemében valósul; e valósulás abban áll, hogy minden egyénnek érdekei a közérdekkel teljesen megegyeznek. A közerkölcsiségnek első foka a közvetlen vagyis természeti szellem, melly a családi életben uralkodik. Ebből fejlődik a polgári társadalom és az ország, mellyet az életszükségek, a jogállapitás és külső rend alapítanak. Az országok felsőségi önállósággal birnak és egymástól függetlenek. Minden egyes népszellemnek földirati és éghajlati különössége meg sajátos müvelődése, tehát saját története van, s mint különös szellem az általános világtörténetben helyet foglal. A világszellem levetvén különösségeit és végességét, általános szellemmé vagyis örökkévaló igazsággá válik.

Az általános szellem az alanyiság és tárgyilagosság egysége, s mint ollyan az általános eszme, a teljes lét, a független szabadság, a végtelen gondolkodás, szóval az Isten, ki a különös és egyéni szellemekben bir öntudattal és valósággal. — Hegel nézete szerint a vallás nem az egyéni, hanem általános szellemnek ügye. Az általános szellem az egyéni szellemeknek egyetemes alapja: e szellem az egyénekben végessé teszi magát, hogy ez által öntudatára jőjön. Az általános szellemnek öntudata a vallás: igy a vallás az isteni szellemnek önismerete, mit a véges szellem eszközöl. — Hasonlóan nem a véges, egyéni szellem mint ollyan, hanem annak alapja, tudniillik a végtelen, általános szellem halhatatlan. — Az egyéni szellem ugy ismeri magát igazán, ha tudja, hogy az általános szellem lényege, igaza — Wahrheit —. A való igaz az általánosban áll; a véges nem bir igazzal és eltűnik. Ha már a szellem igazát és végtelenségét ismeri, azt is tudja, hogy örök-létü.

149. BIRÁLAT.

E bölcselet szerzőjének éles elméjét és rendszeres gondolkozását tagadhatlanul nyilvánitja. Kár, hogy alapfogalma ugy mint Schellingnél ingó lábon áll: ugyanis az alanyi és tárgyilagosnak azonossága olly puszta föltevés, minek ellenébe több más alaptalan föltevést állithatni föl. Olly általános, melly minden ellentétet foglaljon magában, szembetünő képtelenség. — Hegel észtana és módszere az elvont gondolkodást a való megismeréssel fölcseréli. Állitása szerint az eszmének fejlését az ellenmondás eszközli, mellyet a gondolkodás és valóságnak minden tárgyainál lehet, sőt kell megmutatni, s melly mindenütt az észszerü eredményre vezet: „hogy a tényleges avvagy valóságos — das Positive — az egymást tagadó és egymásba átmenő határozmányok egysége, röviden a tagadás tagadása.“ De a tagadás puszta gondolati, alaki itélésmód, mi abból is világos, hogy a tagadás nem a valósággal, hanem az igenléssel áll szemközt. Igaz, hogy a való tárgyak ellentett tulajdonságokat egyesitnek, például az ember belső és külsőből, lélek és testből áll, az anyag vonzó és üző erővel bir; de ezen ellentét nem tagadás, nem gondolati ellenmondás. A gondolkodástani ellenmondásnak vagyis ellenkezésnek helye van, ha valamelly tulajdonságot ugyanazon tekintetből igenelünk és tagadunk egyszersmind, akár egyenesen, akár mellékesen, például ha valaki azt mondaná, hogy a lélek részes és részetlen, vagy hogy térben kiterjedt és részetlen lény. A fogalomnak folyamatja vagyis a dialecticai mozgás, minélfogva a fogalom önmagát megkülönbözteti, önmagának mást ellenállit, de ezen ellentétet a fölsőbb fogalom egységében egyezteti, nem egyéb, mint a gondolati tétel, ellentétel és össze-

kötés — thesis, antithesis, synthesis —, röviden az elemezés és összekötés, de e puszta gondolkodástani módszer a valót és létezőt meg nem ismerteti. — Természettana előlegesen, pusztán gondolatilag szerkeszti a világot, miért is kevés haszonvehetőt nyujt a természetbuvárnak. — Szellemtana szerint az Isten nem egyéb, mint az általános fogalomnak fejlése, folyamatja, ki a természetnek eszközlése által az emberi gondolkodásban jön öntudatára. Hegel általánosában ráismerünk Spinoza állományára azon különbséggel: hogy Spinoza végtelen állománya meddő és holt, Schellingnél él és mozog, Hegelnél e mozgalom maga az Isteu.

Rendszere számos tisztelővel dicsekedett, kik azonban már felekezetekre szakadtak és lassankint hüledeznek. A vita a lélek halhatatlansága, az Isten személysége és megtestesülése körül forog. Marheineke, Gans, Michelet, Hotho, Rozenkranz, Erdmann, Schaller, Göschel.

VII. HERBART.

150.

Herbart (sz. 1776. először göttingi, azután königsbergi, végre 1833 óta ismét göttingi bölcsészettanitó) bölcselete sok sajátsággal bir, mit a történetirat emlittetlenül nem hagyhat. Nézete szerint a bölcsészet föladata az emberi észnek egyetemes és szükséges fogalmait kidolgozni. Főrészei: 1) a logica, a fogalmak fejtegetése és szerkesztése, 2) a metaphysica, az ellenmondást foglalóknak kiegészitése, 3) az aesthetica, fogalmainknak azon toldaléka, melly javalást és roszalást kifejező itéletekben áll. (Munkái igen számosak. Über das philosophische Studium, Gött. 1807. Allgemeine praktische Philosophie, Gött. 1808. Hauptpunkte der

Metaphisik, Gött. 1808. Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie, Königsb. 1813. Lehrbuch der Philosophie, Königsb. und Leipz. 1816. 2-te Aufl. Königsb. 1834. Allgemeine Metaphisik nebst der Anfängen der philos. Naturlehre, 1. Th. Königsb. 1828. 2. Th. 1829. Kurze Encyclopoedie der Philosophie, aus praktischen Gesichtspunkten entworfen, Halle 1831.)

151. LOGICA.

E bölcsész az itéletek nemeit a minőségre szoritja, miszerint minden itélet vagy igenlő, vagy tagadó. Véleménye szerint a mennyiség lényeges különbséget nem nyujt, mivel az igenlő itélet mindenkor egyetemes, ha csak azt közelebb meg nem határozzuk; a tagadó egyéb határozást kivéve valóban részletes. A viszony tekintetéből az itélet mindig föltétes, mivel a mondományt csak azon föltét alatt gondoljuk, miszerint az határozott alanyra vonatkozik. A szétválasztó itélet megrövidített összetett itélet, melly két föltétes itéletből, tudniillik az igenlő és tagadó itéletek ellentétéből keletkezik. — Valamint az itélet, ugy a következtetés is lényegileg föltétes.

152. METAPHYSICA.

A metaphysica egyedül tapasztalati fogalmakat terjeszt elő, de azokat kiegészíti, tudniillik szemlélődve azt toldja hozzájok, mi nélkül azok nem gondolhatók. Ezt a vonatkozások módszere — Method der Beziehungen — eszközli, melly abban áll, hogy a tapasztalati fogalmaknak hiányait kimutatjuk és azon vonatkozásokra figyelmeztetünk, mellyeknél fogva egyik a másikat kölcsönösen föltétezi és egyik a másik nélkül nem gondolható.

Mindenek előtt figyelembe kell venni, hogy a tapasztalati tárgyaknál korántsem veszszük mind azt ész-

re, mit észrevenni vélünk, hanem sokat gondolattal toldunk azokhoz. 1. Mi a tért illeti: a testek kiterjedését nem szemléljük valóban. E szemlélésre a tárgyak közti távolságot kellene látnunk: de az üres távolság nem szemlélhető, mivel egyedül a szinest és ellenállót szemléljük, a szines tárgyakon pedig nem látjuk, milly távol vagy közel állanak egymástól. A szinesnek és ellenállónak öszvege nem képezi a kiterjedést. 2. Ugyanez áll az időről is. Hogy két hang egymásra sebesebben vagy lasabban következik, mi által veszszük észre? Az üres időköz észrevehetlen, mivel egyedül a hang hallható. De magában a hangban sem foglaltatik a távolság vagy inkább hézagnak képzete. 3. A jegyek egyesülése nem tárgya a tapasztalásnak, mivel azoknak belső és szükséges összefüggését észre nem vehetjük. Azonfölül a több jegynek egyesülése a lény egységével ellenkezik. 4. Az ok és okozat közti belső összeköttetést, a hatónak befolyását a szenvedőbe észre nem vehetjük. A változás fogalma pedig, melly az okságban foglaltatik, ellenkezést rejt. Ugyanis a változás vagy ok nélkül, vagy ok által és pedig vagy külső, vagy belső által történnék. Mind a három eset képtelenséget foglal. Az ok nélküli avvagy föltétlen létesülés — Werden — különféle változó tulajdonságok nélkül nem gondolható, de e különféleség a lény egységével ellenkezik. A külső ok által eszközlott változás ható és szenvedő lényt tesz föl, mellyek egymásra szükségkép vonatkoznak; de igy a ható lény nem volna igazán az, a mi, mivel a szenvedőtől függne. A belső ok az önelhatározás volna, de ez a lényt ellenkező tulajdonokra szakitja, mivel önmagára hat, tehát ható és szenvedő egyszersmind. 5. A czélszerűség nem tapasztalható, hanem egyedül gondolható. 6. Az „én“ képzeteinknek köteléke, mert ez ál-

tal mondjuk azokat mieinknek. De igy mint kutfeje sokféle képzeteinknek eredetileg a tehetségeknek némi sokaságát foglalná, mi egységével ellenkezik. Továbbá az észrevevő „én“ egyedül észrevevését veszi észre, ennélfogva az észrevevés való tárgyat nélkülözne és csak észrevevését fogná föl, a mi képtelen.

A tapasztalást a szemlélődés egészíti ki. Tapasztalásunknál fogva minden egyes lény több jegynek egyesülése, de ez a fönebbi szerint meg nem állhat: a lények tehát nem ollyanok, minőknek látszanak. Noha a tapasztalás adata csak látszat; minthogy azonban misem látszhatik ott, hol semmi sem létezik, ennélfogva való létnek kell lennie, melly a látszatnak alapja. E lét előttünk ismeretlen, azaz mi csak azt tudjuk, hogy valami létezik, de mi legyen az, nem tudjuk. A lénynek ismeretlen volta a minőség: ha a létezőnek határozmányait elmellőzzük, minőségül nem marad egyéb a tiszta létnél. E lét csak igenleges, mert a nemleges lét semmi lét. Erre nézve a létezőnek minősége teljesen igenlő minden tagadás nélkül. Az előadottakból foly: hogy a létezőnek minősége teljesen egyszerü. Tegyük, hogy összetett, ugy legalább két határozmányból állana, melylyeknek egyike sem fejezné ki tisztán a létet, s igy való minőséget nem képezne. Az előbbi tételhez tehát közvetlenül ezen igazság járul, tudniillik: a létezőnek minőségét a mennyiség fogalma nem illeti; következésképen a lét fogalmából nem tudhatni, hány a létező. — A létezőnek minőségét az állomány meghatározása kiséri. A tapasztalás több jegyből álló lényeket állit elő: már pedig a fönebbi szerint a való minőség teljesen egyszerü. A tapasztalás és szemlélődés kiegyenlitésére az állomány fogalmához az okságét kell segédül venni. Ugyanis az állomány fölfogásunk szerint olly lény, melly több

adott jegyet egyesit. E jegyek nem lehetnek eredetiek és lényegesek, hanem csak mellékesek és külsőkép származottak, mellyek t. i. az állományhoz járó külső okokból származnak. A hány jegyből áll tehát az állomány, annyi külső okot kell gondolnunk. Egyedül e mellékes jegyek változnak: a lénynek minősége változatlanul marad. A változás tehát az állományt nem illeti. Az állomány a változó jeleneteknek alapja: erre nézve az állománynak más lényekkeli közösülésben kell állania, és ha változik a jelenet, a közösülés is változik. — Közösülésre ellenállás kell: az egyszerü lények tehát egymást ugyszólván nyomják. Pályahagyás — Störung — állana be, ha az önfentartás nem akadályozná. A tapasztalati jeleneteket tehát az egyszerü lényeknek együttlétéből kell értelmezni. A tér általán véve az együttlét puszta alakja, tehát tárgyilagos látszat. Az idő a gyorsaságnak mértéke, a változásnak száma.

A mi az „én" fogalmát illeti: az „én" mint több jegynek egyesülése jelenkezik; ennélfogva állománynak kell létezni, mit léleknek nevezünk. A lélek szellem, a mennyiben észrevesz; kedély, a mennyiben érez és akar. A kedély a szellemen áll. A léleknek képzeteit három nemre oszthatni. Az első nemet az egyszerü érzetek, minők a szinek, hangok, képezik. Az érzéki érzetek a léleknek önfentartásai. A második az egyszerü érzeteknek összetételét foglalja. Ide tartoznak a létezőknek alakjai. A harmadikat olly képzetek teszik, mellyeknek tartalma érzetekből nem áll, millyenek a tér, idő szemléletei, minden érzékfölötti lényt tárgyazó képzetek. A képzetek a létezőnek mibenlétéről nem értesítenek: egyedül a létezőknek viszonyai és ezekből keletkező alakjai képezik ismeretünk tartalmát. A fogalmak csak megrövidített képzetek, gondolati eszmények. — Figyelmet ér-

demel azon tapasztalati tény, miszerint a képzetek elhomályosodnak, sőt el is tünnek. Ennek alapja a képzetek közti ellentét és a léleknek minőségi egysége, minélfogva az ellentett képzetek egymást gátolják és elnyomják. A tapasztalás tanusága szerint az egynemü képzetek, például két külön szín, hang, íz, ellentettek olannyira, hogy egy időben öntudatunk elé nem jöhetnek. Az ellentett képzetek tehát ellenkező erők gyanánt lépnek fel, jóllehet csak esetékileg válnak erőkké, tudniillik azon ellentét következtében, minélfogva mindegyik ellenkezőjét gátolja a nélkül, hogy az erőnek közönséges fogalma szerint egyik a másikba behatást eszközölne. A másiknál gyengébb képzet helyét hagyja és elhomályosul, mit Herbart a természettani egyensuly es mozgás szerint értelmez — statica, mechanica —. Az elnyomott képzet szüntelen törekszik ujra öntudatunk elé jutni: e törekvés az ingert — Trieb —, vágyat, életet képezi. Az ugynevezett érzelmek — Gefühle — és vágyak a képzetektől nem különböznek. Az érzelem ellenállást szenvedő képzet; a vágy olly képzet, melly akadályaival küzd, némelly képzeteket magához társasit, másokat elnyom, miért is mozgalomhoz hasonló. A vágy akaratta lesz, ha a megkivánt tárgynak elérése áll öntudatunk előtt. Az összeütköző vágyak közti habozás a meggondolás, minek a választás vet véget. A választás eredetileg nem szüleménye a gyakorlati elveknek, sőt ezeknek kutforrása, miszerint több hasonló esetekbeni választás által némi egyetemes akarat támad. Az akarat szabadságát szintugy mint az észt szerezni kell. Az ész az okok és ellenokok fölfogása, szóval a meggondolás tehetsége; az akarati szabadság azon lehetség, mikint az erősebb képzettömeg képes a vágyak fölött uralkodni. A lelki tehetségek a jeleneteknek osztályfo-

galmai. — A természet czélszerűsége az Istennek elismerését alapitja.

153. AESTHETICA.

A szép és rút szinte mint a böcsületes és gyalázatos eredetileg szembetünő; de e szembetünés nem egyszersmind azon mellék képzeteknek tulajdona, melylyek ama eredeti eszméket részint kisérik, részint okozzák. A szépműtan föladata a szépet eredeti tisztaságában kitüntetni. A szépműtani eszmék puszta viszonyokat tárgyaznak: a fönebbi szerint ismeretünk tartalma a lények viszonyaira szoritkozik.

Az erkölcstani elemek szinte tetsző és nem-tetsző akaratviszonyok. Az első erkölcsi viszonyt az itélés és akarat közti egyetértés meg ellenkezés képezi. Az akaratnak az itéletteli megegyezése tetszik; ellenben az ellenkezés visszatetszik. Ez a belső szabadság, az erkölcsi következetesség eszméje. — A második viszony alaki tulajdonságu, mellyet az erős és gyenge akaratnak szembetétele állit elő. A hatályos akaratot összevetve a gyengével javaljuk; a gyengét az erőshez mérve roszaljuk. Ebből az erkölcsi tökélynek eszméje fejlődik. — A harmadik az idegen és evvel vagy egyező vagy ellenkező saját akaratunk közt áll, mit a jóságosság vagyis jó akarat s ellentette a rosz akarat fejez ki. — A negyedik viszonyt a harcz teszi, melly a rosz akarattól abban különbözik, hogy ez utóbbi puszta szándék, képzet, a harcz pedig tettleges ellenségeskedés; a rosz akarat továbbá csak egyoldalu, a harcz kölcsönös cselekvés. A harcznak kikerülése a jogot teszi szükségessé, melly tartalomra nézve mindenkor tényleges azaz közakarattal megállapított. — Az ötödik viszony a méltánylat és viszonozás — Vergeltung — eszméi tár-

gyazzák, miszerint valakivel külső cselekvése következtében jó vagy rosz akaratunkat éreztetjük, azaz jutalmazunk, vagy büntetünk.

154. BIRÁLAT.

Herbart bölcselete igen rokon Leibnitzével, minélfogva gyengéit örökli. E rokonság a részetlen lényeknek önálló léte, a tér és idő látszatja, az eszmék eredetisége, a lelki tehetségeknek az egy észrevevő tehetségrei visszavezetése körül forog; de eláll ama bölcsésztől abban, hogy egyedül a léleknek tulajdonit észrevevő tehetséget, és Kanttal egyezőleg önmagábani lényt s jelenetet különböztet, minek következtében az emberi ismeretet csak a jelenetekre szoritja. Herbartnak a létről fogalma Hegelre emlékeztet. — A kiegészítő módszer vagyis a vonatkozások módszere eredeti sajátsága: sajnos, hogy a bölcsészeti gondolkodást a közértelművel meddő ellenkezésbe hozta, mit a tapasztalati fogalmak közti mesterkélt és valótlan ellenmondások által eszközölt. A lénytani eszméknél csak ugy akadunk ellenmondásra, ha vagy a gondolatit a valóval felcseréljük, vagy ismeretünknek e két elemét meg nem egyeztethető ellentétbe állitjuk. Herbart balnézeteinek alapja az, hogy a szakadékos — discreta — mennyiséget egyes egy lénytani alaknak tartja, mire a létezőnek különféleségét alapitja. (Hartenstein, Drobisch.)

VIII. REINHOLD ERNEST.

155.

A szemlélődés tulzása a tudós közönséget a bölcsészettől mind inkább elidegenitette. A bölcsészeti gondolkozást a közértelemmel, a szemlélődést a tapaszta-

lással kellően egyeztetni szándékozván Reinhold Ernest (Reinhold Károly Leonhard fia, szül. Jénában 1793-ban, jelenleg bölcsészettanitó és udvari tanácsnok), nem egyes rendszerhez kizárólag, hanem a rendszerek összeségéhez csatlakozott. Állitása szerint a bölcsészet föladata az emberi értelmiségnek — Intelligenz — lényeges azaz szükséges és egyetemes ismeretfogalmait tudományosan fejtegetni. Ezen ismerő tehetségünk természetét kifejező fogalmakkal egyáltalában a létezőknek oksági összeköttetését, minek fölfogására értelmiségünk hivatva van, ismerjük meg. Ez álláspont, tekintve a közértelem meggyőződését, az eszmelétvéd — idealrealismus —, főtárgyára nézve a szemlélődő istenvéd — speculativus theismus —. A bölcsészeti vizsgálás tehát kész alapból, tudniillik ismerő tehetségünkből indul ki, és elemező azaz visszamenő uton öntudatunk adataiból azon föltételeiket hozza ki, mellyekből azok egyedül származhatnak. E jelleménél fogva a bölcsészeti módszer tapasztalatilag észbeli — empirisch rational —. (Munkái: Logik oder allgemeine Denkformenlehre, Jena 1828. Theorie des menschlichen Erkenntnissvermögens und Metaphysik, Jena 1835. Lehrbuch der philosoph. propaedeutischen Psychologie und der formalen Logik, Jena 1836. 2. Auflage, Jena 1839. Die Wissenschaften der praktischen Philosophie, 1. Abth. Philosoph. Rechtslehre. 2. Abth. Philos. Sittenlehre, 3. Abtheil. Philos. Religionslehre, Jena 1837. Ide tartozik e tan bevezetésében emlitett története a bölcsészetnek.)

156. LÉLEKTAN.

Minden érzéki egyed a létezők sorában helyet foglalván anyagi termetü, ellátva korlátozott tehetséggel, minélfogva képes más egyedekkeli közösülésben hatni és

szenvedni. Az egyedi életnek fokai: az életmüves, érzéki és szellemi élet. Az alsó fok a fölsőbbnek alapul szolgál, miért is a fölsőbb élet az alsóbbat magában foglalja. — Az életmüves élet a növények sajátsága: müködései az önfejlesztés, önfentartás és nemzés. E tenyésző — vegetativ — élet az érzékinek alapja, minek müködései az öntudatnélküli észrevevés és eszméletlen, egyedül a vak ingerek után járó önkényü mozgás, mire nézve az állat alkalmas műszerekkel van ellátva. Az állati életnek lényeges müködései az emberrel közösek, mellyek közvetlen föltételei és alapjai szellemi életének. A szellemi élet a gondolkozást, a kedélyi érzeteket és vágyakat, az akaratnak szándékos elhatározását s végrehajtását foglalja. E tekintetből az érzéki életnek műszerei arra vannak rendelve és az emberben ugy alkatva, hogy a szellemi életnek eszközökül szolgáljanak. — E fokozathoz képest az emberi élet fejlődik. Kezdete merő testképzés vagyis tenyésző élet. E kiképzés után az érzéki élet áll be, mit az idegizgatástól függő mozgások élesztenek. Végre a szellemi élet az öntudat hajnalával vagyis azon időponttól kezdve hasad, midőn a gyermek az észrevett kültárgyak létével önmaga létét eszmélve fogja föl. (41-diktől 48-dik lapig)

Szellemi életünk sajátsága az, hogy az érzéki életnek müködéseit is öntudattal vagyis eszmélve viszszük végbe. E müködések szintazon közvetlen bizonyossággal birnak, melly képzeteink valóságának és öntudatunk egyéb adatának tulajdona. Igaz tehát ez állitás: valamint bizonyos az, hogy élek, ugy öntudatomban jelenkező érzéki észrevevésem és önkényü mozgásom is kétségtelen. — Az érzéki észrevevés nem tekintve az önkénynek befolyását olly életnyilatkozás, miben az ész-

revevő tehetség a jelenetnek fölfogására izgatás által kényteleníttetik. Miért is a szenvedőséghez vagyis azon tehetséghez tartozik, minélfogva önkénytelen lelki állapotokra izgattatunk. Ellenben az önkényü tagmozgatás, és izomfeszítés, mit akaratunk vezérel, mint szenvedőség és cselekvőség vagyis önkintesség egyszersmind mutatkozik. Az ember tehát szenvedő és ható alany. Ebből foly öntudatunk ezen nyilatkozata: a mint bizonyosan élek, ugy mozgatom magamat, és egyáltalában tagjaimat önkényileg használom, melly önkényü taghasználat nem puszta képzet, hanem való állapot. De valamint életem e müködése bizonyos, ugy igazán e müködés módja által nyilvánitott és valósága által föltételezett testemnek s vele közösülésben álló kültestnek kiterjedését, alakját, mozgástani áthatlanságát és nehézségét veszem észre. — A tér és időbeli viszonyok valóságával együtt az okság viszonyait veszszük észre, miszerint öntudatunk arról értesit, hogy az ember képes részint magát szándékosan önkényü izomhasználással szabad akaratu cselekvésre elhatározni, részint a kültárgyak behatásától életállapotjaiban okozott változásokat befogadni. — Mind ezekből foly azon elismerés: hogy szellemi életünk állapotjai a testi és érzéki életnek müködéseivel elválhatlanul egyesülnek. Erre nézve az emberi lélek azaz szellem a testiség alárendelt föltételhez szükségkép kötött, de — minthogy az egység az ugyanazonságtól különbözik — avval semmikép sem azonositott tehetség, minélfogva öntudatosan észreveszünk, ismerünk, érezünk és szabad akaratttal cselekszünk. (56 — 83. lap.)

A szellemi müködések kutforrásai: a gondoló tehetség, kedély, akarat és tetterő. A gondoló tehetségnek érzéki alapja az érzéki észrevevés és emlékezés. —

Az érzék avvagy érzéki észrevevő tehetség a végett van adva, hogy a létezőkkeli közösülésben álló élő lény mind a kültárgyak behatásait, mind életműsége állapotjait és önkényü mozgásait foghassa föl. Az érzéki észrevevés alanyi és tárgyilagos: avval idegeink és izmaink izgattatását, evvel az idegeket és izmokat izgató tárgyakat veszszük észre. Az alanyi észrevevés az érzés — Empfindung —, a tárgyilagos a szemlélés. Az érzék továbbá belső és külső: avval önkénytelen testi állapotinkat és önkényü mozgásainkat, evvel a kültárgyak hatását és alkatját tudjuk meg. Az érzeteket és szemléleteket az érzéki emlékezés megtartja, mi által az észrevevés képzetté alakul. — A gondolkodás az öntudatos észrevevés és észrevevéstelen elmélkedés. Müködése tárgyra nézve részint megismerés, mi által a létezőknek külső és belső összeköttetését, tehát a tér és időbeli meg oksági viszonyokat, a czélokat, törvényeket, a szenvedő és ható tehetségeket, a dolognak böcsét fogjuk föl; részint kigondolás, minélfogva mintaképeket alkotunk és egyetemes szabályokat magunk elé tűzünk. Alakra nézve a gondolkodás egyáltalában véve itélés, minek irányai a megkülönböztetés és összekötés. A gondolkodást a beszéd eszközli. Az értelem az észtől abban különbözik, hogy amaz a tapasztalás körében marad és a tárgyakat összetesen azaz ugy fogja föl, a mint jelenkeznek t. i. egyetemes és különös, szükséges és esetékes tulajdonaikkal, az ész pedig elvontan gondolkodik vagyis egyedül az egyetemest és szükségest választja tárgyául, mi által a való eszmékre tesz szert. (143 — 213. lap.) — A kedély a szellemi érzeteknek azaz érzelmeknek tehetsége. Érzéki alapját az érzéki érzetek teszik, mellyek három nemüek: a belső érzéknek, a külső érzéknek és emlékezésnek érzetei. A

kedély egyesülve a gondoló tehetséggel olly érzelmeknek forrásává lesz, mellyek itélésből keletkeznek. Az érzelmek lelki hangulatok, mellyek a megitélés tartalma és iránya szerint különnemüek. Főnemeiket az igaznak, szépnek és jónak érzelmei képezik. Az érzetek cselekvésre indítanak, miért is indító okul és vágyul szolgálnak. — Az akarat a kivánó tehetségtől különbözik: a kivánás önkénytelen és szenvedőleges, az akarat jelleme pedig a cselekvőség és szabadság. Az akarat mint korlátozott tehetség inditásra, inditó okokra szorul, mellyek a gondoló tehetség képzetei és a kedélynek érzelmei. Az akarati szabadság belső és külső. A belső szabadság abban áll, hogy az ember nem kénytelen érzéki érzeteit és vágyait vakon követni, hanem mint eszes lény eszmélhet, és az inditó okok közől egyet eldöntő oknak választhat azaz önelhatározással bir. A külső szabadságot a végrehajtás vagyis a külső tettnek létrehozása képezi és ezen tehetséget különböztetőleg tetterőnek nevezzük, mitől izmaink önkényü mozgatása és tagjaink czélszerü használása függ. (280—300. lap.)

157. GONDOLKODÁSTAN.

E tan egyedül a gondolkodás alakjaira szoritkozik. A tősalak az itélés, minek elemei az egyes képzetek. Az elvont egyetemesnek képzete a fogalom. — Az itéletek módjai az alany, mondomány és kapcsolat alakjából keletkeznek. Ezekből hat itéletosztály alakul. (370. lap.) — A következtetésnek három alakját különböztethetni: a lehozást, behozást és tiszta föltétes következtetést. (433. és 448.)

158. ISMERETTAN.

Az ismerettan ismerő tehetségünk birálatával kezdődik, melly a tapasztalati és észleges ismeret közti

különbséget, az ismeretnek eredetét és tárgyilagos érvényességét vizsgálja. A tapasztalás adatában vagyis a tapasztalati ismeretben mind az általános, lényeges és szükséges, mind a különös, mellékes és esetékes foglaltatik, de nem fejtegetve, nem különböztetve: csak a gondoló tehetség elvont gondolkodás azaz szemlélődés által jut az általánosnak és szükségesnek tiszta ismeretére. Az ezen általánost és szükségest kifejező észleges ismeretek a tér és időbeli meg okségi viszonyokat tárgyazzák. Ismereteink igazságát ismerő tehetségünk törvényszerü használása biztositja. (51 — 119. lap. — Lélektan 67 — 83.)

A lénytannak föladata az ismeretnek két elemét tudniillik a gondolkodástani alakit és az eszményileg valót kellően megkülönböztetni (logisch-formale und idealreale). Gondolkodásunk sajátságát részint tartalma, részint egyetemes alakja teszi. Tartalomra nézve részint megismerés, részint kigondolás. A megismerő gondolkodással a valónak létét fogjuk föl. Alakra nézve a gondolkodás általában véve itélés, miszerint egyes képzeteket itéletté foglalunk össze. Minden ismeret tehát az itéletek szerint alakul: ezen itéleti alak ismereteinknek gondolati, puszta eszményi, alaki eleme. De ezen elemen kivül az ismeret tárgyilagos elemből is áll, t. i. a valóból, minek egyetemes törvényei és alakjai az egyetemileg érvényes ismerettörvényekben nyilatkoznak. (143. és 144. lap.) A lénytani fogalmak osztályozását a gondolkodástani itéletek nemei intézik. Névjegyzékök: 1) önállóság, 2) egyediség, egyetemesség, egyesség, különösség, egyedüliség, többség, mindenség, 3) külső és belső, fajosítás — Specification —, lényeg, egyszerü és összetett, a való állománynak eloszthatósága,

4) lét és nemlét, 5) lehetség és lehetetlenség, szükségesség és esetékesség, 6) létok, 7) egész és rész. (148—240. lap.)

A szoros metaphysicai eszmék az örökkévaló és mulandó, végtelen és véges, független és függő, változatlan és változó, eszményi és való közti viszonyt adják elő. A világtani ismeretek e következő elven alapszanak: minden, a mi ered, szükségkép valamelly egyedi anyagra ható és teljesen meghatározott létok által a czélnak vezérlete alatt törvényszerüleg létesül. Ezen elv az egyetemes okságot fejezi ki, miszerint az önálló lét azaz Isten és függő lét vagyis világ örök összeköttetésben áll. Ennélfogva a világ szintugy, mint az Isten öröklétü és végtelen. A létező testeknek tősalakjai: az egymásbanlét azaz anyagi vegyület és egymásonkivüllét, melly utóbbinak alakjai az egymásmellett és egymásutánlét. A változó és esetékes alakoknak valami változatlan és szükséglétü felel meg. A változatlan egymásbanlét a minőség; az egymásmellett és egymásután a minőséggel egyesülve a való mennyiség. Az egyetemes, eszményileg való tér az egymásmellettlétnek, az idő az egymásutánlétnek változatlan alapja. (243—309. lap.) Az Isten az önálló, teljesen szükséglétü, végtelen és örökkévaló lény, melly tökélyes élettel, végtelen gondolkodással és akarattal bir, s melly föltétlen elhatározással a világnak életmüvezetét, a tér és időben jelenkező tényeket létesíti és nyilvánitja. (404. és 405. lap.)

159. ERKÖLCSTAN.

Az erkölcstan a lélek és ismerettanon alapszik. A gondoló tehetség czélja az igaz, a kedélyé a boldoglét, az akaraté a belső szabadság, a tetterőé a hatályos külső szabadság. Az embernek főczélja szellemi életének

öszhangzó kimüvelése, melly a fő erkölcsi törvényt képezi. Az embernek ezen legfőbb czéljárai törekvése az erkölcsi erényt teszi. Az akarat jó és erkölcsös, ha elhatározásában magát mindenkor az érdekeknek azaz czéloknak észszerü rendéhez szabja. (15 — 115. lap.)

160. BÖLCSÉSZETI VALLÁSTAN.

Az emberi öntudatnak természetes és lényeges meggyőződése az, hogy valamelly gondolkodó és akaró mindenhatóság a világot alapitja és igazgatja. E meggyőződés azon elméleti és gyakorlati értelmiségünket jellemző elismerésen alapszik: hogy mindent, mi a világon törvényszerűleg létesül, a czélnak és törvénynek vezérlete alatt munkálkodó erő létesit. Ebből az isteni okságnak eszméje fejlődik. Eszünk elismeri először: hogy a czéloknak és törvényeknek eszményi hatalma az anyagra ható erőkön fölebbvitel nélkül uralkodik, hogy tehát a czélszerűség egyedül azon okból, mivel czélszerü, a jó azért, mivel jó az erők munkásságának legfőbb szabályozó elve. Igy az eszményi hatalmon fölül semmi természetkénytelenség nem áll. De a czélszerűség elvének csak ugy van helye, ha mindentudó és mindenható szabadság mint szellemi mindenhatóság a czélokat és müködésmódokat gondolja és akarja. Az ész elismeri másodszor: hogy a szellemi mindenhatóság az örök teremtő mindenhatóság, a világnak végső létoka. Ugyanis az anyag, egyesülve ható és szenvedő tehetségével, csak eszményi meghatározása által az, a mi, vagyis a külső egyedül a belsőnek tudniillik a czélnak és müködésmódnak nyilvánitása. Ha már a való az eszményinek kijelentése, ugy az eszményi határozmányok kutfeje az eszményileg meghatározó és meghatározotté is, minek következtében a fölény a természetnek örök és

végső létoka. (262—319) — A halhatatlanság hite rendeltetésünkön nyugszik. Az ember arra van hivatva, hogy szellemi életével az Istennek örök életében részt vegyen, s a végtelen szellemnek kijelentésének öntudattal és szabadsággal szolgáljon, melly hivatásából végnélküli létének elismerése és azon biztos meggyőződés alakul: hogy e földi lét csak kezdete szellemi életünknek; miért is reményteljesen hiszszük, hogy az isteni gondviselés ugy intézi a világot, miszerint személyünk fentartására kellő föltétek természetalkatunkban már alapitva vannak. (339—356.)

161. BIRÁLAT.

Reinholdnak az ismeret alapitásábani törekvése fényes kitüntetést érdemel. A világ és Isten közti viszonyt Aristoteleshez közelitőleg értelmezte. Reinhold az örökletü világot az okságnak azon tulajdonára épiti, miszerint abban az anyag, erő és eszme elválhatlanul egyesülnek. De e tulajdonság csak a véges okságot, a véges lények hatását jellemzi. Ha az Isten Reinholdnak elismerése szerint az önálló, független, mindenható szellem: át nem látjuk, miért függne örök élete a világnak örök lététől? (Reinholddal igen rokon Hillebrand előbb heidelbergi, utóbb giesseni tanitó.)

BEFEJEZÉS.

162.

Ez időszak a bölcsészet történetének legjelesb szakasza nem azért, mivel legközelebb áll hozzánk, hanem azon okból, hogy egy út sem maradt kisértetlenül, melly az életbölcseség hajlékához vezet. Azonban ez időszak vége némi szemlélődési bágyadtságra mutat: talán új időszak küszöbén állunk. — Sokan a lélektani módszerhez jó reménynyel folyamodnak. Beneke (sz. Berlinben 1798. Hegel halála óta berlini tanító) itélete szerint az általános bölcsészet üres fogalomjáték, a bölcsészetnek igazi alapitását a szellemi tapasztalásnak elfogulatlan használásától remélhetni. (Psychologische Skizzen, Götting. 1825—27.) Lichtenfels a bécsi bölcsészettanitó szinte nagy figyelemmel kiséri a lélektani adatokat, igen helyesen érzéki és szellemi észrevevést különböztetvén. (Grundlinien der philos. Propaedeutik. Erste Abth. Grundlinien der Logik, Wien 1833. Zweite Abth. Grundlinien der Psychologie, 1834.) Fichte Immanuel (Fichte Jánosnak fia, sz. 1797. jelenleg bonni tanító) mint Hegelnek ellene módszerének csak alaki, nem tárgyilagos érvényességet ad, s használatát egyedül a gondolkodás és lénytanra szoritja. Az alaki mozgalmat öntudatunk fejlődése előzi meg. (Uiber Gegensatz, Wendepunkt und Ziel heutiger Philosophie, Heid. 1832—36.) — Verner József pesti tanító elvgyüjtőleg bölcselkedik.

163.

A mai franciák tul állanak már azon időszakon, miben bölcsészet rokonszó volt hitetlenséggel, istentaga-

dással és tulzó anyagvéddel. Mostani bölcsészeik komolyabban gondolkodnak, noha irányban egymástól eltérnek. Condillac érzésvédét Royer-Collard buktatta meg, a scót bölcsészek nézeteit honositván. Tanitványa Cousin Victor az elvgyüjtést hozta divatba: bölcsészeti érdeme nem egyedül jeles forditásokban (Platon) és értelmezésekben (Aristoteles logica és metaphysicája), hanem lélek és lénytani vizsgálataiban áll, mikben az öntudatot a tehetségek halmazának tartja, az összes lénytani fogalmakat pedig kettőre, ugymint állományra és okságra vezeti vissza. Cousin modorában tanitványai Damiron és Jouffroy bölcselkednek. — Vannak, kik a kijelentett ősnyelven támaszkodván, az eszméket a nyelvre, ezt a közvetlen isteni kijelentésre alapitják. E felekezethez tartoznak: Bonald, Maistre, Eckstein, mikhez Ubaghs-ot a lováni tanitót számithatni. Saint-Simon felekezete, melly három müveltségfokot, ugymint tudományit, műiparit és vallásit különböztetett meg s némi egyetemes mindent foglaló bölcsészetet törekedett alapítani, igen rövid életü volt.

164.

Ez időszakban számosan léptek föl hazánkfiai közől is bölcsészeti dolgozataikkal. Különösen azokat emeljük ki, kik a bölcsészetet meghonosítani iparkodtak. E magyar bölcsészek sorát Fejér György, ki a bölcsészetnek minden részeit magyar nyelven közlötte (lásd „Embernemesités“ czimü munkáját, Pesten 1842) méltán vezeti. A bölcsészetet vázlatban adta Ercsei Dániel Debreczenben 1813—17. Takács József és Sárváry Pál erkölcsi tudományt szerkesztettek honi nyelvünkön. Endrődy boldogságtant irt. Kitünő álláspontra vergődtek: Köteles Samuel és Imre János: amaz philosophiai en-

cyclopaediát és philosophiai anthropologiát, ez logicát és tiszta metaphysicát irt. Böcsös dolgozatok az 1834-diki pályairatok Balogh Pál és Hetényi Jánostól. Szontagh Gusztáv propylaeumaiban önálló, magyar, tárgyra nézve nem, de szellemre és előadásra a többi müvelt nemzetekéitől különböző philosophia szerkesztésére hatalmasan szólit föl. Mind ezeknek és egyéb hazai iróinknak, Csacskó, Elenyák, Horváth Cyrill, Kállay Ferencz, Szabó Sándor, Székely, Szeremlei, Vandrák, Varga János bölcsészeti dolgozataikat csak akkor birálandja a történetiró, midőn irodalmunk a bölcsészet történetében önálló helyet foglaland.

TARTALOM.

Bevezetés ..... 1 *Lap.*

Első rész. Az ó kor bölcsészete.

I. Időszak. A bölcsészet kezdetétől Thalesig ..... 5 —

II. Időszak. Thalestől Socratesig ..... 13 —

I. Jóniai felekezet ..... 14 —

II. Pythagoras felekezete ..... 18 —

III. Az eleai felekezet ..... 22 —

IV. Az atomisták felekezete ..... 25 —

V. Befejezése ez időszaknak ..... 26 —

III. Időszak. Socratestől Görögország hanyatlásáig 28 —

I. Szakasz. Socratesre közvetlenül vonatkozó felekezetek ..... 31 —

I. Egyoldalu felekezetek ..... 31 —

II. Platon rendszere és felekezete ..... 34 —

II. Szakasz. Socratesre közvetve vonatkozó felekezetek ..... 42 —

I. Aristoteles felekezete ..... 42 —

II. Stoa felekezete ..... 51 —

III. Epicurus felekezete ..... 56 —

IV. Pyrrhon felekezete ..... 59 —

IV. Időszak. Görögország hanyatlásától a tudományok hanyatlásáig ..... 60 —

I. A rómaiak ..... 62 —

II. A görögök ..... 62 —

III. Kelet népei ..... 67 —

IV. A keresztények ..... 69 —

Második rész. Az új kornak bölcsészete.

I. Időszak. A tudományok hanyatlásától a bölcsészet önállásaig ..... 71 *Lap.*

II. Időszak. A bölcsészet önállásától Kantig ..... 81 —

I. Descartes ..... 82 —

II. Spinoza ..... 90 —

III. Locke ..... 94 —

IV. Leibnitz ..... 98 —

V. Berkeley ..... 102 —

VI. Hume ..... 103 —

VII. A bölcsészet állása Kant előtt ..... 105 —

III. Időszak. Kanttól jelen időig ..... 108 —

I. Kant ..... 108 —

II. Fichte ..... 129 —

III. Schelling ..... 132 —

IV. Bouterwek és Bardili ..... 135 —

V. Krug és Fries ..... 137 —

VI. Hegel ..... 140 —

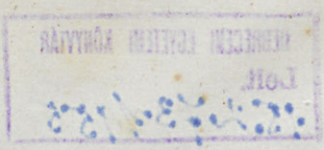
VII. Herbart ..... 149 —

VIII. Reinhold Ernest ..... 156 —

Befejezés ..... 166 —

Tetemesb nyomda hibák.

lap	*sor*	*hibás kitétel*	*kijavítva*
1	20	bölcsészeknek	bölcsészetnek
20	33	kevésbe	kevésbé
22	13	érzéstől	érzéktől
35	1	értelmezig	értelmezik
53	11	önálló	az önálló
53	19	őslény	Az őslény
53	30	meleget	a meleget
54	30	létünk és akaratunk	létünk és alkatunk
97	8	ha viszonyai	ha viszonyaik

DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR
Lelt.
15.273-1955

758430